

UNIVERZITET "KIRIL I METODIJ"
FAKULTET ZA FILOZOFSKO-ISTORIJSKE NAUKE
S K O P L J E

SLAVKO VUKČEVIĆ

OTPOR U OKUPIRANIM GRADOVIMA JUGOSLAVIJE 1941-1945. GODINE

(doktorska disertacija)

B E O G R A D
1984.

S A D R Ź A J

	Strana
PREDGOVOR.....	1
UVOD.....	9

PRVI DIO

NECRUŽANE AKTIVNOSTI 1941-1945.GODINE

I GLAVA

GRADOVI -- SJEDIŠTA RUKOVODSTAVA NOP-a, IZVOR KADROVA I MATERIJALNIH SREDSTAVA 1941-1945.

Sjedišta rukovodstava NOP-a unutar garnizona neprijatelja.....	29
Kadrovi za angažovanje na raznim područjima NOP-a.....	38
Izvori materijalnih sredstava.....	44

II GLAVA

POLITIČKO-PROPAGANDNA AKTIVNOST NOP-a

Značaj i uloga političko-propagandne aktivnosti u okupiranim gradovima.....	57
Rasturanje letaka i ispisivanje antifašističkih parola i simbola.....	61
Propaganda NOP-a prema neprijatelju.....	94
Štamparije i tehnike u službi propagande NOP-a u okupiranim gradovima.....	103

III GLAVA

BOJKOT, ŠTRAJKOVI I DEMONSTRACIJE

Bojkot mjera okupacionih vlasti.....	110
Štrajkovi i demonstracije.....	123

IV GLAVA

OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA NOP-a

Uspostavljanje, značaj i rezultati obavještajne službe.....	136
--	-----

V GLAVA

POMOĆ ZATVORENIM I INTERNIRANIM PRIPADNICIMA NOP-a

Pomoć porodicama palih, zarobljenih i interniranih pripadnika NOP-a, prihvati izbjeglica, pomoć pripad- nicima NOP-a u zatvorima i logorima.....	144
--	-----

DRUGI DIO

DIVERZANTSKA DEJSTVA I SABOTAŽNE AKTIVNOSTI

VI GLAVA

ORGANIZACIJA, NAČIN IZVODJENJA I REZULTATI

Oštećenja na mašinama.....	152
Onesposobljavanje voznog parka i uređaja na željezničkim stanicama.....	161
Ugrožavanje telefonsko-telegrafskog saobraćaja.....	174

VII GLAVA

POŽARI, OŠTEĆENJA NA LUČKIM POSTROJENJIMA I UPADI U SKLADIŠTA OKUPATORA

Izazivanje požara.....	181
Sabotaže u lukama.....	188
Upadi u magacine okupatora.....	191

TREĆI DIO

ORUŽANE AKCIJE 1941 - 1945. GODINE

VIII GLAVA

OBLICI I NAČIN IZVODJENJA ORUŽANIH AKCIJA

Likvidacija funkcionera okupacione vlasti, vojnika, doušnika i drugih saradnika okupatora.....	198
Napadi na patrole i manje vojne jedinice.....	213
Spašavanje pripadnika NOP-a iz okupatorskih zatvora i bolnica.....	220

IX GLAVA

DEJSTVO IZNUTRA - FAKTOR USPJEHA

Sadejstvo iznutra partizanskom napadu spolja na posadu okupiranog grada.....	225
--	-----

ČETVRTI DIO

ILEGALNE VEZE I PUNKTOVI U FUNKCIJI ORUŽANOG I NEORUŽANOG OTPORA 1941-1945.

X GLAVA

USPOSTAVLJANJE I ZNAČAJ ILEGALNIH VEZA

Značaj, struktura i način održavanja ilegalnih veza u okupiranim gradovima 1941-1945.....	238
Ilegalne veze u antiokupatorskim aktivnostima u gradovima 1941-1945.....	244
Održavanje veze radi prikupljanja podataka o neprijateljima NOP-a.....	245
Veza kao uslov za sprovođenje političko-propagandne djelatnosti.....	261

XI GLAVA

VEZA KAO FAKTOR KOMANDOVANJA I KOMUNICIRANJA GRAD - SLOBODNA TERITORIJA

Uloga veze u prebacivanju dobrovoljaca i kompromitovanih pripadnika NOP-a iz okupiranih gradova na slobodnu teritoriju.....	270
Ilegalne veze u funkciji rukovodjenja oružanim i neoružanim oblicima borbe.....	282
Veza kao preduslov uspješnog organizovanja i izvodjenja bjekstva iz zatvora i bolnica	288

PETI DIO

MJERE OKUPACIONIH VLASTI NA SUZBIJANJU OTPORA 1941-1945. GODINE

XII GLAVA

METODE OKUPATORA ZA UGUŠIVANJE OTPORA

Racije, propaganda i represalijske metode zastrašivanja stanovništva.....	297
---	-----

XIII GLAVA

VEZIVANJE SNAGA I SREDSTAVA ZA POSADNO MJESTO

Koncentracija a ne rasipanje snaga uslov za suzbijanje otpora.....	315
Pokušaj da pojačanom budnošću neutrališu uticaj NOP-a.....	319
Sve šira primjena razmjene iskustava i specijalne obuke za protivpartizansko ratovanje.....	322

XIV GLAVA

UTVRDJIVANJE U SISTEMU OBEZBEDJENJA

Blokada gradova kao metod otkrivanja i uništavanja ilegalnih baza NOP-a.....	325
Maksimalno naprezanje na zadacima obezbedjenja i povećan stepen utvrđjivanja.....	338

ZAKLJUČAK.....	345
----------------	-----

NAPOMENE (FUSNOTE)

Napomene za Predgovor i Uvod.....	354
Napomene za Prvi dio.....	358
Napomene za Drugi dio.....	390
Napomene za Treći dio.....	400
Napomene za Četvrti dio.....	409
Napomene za Peti dio.....	424

PRILOZI:

Izvori i literatura	434
Fotografije, faksimili, šeme	449
Skraćenice	507

PREDGOVOR

Otpor i borbe u okupiranim gradovima Jugoslavije u poslijeratnom periodu su manje istraživani i obradjivani od stvarnog značaja ovih komponenti oslobodilačkog rata i revolucije 1941 - 1945. Otuda i proizilazi velika potreba za studijom koja bi potpunije osvijetlila ovu problematiku oslobodilačkog pokreta. S obzirom na činjenicu da su okupatorske snage u gradovima bile najjače u živoj sili i tehničkim sredstvima, da su gotovo imale potpunu kontrolu u ovim političkim, administrativnim, kulturnim, industrijskim i saobraćajnim centrima, proizilazi da je pružanje bilo kakvog protivljenja okupacionim vlastima bilo nemoguće, ravno avanturi. Međutim, pokazalo se da je u njima NOP postojao i, - bez obzira na gubitke i oscilacije u svom intenzitetu dejstvovanja - bio od velikog značaja za stanovništvo okupiranih gradova kome je - zahvaljujući oružanim i neoružanim akcijama organizovanih pripadnika i simpatizera NOP - vraćalo samopouzdanje i otvaralo perspektive, stvarajući ujedno znatne teškoće okupacionim vlastima u sprovođenju njihovih planova denacionalizacije, mobilizacije radne snage i eksploatacije prirodnih bogatstava okupirane Jugoslavije za potrebe sila Osovine.

Za obradom teme o otporu u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941 - 1945. poodavno je uočena velika potreba radi potpunijeg razmatranja i pravilnijeg ocjenjivanja tokova i re-

zultata oslobođilačkog rata uopšte, u pojedinim pokrajinama ili regionima, pa i u okviru užih teritorijalnih cjelina, naročito sa stanovišta izvlačenja iskustava za potrebe opštenarodne odbrane, obuke u vojnim školama i sličnim institucijama. Ova široka tematika tek je doticana u poslijeratnoj istoriografiji i publicistici, pri čemu se nalazi na potpune praznine za pojedine vremenske periode i gradove Jugoslavije. Radi se o prilozima, mahom učesnika rata i revolucije, koji su povremeno (najčešće prigodno, u štampi i periodici republičkih i pokrajinskih centara), objavljivali svoja sjećanja o radu u okupiranim gradovima.

Bez obzira na brojne manjkavosti do sada publikovanog o ovoj tematici, ipak se takvi napisi, u vidu ličnih sjećanja pojedinaca i njihovih pokušaja cjelovitije obrade otpora u pojedinim oblastima, ne mogu zaobići niti pak potcjenjivati. Medjutim, parcijalna i usitnjena obrada otpora u okupiranim gradovima, u većini slučajeva vezano za užu vremenski period, o jednom vidu otpora (propaganda ili mobilizacija snaga i sredstava za NOP, pokušaji prodora među redove okupatora i njegovih saradnika, veze antifašista i rodoljuba u gradovima sa organima i organizacijama NOP-a van gradskih područja, o diverzantskim akcijama u pojedinim gradovima i dr.), gotovo bez pokušaja da se kompleksnije prikaže otpor u važnijim gradovima Jugoslavije tokom čitavog rata, sve jače ukazuje na potrebu takvog poduhvata u interesu cjelovitijeg prezentiranja ove problematike sa stanovišta istorijske istine, posebno za izvlačenje iskustava za potrebe opštenarodne odbrane.

Uvidom u bibliografiju objavljenog o ovoj tematici poslije oslobođenja, mogu se izdvojiti slijedeći sumarni pokazatelji.

Do sada je u Jugoslaviji objavljeno ukupno desetak knjiga u kojima se djelimično ili cjelovito tretira otpor u gradovima, uglavnom u republičkim i pokrajinskim centrima.¹

- Ukupan broj obrada otpora u gradovima u periodici za proteklih 35 godina doseže jedva 30-tak priloga različitog obima i karaktera. Od toga se najveći broj odnosi na prvu godinu oslobodilačkog rata, i to pretežno sa područja Slovenije, Hrvatske i Srbije.² U tim obradama, u cjelini uzev, preovladjuje lično vidjenje očevidaca zbivanja. Autor se pojavljuje kao svjedok onoga što je lično i sa grupom saboraca učinio, s rijetkim pokušajima konsultacije i korišćenja objavljenog a daleko manje neobjavljene arhivske gradje koja se čuva u arhivima, muzejima, bibliotekama itd. Ocene i kritike objavljenog su u najvećem broju slučajeva potpuno izostali. U prkos tome, može se reći da su takvi prilozi - naročito prvih godina poslije oslobodilačkog rata - predstavljaju značajne izvore za izučavanje borbe i otpora u gradovima Jugoslavije 1941 - 1945.

Održavanje naučnih skupova s tematikom NOB u okviru pojedinih republika, pokrajina ili područja, za veći ili manji vremenski period, iskorišćeno je za raznovrsna saopštenja naučnih radnika o pojedinim pitanjima organizacije i odvijanja otpora u gradovima. Na tim skupovima su dijelom izvršene dopune i korekture podataka, verifikovane ocjene u organizaciji,

vidovima i rezultatima otpora u pojedinim gradovima Jugoslavije. Stoga se materijali s naučnih skupova (izdati u posebnim publikacijama), smatraju izvorishem dragocjenih pojedinosti o ovoj tematici, po značaju gotovo iste vrijednosti kao i ono što se nalazi u arhivskoj gradji.

U posljednjih desetak godina uočava se upadljivo angažovanje naučnih radnika i učesnika NOR-a, naučno-istraživačkih institucija, arhiva u muzeja gotovo u svim većim centrima socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, s ciljem potpunijeg osvjetljavanja ove komponente oslobodilačkog rata i revolucije 1941-1945. Tako je za Beograd sačinjen zbornik radova o otporu tokom okupacije i o beogradskoj operaciji 1944, a održan je i naučni skup posvećen otporu Beograda okupatorima, kolaboracionistima i kontrarevoluciji 1941-1944. Otpor Zagrebčana ustaškim vlastima i okupatorima tretiran je na znanstvenom skupu i u nekoliko edicija, medju kojima se nalazi i studija o Zagrebu u NOB-u. Ljubljana u periodu okupacije i NOB-e je bila predmet višetomne obrade. Sarajevo i šira okolina je isto tako obuhvaćeno u višetomnoj ediciji sa stanovišta organizacije i razvoja otpora okupatorima i njegovim saradnicima u gradu i okolini, uglavnom u sjećanjima učesnika. Otpor Novosadjana madjarskim okupatorima takodje je predmet dvotomne publikacije od kojih je do sada izašla knjiga koja obuhvata zbivanja do februara 1942. godine. Skoplje u narodnooslobodilačkoj borbi obradjeno je u četiri knjige.

Pojavile su se i publikacije koje tretiraju oružani i neoružani otpor okupatorima i njegovim slugama u većim centri-

ma , kao: Split u NOB-u, Šibenik, Dubrovnik, Maribor, Cetinje, Niš, Leskovac, Prilep, Veles, Kumanovo, Strumica i dr. u vidu hronika monografija sjećanja učesnika NOR-a i dr.

Raznovrsni i mnogobrojni prilozi u štampi i periodici o otporu gradskog stanovništva okupatorima sastavni su dio izvorne osnovice za dalja istraživanja i obradu, bez obzira što se radi o prezentiranju užih cjelina ukupnog otpora gradskog stanovništva (razvoj NOP-a u prvoj ratnoj godini, štampa i propaganda NOP-a, držanje aktivista NOP-a u zatvorima i logorima itd), gdje dominiraju sjećanja na pojedine epizode, akcije i likove palih drugova. U cjelini uzev, ti prilozi su u toliko dragocjeniji što je autentična arhivska gradja o otporu u gradovima veoma oskudna, naročito dokumentacija bugarskih i mađarskih okupatora.

Kritički pogled na ukupne rezultate objavljenih knjiga, obrada u periodici, kao i u dnevnoj i povremenoj štampi (vojnoj i civilnoj) otkriva niz neujednačenosti u sadržaju i kvalitetu pojedinih radova, pa i u programskoj orijentaciji i praksi časopisa i naučnih skupova.

Jedna od krupnijih teškoća za potpuniju obradu ove tematike sastoji se u tome što se u većini slučajeva nije utvrdio ukupan broj organizovanih pripadnika NOP-a, članova KPJ i SKOJ-a čija se kraća ili duža djelatnost u ratu odvijala u okupiranim gradovima. S druge strane, još uvijek nijesu iznijeti podaci - čak ni za veće gradove - o ukupnom broju organizovanih udarnih grupa, njihovom naoružanju, bazama, ulaznim i izlaznim kanalima, međjusobnim vezama i, posebno, njihovim vezama sa slobodnom teritorijom itd.

Parcijalni podaci o štamparskim tehnikama - kao jednom od značajnih sredstava i uslova za organizaciju i sprovođenje propagande NOP - mogu se naći u objavljenim prilozi-
ma, ali još uvijek daleko od potreba za dobijanjem potpunije slike o tom pitanju, naročito o angažovanim grafičarima, urednicima, rasturačima propagandnog materijala i dr. u okupiranim gradovima.

Suprotno onome što pruža sačuvana i dostupna arhivska gradja, u većini priloga o otporu i borbi u okupiranim gradovima objelodanjena su brojna imena ilegalaca, obavještajaca, propagandista, kurira itd., čime se bitno doprinosi rekonstrukciji osnovice i stubova ilegalne organizacije, njenih nosioca u okupiranim gradovima, daje značajna komponenta uvjerljivosti i čvrstine NOP-a u uslovima relativno najgušće kontrole okupatora, gdje naizgled nema nikakvih mogućnosti za iole organizovani i konkretni antiokupatorski rad.

Istoriografski i publicistički radovi sadrže imena diverzanata, propagandista i drugih pripadnika NOP-a koji su pali na izvršavanju dobijenih zadataka, a u dokumentaciji okupatora i kolaboracionista (sa sudjenja, u logorima i zatvorima, na stratištima i dr.), ponekad se srijeću podaci o njihovom držanju u policiji, na sudu i na gubilištu, s napomenom da su mnogi od njih ostavili svijetao trag o svom komunističkom, antifašističkom i slobodarskom uvjerenju. Takvo njihovo držanje je ponekad manje ili više potkopavalo unutrašnju koheziju okupacijskog sistema i pojedince iz raznih ustanova neprijatelja primoravalo da razmišlja o svom položaju, da izbje-

gavaju direktno učešće u akcijama protiv pripadnika NOP-a, da bi - najzad - bili spremni i na raznovrsne usluge za NOP, naročito ako se radilo o blagovremenim informacijama o namjerama neprijatelja, o dobijanju falsifikovanih dokumenata ili pa o izbavljenju pojedinih aktivista NOP iz okupatorskih logora i zatvora.

O diverzantskim i sabotažnim akcijama, kao i o oružanim akcijama (likvidacije istaknutih funkcionera okupacionih vlasti i kolaboracionista, njihovih saradnika i doušnika) u objavljenoj arhivskoj gradji mogu se naći izvjesni - nepotpuni i škrti - podaci, što ipak istraživaču olakšava napor u smislu utvrđivanja obima, karaktera i broja učesnika u pojedinim akcijama, način izvodjenja i rezultata takvih akcija. Istina, veoma su rijetki pokušaji da se za ove vrste ilegalnih aktivnosti izvede rekonstrukcija do kraja, ali je i to dragocjena osnovica za nova istraživanja, zaključke i pouke.

Nije bilo pokušaja da se za Jugoslaviju u cjelini prezentira bilo koja forma otpora u okupiranim gradovima, sa bitnim elementima njene organizacije, načina izvodjenja, ukupnih materijalnih i vojno-političkih posljedica po NOP u gradovima i šire. Toga nažalost, nema ni za pojedine zemlje ili pokrajine Jugoslavije, a vrlo rijetko su pokušaji obrade otpora pojedinih gradova 1941-1945. godine.

U objavljenoj literaturi gotovo nije bilo pokušaja sagledavanja tog otpora u gradovima sa stanovišta NOP u cjelini, u kadrovskom ili materijalnom pogledu, u pogledu ljudskih i materijalnih žrtava, naročito sa stanovišta moralno-psiholoških

efekata za oslobodilački pokret medju stanovništvom okupiranih gradova, medju stanovništvom poluoslobodjenih i oslobođenih oblasti, pa i medju pripadnicima okupatorskih institucija i oružanih jedinica.

UVOD

U strategiji oslobodilačkog rata i revolucije otpor i borba u gradovima Jugoslavije su bili od velikog značaja, osobito u početnoj etapi, kada je - poslije aprilskog sloma i neočekivano brzih prodora osovinskih armija na teritoriji SSSR i drugim ratištima - trebalo podići samopouzdanje među stanovništvom i putem prvih uspješnih partizanskih akcija pokazati mogućnosti efikasne oružane borbe uopšte, pa i u okupiranim gradovima. Mada je taj otpor u gradovima i dalje, do završetka oslobodilačkog rata, ostao elemenat strategije NOP, ipak on nije nikada prenaplašavan, a najmanje je mogao imati odlučujuću ulogu, kakvih je iluzija bilo; u početnom periodu NOB izvještavan broj aktivista NOP smatrao je da će se putem tzv. "barikadne taktike" izvesti definitivni obračun sa fašističkim okupatorima u Jugoslaviji.

Već poslije prvih mjeseci partizanskog ratovanja širom zemlje (do Savjetovanja u Stolicama i do početka stvaranja operativnih formacija), iskustvo oslobodilačkog rata je pokazalo da se mora računati sa dužim trajanjem oružane borbe, da se konačno rješenje nalazi u mobilizaciji svih snaga i sredstava na širokim prostranstvima okupirane Jugoslavije. Inače, veoma uočljive oscilacije otpora i borbe u okupiranim gradovima bile su u direktnoj vezi sa razvojem zbivanja na frontovima drugog svjetskog rata, posebno na jugoslovenskom ratištu. S ob-

zirom na činjenicu da su pojedini naročito veći, gradovi (sa razvijenom industrijom) bili mahom revolucionarna žarišta između dva svjetska rata, potpuno je razumljivo što su iskustva u ilegalnom radu KPJ, njeni kadrovi, veze, baze, tehnika itd. široko korišćeni za organizaciju svih vrsta otpora fašističkim okupatorima.

Isto tako, može se smatrati da su za koncepciju otpora u okupiranim gradovima, u izvjesnom smislu, uzimani u obzir i iskustva stečena u španskom građanskom ratu (što su vjerovatno donijeli Jugosloveni - učesnici španskog građanskog rata), te iskustva iz prve dvije godine drugog svjetskog rata (Austrija, Albanija, Čehoslovačka, Poljska, Francuska), o čemu se ponešto moglo doznati iz novinskih izvještaja i drugog materijala.

U koncepciji okupacijskog sistema gradovi su imali izrazito važnu ulogu za odvijanje proizvodnje i saobraćaja, za njihovo pretvaranje u uporišta radi kontrole najvažnijih djelova teritorije. Pored toga, osloncem na gradove - čvorišta komunikacija, administrativno-industrijske i kulturne centre - lakše je sprovedjena vladavina fašističkih okupatora u cjelini. Unutar gradova, u kojima su se nalazile jake snage i sredstva fašističkih trupa u vidu posada i garnizona, okupator je bio najjači i u isto vrijeme najosjetljiviji na bilo kakvu antifašističku djelatnost. Razvijene forme kontrole, pritiska i represalija išle su za tim da se stanovništvu nametne utisak da nema nikakvog izlaza. Tome je uveliko služila široko razgranata i bučna propaganda naslonjena na propagandu kolaboracionista.

Najzad, gradovi sa tzv. "blokovima" na svim ulazima - izlazima trebalo je da postanu nesavladiva uporišta okupatora kako u odnosu na gradsko stanovništvo, tako i na stanovništvo udaljenijih naselja, u kojima je prisustvo okupacionih trupa bilo neredovno i neefikasno. U tom smislu postojeće okupacione vlasti su razvijale stalnu obavještajnu i kontraobaveštajnu aktivnost, sprovodile policijske racije i primjenjivale sistem talaca, zatvora i koncentracionih logora.

Nema sumnje da je takva koncentracija oružane sile i policije, te svih drugih elemenata pritiska, došla zbog toga što su okupatori znali da su gradovi, naročito oni veći i industrijski razvijeniji, bili u Kraljevini Jugoslaviji žarišta revolucionarne, demokratske i antifašističke borbe. Već od prvog dana okupacije KPJ organizuje i vodi otpor u gradovima. Proces stvaranja udarnih i diverzantskih grupa obuhvatao je i omladinu u gradovima koji sve više postaju prostrani poligoni za ispoljavanje neposlušnosti i otpora okupacionim vlastima u raznim formama, pa i za izvodjenje diverzantskih dejstava i sabotaža u fabrikama i komunalnim službama, u pogledu snabdijevanja i dr. Nosioci tih antiokupatorskih djelatnosti bilježili su gotovo stalni i opipljivi vid suprotstavljanja propagandi okupacionih vlasti i nastojanja da se stanovništvo objektivno informiše o događajima u Jugoslaviji i na ratištima drugog svjetskog rata.

Činjenica da su se rukovodstva NOP u početnom periodu, negdje i duže vremena, nalazila upravo u okupiranim gradovima, proisticala su iz procjena:

a) da su gradovi s obiljem kadrova i neophodnih tehničkih sredstava, podesni kao središta za rukovodjenje NOB,

b) da se okupaciona vlast s ne malim teškoćama uspostavljala i učvršćivala,

c) da su procjene u pogledu karaktera, dužine trajanja i ishoda rata (naročito poslije 22. juna i 4. jula 1941) očigledno računale s brzim slomom sila Osovine i masovnim ustanicima u zemljama Evrope.

Boravak dijela vrhovnog rukovodstva NOP, s Titom na čelu u Beogradu, koji je bio poznato uporište Partije i revolucionarnog pokreta, u cjelini uzev, predstavljao je najpovoljniju bazu za povezivanje i usmeravanje nacionalnih rukovodstava, posebno za što temeljitije pripreme za oružanu oslobodilačku borbu. Medjutim, može se smatrati da je zadržavanje rukovodstva NOP u Beogradu završeno u onom periodu kada je stvorena povoljna situacija za nastavak njegovog rada na oslobodjenoj teritoriji Srbije i kada su uslovi za nastavak aktivnosti u Beogradu postali krajnje nepovoljni.

Ne samo u početku oružane borbe, već i tokom čitavog rata i revolucije, postojala je odlučna orijentacija svih organa i organizacija oslobodilačkog pokreta da se otpor okupatorima pruža svuda i na svakom mjestu. Značaj i smisao parole NOP "Nigdje mira za okupatora", u potpunosti se odnosi i na okupirane gradove Jugoslavije, koji nijesu smjeli biti idilično zaledje osovinskih trupa na sovjetsko-njemačkom frontu ili u Africi, već borbena prostorija s ogromnim brojem nepoznanica i opasnosti.

Kao što su gradovi prije rata bili najjača uporišta revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji i pružali žestok otpor buržoaskom sistemu vladavine, tako su oni i u uslovima okupacije bili stub otpora oružanim i neoružanim sredstvima, slabijeg ili jačeg intenziteta. Stoga ova tematika rata i revolucije pruža zanimljiv materijal za izvlačenje iskustava i teorijska uobličavanja antiokupatorske prakse velikog broja organizovanih aktivista NOP-a i njihov pristalica u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941-1945.

Uzev u cjelini, arhivska gradja za obradu ove tematike je krajnje oskudna za sve periode rata i revolucije. Zbog prirode ilegalnog rada u okupiranim gradovima, premalo je napisano, a od toga što je ostalo zabilježeno, dobar dio je upropašćen u periodu rata ili poslije njega. Stoga se o ovoj problematici brojni podaci o onome što se zbilo mogu naći u arhivskoj gradji okupatora i kolaboracionista, pri čemu je neophodno - više nego u drugim slučajevima - kritičko preispitivanje, provjeravanje i opreznost, kako bi se uz podatke o mjestu, sadržaju i organizatorima pojedinih akcija, dala objektivnija ocjena.

Iako pod najpotpunijom kontrolom fašističkih vlasti, u okupiranim gradovima se odvijala, čas jače čas slabije, oslobodilačka borba od ulaska agresorskih trupa u zemlju do njihovog definitivnog istjerivanja. U njima se nalazila ogromna koncentracija žive sile i ratne tehnike, razmještena u manjim ili većim posadama, što je bilo u direktnoj zavisnosti od vojno-političkog, privrednog i saobraćajnog značaja pojedinih administrativnih i industrijskih centara. Ti garnizoni okupator-

skih i kolaboracionističkih trupa imali su zadatak da se - zbog operativnih, političkih i ekonomskih razloga, kao i zbog prestiža - brane svim raspoloživim snagama i sredstvima - čak "do posljednjeg čovjeka".

Okupacione trupe su bile namijenjene za kontrolu pravaca koji izvode iz grada ili se stižu u njega, za osiguranje komunikacija, najvažnijih objekata i za demonstraciju sile na paradama i svečanostima, posebno za izvodjenje ofanzivnih poduhvata protiv partizanskih odreda i jedinica NOVJ.

Osim toga, jake policijske snage okupatora uz saradnju kolaboracionističkih oružanih formacija, obavještajaca i dostavljača, preuzetih političijskih i žandarmerijskih ostataka Kraljevine Jugoslavije, vršile su permanentnu službu nadzora, s ciljem da se onemogući svaki pokušaj protivljenja okupacionim vlastima. U tom smislu je, npr., general Mario Roboti (Mario Robotti), komandant italijanskog 11. korpusa, nalagao potčinjenim starješinama da sprovode "sve mjere predostrožnosti i opreznosti, da bi se održala neprekidna kontrola nad situacijom".

Samo postojanje jakih vojnih i policijskih efekti-va u okupiranim gradovima, njihovo svakodnevno funkcionisanje uz razvijenu propropagandu i represivne mjere, trebalo je među stanovništvom okupiranih gradova da izazove utisak da mu nema nikakvog izlaza, da je besmislena čak i sama pomisao na otpor.

Medjutim - i pored utvrdjenja i bodljikave žice, vješala i brutalnih nasrtaja na stanovništvo, policijskog časa (koji je zavodjen u svim mjestima) i racija (koje su često prak-

tikovane) - u okupiranim gradovima nije vladala atmosfera koja bi garantovala miran kutak pripadnicima okupatorskih trupa. Od početka je okupacionim vlastima bilo jasno da se u gradovima nalazi antifašistički raspoloženo radništvo, omladina, progresivna inteligencija, slobodoljubivo stanovništvo uz čiju podršku su odvažni pripadnici NOP-a palili okupatorsku štampu i propagandne plakate, ispisivali antifašističke parole i simbole, kvarili mašine u fabrikama, organizovali bojkot fašističkih svetkovina, upis učenika u srednje i više škole i dr.

U cjelini uzev, stanovništvo okupiranih gradova predstavljalo je stalan objekat analize okupacionih vlasti, u težnji da osiguraju pozadinu i oslonac za operacije čišćenja izvan gradova i za izvodjenje zamašnijih operacija protiv oslobođilačkih jedinica. Zbog straha, iluzija o nekakvom "oslobođenju" i o zaštitničkoj i humanoj okupaciji, dio stanovništva se priklonio sili i bio spreman na raznovrsne usluge, da bi se obezbijedio bilokakvih neprijatnosti, ukratko, da bi se preživjelo. Medju takvima, nema sumnje, okupacione vlasti su našle saradnike za svoju antioslobodilačku i antijugoslovensku politiku, posebno za pronalaženje i suzbijanje organizovanih pripadnika NOP (diverzanata i sabotera, propagandista, obavještajaca, i dr.).

Većina stanovništva - zbog demoralizacije i dezorijentacije poslije aprilske katastrofe 1941 - primila je okupaciju kao intimnu nesreću i strahovala za konačni ishod započete oružane borbe, pa se njeno kolebanje kretalo izmedju pasivnog posmatranja događaja i povremenog izražavanja sklonosti

prema ilegalcima i simpatizerima NOP, koji na razne načine potpomažu oružanu borbu protiv okupatora i kolaboracionista.

To kolebanje je osciliralo, zavisno od zbivanja na jugoslovenskom ratištu i na frontovima drugog svjetskog rata. U svakom slučaju, ta grupacija stanovništva nalazila se pod uticajem oružanih i neoružanih aktivnosti pripadnika NOP-a koji su objašnjavali trenutnu situaciju, ujedno politiku i ciljeve oslobodilačkog pokreta. To je ulivalo samopouzdanje kod sve većeg broja stanovništva, pokretalo ga na otpor i obimnu pomoć ilegalcima prilikom izvodjenja pojedinih akcija ili pripadnicima oslobodilačkih jedinica na slobodnim teritorijama. S druge strane, ilegalna aktivnost NOP - bilo u kakvim formama i bilo kakvog intenziteta, zamaha i masovnosti - podrivala je stabilnost okupacionog sistema i učvršćivala položaj i mogućnosti za dejstva ilegalaca u okupiranim gradovima. "Komunizam zbija redove i svugdje - u selima, pa čak i u glavnom gradu (odnosi se na Zagreb, primj. S.V.), pojačava svoje djelovanje organizujući napade, terorističke akte, sabotaže, itd.", ističe se u jednom italijanskom dokumentu iz septembra 1942.

Činjenica je da su tokom čitavog perioda NOB okupacione vlasti pratile i proučavale sve aktivnosti organizacija NOP u okupiranim gradovima, preduzimajući razne policijske i propagandne mjere za otkrivanje inicijatora i nosilaca anti-okupatorskih akcija. Situacija je po okupatore bila u toliko složenija što je kohezija u njegovim redovima (u oružanim jedinicama, među kolaboracionistima i radnicima komunalnih službi itd.) popuštala i što su se tamo povremeno manifestovale simpa-

tije prema pripadnicima NOP, slabila budnost i tupila okrutnost prema stanovništvu, posebno prema neposrednim izvršiteljima antiokupatorskih akcija.

Stoga je, npr., iz Rajha u Zagreb stiglo više hiljada gestapovaca sa zadatkom da "likvidiraju tajno partizanstvo" i "uspostave sigurnost" u okupiranim gradovima Nezavisne Države Hrvatske (NDH). U brojnim izvještajima upozoravano je da su simpatizeri NOP prodrli u redove domobrana, među željezničare i u organe civilne vlasti. Stizale su vijesti da partizani imaju "veliki broj simpatizera" u oružanim snagama NDH, što je umnogome pojačavalo nespokoјstvo i širilo sumnju. Ti "tajni neprijatelji" - prema jednom izvještaju NDH za decembar 1943 - "nanose nam više štete i više učine zla, nego oni koji su u šumi", dodajući da je propaganda NOP među pripadnicima oružanih snaga NDH "veoma jaka i organizirana". Italijanski komandanti su još 9. avgusta 1941. upozoravali da "vojnici sumnjivog političkog ubјedjenja treba već da se znaju" i da se nad njima "mora voditi brižljiv nadzor".

Medjutim, okupacione vlasti su još krajem 1941. i početkom 1942. utvrdile da su pristalica NOP u gradovima duboko zakamuflirane, da su njihovi "kanali dobro maskirani, tako da im je teško ući u trag". Zbog toga je u Okružnici 3 C Više komande oružanih snaga "Slovenija - Dalmacija", od 1. decembra 1942, kao pravilo ponašanja svih pripadnika okupacionog sistema propisano: "Sve oči neka gledaju i neka vide; sve uši neka slušaju i neka čuju; sva usta neka izvještavaju".

Koliki je efekat propaganda NOP ostavljala na okupacione i kolaboracionističke vojnike svjedoče mnogobrojna dokumenta. Ona je ponekad mogla da potkopa čak i odbranu čija je posada bila jaka i solidno naoružana. O tome svjedoči slučaj Teslića, čiju su posadu savladali djelovi 1. proleterske brigade noću 1/2. januara 1943: "Teslić nije trebao pasti" - piše doglavnik Ademaga Mešić 5. januara 1943. - "ali je pao uslijed demoralizacije domobrana IV pješačke pukovnije, koji se jednostavno nisu htjeli boriti", dodajući za to svakako uvjerljivo obrazloženje: da je propaganda NOP, spolja i iznutra, "tako jaka i opasna da je teško naše domobrane skloniti na jednu uspješnu borbu protiv njih", kao i to da je partizanska obavještajna služba "odlična, jer je potpuno istinita i neopazena".

Posebnu zabrinutost okupacionih komandi izazvali su pripadnici oružanih jedinica koji su "nasijedali i vjerovali" pripadnicima NOP, "širili alarmantne glasine" (tj. materijale NOP), pokazivali sažaljenje prema stanovništvu, izbjegavali vojnu obavezu (pa i putem lažnih - kupljenih ljekarskih uvjerenja), i direktno angažovanje u borbama protiv oslobodilačkih jedinica ili "često odlaze na dopust, te su tako više kod kuće nego u vojsci" (s napomenom da su se bogatiji podmićivanjem mogli osloboditi vojne dužnosti, "dok se sirotinja mora boriti i ginuti"). Bilo je i takvih pripadnika okupacionih i kolaboracionističkih formacija koji su partizanima povremeno davali oružje i drugu ratnu opremu, sanitetski materijal, hranu, posebno razna obavještenja o stanju i namjerama okupacionih trupa protiv NOVJ.

Njemačko komandovanje je rano uočilo da se jedinice NOVJ snabdijevaju neophodnim materijalom putem napada na transport željezničkim, vodenim ili suhoputnim komunikacijama, ali isto tako efikasno i napadima na posade italijanskih okupatora i oružanih snaga NDH. Stoga su funkcioneri njemačkih okupacionih vlasti javljali da su "snabdjevači oružjem" pripadnika NOP, prije svega, oružane snage NDH čije posade ne pružaju energičan otpor i koje "dozvoljavaju da budu razoružane ne pružajući nikakav otpor". Oni su takodje naznačili da su italijanske oružane snage, "na žalost, snabdjevači oružjem" jedinica NOVJ putem kupovine od pojedinih italijanskih vojnika, razoružavanjem djelova italijanskih jedinica prilikom partizanskih napada na njihove posade i preko četnika (koje Italijani naoružavaju i opremaju za borbu protiv NOVJ) i koje pripadnici NOP tuku u borbenim okršajima.

Raspoloženje stanovništva u okupiranim gradovima, tj. pitanje na čijoj je ono strani, predstavljalo je veliku zagonetku za okupacione vlasti. Jedni su zaključivali da se masa pomirila sa sudbinom i da je prihvatila fašistički porok, dok su drugi upozoravali da je sredina u svim krajevima Jugoslavije bila "uporno i žestoko neprijateljski raspoložena" dodajući: "Zapamtimo dobro da nas ovi ljudi nikad neće voljeti"! - kako stoji u italijanskoj ocjeni 2. avgusta 1942. Stoga su komandanti okupacionih trupa i funkcioneri okupacionih vlasti rješenje tražili u trouglu sila - strah sumnjičenja (čak i u sopstvenoj sredini). Protivurječna i fluidna situacija bila je prepuna neizvjesnosti, iznenadjenja i eksploziva: "Situacija je konfuzna, bremenita neizvjesnostima, pogodna za opa-

sni razvoj situacije" (stoji za stanje u NDH u procjeni italijanskog Ministarstva inostranih poslova u Rimu, 5. septembra 1942). U toliko više što su konstatacije s raznih strana navodile na zaključak da NOP ima "veliki broj pristaša kod svih slojeva naroda, a naročito kod radništva, srednjoškolarca, nižih činovnika i siromašnih seljaka", od kojih većina - po datoj profesionalnoj i socijalnoj strukturi - očigledno živi u gradovima.

Gradovi, naročito veći, bili su okruženi sistemom isturenih i povezanih bunkera i saobraćajnica na prilazima, tzv. blokovima na važnijim ulazima u grad, bodljikavom žicom i inženjerijskim preprekama, dok su međuprostori ponegdje bili posijani minskim poljima i kontrolisani (patrolama i vatrom).

X

X

X

[Mada je u osnovi KPJ sačuvala svoje organizacije i jedinstvo, ilegalne punktove i veze, aprilski rat je prouzrokovao niz poremećaja u njenim redovima, naročito u okupiranim gradovima, jer je upravo u njima koncentracija partijskog i skojevskog kadra bila najbrojnija. Posebno velike teškoće osjetili su se u partijskim organizacijama u Makedoniji, gdje je sekretar PK KPJ za Makedoniju prekinuo sve veze sa centralnim partijskim rukovodstvom Jugoslavije. Pa ipak, partijske organizacije u Skoplju, Bitolju, Prilepu, Ohridu i drugim gradovima Makedonije - uz teške gubitke - nastojale su da konsoliduju svoje redove. Naročito osjetne gubitke pretrpjele su partijske organizacije velikih okupiranih gradova, kao što su

Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo i dr.

Medjutim, bez obzira na sve teškoće, komunisti su ubrzo pristupili organizacionom sredjivanju svojih radova, i to:

a) Konsolidacija već postojeće partijske i skopske organizacije, kao i naprednih žena, antifašistički raspoloženih rodoljuba i, naročito, omladine;

b) Stvaranje ilegalnih rukovodstava za organizaciju antiokupatorskih akcija;

c) Formiranje udarnih grupa kao jezgra za obrazovanje vojnih jedinica i za izvodjenje pojedinih akcija protiv okupatora;

d) Uspostavljanje mreže saradnika na polju prenošenja raznih ilegalnih materijala, prebacivanja ljudi, prihvata i sakrivanja pojedinih kadrova, kao i njihovog prebacivanja tajnim kanalima, na slobodnu teritoriju;

e) Napori oko uspostavljanja svojih punktova unutar okupatorskih ustanova i medju pripadnicima oružanih formacija.

Orijentacija rukovodstva NOP da u gradovima formira udarne i diverzantske grupe, kao i vojne jedinice: desetine, vodove, odrede, čete, pa i bataljone, realizovana je u velikom broju okupiranih gradova, većih i manjih naseljenih mjesta koja su bila pod neposrednom kontrolom okupatora. Tako je, na primjer, već prvih mjeseci okupacije u Beogradu, Kragujevcu, Užicu (sada Titovo Užice), Valjevu, Šapcu, Kruševcu, Smederevu i nekim drugim gradovima formirano 5 - 10 i više udarnih grupa. U Zaječaru je formirano više omladinskih vojnih desetina

koje su bile sastavljene od skojevaca i omladinaca iz redova studenata i srednjoškolaca, radničke i zanatlijske omladine, tako da je ovim radom u periodu maj - jun bilo obuhvaćeno, pored ostalih, i oko 100 skojevaca. U to vrijeme aktivisti NOP Čačka obrazovali su više vojnih desetina.³

Početkom juna u Smederevu su postojale tri udarne grupe, pretežno 7-8 boraca, od kojih je jedna bila sastavljena od radnika zapošljenih u "Sartidu", jedna od radnika na željeznici, dok su treću sačinjavali ostali radnici i drugi aktivisti NOP u gradu. U fazi priprema za ustanak, u Vranju su aktivisti NOP formirali šest udarnih grupa i četiri u Duvanskoj stanici; u Leskovcu je takodje formirano 10 udarnih grupa u gradskim četvrtima i u fabrikama.⁴

Prvih mjeseci oružane borbe u Kragujevcu je formirano oko 30 desetina (blizu 300 boraca), dok je u Beogradu gotovo u svim kvartovima, fabrikama i većim radionicama postojalo više diverzantskih i udarnih grupa čiji broj nije utvrđen. Medjutim, krajem jula, od ovih desetina i grupa formirane su veće jedinice, čete i bataljoni, čija jezgra su činile partijske ćelije. Sem toga, u Beogradu su u pojedinim rejonima bili obrazovani štabovi za rukovodjenje eventualnim operacijama u gradu. U tom cilju pomenuta rukovodstva su pripremala planove za zauzimanje pojedinih važnijih objekata.⁵

U Podgorici (sada Titograd) formirano je sedam udarnih grupa u kojima je bilo uključeno 110 boraca. Aktivisti NOP Nikšića su formirali četiri udarne grupe sa oko 120 boraca, dok je u Cetinju u isto vrijeme, takodje u četiri udarne grupe bilo uključeno 80 boraca.⁶

U Banja Luci je tokom juna i prvih dana jula 1941. bilo više udarnih grupa koje su bile angažovane, uglavnom, na prikupljanju naoružanja i druge vojne opreme. I u drugim gradovima Bosne i Hercegovine partijske organizacije su činile napore oko stvaranja udarnih i diverzantskih grupa, pa se u preko žestokog ustaškog terora ovaj rad ipak uspješno odvijao. U Mostaru je u to vrijeme postojalo nekoliko manjih pozadinskih jedinica po kvartovima, a u pojedinim ulicama formirane su ilegalne desetine. Upravo zbog toga što su vojne jedinice (grupe i desetine) na ovom području bile formirane samo u nekim gradovima, delegat CK KPJ Svetozar Vukmanović u izvještaju Titu ističe da do njegovog dolaska "po vojnoj liniji partijske organizacije nijesu konkretno bile ništa učinile."⁷

U Zagrebu su prvih mjeseci oružane borbe (jul - septembar) formirane brojne omladinske udarne grupe, ali njihov ukupan broj nije utvrđen. Poznato je da su prve udarne grupe formirane u njegovoj neposrednoj okolini i da su bile predviđene da se uključe u sastav partizanskog odreda u Žumberku. Tako su ustvari jezgro Žumberačkog partizanskog odreda činile dvije udarne grupe upućene iz Zagreba. Bez obzira na to što su povremeno odlazili pojedini ilegalci i drugi aktivisti NOP iz Zagreba, u gradu su se ponovo formirale udarne grupe, prvenstveno od radničke, srednjoškolske i studentske omladine. Tako, npr. na Maksimiru djelovale su dvije udarne grupe; u Trnju (radničko naselje Zagreba) bila je formirana jedna udarna grupa koja se krajem 1941. uvećala dolaskom novih članova, tako da su formirane još dvije; na Trešnjevki su bile formirane tri udarne grupe; u centru grada je postojalo osam skojevskih grupa, s

kojima je uglavnom rukovodio Rejonski komitet KPH za Zagreb, Neke od njih su bile direktno vezane za svoja uža rukovodstva, npr. studentska udarna grupa - sa rukovodstvom na fakultetu, srednjoškolska - sa srednjoškolskim rukovodstvom itd. Tokom avgusta u Zagrebu je registrovano više udarnih grupa medju kojima i 12 skojevskih.⁸

U Splitu je početkom maja formiran ilegalni odred od 60 boraca, koji je ubrzo, po odluci Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju reorganizovan u vodove po pojedinim gradskim četvrtima. U Karlovcu je tokom jula u udarnim grupama bilo obuhvaćeno 30 članova SKOJ-a koji su uvježbavali obuku u rukovanju naoružanjem, a slične grupe postojale su i u Sisku, Slavonskom Brodu, Osijeku i drugim gradovima.⁹

Početkom oružane borbe u Ljubljani su takodje formirane brojne udarne i diverzantske grupe koje su već u prvim danima ustanka izvele niz uspješnih akcija na pojedince i manje grupe neprijatelja, na komunalne i saobraćajne objekte, naročito na željeznička i telefonsko-telegrafska postrojenja. Polovinom septembra u Bribiru je formirana ilegalna omladinska četa, koja je ubrzo sprovela akciju prikupljanja hrane za partizane u Tuhobiću.¹⁰ Tokom avgusta i septembra 1941. pristupilo se formiranju ilegalnih jedinica i u gradovima Kosova i Metohije. Tako je već s početkom jeseni u Peći formirano nekoliko diverzantskih grupa, a ubrzo je formiran i pozadinski "Metohijski partizanski odred."¹¹

Tokom novembra i kasnije u pojedinim gradovima Jugoslavije formiraju se brojnije oružane jedinice, čete i bataljoni.

Ove jedinice su imale da, pored prikupljanja obavještajnih podataka i širenja antifašističkih publikacija, izvidjanje i dr., sadejstvuju u eventualnim napadima partizanskim jedinicama spolja. Zbog toga su u pojedinim mjestima takve jedinice i formirane, najčešće, uoči napada na dotično mjesto. Početkom novembra u Podgorici su postojala dva pozadinska partizanska odreda, koja su polovinom novembra - sa još dvadeset novoprimljenih boraca (ukupno 105 boraca) - izašla na slobodnu teritoriju i uključila se u Crnogorski NOP odred za operacije u Sandžaku. Medjutim, krajem novembra u gradu su ponovo formirane dvije partizanske jedinice koje su se ubrzo reorganizovane u Podgoričku partizansku četu od 105 boraca.¹²

S jeseni 1941. u Ljubljani je registrovano preko stotinu oružanih grupa formiranih u svim djelovima grada. Sem toga, polovinom novembra u gradu se formiraju jedinice "Narodne zaštite". Od kraja jeseni u Ljubljani dejstvuje i Željeznički bataljon. Računa se da je do kraja 1941. iz Ljubljane izašlo i uključilo se u partizanske odrede preko 500 boraca.¹³

Poznato je da su u jesen 1941. na teritoriji Splita postojale i djelovale brojne ilegalne i diverzantske grupe, vršeći raznovrsne zadatke za narodnooslobodilački pokret. Medjutim, njihov tačan broj nije ustanovljen, kao ni raspored, naoružanje i dr. Slična situacija je bila u Šibeniku i drugim mjestima Dalmacije.¹⁴ Početkom oktobra 1941. u Cetinju je formiran ilegalni bataljon "Staljin": 400 boraca svrstanih u tri čete i nalazio se u sastavu Lovćenskog NOP odreda. Imao je poseban štab i svoju zastavu. Osnovni zadatak bataljona je bio da u momentu napada na grad, iznutra sadejstvuje jedinicama Lovćenskog NOP odreda. Sem toga, borci bataljona su prikupljali poda-

tke , osmatrali položaje i utvrdjenja okupatora na periferiji i dostavljali ih Komandi Lovćenskog NOP odreda. Iz ovog bataljona dvadeset boraca je novembra 1941. upućeno u sastav Crnogorskog NOP odreda za operacije u Sandžaku. U brojnim hapšenjima od strane okupatora tokom 1941. padali su i borci ilegalnog bataljona tako da se početkom 1942. njegov broj gotovo preplovio.¹⁵

Uporedo sa pripremama partizana za napad na Nikšić u decembru 1941. u gradu su formirani "Varoška partizanska četa" i "Željeznički vod", sa zadatkom da u okviru pripremanog napada na grad dejstvuju iznutra na važnija uporišta okupatora.¹⁶

Tokom 1942. zbog pojačanih represalija okupatora i njegovih saradnika, mnoge udarne grupe u okupiranim gradovima bile su prinudjene da napuštaju gradove i da se uključuju u partizanske jedinice. Medjutim, na inicijativu partijskih organizacija, formirane su nove ilegalne i diverzantske grupe, različitog sastava i brojnog stanja, prvenstveno od onih aktivista NOP koji nijesu bili kompromitovani, tako da su tokom čitavog rata, u zavisnosti od konkretne situacije, u okupiranim gradovima postojale i djelovale ilegalne jedinice različitog brojnog stanja i sastava, počev od grupe od nekoliko boraca do ilegalnih četa i bataljona, kao što je to bilo u Ljubljani, gdje su tokom čitavog rata postojale i djelovale jedinice VOS svrstane u nekoliko bataljona. Tokom 1943. i kasnije do kraja rata i revolucije u ovom gradu su djelovali pet do osam bataljona Narodne zaštite i VOS-a sa ukupnim brojnim stanjem 2.000 do 2.500 ilegalaca, medju kojima je bilo i 300 do 400 žena ak-

tivista NOP. Tokom 1943. ovi bataljoni u Ljubljani su bili podijeljeni, tako da je u svakom kvartu grada postojala po jedna ilegalna jedinica. Sem toga, postojala je posebna jedinica na železnici koja je bila formirana još 1941, a postojao je i zasebno djelovao ilegalni omladinski bataljon. Od svih tih jedinica u junu 1943. stvorene su brojne udarne grupe koje su za slučaj potrebe bile u stanju da mobilišu aktiviste KPJ, SKOJ, OF i Radničkog jedinstva, tako da su ove udarne grupe u pogodnom momentu bile u stanju da aktiviraju između 15.000 do 20.000 boraca.¹⁷

U periodu poslije kapitulacije Italije do konačnog oslobodjenja sva rukovodstva NOP (počev od CK KPJ i VŠ NOV i POJ do mjesnih komiteta KPJ i SKOJ-a) poklanjaju nesmanjenu pažnju održavanju, obnavljanju i učvršćivanju organizacija NOP u okupiranim gradovima, prilagođavajući se nastalim promjenama u konkretnim sredinama i uslovima okupacionog sistema njemačke, bugarske i mađarske uprave. Nema bitnijih razlika u načinu organizacije diverzantskih, sabotažnih i udarnih grupa u odnosu na minuli period, do kapitulacije Italije, pa ni u sadržaju njihovog rada. Ipak se može zapaziti da se, zbog pretrpljenih udaraca i nedostataka kadrova, znatno više primjenjuje konspiracija, orijentacija na akcije u kojima se neprijatelju nanosi šteta u materijalnom, vojno-političkom i moralnom pogledu uz izbjegavanje sopstvenih žrtava. Čuvanje kadrova postaje zakon za sve organizacije, uz sve šire otvaranje prema onima koji pristupaju NOP-u, nudeći razne usluge i pokazujući spremnost na vršenje izvjesnih akcija u radnim organizacijama i u mjestu življenja. Međutim, upravo zbog konspiracije, o tim akcijama premalo je bilo pisanog komuniciranja a od onoga što je tada naloženo i javljeno, minimalno je sačuvano.

PRVI DIO
NEORUŽANE AKTIVNOSTI 1941-1945.

NAORUŽANE AKCIJE 1941-1945.

Ulaskom agresorskih trupa u Jugoslaviju i s početkom njihovog posjedanja većih i manjih gradova, gotovo jednovremeno odvijalo se uspostavljanje raznih organa i organizacija širokog oslobodilačkog pokreta koji je okupljao antifašiste i rodoljube, žene i, naročito, omladinu u cilju suprotstavljanja neprijatelju koji je nastojao da izgradi svoj okupacioni sistem, i to prvenstveno osloncem na svoja uporišta u gradovima.

Iako bez prethodnog iskustva i detaljnijih uputstava, ubrzo je započet proces protivljenja mjerama okupatora u raznim vidovima i formama, ponajviše neoružanim akcijama: u antifašističkoj propagandi i objašnjavanja karaktera i ciljeva NOP-a, u bojkotu mjera okupacionih vlasti na svim područjima života /proizvodnje, trgovine, školstva itd./, u povremenim javnim manifestacijama protivljenja, kao što su bili štrajkovi i demonstracije zbog krajnje teških i surovih uslova života, represalija itd. S druge strane, organizacije NOP u gradovima ispoljavale su svoju aktivnost i u pružanju pomoći članovima porodica palih, zatvorenih u logore odvedenih i interniranih drugova, kao i u prihvatu izbjeglica. Uporedo sa tim akcijama krajnje konspirativno i vješto odvija se, uspostavljanje obavještajne mreže i punktova među stanovništvom i u redovima okupatora i kolaboracionista, za potrebe ilegalaca u okupiranim gradovima i za NOP u cjelini.

Glava prva

GRADOVI - SJEDIŠTA RUKOVODSTAVA NOP-a, IZVOR KADROVA I MATERIJALNIH SREDSTAVA 1941-1945.

Sjedišta rukovodstava NOP-a unutar garnizona neprijatelja

Okupirani gradovi, prije svega veće administrativni, industrijski i saobraćajni centri, bili su u dužem periodu narodnooslobodilačke borbe sjedišta rukovodstava NOP-a: regionalnih, okružnih, pokrajinskih i zemaljskih. Kada se ima u vidu činjenica da su gradovi bili uporišta revolucionarno-demokratskog pokreta u periodu između dva svjetska rata, onda je razumljivo što se u njima relativno brzo nastavila aktivnost rukovodećih organa NOP-a u pravcu organizovanja i usmjeravanja oružane borbe protiv okupatora. Raspoloživi kadrovi, baze i tehnička sredstva predstavljali su oslonac i značajno olakšanje za rad u uslovima okupacije, pošto je okupator odmah razvio žestoku propagandu protiv svega progresivnog i slobodarskog, koristeći se pri tome svim raspoloživim sredstvima pritiska, denacionalizacije i pogroma.¹

Organizacije KPJ i SKOJ-a nastavile su svoj način rada u uslovima okupacije i povećane opasnosti od strane kolaboracionista kao dostavljača i slugu okupatora. Zavisno od veličine, industrijske i administrativno-političke važnosti, u svim mjestima su postojale organizacije KPJ i SKOJ-a, od nekoliko ćelija i aktiva do više desetina članova, čiji je broj varirao od nekoliko desetina (Vranje je npr., imalo u 6 partijskih ćelija 30 članova KPJ, Sombor - u nekoliko ćelija ukupno 20 članova KPJ) do više desetina, pa i stotinak i više čla-

nova Partije i SKOJ-a (Skopje - dvadesetak partijskih ćelija sa ukupno 156 članova KPJ i blizu 300 članova SKOJ-a; Podgorica - oko 150 članova KPJ; Sarajevo: oko 100 članova KPJ i oko 500 skojevaca), kao i više stotina članova KPJ i SKOJ-a (Zagreb: 53 ćelije sa oko 480 članova; Beograd: oko 600 članova KPJ i 1.500 skojevaca) itd.

Takva mreža i brojna jačina tih organizacija nije se bitno mijenjala, prvenstveno zbog toga što je ukupan odliv komunista i skojevaca (zbog hepšenja, internacije, strijeljanja, odlaska u oružane formacije širom zemlje itd), nadoknađivan, gotovo zakonomjernim prilivom novih članova KPJ i SKOJ-a, mahom iz redova omladine (radničke, srednjoškolske, studentske i dr).

Uporedo sa uspostavljanjem okupacionog sistema uopšte i posebno u okupiranim gradovima, odvijao se proces prilagođavanja organizacija KPJ i SKOJ-a novonastaloj situaciji u smislu organizovanja i pokretanja oružane borbe, podizanja samopouzdanja medju stanovništvom i sabotiranja mjera okupacionih vlasti na svim područjima života. Duže ostajanje rukovodstava NOP-a u okupiranim gradovima, pa i poslije većih provala i gubitaka dragodjenih boraca, rezultiralo je iz procjena izvjesnog dijela kadrova da će se rat brzo okončati, naročito poslije izbijanja neprijateljstava izmedju SSSR-a i Njemačke, i da će se definitivni obračun izvršiti na barikadama u gradovima okupirane Jugoslavije.²

To zadržavanje rukovodećih kadrova KPJ i SKOJ-a u okupiranim gradovima imalo je, ipak, izvjesnu logiku i opravdanje: sačuvati postojeće veze i preko njih uticati na razvoj događaja. S jedne strane na liniji objašnjavanja uzroka aprilske katastrofe 1941. i perspektive NOB na jugoslovenskom ratištu i na frontovima drugog svjetskog rata, usmjeravanja oružane borbe na širem području, kao i u pravcu raskrinkavanja kolaboracionističkih i kontrarevolucionarnih organizacija, koje su u službi okupatora vršile intenzivnu propagandnu i obavještajnu aktivnost protiv NOP-a. S druge strane, teritorijalna blizina tih rukovodstava žarištima oružane borbe i mogućnosti neposrednijeg uticaja na odvijanje aktivnosti NOP-a po svim linijama (u pogledu uspostavljanja nove narodne vlasti i organizovanja masovnih antifašističkih organizacija, oko jačanja postojećih i stvaranja novih partizanskih, sabotažnih i diverzantskih odreda), doprinijela je takvoj orijentaciji većine rukovodstava NOP, naročito u prvoj etapi narodnooslobodilačke borbe. Međutim, dinamika događaja iziskivala je mobilna, sposobna i odlučna rukovodstva koja se nalaze na licu mjesta, a ne na desetina kilometara udaljena (s kojima su veze bile neredovne i ugrožene od zasjeda neprijatelja).

Podaci pokazuju da su rukovodstva NOP u okupiranim gradovima (okružna, pokrajinska i centralna nacionalna) bila u većim administrativnim industrijskim i saobraćajnim centrima za duži period okupacije i oružane borbe. Tako su - pored CK KPJ i GŠ NOPOJ - najodgovornija rukovodstva KPJ i oslobodilačkog

pokreta ostala i dalje medju radnicima, školskom omladinom i masom rodoljubivog gradjanstva, počev od Beograda do Zagreba, Ljubljane, Sarajeva, Skoplja, zatim u Novom Sadu, Splitu, Nišu, Arandjelovcu, Somboru itd.

Uprkos složenim uslovima za opstanak i rukovodjenje oružanim borbama, diverzantskim akcijama i sabotажama na širim prostranstvima, ta okružna, pokrajinska i centralna nacionalna rukovodstva nijesu imala velikog izbora u pogledu svog sjedišta. Polazilo se od oprobane i neprikosnovene prakse: nalaziti se u centru revolucionarnih zbivanja. Medjutim, u koliko su se procesi oslobodilačke borbe intenzivnije razvijali - nicali partizanski odredi i jačala oružana borba, u toliko su potrebe usmjeravanja NOB bile veće, pa u vezi s tim pomjeranja rukovodstava na težištu akcije bile su bitan uslov uspješnog djelovanja uopšte.

Tako su se mogla uočiti dva uporedna procesa: s jedne strane, na širokim prostranstvima van okupiranih gradova rasplamsavao se oslobodilački rat i zahtijevao mobilizaciju svih raspoloživih snaga i sredstava, a s druge strane, antiokupatorska aktivnost organizacija NOP u okupiranim gradovima usmeravala se na političko-propagandne aktivnosti, diverzantske akcije i sabotaje. Sve više je iskrsavao značaj kadrova, kako u pogledu njihovog čuvanja od represalija okupacionih vlasti, tako i u smislu njihovog upućivanja "na teren", radi jačanja oružanih formacija i NOO na oslobodjenim teritorijama. Tako se iz okupiranih gradova sve uočljivije zapaža odliv kadrova iz

gradova prema šarištima oružane borbe.

Ipak to prebacivanje kadrova iz okupiranih gradova prema slobodnoj teritoriji nije išlo ujednačeno i bez teškoća. Moralo se voditi računa o tome da se kompromitovani kadrovi NOP-a izvuku ispred rastućih opasnosti od čestih policijskih racija, da se što prije nadju na slobodnoj teritoriji i tamo nastave svoj rad. Međutim, zbog opštih potreba, i oni su ponekad izvjesno vrijeme zadržavani na radu u osinjaku okupatorskog garnizona.

Rukovodstva NOP su se, u skladu s direktivama CK KPJ i VŠ, zbog obima, karaktera i dinamike zadataka oko usmjeravanja NOB, sve više pomjerala na ovaj ili onaj odsjek fronta, kako bi na licu mjesta utvrdili pravo stanje stvari, pružili pomoć lokalnim rukovodstvima oko vođenja oružane borbe i uspostavljanja narodnooslobodilačke vlasti, kao i oko realizacije direktiva i uputstava vrhovnog i nacionalnog rukovodstva po svim linijama NOB. Otuda su se najčešće okružni i pokrajinski komiteti KPJ oslanjali na uži krug najodgovornijih drugova, a ponegdje su to bili tehnički punktovi, kao u Ljubljani i Zagrebu 1942.

Može se reći da su okružna, pokrajinska i nacionalna rukovodstva, bez obzira na povremene provale u organe i organizacije NOP, represalijske i gubitke, ipak, makar i u simboličnom vidu zadržala svoja sjedišta u svim većim administrativno-političkim, kulturnim i industrijskim centrima, gotovo do početka završne etape oslobodilačkog rata i revolucije, do

sredine 1944. godine.

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu djelovao je do oktobra 1941. iz okupiranog Sarajeva. Zajedno s njim nalazio se i delegat Vrhovnog štaba i instruktor CK KPJ Svetozar Vukmanović Tempo.³ U Zagrebu se do polovine marta 1942. nalazio CK KP Hrvatske. Tek poslije učestalih masovnih provala, početkom 1942, rukovodstvo je bilo prinudjeno da napusti Zagreb i da se preseli na slobodnu teritoriju. O tome Ivo Lola Ribar u pismu Titu 17. marta 1942. ističe da su zbog stalnih provala i hapšenja od strane ustaša "moral i Hrvatskog čaču (tj. CK KPH) iseliti" i, nastavlja, da "ne možemo računati sa izgradnjom stalnog rukovodećeg centra (u Zagrebu) isto onako kao što to nije bilo moguće ni u Beogradu". Ipak, i dalje se računalo na Zagreb kao centar ilegalnog rukovodstva CK KPJ, o čemu se u pomenutom pismu ističe: "Izgraditi čvrst tehnički punkt za veze i dolaziti s vremena na vrijeme - poneki od nas i od Hrvatskog čače - to je za današnji period izgleda najrealnije rješenje".⁴

Rukovodstvo NOP Vojvodine se takodje do zime 1942. nalazilo u Novom Sadu. Upravo iz tog okupatorskog uporišta, ono je rukovodilo svim akcijama partizanskih i diverzantskih odreda.⁵ Isto tako, Skoplje je predstavljalo centar iz koga se rukovodilo oslobodilačkom borbom u Makedoniji. U njemu je još u septembru 1941. formiran novi PK KPJ za Makedoniju s Lazarom Koliševskim na čelu i Pokrajinski štab NOPO Makedonije. Tu je partijsko i vojno rukovodstvo Makedonije održalo niz sastanaka i

vojno rukovodstvo Makedonije održalo niz sastanaka i savjetovanja u cilju što uspješnijeg rukovodjenja oružanom borbom (savjetovanja od 7. januara 1942. i krajem februara 1943). Tu je avgusta 1943. formiran i Peti oblasni komitet i Štab 5. operativne zone za srezove Skoplje, Kumanovo, Kriva Palanka, Kratovo i Sveti Nikole.⁶

Iz Splita je pokrajinsko rukovodstvo KP Hrvatske za Dalmaciju usmjeravalo oružanu borbu do juna 1942, mada je, sve do pred samu kapitulaciju fašističke Italije, jedan od članova PK KPH ostao u gradu, uglavnom, radi koordinacije i usmjeravanja akcija udarnih grupa. Sem toga, Rade Končar, sekretar KP Hrvatske je od početka oktobra do 17. novembra 1941, do pada u ruke italijanske policije, upravo iz Splita rukovodio cjelokupnom partijskom organizacijom Dalmacije.⁷

Uprkos veoma teškim uslovima (veći broj provala u organizacijama KP i SKOJ-a, masovna hapšenja i pojačane mjere represalija), PK KPJ za Srbiju je radio u Beogradu do kraja 1943. odakle je rukovodio cjelokupnom partijskom organizacijom u Srbiji.⁸

Ljubljana je tokom čitavog rata predstavljala jedno od najznačajnijih uporišta NOP. U njoj se sve do maja 1942. nalazilo sjedište CK KP Slovenije, Izvršnog odbora OF i Glavnog štaba NOP odreda Slovenije. Od maja 1942. do kraja 1944. u Ljubljani je djelovalo Povjereništvo CK KP Slovenije i Izvršni odbor OF za Ljubljanu.⁹

Sem zemaljskih i pokrajinskih rukovodstava, u okupiranim gradovima su duže ili kraće vrijeme boravila i okružna rukovodstva KPJ i SKOJ-a, Okružni komitet KPH za Karlovac imao je svoje sjedište u okupiranom gradu do kraja oktobra 1941, do prvih većih provala i hapšenja Marijana Čavića, sekretara MK KPH za Karlovac. Iako je nakon toga CK KPH upozorio Okružni komitet da napusti Karlovac i da "premjesti svoje sjedište u oslobođenu zonu", ustaškoj policiji je uspjelo da otkrije i likvidira Josipa Kraša, člana CK KPJ, CK KPH i rukovodioca Okružnog komiteta KPH za Karlovac. Poslije Krašove pogibije, 25. oktobra 1941, jedini preostali član OK napušta Karlovac i u Petrovoj gori formira novi Okružni komitet, čije će sjedište biti stalno na slobodnoj teritoriji.¹⁰ Gotovo u isto vrijeme je i Okružni komitet KPJ za Sjevernu Bačku premjestio svoje sjedište iz okupirane Subotice na slobodnu teritoriju.¹¹

Prema nekim podacima, u prvoj polovini 1943. okružna rukovodstva su imala svoja sjedišta u većem broju okupiranih gradova: Požarevcu, Zaječaru, Mladenovcu, Nišu, Vranju, Leskovcu, Kruševcu, Arandjelovcu, Valjevu i Čačku.¹² Tek krajem februara 1943, kada je donijeta odluka da se formira novi okružni komitet KPJ za Niš, članovima je pored ostalog preporučeno da zbog čestih provala ne organizuju sjedište u gradu, već da izadju na teren. Činjenica je da su pojedini članovi OK Niša bili gotovo uvijek na terenu, ali su do tada svoje stalno sjedište imali u gradu.¹³

Sredinom 1943. računalo se sa mogućnostima krupnijih akcija u okupiranim gradovima. Tako je Edvard Kardelj 4. avgusta 1943. obavjestio Tita da je stanje u Ljubljani - poslije zbacivanja Muslinija s vlasti - bilo zrelo "za generalni štrajk i oružani ustanak u pogodnom momentu".¹⁴ U to vrijeme Svetozar Vukmanović Tempo javlja Centralnom komitetu KPJ da je gotovo ceo Oblasni komitet Kosova i Metohije pao u ruke okupatorskih vlasti i da je rad Komiteta bio orijentisan uglavnom na "vršenje atentata na okupatorske vojnike i špijune" u okupiranim gradovima, što je sa italijanske strane izazivalo "strahovite represalije i masovna interniranja".¹⁵

Imajući u vidu specifične, pretežno povoljne, okolnosti Tempo je kao delegat CK KPJ i VŠ NOVJ krajem avgusta uzimao u obzir mogućnost uspješnog djelovanja čak iz okupiranog Skoplja. Neposredno pred očekivanu kapitulaciju fašističke Italije on je smatrao da bi Glavni štab Makedonije trebalo da bude na terenu, medju oružanim formacijama, a CK KP Makedonije u Skoplju, dodajući: "Odatle ću moći rukovoditi cijelim pokretom u Makedoniji, na Kosmetu i Istočnoj Srbiji".¹⁶

Dok su sredinom 1944. rukovodstva NOP svoje aktivnosti u okupiranim gradovima gotovo svuda svela na minimum i prešla na oslobođenu teritoriju, dotle su, naročito poslije kapitulacije fašističke Italije, okupirani gradovi u Hrvatskom primorju, Istri i Slovenačkom primorju, javljaju kao sjedišta rukovodstava NOP, iz kojih se sve snažnije osjećala djelatnost oružanih i pokrajinskih rukovodstava.

Iako su fašistički okupatori provalama i represalijama zadavali organizacijama NOP-a osjetne udarce, opet su vodjstva NOP-a, s novim kadrovima, svedena na uža rukovodstva, malobrojna i duboko zakamuflirana zadržavana u okupiranim gradovima. Što se rat približavao kraju, ukazivale su se sve veće potrebe i mogućnosti za obnavljanje i uspostavljanje veza među simpatizerima NOP, za oživljavanje propagandne aktivnosti i drugih oblika otpora, ponajviše radi suzbijanja manevara kolaboracionista i četnika oko preuzimanja vlasti u trenucima povlačenja njemačkih okupacionih trupa, odnosno u cilju stvaranja što jačih punktova i borbenih grupa radi sadejstva pripadnika NOP-a iznutra prilikom napada jedinica NOVJ spolja na posade okupatora u gradovima.

Kadrovi za angažovanje na raznim
područjima NOP-a

U toku gotovo čitavog perioda NOB gradovi su predstavljali značajan izvor kadrova za oružane formacije i druge organe i organizacije NOP. Zbog represalija i sve težih uslova života, kao i zbog direktive da se dobrovoljci upućuju prema žarištima ustanka, na oslobođenu ili poluoslobođenu teritoriju, proticale su s vremena na vrijeme grupe omladinaca, radnika, srednjoškolaca i studenata, da bi taj proces kulminirao u 1944. godini, naročito prije i poslije oslobodjenja Beograda. To odlivanje rodoljuba i simpatizera NOP iz gradova uglavnom

nije bilo na uštrb aktivnosti ilegalnih organizacija i njihovih antiokupatorskih aktivnosti. Jedan od najvažnijih motiva za izlazak iz gradova na slobodnu teritoriju bio je čuvanje kadrova ispod odmazde okupacionih vlasti, koje su na poraze u okršajima protiv NOVJ širom zemlje, primjenjivale masovnije internacije sumnjivih elemenata gradskog stanovništva ili bi sistemom talaca pokušavali da pariraju jačanje NOP i osiguraju svoje zaledje za ofanzivne poduhvate protiv ustaničkih žarišta.

Može se tvrditi da se taj proces odlaska pojedinaца, naročito kompromitovanih aktivista NOP-a odvijao tokom čitavog rata, od prvih dana okupacije do konačnog oslobodjenja zemlje. Na tom polju su se angažovala rukovodstva NOP u svim nacionalnim sredinama. Tako je CK KPH još tokom juna 1941. razmiještao partijske i vojne kadrove u one krajeve gdje su bili najpotrebniji za organizovanje narodnooslobodilačke borbe. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je nakon 22. juna 1941. iz Beograda i drugih gradova uputio partijske instruktore u sve okruge na teritoriji Srbije radi organizovanja oružane borbe. Tokom 1941. samo iz Leskovca je izašlo preko 100 boraca i uključilo se u Kukavički, Jablanički i Babički partizanski odred.¹⁷

Prvih dana avgusta 1941. većina gradskih udarnih desetina iz Kragujevca ušla je u sastav Kragujevačkog partizanskog odreda.¹⁸ Veliki broj desetina i pojedinaca, prvih mjeseci oružane borbe izlašli su i iz drugih okupiranih

gradova i uključivali se u najbliže partizanske jedinice ili su pak predstavljali jezgro budućih partizanskih odreda. Sisački partizanski odred izastao je, upravo od ilegalne oružane grupe iz Siska, koju je - da bi izbjegla hapšenja - formirao OK KPH za Sisak 22. juna 1941.¹⁹

Prvi Splitski i Šibenski partizanski odredi bili su sastavljeni, uglavnom, od ilegalaca i drugih rodoljuba iz Splita, Solina i Šibenika. Isto tako, iz okupirane Podgorice, Nikšića, Cetinja i drugih gradova u Crnoj Gori, aktivisti NOP, oni koji su izašli van okupatorskih uporišta, predstavljali su jezgra oko kojih su se formirale prve partizanske jedinice.²⁰ Slično je bilo i u drugim gradovima: Mostaru, Banjaluci, Tuzli, Sarajevu, Karlovcu, Novom Sadu itd.

I na teritoriji Slovenije, izlazile su manje grupe ilegalaca, uglavnom kompromitovanih aktivista NOP iz okupiranih gradova. Tako su pojedinci i manje grupe kompromitovanih ilegalaca izlazili iz Kranja, Maribora, Ljubljane, Črnomelja i zajedno sa aktivistima NOP i rodoljubima stvarali prve partizanske jedinice. Pohorska partizanska četa formirana je početkom jula uglavnom od aktivista NOP iz Maribora i sredinom tog mjeseca bila je narasla na preko 70 boraca.²¹ Tokom jula i avgusta 1941. od ilegalaca iz Ljubljane formirana je Molniška grupa. U njenim redovima nalazilo se i nekoliko španskih boraca.²² U Beloj Krajini, u blizini Črnomelja, od aktivista NOP iz ovog mjesta formirana je grupa od 11 boraca, koja je kasnije narasla i ušla u sastav Belokranjske čete.²³

Još tokom ljeta 1941. iz Beograda su preko ilegalnih veza odlazile manje grupe aktivista NOP, naročito omladine u razne partizanske odrede Srbije. Tako, na primjer, početkom avgusta, u Valjevskom partizanskom odred u nalazilo se 30 omladinaca iz Beograda.²⁴ Krajem avgusta u Čačanskom partizanskom odred u pored aktivista NOP iz Čačka bio je 21 borac iz Beograda, dok je u Posavskom partizanskom odred u, 4. četa 2. bataljona bila sastavljena isključivo od radnika sa Čukarice.²⁵ Sem toga, aktivisti NOP-a iz Beograda, ponajviše srednjoškolci, studenti i radnička omladina odlazili su povremeno, naročito poslije prvih provala u organizacijama NOP u Kosmajski, Čačanski, Toplički i druge odrede koji su dejstvovali ublizini Beograda.²⁶

Slično su radili i aktivisti NOP u drugim okupiranim gradovima. Već prvih dana avgusta, preko 200 pripadnika i simpatizera NOP Kruševca javljalo se organizacijama NOP za odlazak u Rasinski partizanski odred. Medjutim, zbog pomanjkanja naoružanja, tada su u Odred uključena svega 34 borca, dok su ostali i dalje nastavili svoju aktivnost u sastavu ilegalnih, sabotažnih i diverzantskih grupa u gradu.²⁷ Prvi odredi u Banatu, Sremu i Bačkoj, pretežno su bili sastavljeni od pripadnika vojnih desetina iz Petrovaradina, Kikinde, Novog Sada i Sremske Mitrovice.²⁸ Polovinom avgusta 1941. od radnika iz Sušaka i Hreljina formiran je Sušački partizanski odred. Nešto kasnije od aktivista NOP Prilepa organizovan je Prilepski partizanski odred, a sličnih primjera bilo je gotovo u svim gradovima Jugoslavije.²⁹

Ipak za prvi period oružane borbe karakteristično je da su iz gradova izlazili samo oni aktivisti NOP koji su bili neophodni za formiranje i organizaciju partizanskih jedinica, kao i kompromitovani komunisti i skojevci kojima je dalji opstanak u gradovima bio nemoguć. Na taj način rukovodstva NOP su imala kontrolu nad odlivanjem kadrova iz gradova i neprestano vodila brigu oko sredjivanja i jačanja tog "unutrašnjeg fronta" u okupiranim garnizonima, većim i manjim naseljenim mjestima. Upravo zbog toga, otpor u gradovima se odvijao tokom čitavog rata i mada s povremenim prekidima i različitog intenziteta vezivao znatne snage okupatora i kolaboracionista.

U cilju što bezbijednijeg odlaska kompromitovanih ilegalaca i drugih antifašistički raspoloženih rodoljuba, rukovodstva NOP su se angažovala oko obezbedjivanja ilegalnih kanala i veza preko kojih su slati pojedini aktivisti, manje ili veće grupe u partizanske jedinice. Takvi ilegalni kanali su već 1941. obezbijedjeni, zahvaljujući, prije svega, prodiranju ilegalaca u organe i organizacije okupatorsko-kvislinške vlasti. U zavisnosti od svake konkretne situacije, kompromitovani aktivisti NOP su uspijevali da neopaženo prolaze preko blokova, čak i da s oružjem odlaze u partizanske odrede ili na slobodnu teritoriju. U tom cilju stvorene su brojne veze s pripadnicima SDS, pojedincima iz redova domobranstva, okupatorskim vojnicima naklonjenim NOP-u i sl.

U pojedinim gradovima rukovodstva NOP su, u cilju što organizovanijeg slanja antifašista i rodoljuba u partizanske

jedinice, formirala tzv. Otpremne odbore, koji su se starami o svim pitanjima za što sigurniji odlazak i prihvata pojedinih rodoljuba i kompromitovanih ilegalaca iz okupiranih gradova u partizanske jedinice ili na slobodnu teritoriju.

Taj proces se odvijao tokom čitavog rata i bio je intenzivniji u vrijeme kada su partizanske jedinice bile bliže okupiranom mjestu. Upravo tada oživljavale su ilegalne veze preko kojih se moglo sigurnije izaći iz okupatorskog garnizona. Tako, na primjer, polovinom 1943. u Beogradu je organizovana čitava mreža povjerenika pojedinih partizanskih štabova preko koje su ilegalci bezbjedno odlazili van grada i uključivali se u partizanske jedinice.³⁰ U toku marta 1943. iz Kraljeva su, pored ostalih, izašla i 22 skojevca i uključili se u Rasinski partizanski odred. Nešto kasnije, tokom septembra iz Niša su otišla u partizane 23 skojevca, većinom učenika Druge muške gimnazije.³¹ Iz Zagreba, Ljubljane, Sarajeva, Mostara, Splita, Podgorice, Skoplja i drugih gradova tokom čitavog rata, s vremena na vrijeme, kada su to dozvoljavali uslovi, otpremene su manje ili veće grupe aktivista NOP i uključivale se u partizanske jedinice. Računa se da je tokom 1943. i 1944. samo iz Zemuna, pored ostalih rodoljuba, izašlo i oko 1.000 omladinaca i članova SKOJ-a.³²

Permanentni oslobodilački rat na jugoslovenskom ratištu izazivao je gotovo neutoljivu glad za kadrovima svih profila u oružanim jedinicama, organima narodne vlasti i masovnim antifašističkim organizacijama. Otuda su kadrovi

NOP-a iz okupiranih gradova bili rado prihvatani i raspoređivani u štabove jedinica NOVJ, u redakcije pojedinih listova, u organe narodne vlasti, sve prema konkretnim potrebama i prema sposobnostima pojedinaca.

Aktivisti NOP-a iz okupiranih gradova stizali su na oslobođenu ili poluoslobođenu teritoriju manje-više organizovano, rjeđe spontano, na svoju ruku. Njihovo napuštanje zadataka u okupiranim gradovima najčešće je bilo stvar procjene gdje je prisustvo svakog pojedinca najpreče sa stanovišta opštih interesa oslobodilačke borbe. U tom odlučivanju, nema sumnje, neposredna ugroženost od provala i padanja u ruke policije, mogla je prevagnuti ko će i kada iz okupiranih gradova prelaziti na slobodnu teritoriju.

Izvor materijalnih sredstava

Gradovi su bili značajan izvor finansijskih i materijalno-tehničkih sredstava partizanskih odreda, štabova i drugih rukovodstava NOP. Pored novčanih sredstava, koja su povremeno prikupljana i narodnog zajma raspisivanog u rjeđim situacijama, pripadnici NOP u okupiranim gradovima prikupljali su i druge potrepštine kako za svoje potrebe, tako i za oružane jedinice izvan gradova, počev od sanitetskog materijala, odjeće i obuće do hartije i štamparske tehnike, a ponekad i do oružja i municije do čega se dolazilo putem otimanja ili kupovine.

Prikupljeni materijal najčešće je prebacivan na slobodnu ili poluoslobodjenu teritoriju uhodanim ilegalnim kanalima a ponekad su korišćena "legalna" transportna sredstva: zaprege, voz ili autobus. U takvim prilikama ilegalci su primjenjivali iznenadjenje, prevare i lukavstva, uniforme zarobljenih ili poginulih neprijateljskih vojnika i oficira, falsifikovana dokumenta. Osim toga, gdje god su mogli koristili su i usluge simpatizera NOP iz redova okupacionog aparata.

Presudnu ulogu za uspjeh u takvim akcijama odigrala je ilegalna veza uopšte, posebno obavještajni podaci koji su pristizali tokom njihovih priprema, planiranja i izvodjenja. Odliv dijela ratnog materijala iz magacina okupatora na ovaj ili onaj način bilo je objektivno pokazatelj snage ilegalnih organizacija. Praksa je pokazala da su domobranske vojne formacije NDH, stacionirane u manjim ili većim posadama, bile lak plijen partizanskih napada, zahvaljujući prvenstveno strpljivom i požrtvovanom radu ilegalaca i simpatizera unutar aparata neprijatelja. Takodje je činjenica da su i italijanske jedinice bile ranjive u tom pogledu, pa je otuda kupovinom ili na prevaru pribavljano raznovrsnog materijala za potrebe oružanih jedinica. Zbog toga je komandovanje okupatorskih trupa više puta konstatovalo kako su takve jedinice po mnogočemu bile partizanske intendanture.³³

Vrijeme izvodjenja takvih akcija više je zavisilo od gotovosti tih elemenata saradnje od strane simpatizera iz redova neprijatelja, nego od inače važećih okolnosti za sprovo-

djenje bilo kakvih borbenih radnji (magla i noć, za vrijeme bombardovanja itd.), u svakom slučaju se težilo da se postigne što potpunije iznenadjenje. Jačina ilegalnih boraca bila je takodje u direktnoj zavisnosti od tih elemenata, što znači da je i manji broj ljudi - dobrih organizatora, vještih i smjelih boraca - mogao obaviti i najsloženije poduhvate.

Uporedo sa ostalim oblicima protivljenja okupatora i njegovim saradnicima, aktivisti NOP u okupiranim gradovima radili su na prikupljanju finansijskih, materijalno-tehničkih sredstava, sanitetskog materijala i hrane za potrebe partizanskih jedinica. Nema sumnje da su takve akcije narastale uporedo s oružanom borbom u cjelini. U tom cilju, a u duhu direktiva i uputstava CK KPJ, nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava, već prvih mjeseci okupacije u većini okupiranih gradova formiraju se ilegalni odbori narodnooslobodilačkog fonda (NOF) ili narodne pomoći, kako su se zvali u pojedinim područjima. Prema nekim tvrdjenjima, u junu 1941. održana je u Beogradu Zemaljska konferencija narodnooslobodilačkog fonda, uz prisustvo dvadesetak predstavnika iz svih zemalja i pokrajina Jugoslavije, kojom prilikom su razmatrani specifični zadaci i način rada u uslovima okupacije.³⁴

Već u junu 1941. u Ljubljani je održana Osnivačka sjednica Glavnog odbora crvene pomoći na kojoj su donijeti zaključci o radu ove organizacije u ratnim uslovima. Ovaj odbor je bio veoma aktivan u pružanju pomoći žrtvama fašističkog terora. Osnovao je svoje pododbore u svim većim mjestima

Slovenije, a u Ljubljani gotovo u svakom rejonu, kvartu, ulici preduzeću ili ustanovi.³⁵ Pojedini članovi ovih pododbora bili su zaduženi za određene sektore djelatnosti, kao, naprimjer: zatvorski, intendantski, finansijski, za nabavku stanova, za obezbedjenje ilegalaca i sl.

U Beogradu je Mjesni odbor NO fonda, nakon okupacije stvorio mrežu odbora u svim beogradskim rejonima. Oni su ulagali velike napore za prikupljanje raznih potrepština za partizanske odrede i druge organizacije NOP. S jeseni 1941. i početkom 1942. vodjena je široka kampanja prikupljanja odjeće, obuće, sanitetskog materijala, životnih namirnica i dr. U tom cilju Mjesni odbor NO fonda organizovao je u raznim krajevima grada nekoliko svojih skladišta: u Karadjordjevoj ulici, u blizini Palilulske pijace, u Nebojšinoj ulici, u Tršćanskoj i Sazonovoj ulici i dr.³⁶ U ljeto 1941. u Zemunu je bio obrazovan Mjesni odbor NOF-a i već do zime 1941/1943. bila je uspostavljena mreža odbora i pododbora, tako da je već tada bilo 4 rejonska i 8 pododbora sa blizu 1.000 prilagača.³⁷

Organizacijama Narodne pomoći (kako se NOF nazivao do sredine 1942), u Zagrebu rukovodio je Mjesni odbor, koji je podijelio gradsko područje Zagreba na šest rejona (u njima je djelovalo nekoliko tzv. kotarskih odbora). Tako, naprimjer, na teritoriji Prvog kotara, koji je obuhvatao područje grada između željezničke pruge i Ivankovačke ulice (danas: ulica Anke Butorac), prema Maksimiru i od Srebrenjaka prema Mirogoju, djelovalo je 20 odbora i to uglavnom u tadašnjim tekstilnim i

drugim tvornicama i ustanovama. Tokom 1941. organizacija Narodne pomoći na tom rejonu brojala je oko 800 članova. Na teritoriji Drugog kotara djelovalo je 30 odbora i pododbora, na Trećem - 16 odbora, Četvrtom - 17, Petom 93, i na Šestom, koji je obuhvatao uglavnom područje Črnomerca - desetak odbora i dva ulična odbora.³⁸

Smisao tih akcija ogledao se, pored materijalne pomoći, prije svega u vezivanju što većeg broja stanovništva okupiranih gradova za NOP. Sem toga, odbori NOF-a su se brinuli za porodice poginulih pripadnika NOP, za zatvorenike, logoraše i ranjene pripadnike NOP koji su liječeni u zdravstvenim ustanovama u okupiranim gradovima.

Osim toga aktivisti NOP su prikupljali oružje i municiju, koju su jedinice jugoslovenske kraljevske vojske ostavljali prilikom kapitulacije. Tih dana, naročito velike količine naoružanja prikupili su aktivisti NOP u gradovima u Crnoj Gori: Podgorici, Nikšiću, Cetinju, Kotoru, Beranama i dr. U Cetinju su aktivisti NOP razbili magacin jugoslovenske kraljevske vojske i, prije dolaska italijanskih okupatorskih vojnika, iznijeli veće količine naoružanja i druge vojne opreme i sklonili ih na sigurnija mjesta, van domašaja okupatora. Slično su radili i aktivisti NOP u drugim okupiranim gradovima:³⁹ u Leskovcu, Kraljevu, Kragujevcu, Beogradu, Sisku, Mostaru, Ljubljani, Skoplju i dr. U Splitu su, naprimjer, aktivisti NOP ponajviše članovi SKOJ i pod neposrednim rukovodstvom MK KPH i Oblasnog komiteta SKOJ-a, polovinom

aprila 1941. napali ustašku stražu koja je čuvala vojne magazine i kasarne u Gripama i odatle izvukli oko 250 pušaka, 3 mitraljeza i nekoliko sanduka municije. U Sisku aktivisti NOP prikupili su 26 pušaka i dva puškomitraljeza, a aktivisti NOP Mostara oko 30 pušaka, nekoliko pištolja i veće količine municije. Aktivisti NOP Svrljiga su tokom maja 1941. izveli akciju i iz magacina jugoslovenske vojske odnijeli oko 80 pušaka, 14 puškomitraljeza i 8 sanduka municije. Oružje i drugi ratni materijal sakupljan je i u Beogradu, Kragujevcu i drugim gradovima.⁴⁰

S početkom oružane borbe i stvaranjem partizanskih odreda partijska i skojevska rukovodstva su preko odbora NOF (u onim mjestima gdje su bili već formirani), slali van okupiranih gradova dio tog naoružanja, kao i drugog materijala neophodnog za život i borbena dejstva. Tako je ilegalni odbor NOF-a Leskovca, već prvih mjeseci oružane borbe odredima na Kukavici i Babičkoj gori - pored odjeće, obuće i nešto novca - uputio i 30 pušaka, 5 puškomitraljeza, 100 bombi i desetak hiljada metaka.⁴¹ Sem toga, u mnogim gradovima aktivisti NOP su angažovali veći broj omladine za prikupljanje odjeće, obuće, novca i drugih potrepština, a žene za pletenje čarapa i rukavica za partizane i sl. Nema podataka o ukupnim rezultatima tih akcija, ali se može slobodno kazati da je takva aktivnost bila masovna i obuhvatala je dobar dio stanovništva u okupiranim gradovima. Dobrovoljni prilozima od građana su predstavljali važan izvor prihoda za život i dejstvo partizana. Od početka

oružane borbe u pojedinim gradovima se organizuju manje ili veće radionice u kojima se proizvodila odjeća ili obuća, dok je materijal dobrovoljno prikupljan ili se pak kupovao novcem iz NOF-a. Takve radionice radile su u nekoliko okupiranih gradova, naročito u Beogradu, Skoplju, Sarajevu, Ljubljni, Zagrebu i dr.

Medjutim u većini okupiranih gradova ilegalni odbori NOF-a su razvili takvu aktivnost da se broj dobrovoljnih prilagača svakodnevno povećavao. NOF je okupljao ljude iz svih staleža: radnike, službenike, državne činovnike, djake, siromašne i bogate itd. Tako se, naprimjer, u mjesečnom izveštaju Gradskog odbora NOF-a za Cetinje od decembra 1941. ističe da je u tom mjesecu sakupljeno i 23.284 lire od 1.104 prilagača.⁴² Uoči formiranja Veleškog partizanskog odreda, Gradski vojni štab uspio je da tokom februara 1942. prikupi i skloni izvjesne količine municije i prehrambenih artikala, neophodnih za život i dejstvo novoformiranog odreda. Tih dana, aktivisti NOP Šibenika prikupljali su, pored ostale opreme svakog mjeseca i po 200.000 lira da bi se ta svota u drugoj polovini 1942. povećala na 400.000 lira.⁴³

Aktivisti NOP Zagreba, Ljubljane, Karlovca, Mostara i drugih gradova tokom 1942. gotovo redovno slali su veće količine različitog materijala i novca. Tako, naprimjer, na početku 1942. u Zagrebu je bilo prikupljeno blizu 500 kolograma hrane, 360 kilograma odjevnih predmeta i dr. Do avgusta 1942. u Zagrebu je prikupljeno i preko 2.000.000 kuna, od čega su samo

studenti priložili oko 110.000 kuna.⁴⁴

Uporedo s tim, radilo se i na prikupljanju sanitetskog materijala, naročito preko aktivista NOP zapošljenih u bolnicama, apotekama i drugim zdravstvenim ustanovama. Sav taj materijal je odašiljan partizanskim odredima preko uhodne mreže ilegalnih kanala. Prvih mjeseci odružane borbe aktivisti NOP Slavenskog Broda na čelu s Mjesnim komitetom KPH organizovali su prikupljanje sanitetskog materijala, hrane i odjeće za prvu partizansku grupu na ovom terenu. Slične akcije preduzimane su i u ostalim gradovima, Karlovcu, Zagrebu, Sisku i dr. Tokom jeseni 1941. i kasnije, nekoliko puta su pojedine aktivistkinje NOP Karlovca iznosile sanitetski materijal u dječjim kolicima i predavale ga partizanskim kuririma u rejonu gradskog groblja.

Prema sjećanju učesnika, u Leskovcu su gotovo svi ljekari i apotekari bili uključeni u NOF, pa se preko njih dolazilo do znatnih količina sanitetskog materijala, lijekova i hirurških, instrumenata. Sem toga, pojedini ljekari su izdavali recepte za razne vrste lijekova koji su se teže nabavljali, a koji su bili neophodni za liječenje povrijedjenih boraca partizanskih jedinica.⁴⁵

Partizanska bolnica Orjenskog partizanskog bataljona bila je jedna od najsnabdijevenijih u Crnoj Gori, zahvaljujući upravo akcijama pripadnika NOP u Kotoru, Herceg-Novom i Meljinama, odakle su u saradnji s osobljem iz tih bolnica iznosili veće količine raznovrsnog sanitetskog materijala i

instrumenata i dostavljali ih bolnici Orjenskog bataljona. Iz te bolnice, sanitetski materijal je preko Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru, Boku i Sandžak dostavljan i drugim bolnicama.⁴⁶

U nekim gradovima, kao naprimjer, u Splitu, Šibeniku i još nekim gradovima krajem 1941. formirani su pododbori zdravstvenih radnika, s ciljem organizovanijeg prikupljanja sanitetskog materijala i pružanja ljekarske pomoći pripadnicima NOP-a i njihovim porodicama. U proljeće 1942. aktivisti NOP Šibenika su sproveli široku akciju prikupljanja sanitetskog materijala i uz učešće većeg broja zdravstvenih radnika, pa se na taj način došlo do znatnih količina ljekova i drugih medikamenata. Sem toga, za 30.000 lira (koliko je u toj akciji sakupljeno novca od gradjana), aktivisti NOP su upotrijebili za kupovinu onih vrsta ljekova do kojih se u sabirnim akcijama teže dolazilo. Nešto kasnije, sredinom juna 1942, - kada je Štab zone uputio pismo svim partijskim rukovodstvima srednje Dalmacije s pozivom da pojačaju aktivnost u prikupljanju sanitetskog materijala - aktivisti NOP u okupiranim gradovima su uspjeli da organizuju nekoliko sabirnih akcija i da na taj način pribave znatne količine sanitetskog materijala i da ga dostave sanitetskim ustanovama pri štabu dalmatinske zone. Aktivisti NOP Splita tokom juna 1942. uputili su na slobodnu teritoriju veću količinu ljekova, medju kojima i neophodne hirurške instrumente i izvjesne količine vakcine protiv tifusa.⁴⁷ Na tom polju bili su veoma aktivni aktivisti NOP-a koji su bili zapošljeni u vojnim ustanovama okupatora i njegovih saradnika, naročito članova

vojnih komiteta u pojedinim domobranskim garnizonima. Tako su, krajem 1941. dvojica ilegalaca, članova Vojnog komiteta u Slavonskoj Požezi uspjeli da iz domobranskog magacina iznesu oko 30 kolograma sapuna, soli i drugog materijala, a nekoliko mjeseci kasnije, polovinom 1942. dostavili su Štabu 3. operativne zone komplet hirurških instrumenata i drugi materijal, kao i jednu radiostanicu manjeg dometa.⁴⁸

Po mnogo čemu Ljubljana je bila svojevrstan primjer dobro organizovanog otpora okupatoru. Jedinice VOS i Narodne zaštite su izvodile raznovrsne akcije tokom čitavog rata i sprovodile akcije prikupljanja i odašiljanja različitog materijala partizanskim jedinicama. Polovinom maja 1942. iz Ljubljane je upućena prva grupa ljekara a istovremeno je otpremljena jedna vagonaska pošiljka sanitetskog materijala, između ostalog i kompletna oprema za partizansku poljsku bolnicu. Tokom ljeta 1942. samo iz Ženske bolnice iznijeto je 11 paketa sanitetskog materijala (zavoja, vate, alkohola, različitih lijekova) i dostavljeno partizanskim jedinicama. Istovremeno iz Ljubljane je upućeno i 120 torbica prve pomoći.⁴⁹

I u drugim okupiranim gradovima, mada skromnijih razmjera, ova aktivnost pripadnika NOP-a bila je veoma organizovana i rasprostranjena, gdje su naročito važnu ulogu imali ljekari, apotekari i drugo sanitetsko osoblje koje je dobrovoljno krišom prikupljalo različiti sanitetski materijal i preko veza slalo ga partizanskim jedinicama na slobodnu teritoriju.⁵⁰

Uporedo s razvojem oružane borbe pojačavala se i aktivnost pripadnika NOP na prikupljanju i odašiljanju sve

većih količina različitog materijala za potrebe partizanskih odreda i jedinica NOVJ. Već u ljeto 1942. u Karlovcu je kroz odbore Narodne pomoći bio obuhvaćen veliki broj gradjana: radnika, zanatlija, trgovaca, intelektualaca i nekoliko industrijalaca. U septembru 1941. je okupator u Sušaku uhapsio 12 žena zbog toga što su prikupljale novac i raznu opremu za partizane. Nešto kasnije, krajem novembra 1942. u Solinu su karabinijeri uhapsili dvojicu aktivista NOP u trenutku kada su kamionom prevozili materijal za partizane. Tom prilikom okupator je zaplijenio 5 sanduka lijekova, 1 sanduk hirurških instrumenata i 9 paketa hirurških rukavica.⁵¹

Tokom 1943. i kasnije do konačnog oslobođenja zemlje aktivnost odbora NO fonda ogledala se u pojačanim naporima pripadnika NOP-a na omasovljavanju organizacija, na prodiranju među široke slojeve stanovništva. Tako je NOP postao masovna organizacija, koja je pored ekonomske, obavljala i značajnu političku funkciju. U većini okupiranih gradova, mreža ilegalnih odbora je razvijena do te mjere da se ti organi formiraju u gotovo svim fabrikama, radionicama, preduzećima i ustanovama u kojima su bili uključeni mnogobrojni pripadnici i simpatizeri NOP-a.

+

+

+

Činjenica da su se rukovodstva NOP duži period vremena nalazila u okupiranim gradovima, naročito u sredi-

štima industrijskog, političko-administrativnog i kulturnog života, gdje je uoči rata bilo najjače žarište revolucionarno-demokratskog pokreta, govori u prilog teze da je takva praksa u cjelini bila opravdana, najprihvatljivija za uslove stvorene okupacijom.

Za organizaciju i vodjenje oslobodilačke borbe uopšte, pa i u okupiranim gradovima, Komunistička partija je oslonac mogla imati prije svega medju radnicima, antifašističkim i progresivnim elementima, posebno medju srednješkolskom, studentskom i radničkom omladinom, u sredinama siromašnih i obespravljenih, medju naprednim intelektualcima i brojnim kategorijama službenika državnog aparata. Bila je to čitava mreža već isprobanih i za nova pregnuća spremnih ljudi, predvodjenih komunistima i skojevcima.

Brojna jačina i ugled organizacija KPJ i Skoja u okupiranim gradovima, sa mrežom ilegalnih stanova, punktova i baza, sa uhodanim vezama i poznavanjem spleta gradskih komunikacija, pa i ljudi koji su se nalazili medju kolaboracionistima, bila je snažno uporište oslobodilačke borbe i u periodu fašističke okupacije. S takvim snagama i sredstvima moralo se i moglo (u skladu sa zaključcima i stavovima Majskog savjetovanja KPJ 1941. i kasnijim direktivama vrhovnog partijskog i vojnog rukovodstva Jugoslavije), nastaviti borbu protiv okupacione vlasti, primjenjujući odgovarajuću - za date uslove najprihvatljiviju - taktiku: iznenadnim akcijama stvoriti nesnosno stanje za neprijatelja, razvući njegove snage i

sredstva na što šire područje, iznuravati ga prepadima i demoralisati. S druge strane, tim aktivnostima neoružanog i oružanog otpora, trebalo je vratiti stanovništvu samopouzdanje i otvoriti mu perspektivu oslobodilačke borbe.

Tako se zadržavanjem rukovodstava NOP u okupiranim gradovima upravo održavao i učvršćivao ugled KPJ među stanovništvom i stvarana baza za nove akcije, rezervoar novih boraca NOP u gradovima. Sve ono što je stvoreno u dvadesetak godina ilegalnog rada između dva svjetska rata - posebno ilegalna. štamparska tehnika, ilegalne veze, punktovi i kanali - stavljeno je u službu oslobodilačkog fronta u cjelini. Isto tako, takva mreža saradnika i simpatizera NOP mogla je da osigura izvor materijalno-finansijskih sredstava i kadrova za NOP u okupiranim gradovima i za oslobodilački pokret uopšte.

Bez obzira na znatne gubitke ilegalaca i na provale koje su potresale organizaciju NOP u okupiranim gradovima, izazivale zastoje, ponekad kolebanja i demoralizaciju, iz okupiranih gradova - zajedno sa dragocjenim pošiljkama lijekova, novca, važnih informacija i obavještajnih podataka, nemalog broja kadrova - zračio je ohrabrujući duh protivljenja okupacionim vlastima i vjere u mogućnosti efikasne borbe protiv neprijatelja. U cjelini uzev, okupirani gradovi su, i pored iluzija 1941. u brz završetak drugog svjetskog rata i brutalnih represalija, u većini slučajeva ostali uporišta NOP, značajan činilac uspješnog razvoja i ishoda oslobodilačkog rata i revolucije.

Glava druga

POLITIČKO-PROPAGANDNA AKTIVNOST NOP-a

Značaj i uloga političko-propagandne aktivnosti u
okupiranim gradovima

Na teritoriji okupirane i raskomadane Jugoslavije KPJ je preduzela mjere da se organizuje, usmjerava i podstiče širok, sve intenzivniji i neprekidan agitaciono-propagandni i masovni politički rad, naročito u okupiranim gradovima, većim i manjim industrijskim i kulturnim centrima, tamo gdje se superiornost okupatora najviše manifestovala. Pri tome organizatori i nosioci tih djelatnosti nijesu ispoljavali najosnovnijim tehničkim sredstvima i ujedno su bili izloženi najsurovijim represalijama okupatora, ukoliko bi bili otkriveni.

Dosadašnja istraživanja narodnooslobodilačke borbe potvrdila su da je agitaciono-propagandna aktivnost u svim etapama rata revolucije, bila vanredno značajna. Propagandom je trebalo podići i održavati samopouzdanje i moral boraca i stanovništva, osobito u momentima kada su trupe fašističkih okupatora bile na vrhuncu svojih osvajanja i kada su neočekivano brzo nadirale prema Moskvi i Lenjingradu, kada su snage pokreta otpora u Evropi, u tzv. hitlerovskoj evropskoj tvrdjavi, prestale pokazivale gotovo nikakvu aktivnost.

Isto tako, trebalo je razviti sistematsku aktivnost na uskrinkavanju okupacione politike, na odvrćanju radnika iz raznih dijelova Jugoslavije da odlaze na rad u njemačke ili italijanske fabrike, uz pomoć propagandom uticati da se sabotiraju i ostale okupacione mjere u skladu sa smislom normalizacije situacije radi lakšeg iskorišćavanja prirodnih bogatstava i ljudskih potencijala za vođenje osvajačkog rata protiv Jugoslavije i ostalih savezničkih zemalja. Ukratko, to je značilo podrivati okupacijski sistem u cjelini, na svim punktovima i u svim periodima rata i revolucije.

Propaganda NOP je isto tako bila namijenjena pripadnicima okupacionih trupa, odnosno poštenim radnicima i seljacima "u uniformama okupatorske vojske", kao i prisilno mobilisanim i kolebljivim pripadnicima kolaboracionističkih oružanih formacija i ustanova.

Uz pomoć propagande NOP u okupiranim gradovima Jugoslavije, razumljivo, trebalo je pripremiti i olakšati izvodjenje raznih oblika protivokupatorskih akcija, oružanih i neoružanih, bojkota okupacionih mjera, svetkova, fašističke propagande, anti-komunističkih izložbi itd. Ujedno, trebalo je stvarati klimu koja bi olakšavala napore da se uspostavljaju i održavaju kanali za vezu između neoslobodjenih i oslobođenih teritorija, između okupiranih gradova i teritorije pod slabijom kontrolom okupatorskih formacija i policije.

U isto vrijeme, dobro usmjerenom propagandom trebalo je razbijati propagandu i politiku, koju je okupator u gradovima razvijao preko mnogobrojnih sredstava, razobličavati politiku svih okupatora za razbuktavanje bratoubilačke borbe i šovinističkih strasti među narodima i narodnostima Jugoslavije, a čiji centri su bili stacionirani upravo u gradovima, u manjim i većim industrijskim i kulturnim centrima, svuda gdje su bili obrazovani okupatorski garnizoni, počev od onog jačine bataljona i manjeg do onog združenih jedinica, kakvi su bili u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Karlovcu, Skoplju, Nišu i dr.

Osim toga, agitacija i propaganda NOP u okupiranim gradovima znatno je doprinijela prihvatu i zaštiti najugroženijih, kao što su bili progonjeni Slovenci, zatim Srbi i Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Kosova i Makedonije. U tom smislu valjalo

bi imati u vidu i veoma razvijenu političko-propagandnu aktivnost pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta oko organizovanja pomoći za porodice palih i interniranih pripadnika oružanih jedinica NOP, nezbrinute nejači, pogorelaca itd.

Propaganda NOP je objašnjavala kako ciljeve oslobodilačkog rata i revolucije, tako i aktuelne probleme oružane borbe i stvaranja nove Jugoslavije. U tom kontekstu objašnjavanje politike bratstva i jedinstva bilo je od izvanrednog značaja za početak, tok i konačan ishod oružane borbe u cjelini, naročito u onim centrima sa mješovitim nacionalnim sastavom.

Sadržaj i tok neprekidne i sve razgranatije propagande NOP u cjelini, pa i one ilegalne u gradovima temeljili su se na fundamentalnim dokumentima i stavovima vrhovnog rukovodstva NOP /CK KPJ i VŠ NOVJ/, počev od proglasa CK KPJ od 15. aprila 1941. i Majskog savjetovanja 1941. u Zagrebu do istorijskog proglasa CK KPJ od 22. juna /povodom napada Njemačke na SSSR/ i julskih proglasa /12. i 25. jula/, uvodnika prvog broja Biltena VŠ, Savjetovanja u Stolicama /26. septembra 1941/ stavova u "Borbi", organu CK KPJ, o pitanjima uspostavljanja i razvoja nove narodne vlasti na oslobođenim područjima, te u mnogobrojnim drugim dokumentima.

Moglo bi se reći da su opšte deklaracije o ciljevima, političkoj platformi i perspektivama NOP, preko te ratne propagande najkonkretnije pretvarane u živu praksu širom jugoslovenskog ratišta, pa i na neoslobođenim područjima, gdje su uslovi za sprovođenje propagande bili najteži.

Propaganda u okupiranim gradovima kao dio propagande NOP uopšte, proizlazila je iz političkih i vojnih ciljeva oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Ona je ukazivala na to da je antiokupa-

torska aktivnost jedina alternativa u datim uslovima, a ne samoubilački i avanturistički akt. Takva argumentacija je počivala na opštepoznatoj činjenici da okupatorske snage nemaju realnih mogućnosti da pokriju čitavu jugoslovensku teritoriju i da ilegalci - pripadnici NOP uvijek mogu računati na oslonac u stanovništvu za izvođenje raznovrsnih antiokupatorskih akcija, za prikriveni izlazak na mjesto izvršenja zadatka i za prikriveno povlačenje u baze poslije izvršenog zadatka, što je nametalo potrebu da se izgradi i usavrši vještina konspiracije i maskiranje u mreži saradnika i simpatizera u okupiranim gradovima.

Smisao propagande NOP u okupiranim gradovima sastojao se u tome da se kod stanovništva i pripadnika ilegalnih organizacija podigne samopouzdanje i ukaže perspektiva o mogućnostima efikasne borbe protiv tuđinske vlasti, kao i da se ujedno postignu vojni, politički, materijalni i moralno-psihološki efekti u cjelini, naročito medju pripadnicima okupacionog sistema, pa i medju stanovništvom van gradskih područja.

Za odvijanje i razvoj propagande NOP u okupiranim gradovima tokom narodnooslobodilačke borbe 1941-1945. godine značajan faktor predstavljalo je naslijeđeno stanje iz perioda ilegalnog rada KPJ u Jugoslaviji izmedju dva svjetska rata, što se ogledalo u stečenom iskustvu propagande i izgradnjenim uporištima (ilegalni stanovi i baze za smještaj materijala, štamparske tehnike i, naročito, ljudi zaduženih za propagandu). Zatim razredjen sistem očuvanja organizacije propagandista za slučaj povremenih racija, policijskih potjera i provala: blagovremeno upozorenje od strane obavještajaca NOP u redovima neprijatelja; permanentna budnost i obezbjeđenje svake propagandne akcije, i pripremljenost svakog pripadnika NOP za držanje pred neprijateljem, u slučaju da padne u ruke okupa-

cionih snaga.

Nosioci propagande u okupiranim gradovima u Jugoslaviji u toku narodnooslobodilačke borbe 1941-1945. bili su: organi narodne vlasti (ilegalni narodnooslobodilački odbori); mjesna partijska rukovodstva (gradski komitet KPJ, sreski komitet KPJ); razne ilegalne organizacije (organizacije NO fonda, diverzanti, aktivisti zaposleni u okupatorsko-kvislinškim organizacijama i ustanovama itd.) i pojedinci - ilegalci, jer po prirodi posla svaki ilegalac bio je u izvjesnom smislu i propagandist.

Antifašistička propaganda u okupiranim gradovima razvijala se u širinu i dobijala u intenzitetu uporedo sa rasplamsavanjem oslobodilačke borbe, prvenstveno putem štampanja i rasturanja ilegalne štampe, pisanja antifašističkih parola i simbola, u rasturanju letaka pisanih i na jezicima pripadnika okupacionih armija, kao i u cijepanju i paljenju fašističkih simbola, parola i štampe. Na tom polju učestvovali su svi organi NOP, članovi KPJ i SKOJ-a, veći broj radnika i inteligencije. U mnogim mjestima, čak i dječaci od oko petnaest godina bili su organizovani i obučeni za premazivanje fašističkih znakova, simbola i slika na javnim mjestima. Istovremeno oni su ispisivali oslobodilačke natpise i simbole, petokrake zvezde, i dr.

Rasturanje letaka i ispisivanje parola i
simbola NOP-a

Rasturanje antifašističkih letaka, pisanje parola i crtanje simbola NOP-a, te raznih materijala antiokupatorskog karaktera, bila je masovna aktivnost pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima, naročito u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Splitu.

Širom NDH, po manjim i većim naseljenim mjestima, često je registrovano rasturanje antiustaškog i antiokupatorskog materijala štampanog u ilegalnim štamparijama i tehnikama narodnooslobodilačkog pokreta. Odmah nakon okupacije gotovo na svim okupiranim teritorijama rastureni su leci povodom Prvog maja 1941. Tako su, na primjer, u Sušaku povodom međunarodnog praznika rada rastureni leci i druge antifašističke parole po gradu, zbog čega su Italijani uhapsili nekoliko članova KPJ.⁵² Noću uoči 1. maja 1941. u Beogradu je umnožen i rasturen prvomajski proglas CK KPJ u kome se objašnjavaju uzroci aprilskog sloma i poziva radnička klasa za jedinstvo u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Taj proglas rasturen je i u drugim okupiranim gradovima, uglavnom u svim većim centrima, u Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Mostaru, Cetinju, Nišu i dr.⁵³ Veoma uspješnu aktivnost povodom 1. maja sproveli su pripadnici NOP Karlovca. Pod neposrednim rukovodstvom Iva Marinkovića, sekretara CK KPH za Karlovac, oni su u gradu ispisali parole po zidovima zgrada, rasturali letke antifašističke i antiokupatorske sadržine i isticali crvene zastave.⁵⁴

U Skoplju su skojevci i drugi napredni omladinci, pored rasturanja letaka i ispisivanja antifašističkih parola, 1. maja istakli crvenu zastavu na krov zgrade bugarske okupacione divizije koja se nalazila gotovo u samom centru grada.⁵⁵ Komunisti Splita, Šibenika, Solina i drugih primorskih gradova su, u znak borbenog obilježavanja 2. maja, istakli crvene zastave a na fasadama zgrada ispisali antiitalijanske i antiustaške parole. Šibenik je 1. maja osvanuo ispisan parolama narodnooslobodilačkog pokreta. Ilegalci su istakli crvene zastave na katedrali Sv. Jakova, na gradskom prelazu Baldekin, na ulazu u tvornicu aluminijuma u Lozovcu i na crkvi u Konjevratima.⁵⁶ Majski proglas CK KPJ rasturen je u Nišu, Jagodini

(sada: Svetozarevo), Leskovcu, Kraljevu i dr. Povodom toga Načelstvo sreza Beličkog 26. jula 1941. dostavilo je zahtjev Gradskom poglavarstvu u Jagodini "da se pronadju komunistički leci i unište, a da se vinovnici pohapse".⁵⁷ Nakon okupacije OK KPH i OK SKOJ-a za Slavonski Brod izdali su i organizovali rasturanje letaka na njemačkom jeziku u kojima su se njemački vojnici pozivali da ne ratuju za Hitlera i fašizam, da ne polaze u borbu protiv naroda. Sovjetskog Saveza i dr.⁵⁸ Leci slične sadržine umnožavani su i rasturani u Osijeku, Banjaluci, Mostaru i dr. Partijska organizacija Osijeka izdala je letak u kome se narodu preporučuje da sačuva oružje. Istovremeno je organizovala široku akciju popularisanja borbe protiv okupatora i ustaške državne tvorevine.⁵⁹

Tokom maja u Zagrebu je rasturen proglas CK KPH u kome se narod poziva u borbu protiv okupatora i protiv Pavelićevog ustaškog pokreta. Gotovo istovremeno naparedna omladina Beograda uputila je proglas omladini da ne odlazi na rad u Njemačku; taj proglas je rasturen u svim djelovima grada i imao je velikog uticaja na omladinu.⁶⁰ Aktivisti NOP su taj proglas rasturili i u mnogim drugim gradovima Srbije i Jugoslavije, pa je - zahvaljujući tome - u većini gradova, poziv okupatora da se ide na rad u Njemačku bio bojkotovao.

Krajem maja 1941. aktivisti NOP Šibenika su u toku jedne noći kredom i ugljenom precrtali sve italijanske natpise koji su veličali Dučea, kao i fašističke grbove koje su Italijani u velikim dimenzijama bili naslikali na gradskim zidinama.⁶¹

Tokom maja i juna, kada su se partijske organizacije u većini gradova konsolidovale, osjećala se sve intenzivnija političko-propagandna aktivnost. Već 4. juna 1941, Obavještajno odjeljenje italijanske 2. armije upozorilo je da se leci komunističke sadržine "pojavljuju u raznim mjestima" na čitavoj okupacionoj zoni.⁶² Petog juna Kraljevska kvestura u Ljubljani registrovala

je "da u ovom gradu, kao i drugim mjestima Ljubljanske pokrajine" postoje udružene antiitalijanske snage koje obavljaju komunističku djelatnost, što se ogleda prije svega u "održavanju sastanaka, u rasturanju i sastavljanju subverzivnih letaka".⁶³ Tih dana su i aktivisti NOP Podgorice izveli uspješnu akciju rasturanja i lijepljenja letaka i drugih antifašističkih publikacija.⁶⁴

Vijesti o napadu Njemačke na SSSR brzo su došle do gotovo svakog simpatizera NOP. Taj događaj je za ilegalce u okupiranim gradovima bio podstrek za intenzivniji rad, naročito na polju propagande. Ipak, kod mnogih je bilo iluzija da će se rat završiti za kratko vrijeme, da će snage Crvene armije odmah preći u protivofanzivu, kao i to da će se konačno rješenje u obračunu sa okupatorima naći u okviru poznatih šema o revoluciji. Na pojačano djelovanje propagande NOP u okupiranim gradovima povodom događaja na sovjetsko-njemačkom frontu upozoravali su i sami okupatori. Tako, npr., u izvještaju Komande karabinjera 11. armijskog korpusa ističe se da je "situacija u Rusiji doprinijela radjanju jedne prevratničke propagande", "da je vijest o objavi rata Rusiji" kod slovenačkog stanovništva "primljena sa izvjesnim ushićenjem", koje nije moglo da "sakrije svcje zadovoljstvo", kao i to da je stanovništvo prema Italijanima "zauzelo još izrazitiji stav protivljenja".⁶⁵ Slično je bilo i u okupiranim gradovima u dijelu Slovenije pod njemačkom okupacijom, gdje lokalni funkcioneri vlasti traže pojačanje u žandarmima i drugim organima policije, zahtijevajući odlučne mjere kako bi se uništili vodeći komunisti i time onemogućila "propaganda koja se širi s njihove strane".⁶⁶ Na pojačanu propagandu NOP upozoravao je šef Policije bezbjednosti i službe bezbjednosti Trećeg Rajha u Srbiji, ističući da je "s početkom rata (misli se na objavu rata Rusiji - primj. S.V) zabilježena jaka komunistička propagandna

aktivnost u Srbiji". Šef policije u Beogradu, prilikom referisanja, upoznao je svoje pretpostavljene sa činjenicom da je 22. juna 1941. kod beogradskog stanovništva "vladalo raspoloženje skoro isto kao i na dan Simovićevog puča". Slična situacija je bila i u ostalim gradovima Srbije, što je podstaklo šefa Policije bezbjednosti i službe bezbjednosti Trećeg Rajha da uputi direktivu područnim organima Gestapoa za suzbijanje komunističkog pokreta u okupiranim oblastima, u kojoj se podvlači da "dosadašnja iskustva pokazuju da će komunistički krugovi u pojačanoj mjeri iskoristiti situaciju za razgranatu propagandu kao što je rasturanje letaka, premazivanje fašističkih simbola, usmena propaganda i sl."⁶⁷

Gotovo do istih zaključaka dolazili su i organi ustaške NDH. U većini gradova NDH, u manjim i većim naseljenim mjestima - po ocjeni ustaških funkcionera - tih dana "opažala se pojačana aktivnost komunista", pa su se upravo zbog toga prilike "tokom lipnja još više pogoršale". Upravo tada, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH osudilo je petoricu aktivista NOP u Zagrebu od kojih 3 na kaznu smrti, jer su zatečeni "kako bacaju letke komunističkog sadržaja". Tada je strijeljan i Ivan Bučica, koji je za vrijeme emitovanja radio-vijesti uzvikivao parole "Živjela Sovjetska Rusija", a u Kaknju su uhapšeni dvojica aktivista NOP koji su posjedovali veću količinu propagandnog materijala i sprovedeni ustaškom redarstvu u Sarajevu.⁶⁸ Tih dana je i partijsko Okružno povjereništvo u Arandjelovcu organizovalo rasturanje letaka, u kojima se narod pozivao na borbu i savjetovao da se ne odaziva na pozive okupatorske vlasti.⁶⁹

Povodom napada Njemačke na SSSR, CK KPJ izdao je proglas koji je brzo došao u sve krajeve Jugoslavije. Istovremeno i nacionalna rukovodstva KPJ su izdavala svoje proglase. Te materijale,

aktivisti NOP su umnožavali i vješto rasturali među gradskim stanovništvom. "Leci CK KPJ i PK KPJ za Srbiju od 22. juna umnoženi su u 1.000 primjeraka i razdijeljeni" - obavještavao je Vasilije Buha Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju.⁷⁰

Nešto kasnije, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak izdao je antifašističke letke na italijanskom jeziku i organizovao njihovo rasturanje u gotovo svim gradovima na ovom području. Aktivisti NOP-a su letke napisane na italijanskom jeziku ubacivali u okupatorske kasarne u Podgorici, Cetinju, Nikšiću, Kotoru i drugim gradovima. Tih dana su, zbog čitanja ovih letaka, u italijanskoj komandi na Cetinju strijeljani jedan oficir i dva karabinijera.⁷¹

Već 3. jula 1941. aktivisti NOP Karlovca su pod rukovodstvom Većeslava Holjevca izvršili rušenja na dalekovodu Ozalj - Karlovac, usljed čega je grad ostao u mraku, što je ostalim grupama omogućilo da po čitavom Karlovcu ispišu parole NOP-a "Smrt okupatorima", "Smrt ustašama", "Živjela KPJ", "Živjela sloboda" i dr.⁷²

Prvih dana jula, ilegalci Prilepa rasturali su letke s parolom "za sovjetsku Makedoniju". U njima se stanovništvo pozivalo na borbu protiv bugarskih okupatora, za ekonomska i politička prava Makedonaca i dr. Leci su u toku jedne noći rastureni po čitavom gradu, tako da su dospjeli gotovo u svaku kuću.⁷³ Aktivisti NOP Beograda 8. jula rasturali su antifašističke letke u svim gradskim četvrtima a istovremeno su cijepali i palili njemačke novine ispred kioska. Polovinom jula na beogradskim ulicama isticane su parole: "Ništa okupatorima", "Napolje s okupatorima" i druge.⁷⁴ Mjesni komitet SKOJ-a za Zagreb 15. jula organizovao je preko kvartova široku akciju pisanja parola "Živio SSSR", "Dolje fašizam" i rasturanja letaka antifašističke sadržine. Tih dana gotovo čitav

Zagreb bio je zasut etiketama na kojima su bili ucrtani simboli "srp i čekić".⁷⁵ Slične parole ilegalci su isticali i u drugim gradovima. U Crnoj Gori Visoki komesar već 17. jula je registrovao da su se u mnogim mjestima "komunističke struje naslijeđene iz stare Jugoslavije probudile posljednjeg mjeseca", kao i to da su se "prvi simptomi pokazali u širenju letaka na italijanskom jeziku".⁷⁶ Sjutradan, 18. jula, u Beogradu je izašao vanredni broj "Radio pregleda" posvećen ustanku u Crnoj Gori, i rasturen je u većini gradova Srbije. Istovremeno ilegalci Beograda rasturali su antifašističke letke u Trnskoj i nekim obližnjim ulicama.⁷⁷

Omladinci Leskovca su tokom čitavog ljeta 1941. imali jedan od najvažnijih zadataka rasturanja letaka i ispisivanje anti-okupatorskih parola. Tim akcijama rukovodio je neposredno OK SKOJ-a, a u nekim slučajevima i drugi partijski rukovodioci. Zahvaljujući dobroj organizaciji propagandne aktivnosti, Leskovac je tokom prvih mjeseci oružane borbe "gotovo svakog jutra" osvitao oblijepljen antifašističkim plakatima i parolama. Aktivisti NOP Leskovca su za obavljanje tog posla bili podijeljeni u grupe, što im je omogućavalo da za dosta kratko vrijeme izvrše zadatke na čitavoj teritoriji grada. Tako je bila određena grupa za ispisivanje parola u rejonu Špitaljskog groblja, grupa za centar grada, grupa za rad u rejonu fabrike i dr. Slično se radilo i u drugim gradovima južne Srbije. Pcnajviše su isticane parole: "Radnici, Nemci su vam donijeli smrt", "dole fašizam", "Živeo SSSR", i sl. Krajem jula OK KPJ za Leskovac izdao je proglas u kome se obraća omladini, s pozivom da izvodi različite akcije protiv okupatora, da se ne odaziva na njegove pozive, već da stupa u partizanske odrede. Taj proglas je uspješno rasturen, a pozivi "neka niko ne izostane iz borbe", "neka svako

od vas čini sve što može" protiv neprijatelja NOP, svesrdno su prihvaćeni, što se ogleda u brojnim akcijama aktivista NOP Leskovca.⁷⁸

Noću 20/21. jula omladinci Splita su tušem premazali Musolinijeve slike koje su bile izlijepljene po gradu. Prefekturu Zadar karabinjeri Šibenika su izvještavali 28. jula da su po zidovima zgrada i gradskih zidina komunisti "pisali parole i iscrtali ambleme srpa i čekića", te da su antifašistički leci pronadjeni u raznim lokalima upereni protiv fašizma, protiv italijanske propagande i dr.⁷⁹

Aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima Slovenije bili su aktivni u političko-propagandnom pogledu naročito na teritoriji tzv. "Ljubljanske provincije". U obavještajnom biltenu komande italijanskog 11. armijskog korpusa, pored ostalog, ističe se da su se tokom jula "komunistički amblemi i natpisi pojavili u Novom Mestu, Toplicima (Ljubljani), Starom Trgu, Rakeku" i dr. mjestima; da su leci antifašističke sadržine "pronadjeni u Ljubljani, Logatecu, Grosuplju, Novom Mestu i Črnomelju". Aktivisti NOP Ljubljane su krajem jula rasturili letke s parolom "Italijani i Nijemci, obračun će da bude krvav", dok su ilegalci Grosuplja, Novog Mesta i drugih gradova širili letke u kojima se stanovništvo poziva na vršenje sabotaža na željeznici, telefonskim linijama, na uništavanju namirnica, motora, slagališta i svega što bi koristilo okupatorskoj vojsci.

Sličnih primjera bilo je i u drugim gradovima Slovenije. U izvještaju žandarmerijskog okruga Trbovlje od 1. avgusta 1941. ističe se da su u Zidanom Mostu uhapšeni Leopold Veber i Alojz Mlinar u trenutku kada su tokom noći 29/30. jula "lijepili komunističke propagandne listiće". Koliko je bila razvijena propaganda NOP-a na teritoriji Slovenije, pa i u okupiranim gradovima, može donekle

ilustrovati niz podataka koji govore da je u tom vremenu samo u ilegalnim štamparijama u Ljubljani pojedini letak štampan u 60.000 primjeraka. Upravo zbog tako široko razgranate mreže političko-propagandne aktivnosti NOP-a u izvještajima okupacionih vlasti isticano je da "držanje stanovništva nije dobro", "da su stanovnici okupiranih gradova "pristalice komunističkih ideja", da su se efekti propagande NOP-a "pokazali u sve češćim atentatima i djelima sabotaže" i slično.⁸⁰

Prva iskustva iz julskih okršaja ilegalci u okupiranim gradovima iskoristili su za još širu aktivnost oko rasturanja letaka i ispisivanja antiokupatorskih parola. Tako su aktivisti NOP Velesa noću 1/2. avgusta povodom 38. godišnjice Ilindenskog ustanka rasturili proglas PK KP Makedonije u kome se narod poziva na borbu protiv okupatora. U Zvorniku su 4. avgusta 1941. ustaše uhapsile trojicu aktivista narodnooslobodilačkog pokreta kod kojih su pronašli "velike količine različitog propagandnog materijala (parola i letaka) i dr."⁸¹

Prvih dana avgusta, aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta Kruševca su rasturali antiokupatorske letke i istovremeno pocijepali okupatorske parole koje su njemačke vlasti istakle u gradu. Polovinom avgusta omladinci Kraljeva izveli su uspješnu akciju paljenja okupatorskih novina i cijepanja plakata, istovremeno dijeleći letke antifašističke sadržine. U desetodnevnom izvještaju Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije od 18. avgusta 1941. ističe se da se u pojedinim mjestima komunističke akcije ispoljavaju u prvom redu "u isticanju crvenih zastava i komunističkih poklika".⁸² Aktivisti NOP-a Beograda su 25. avgusta povodom javnog vešanja komunista na Terazijama rasturili antifašističke letke s potpisom "Rodoljubiva srpske omladina", a dva dana kasnije, 27. avgusta ile-

galci su u Dalmatinskoj ulici istakli parole: "Živjeli naši partizani", "Osvetićemo naše drugove" i dr.⁸³ Ilegalci Kragujevca su posljednjih dana avgusta rasturili oko 3.000 letaka u kojima se stanovništvo pozivalo u borbu protiv njemačkih okupatora. Tokom ljeta u sarajevskoj partijskoj štampariji umnoženo je, pored Biltena Vrhovnog štaba, i preko 5.000 antiokupatorskih letaka, koje su aktivisti NOP Sarajeva uspješno rasturali po gradu i u njegovoj najbližoj okolini.⁸⁴

Uspjelu akciju ispisivanja antifašističkih parola i simbola NOP tokom avgusta 1941. izveli su aktivisti NOP-a u Leskovcu. Podijeljeni u grupe i po gradskim rejonima, oni su okasipali grad različitim lecima antifašističke sadržine i ispisivali parole: "Radnici, Nemci su vam donijeli smrt", "Dole fašizam" i dr. Na ovom polju naročito su bili aktivni ilegalci zaduženi za rad u radničkim naseljima i oko industrijskih objekata. Čak je jednu grupu omladinaca dok je ispisivala parole, uhvatila policija; međjutim, narednik Predstojništva gradske policije ih je pustio bez isljedjivanja, ističući da "zna ko su i šta rade, ali ih pušta jer su iznad svega Srbi".

Veliki odjek kod aktivista Niša imale su akcije polivanja mastilom njemačke propagandne karte koja je bila postavljena u centru grada kod Spomenika. To je, u stvari, bila karta svijeta, dimenzija 6x6 m, putem koje su Nijemci obavještavali građane Niša o svojim uspjesima na frontovima. Svakodnevno su pokretnim strelicama ucrtavali nove situacije, pomoću kojih je trebalo da se prati napredovanje armija sila Osovine na istočnom frontu i u Africi.⁸⁵ U niškim fabrikama: Mostovskoj radionici, Ložionici "Crveni krst", Fabrici duvana i dr. rasturan je i različiti propagandni materijal. U Fabrici duvana, aktivista Svetislav Koković je izradio šablon od pleha

za parolu "Smrt fašizmu - Sloboda narodu" i u više navrata pomoću njega ispisivao parole po niškim ulicama.

Gotovo da nema izvještaja ustaških vlasti u kojima se ne govori o "jakoј komunističkoј promidžbi", na čitavoj teritoriji tzv. NDH. Tokom avgusta Zagreb je nekoliko puta osvitao sa parolama i simbolima NOP-a. Izvedena je i zajednička akcija rasturanja anti-fašističkih letaka u kojoj su učestvovalе 22 udarne grupe. U toku jedne noći, područje Trešnjevke, Ciglenice, Gajeva i Kustošije, čitav zapadni dio grada, bio je ispisan antifašističkim parolama. U tzv. doglasnom izvješću Zapovjedništva prve oružničke pukovnije od 30. avgusta 1941. ističe se, pored ostalog, da se na području Bjelovara i Koprivnice širi komunistička propaganda na najrazličitije načine i da se za tu svrhu u nekim mjestima čak i pošta koristi. Upravo zbog toga pomenuto Zapovjedništvo konstatuje "da komunisti ima po gradovima", ali da se usred stroge kontrole "čuvaju otvorenog istupanja", s napomenom "da se od svakud opaža njihov zajednički rad".⁸⁶

U to vrijeme su italijanski vojnici izvještavali da su u Banijskoј ulici u Karlovcu rastureni leci na hrvatskom i italijanskom jeziku "sa amblemom srpa i čekića, u kojima se veliča Sovjetska revolucija i Komunistička partija, a napadaju fašisti i imperijalistički okupatori".⁸⁷ U Beogradu su 16. septembra, u Baba Višnjinoј ulici i na prostoru Kalenića pijace aktivisti NOP-a ispisali antifašističke parole: "Smrt fašizmu - Sloboda narodu", "Ništa okupatorima", "Srpski narode, ugledaj se na svoje pretke, ustani u svoju oslobodilačku borbu protiv mrskih okupatora i njegovih slugu", "Živela narodna borba" i dr.⁸⁸ Istovremeno su italijanski vojnici u Crnoj Gori i Boki izvršili premetačine u nizu mjesta sa ciljem da otkriju i unište nosioce antifašističke propagande. Tako su,

na primjer, karabinjeri 16. septembra 1941. prilikom jednog pretresa u Ledenicama pronašli veću količinu marksističke literature, zbog čega su preduzeli istragu u hapšenju pojedinaca.

Patrola karabinjera je 17. septembra u Ljubljani, u Celovačkoj ulici, naišla na "oko stotinu letaka razbacanih po zemlji na kojima je mašinom bila ispisana parola "Živio SSSR". Nekoliko dana kasnije 2. septembra u večernjim časovima u bioskopu "Sloga", aktivisti NOP su sa balkona - za vrijeme projekcije filma - bacili antifašističke letke u kojima se veliča Osvobodilna fronta. Italijanski vojnici i oficiri koji su se nalazili u bioskopu izvršili su pretres, i uprkos tome što nijesu mogli pronaći nosioce ove akcije, oni su uhapsili 14 omladinaca.⁸⁹ U Bosanskom Grahovu karabinjeri su 18. septembra uhapsili jednog pripadnika NOP kod koga su našli "paket od 26 subverzivnih letaka pisanih na italijanskom jeziku".⁹⁰ U Banja Luci i Tuzli osuđeno je 5 osoba na smrt upravo radi toga što su razvijali "komunističku i prevratničku promidžbu".⁹¹ Istovremeno se u izjavama italijanskih oficira i vojnika ističe da, npr., "mnoge prodavnice novina u Ljubljani" raznose svojim "mušterijama" antifašističke letke "u kojima se poziva na ustanak."⁹² Dvadeset prvog septembra 1941. aktivisti NOP-a Ljubljane su rasturili antifašističke letke po čitavom gradu. Povodom toga, u izvještajima jedinica i ustanova potčinjenih komandi italijanske 2. armije za septembar 1941. ističe se da su "karabinjeri našli mnogo listića po ulicama sa subverzivnim parolama: "Živio oslobodilački front", "Živjela oslobodilačka borba" i dr.⁹³

Sve više se šire radio-vijesti Londona i Moskve, koje su ilegalci u većini okupiranih gradova slušali na skrivenim radio aparatima, a potom umnožavali i rasturali. Na njihovom širenju,

kao i na raznošenju ostalog propagandnog materijala, veliku ulogu imali su omladina i žene - aktivisti NOP. Žene Banja Luke, Bijeljine, Mostara, Sarajeva i drugih gradova u Bosni i Hercegovini, saradnice NOP, za obavljanje tih zadataka koristile su muslimanske nacionalne nošnje, pa su pod zaštitom zara i feredže raznosile propagandni materijal i dostavljale ga do raznih punktova odakle je dalje rasturan.⁹⁴ U Cetinju su žene, prvih dana oružane borbe - noseći vodu za piće sa gradskih česama - međusobno menjale zatvarače na buradima u kojima su bile smještene radio-vijesti, proglasi i drugi propagandni materijal i na taj način rasturale propagandne materijale NOP-a.⁹⁵

U nedostatku drugih sredstava informisanja, radio-vijesti su bile dragocjene za uspješan agitaciono-propagandni i politički rad medju omladinom i građanstvom uopšte. Na tom poslu angažovane su posebne grupe ilegalaca gotovo u svim gradovima Jugoslavije. Radio-vijesti su čitane i proradjivane pojedinačno i u manjim grupama tako da se gradsko stanovništvo brzo upoznavało sa stvarnim stanjem na frontovima drugog svetskog rata, naročito sa stanjem u Jugoslaviji. Bio je to prilično efikasan način suprotstavljanja sve jačoj okupatorskoj i kolaboracionističkoj propagandi.

Posljednjih dana septembra, upravo u vrijeme savjetovanja u Stolicama, ilegalci Splita i još nekih gradova ispisivali su parole: "Dolje fašizam", "Hoćemo kože najvećih zlikovaca Musolinija i Hitlera", "Živio crveni rat" i druge.⁹⁶ Tada su aktivisti Slavenskog Broda organizovali ispisivanje parola narodnooslobodilačkog pokreta i rasturanje antiokupatorskih letaka po čitavom gradu sa najrazličitijim sadržajem antifašističkog i antiustaškog karaktera.⁹⁷

Savjetovanje u Stolicama, pored ostalog, dalo je nov podstrek pripadnicima NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije na orga-

nizovanju oružanih i neoružanih akcija, naročito na razvijanju propagande među širokim slojevima gradskog stanovništva. Već tada se zaključuje da je - zahvaljujući komunistima - "propao pokušaj ustaških Pavelićevih bandita i okupatora" u raspirivanju nacionalne mržnje i međusobnom istrebljivanju. Savjetovanje je istaklo potrebu još jače propagande NOP, naročito u pridobijanju pojedinaca koji se još nijesu opredijelili za NOB ili su se pak zbog niza okolnosti našli u neprijateljskim jedinicama. strpljivo im objašnjavajući da je "baš sada čas za odlučnu borbu".⁹⁸ Sve je to imalo za cilj da se antifašistička propaganda razvijala u gotovo svim okupiranim gradovima na čitavoj teritoriji Jugoslavije.

Već tada se leci antifašističke sadržine javljaju i u onim gradovima koji su poslije prvog svjetskog rata ušli u sastav Kraljevine Italije, kao što su Rijeka, Pula, Zadar i dr. Prvog oktobra 1941. u cijeloj Kastavštini uspješno je izvedena akcija "pisanja parola protiv okupatora" zbog čega je povjerenik kod italijanske 2. armije uputio izvještaj ministru vanjskih poslova NDH u Zagreb u kome ga obavještava da su "partizani u kotaru Novi u posljednje vrijeme uzeli velikog maha". Viši vojni funkcioneri i drugi organi i organizacije fašističkih okupatora preduzimali su sve da onemoguće bilo kakvo protivljenje aktivista NOP, naročito ilegalaca u gradovima, pogotovo što su se tada još uvijek nalazili na vrhuncu svoje moći i relativno brzo napredovali kroz SSSR, a i na drugim frontovima ubirali su uspjehe. Ne mireći se sa činjenicom da u Jugoslaviji nailaze na teškoće, preduzeli su čitav niz mjera (represalije, odmazde i druge mjere prinude), s ciljem da se "jednom za svagda" onemogući bilo kakva antifašistička aktivnost, posebno propaganda, koja je u nekim gradovima, kao npr. u Ljubljani, Novom Mestu, Splitu, po ocjenama samih italijanskih komandanata "poprimala

zadivljujući razvoj", te da je broj slučajeva širenja letaka i drugih antifašističkih publikacija "čak učetvorostručen".

U jesen 1941. osjeća se smirivanje akcija u okupiranim gradovima, kao posljedica veoma brutalnih mjera okupatora prema stanovništvu i ilegalcima, mada se može tvrditi da su to bili samo kraći ili duži predasi u iznalaženju novih metoda i oblika ilegalnog djelovanja.

Istraživanja pokazuju da je u to vrijeme propaganda NOP-a bila nešto intenzivnija u gradovima na italijanskom okupacionom području, iako su ilegalne štamparije u svim većim okupiranim gradovima Jugoslavije štampale različiti propagandni materijal, zavisno od svojih mogućnosti, tehničke opremljenosti, stručnosti kadra itd. U nedostatku štampanih letaka, aktivisti NOP-a su u najvećem broju slučajeva sami ispisivali letke i parole antiokupatorskog i antiustaškog sadržaja.

Aktivisti NOP-a Šibenika su noću 2/3. oktobra 1941. gotovo čitav grad iscrtali simbolima "srpa i čekića" (tako da su italijanski vojnici bili prinudjeni da peru i brišu mnoge zidove, fasade zgrade i ulice). Najviše simbola bilo je iscrtano u ulici Svetog Križa i u obližnjim oko centra.⁹⁹ Slične akcije tih dana izvedene su u Splitu, Zadru, Sušaku i dr. Par dana kasnije, 5. oktobra, Komanda 11. armijskog korpusa izvijestila je da je patrola karabinjera, prilikom patroliranja kroz Ljubljanu našla po glavnim ulicama "oko stotinu letaka štampanim crvenim slovima u kojima se veliča oslobodilački front", kao i to da je uočeno da su "zderane italijanske plakate koje veličaju Nj. Vel. Kralja i Cara i Dučea". Po riječima italijan-

skih vojnika "one su zderane, iscepane i nagrdjene prevratničkim znacima".¹⁰⁰ Istog dana patrola karabinjera je uhapsila trojicu od četvorice aktivista NOP Ljubljane u trenutku dok su "crtali komunističke ambleme po električnim stubovima".¹⁰¹ Tada su i aktivisti NOP-a u Srpskim Mozavicama izlijepili parole NOP-a rasturile antifašističke letke u kojima se Gorani pozivaju u borbu protiv ustaša i fašističkih okupatora. U njima se apelovalo na sve Hrvate da ustašama ne dozvole ubijanje Srba.¹⁰²

Sedmog oktobra 1941. aktivisti NOP Splita širili su propagandne letke u kojima se objašnjavao cilj studentskih manifestacija od 25. septembra, dok su tih dana ilegalci Grosuplja rasturali letke sa antiitalijanskom i antinjemačkom sadržinom, u kojima se "klicalo slobodi", "veliçala narodnooslobodilačka borba" i tome slično. Tih prvih dana oktobra Kotarski komitet KPH za Krk slao je veće količine propagandnog materijal područnim ćelijama za rasturanje, dok je Kotarski komitet SKOJ za Kastav organizovao široku akciju pisanja antifašističkih parola: "Van sa okupatorom", "Dolje Musolini", "U borbu, u borbu", "Živjela KPJ", "Dolje fašizam", "Živio SSSR" i dr.¹⁰³

U izvještajima okupatorskih i ustaških vlasti od 19. oktobra ističe se da su u većini ulica Mostara pronadjeni komunistički leci u kojima se stanovništvo podstiče na otpor. Preduzeta su hapšenja aktivista NOP-a Mostara, ponajviše - kako u pomenutom izvještaju stoji - "zbog toga što je grad osvanuo sav iscertan komunističkim parolama".

Krajem oktobra 1941. ilegalci Ljubljane, Trebinja i još nekih gradova rasturali su antifašističke letke u kojima je isticano da je oslobodilački front 29. oktobar proglasio za nacionalni praznik. Takvi leci rasturani su u gimnaziji i u Drugoj muškoj građanskoj školi u Ljubljani; karabinjeri su u Gimnaziji uhapsili dvojicu studenata i jednog radnika upravo zbog toga što je kod njih "pronadjeno mnogo prevratničkih letaka". Istog dana aktivisti NOP-a Sušaka ispisali su po ulicama parole "Živjela Rusija", "Živio Staljin", "Smrt fašizmu"; i dr.¹⁰⁴ Dvadeset osmog oktobra OK KPJ za niški okrug izdao je i rasturio "Proglas-poziv odbora Narodnooslobodilačke pomoći" u kome apeluje na građane Niša da svako prema svojim mogućnostima materijalno pomogne partizanske odrede.¹⁰⁵

Drugog novembra 1941. u Ljubljani je rasturen proglas Osvobodilne fronte kojim se stanovništvo poziva na oružani otpor i na izvodjenje sabotaže. Tom prilikom karabinjeri su uhapsili jednog učenika Medicinske škole kod koga je pronadjena veća količina antifašističkih letaka. Nekoliko dana kasnije, 6. novembra, takodje u Ljubljani uhapšena su četvorica aktivista NOP-a u momentu "dok su po zidovima pisali parole i komunističke ambleme". Istovremeno su i aktivisti NOP-a Splita u raznim djelovima grada rasturali antifašističke letke pisane na italijanskom jeziku.¹⁰⁶

U znak proslave godišnjice oktobarske revolucije 7. novembra, gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije ilegalci su širili antifašističke letke i ispisivali revolucionarne parole. Upravo na godišnjicu oktobarske revolucije SK KPJ je izdao proglas "Mladoj generaciji svih naroda Jugoslavije" u kojem poziva omladinu na najširu mobilizaciju svih snaga radi na-

stavljanja borbe protiv okupatora. Istovremeno je CK KPJ uputio proglas makedonskom narodu s pozivom na oružani ustanak. Taj proglas je preveden na makedonski jezik, i aktivisti NOP-a su ga rasturili u gotovo svim gradovima Makedonije: u Skoplju, Prilepu, Velesu (sada: Titov Veles), Bitolju, Kumanovu, Gostivaru i dr.¹⁰⁷ Aktivisti NOP-a Pule su toga dana isticali anti-fašističke parole veličajući oktobarsku revoluciju i narodno-oslobodilačku borbu. Slične akcije su izvodili i u drugim gradovima, naročito u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Ljubljani, Novom Sadu i dr., a u Mostaru su povodom Dana oktobarske revolucije, po fasadama zgrada ispisali antifašističke parole na italijanskom jeziku: "Živjela Sovjetska Rusija", "Živjela oktobarska revolucija", "Dolje fašistički okupatori"¹⁰⁸

Uprkos opasnostima i riziku, aktivisti NOP u okupiranim gradovima su ipak uspješno organizovali antifašističku propagandu, koja se sa manjim ili većim prekidima sprovodila tokom čitavog rata. Dovijajući se na razne način, uspjevali su da antifašistička propaganda postane bitan faktor za mobilizaciju gradskog stanovništva protiv okupatora. Ona je uticala na sve oblike protivljenja u okupiranim gradovima, počev od izvođenja diverzantskih dejstava i sabotaža, atentata na okupatorske oficire i doušnike, do bojkota mjera okupacionih vlasti.

Udarne grupe Karlovca su dva puta izvele diverzantsku akciju na električnoj mreži da bi - dok bi grad bio u mraku - neopaženo rasturali letke NOP-a i istakli antiokupatorske i antiustaške parole.¹⁰⁹ U izvještaju Komande karabinjera u Šibeniku ističe se da su 14. novembra u raznim djelovima grada pronadjeni leci sa "antiitalijanskom propagandom". Omladinci

Starog Grada sa ostrva Hvara su 1. decembra poskidali oglase i slike Poglavnika, koje su ustaške vlasti bile istakle po ulicama i javnim zgradama.¹¹⁰

Krajem decembra 1941. OK KPJ za Leskovac izdao je proglas povodom šestomjesečne borbe protiv fašizma, koju vode SSSR i porobljeni narodi Evrope, kao i letak u kome se osudjuju saradnici okupatora iz Leskovca. U cilju osude pojedinih doušnika i saradnika okupatora slični leci su rasturani i u mnogim drugim gradovima: Skoplju, Nišu, Kosovskoj Mitrovici (sada: Titova Mitrovica), Beogradu, Sarajevu, Mostaru, Zagrebu, Ljubljani, Splitu i dr. Tako je, npr., jedna grupa skojevaca iz redova studentske omladine u Karlovcu uoči nove 1942. godine ispisivala parole crvenom bojom i rasturala antifašističke letke u kojima se raskrinkavala fašistička vlada i pozivali građani Karlovca na otpor okupatoru i njegovim slugama. Najviše letaka rastureno je na Velikoj promenadi i Radićevom trgu, u Štrosmajerovoj ulici i oko domobranske kasarne, tj. u najužem centru grada. Uprkos tome što se tada u Karlovcu našao jak garnizon okupatorskih vojnika, ustaša i domobrana, ova akcija uspješno je izvedena.¹¹¹

Propaganda NOP u okupiranim gradovima Jugoslavije tokom 1941, uprkos svih teškoća - kako u smislu obezbjeđivanja kadrova, mašinama i materijalom, tako i u smislu surovih represalija okupatora, kao i nepovoljnog toka operacija na drugim ratištima - bila je bitan uslov za mobilizaciju snaga i sredstava protiv fašističkih okupatora, kolaboracionista i kontrarevolucije. Ona je kao faktor vojnog i političkog djelovanja inicirana pomagana i usmjeravana od najvišeg političkog i voj-

nog rukovodstva, kao i od rukovodstva u svim nacionalnim sredinama radi usvajanja i širenja ideje o neophodnosti oružane borbe protiv okupatora i domaćih saradnika. U nedostatku masovnih sredstava informisanja (radioprijemnika, štampe i dr.), ona je vršila vanredno značajnu ulogu obavješćavanja o snazi NOP-a i borbama jedinica NOVJ protiv okupatora. Istovremeno, bila je bitan faktor u raskrinkavanju svih reakcionarnih snaga i saradnika okupatora. Najzad, ona je aktiviste i simpatizere NOP-a podsticala na izvršavanje svih odluka borbe i otpora u okupiranim gradovima.

Zbog pojačanog otpora okupatora i njegovih saradnika nad stanovništvom u okupiranim gradovima, štampanje i umnožavanje partijskih materijala je bilo skopčano sa nizom teškoća. "Izdavanje materijala sada nam je otežano", izvještavao je član Okružnog komiteta KPJ za Leskovac Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju 3. januara 1942. Sem toga nedićevci, ljotićevci i četnici Koste Pećanca preduzimali su izvjesne propagandne mjere da omladinu, posebno inteligenciju angažuju u borbu protiv NOP-a. Na raznim konferencijama intelektualci i službenici su pojedinačno pozivani da se uključe u "organizaciju narodne bezbednosti". Za omladinu u školama organizovana su antikomunistička predavanja i dijeljena je literatura protiv NOP-a.¹¹²

Propaganda NOP u okupiranim gradovima bila je usmjerena ponajviše na raskrinkavanje politike okupatorskih saradnika. "Naš i vaš zadatak" - upozoravao je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju Okružni komitet KPJ za Kruševac 10. januara 1942. - jeste "da udarimo oštrije nego ikad po Nediću i četnicima, da razobličavamo Dražu i njegove ... kao izdajnike i sluge oku-

patora".¹¹³ Isto pismo je upućeno i drugim okružnim i mjesnim komitetima, što je pozitivno uticalo na dalji razvoj propagande NOP u okupiranim gradovima Srbije.

Na inicijativu OF u čitavoj Slavoniji, pa i u okupiranim gradovima, 3. januar je proslavljen u spomen na poginule borce oslobodilačkog pokreta. Gotovo svuda, po ulicama Ljubljane rastureni su leci: "Slava Ljubu Šerceru", "Slava Slavku Šlandru", "Slava palim slovenačkim borcima", "U boj". Povodom toga, Boris Kidrič u izvještaju od 7. januara 1942. Centralnom komitetu KPJ ističe da je akcija odlično uspjela, da su "sve ljubljanske ulice bile posute slovenačkim zastavama", kao i to da su gotovo svuda "zidovi bili ispisani s imenima Šlandra i Šercerja". Upravo zbog tako uspješno izvedenih akcija i u drugim gradovima Slovenije komanda italijanske 2. armije u izvještaju od 7. januara 1942. o situaciji u Sloveniji konstatuje da su "poslednjih dana antitalijanske manifestacije u porastu" i da se sprovode najraznovrsnijim sredstvima: "od širenja najnovijih propagandističkih brošura i letaka do terorističke aktivnosti".¹¹⁴

Polovinom januara aktivisti NOP Šibenika na zidovima fabrike "Dalmacija" ispisali su antifašističke parole u kojima se veliča SSSR i Crvena armija, kao i parole "Dolje fašizam", "Smrt fašizmu - Sloboda narodu". Istovremeno su aktivisti NOP Splita nekoliko dana uzastopno mastilom polivali table sa novim nazivima pojedinih ulica, dok su aktivisti NOP Novog Mesta rasturali antiokupatorske letke u kojima je bio istaknut "poziv slovenačkom narodu da se suprotstavi italijanizaciji i germanizaciji Slovenije".¹¹⁵

Početkom 1942. aktivisti NOP Sarajeva, Tuzle, Prijedora i dr. šire antifašističku propagandu uprkos svih napora organa i organizacija NDH da se "jednom za svagda" stane na put organizatorima i nosiocima tih akcija. U mnogim ustaškim dokumentima konstatuje se da omladina u pojedinim gradovima permanentno širi komunističku propagandu i da se na taj način "truje i obeshrabruje za hrvatsku prvobitnost". Za Prijedor se konstatuje da izvjestan broj stanovnika stalno saradjuje sa partizanima i da šire "komunističku promidžbu", naročito i "u najjačoj mjeri lecima" u korist Rusije, Amerike i Engleske. Pored toga, ističe se kako žitelji u okupiranim gradovima NDH na tajnim radioaparatom slučaju radio-emisije "Triglav", "Zrinjski", "Šumadija", "London" i "Moskva" i takve vijesti "rado prihvataju i dalje šire".¹¹⁶

U izvještaju 2. domobranskog zbora za vrijeme od 16. do 31. januara 1942. ističe se, pored ostalog, da se, npr., u gradu Brčko nalaze grupe ilegalaca ("odgojne grupe") koje vrše propagandu među školskom omladinom, da šire komunističke letke i list "Borbu", da su komunisti Šida rasturali letke i ilegalne listove "Naša borba", zbog čega su preduzete represivne mjere. Upravo zbog toga u Vukovaru je Pokretni prijevki sud osudio na smrt 19 lica, u Brčkom su izvršena hapšenja i pojedinih članova iz redova domobranstva, dok je u Šidu uhapšena grupa ilegalaca (na čelu sa Djurom Kišom), kod kojih je pronadjen različiti propagandni materijal.¹¹⁷

Zbog širenja antifašističke propagande okupatorske vlasti su preduzimale represalijske i u drugim gradovima Jugosla-

vije. Hapšenja su izvršena u Brodogradilištu Split upravo zbog toga što se među radnicima "šire vijesti radio Moskve i Londona", u Zagrebu je 10. januara uhapšeno 13 omladinaca "radi nedozvoljenih poklika" za vrijeme sudjenja jednom pripadniku NOP od strane Pokretnog prijekog suda.

U gradovima se pojavljuju antifašistički leci i parole naročito povodom važnijih događaja iz revolucionarnog radničkog pokreta. Tako su u mnogim gradovima rasturani leci povodom godišnjice smrti Vladimira Iljiča Lenjina, u kojima se stanovništvo poziva da stupa u partizanske redove, da prikuplja priloge u novcu, hrani, lijekovima i drugoj za partizane i sl. Pored rasturanja letaka, OK KPJ za Leskovac održao je sastanak svih rukovodilaca partizanskih jedinica, na kome je sedam narednih dana proglašeno "Crvenom nedeljom". Slična aktivnost zabeležena je i u drugim okupiranim gradovima, naročito u većim kulturnim i industrijskim centrima. Italijanski prefekt Rijeke u izvještaju Ministru unutrašnjih poslova 21. januara 1942, pored ostalog, ističe da je - zbog bojazni da se povodom godišnjice smrti Lenjina ne bi pojavile komunističke manifestacije - naredio "privremeno osvetljavanje Rijeke". U izvještaju se dalje ukazuje na to da su u Sušaku antifašistički leci i parole bili rasturani i ispisani svuda po gradu "uključujući i palatu pravde", s napomenom da bi se "ispoljili još teži incidenti" da blagovremeno nijesu preduzeta hapšenja sumnjivih osoba. PK SKOJ za Bosnu i Hercegovinu januara 1942. uputio je direktivno pismo svim okružnim, sreskim i mjesnim organizacijama u kojem ih potiče na organizovanje izvodjenja propagandnih akcija: "Svuda i na svakom mjestu popularisati borbu Sovjetskog Saveza" - kaže se pored ostalog u pismu, s napomenom da se "ne propusti ni

jedan sastanak, sijelo, zbor, konferencija" a da se ne populariše narodnooslobodilačka borba. Ubrzo partijske organizacije Sarajeva, Banjaluke, Mostara i dr. umnožili su i rasturili "Proglas narodima Bosne i Hercegovine" koji se obraća Srbima, Muslimanima i Hrvatima da pomognu NO borbu.¹¹⁸

Događaji u svijetu, naročito na istočnom frontu i u Jugoslaviji, bitno su se odražavali na tok i obim propagandne aktivnosti u okupiranim gradovima. Početkom februara 1942. u nekim gradovima, kao u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Sarajevu, Skoplju, Valjevu, partijske organizacije izdavale su i rasturale letke u kojima se isticalo kako "već dva i po mjeseca možna i nepobjediva armija SSSR-a napreduje na istočnom frontu". Istovremeno takve letke rasturali su i ilegalci Banjaluke, Doboja, Varcar Vakufa i dr.¹¹⁹

Uprkos sve učestalijih provala i hapšenja pripadnika NOP u okupiranim gradovima Jugoslavije, antifašistička propaganda je sve više prodirala u različite slojeve stanovništva i predstavljala je bitni činilac omasovljavanja i jačanja NOP-a u cjelini. "Oni rade bez obzira na mjere koje se protiv njih preduzimaju" - kaže se između ostalog u izvještaju 3. domobranskog zbora od 27. februara 1942. Aktivisti NOP Kruševca i Skoplja agituju za što širu mobilizaciju ljudstva i jačanje mjesnih partizanskih odreda. Na području Niša rasturan je letak upućen bugarskim vojnicima u kojem se pozivaju da napuštaju bugarsku fašističku vojsku i da se priključuju srpskim partizanima. Prvog marta je SK KPJ za Zemun izdao proglas stanovništvu da se ne odaziva naredbama okupacionih vlasti o predaji poljoprivrednih proizvoda.¹²⁰ U mnogim gradovima aktivisti NOP su obilježili

medjunarodni praznik žena 8. mart, a povodom tog dana rasturani su leci u Cetinju, Zagrebu, Ljubljani, u pojedinim gradovima Bosne i Hercegovine i Vojvodine.

Na pojačanu propagandu upozoravale su i druge okupatorske i kvislinške organizacije i organi vlasti. Tako, npr., četnička komanda u Kolašinu (u izvještaju od 10. marta) ističe da se u gradu "šire vijesti od strane još prikrivenih partizana i njihovih simpatizera" i da se na taj način "pogrešno utiče na nacionalno ispravni elemenat". Teritorijalna legija kraljevskih karabinjera iz Tirane, Ispostava Ulcinj, 17. marta, dostavlja podatke za sedmoricu lica koja agituju za NOP među stanovništvom. Najzad, Podgorica je prema izvještajima četničkih oružanih snaga, uporište NOP-a ("utočište zlikovaca i saradnik sveg zla i buškarenja").¹²¹ Tokom marta aktivisti NOP rasturali su antifašističke letke i ispisivali parole i simbole NOP u Splitu, Ljubljani, Dubrovniku, Novoj Gorici. U akciji ispisivanja parola NOP 26/27. marta 1942. u Dubrovniku učestvovalo je oko 70 omladinaca. MK KPH za Zagreb je organizovao akciju rasturanja letaka povodom demonstracija na tržnici i njihovog nasilnog rastjerivanja. Aktivisti NOP Zemuna su gotovo iz dana u dan organizovali akcije rasturanja letaka i ispisivanja parola: "Živeli partizani - smrt ustašama!", zbog čega su ustaški i domobranski vojni i civilni organi često upozoravali da je "komunizam u Zemunu i Mjegovoj okolini jako razvijen", kao i to da se najviše ispoljava u "djelima sabotaža i propagande".¹²²

Poslije februarskog savjetovanja Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju 1942. više pažnje posvećeno je propagandi NOP u okupiranim gradovima. Do tada se propaganda zasn-

vala uglavnom na štampanju i umnožavanju "Vesti" koje su izdavane u Peći, Djakovici, Prizrenu, Uroševcu, Prištini, Knjilanu i Kosovskoj Mitrovici (sada: Titova Mitrovica). "Vesti su štampane na srpskohrvatskom i albanskom jeziku. U njima su isticane revolucionarne patole, a u zaglavlju je stajalo "pročitaj i daj drugome da pročita". Od marta 1942. tehnika Oblasnog komiteta je štampala nekoliko proglasa, od kojih je jedan dio namijenjen italijanskim i albanskim vojnicima na Kosovu i Metohiji, dok su mjesni komiteti KPJ umnožavali letke NOP-a.¹²³

Tokom aprila i maja 1942. propaganda NO u okupiranim gradovima Jugoslavije i dalje se razvijala u zavisnosti od konkretnih uslova i mogućnosti. Upravo teror okupatora, kao npr., u Srbiji ili istočnoj Bosni, podsticao je aktivnost ilegalaca. Tamo gdje su bili povoljniji uslovi, bolja konspirativnost i organizovanije veze izmedju punktova štamparije i ilegalaca, češće su se pojavljivali antifašistički leci i ispisivale parole NOP. Gotovo da nije mogla proći ni jedna sedmica, a da u Splitu nije izvedena neka propagandna akcija: ispisivanje parola, nekad rasturanje letaka ili isticanje crvene zastave, premazivanje tabli sa nazivom ulica ili pak premazivanje ili cijepanje fašističkih simbola. Sredinom aprila 1942. umnožen je i rasturen letak Gradskog NOO Splita u kome se stanovništvo poziva da bojkotuje proslavu godišnjice ulaska fašističkih trupa u grad.¹²⁴ Nešto ranije 7. aprila zagrebačka partijska organizacija je, povodom proglašenja ustaške države, izdala antiustaški letak u tiražu od 4.000 primjeraka i uspješno organizovala njegovo rasturanje. Zbog isticanja crvene zastave, zatim amblema srpa i čekića i ispisivanja antifašistič-

kih parola u fabrici u Lozovcu, karabinjeri Šibenika 28. aprila uhapsili su 4 pripadnika NOP.¹²⁵

Medjunarodni praznik rada 1942. godine, i pored niza nepovoljnih okolnosti, proslavljen je gotovo u svim većim kulturnim i industrijskim centrima Jugoslavije. Uprkos tome što su okupatorske komande i ustanove - pojačanim mjerama kontrole, brojnijim policijskim snagama, pa i pojačanim mjerama represalija - težile svim silama da onemoguće aktivnost ilegalaca u okupiranim gradovima, aktivisti NOP su uspjeli da rasturaju letke i ispisuju antifašističke parole.

Povodom 1. maja 1942. CK KPJ izdao je proglas narodima Jugoslavije s pozivom da stupaju u partizanske odrede, da prikupljaju sredstva za potrebe partizana i da ruše i uništavaju sve što služi okupatoru. Proglas je umnožen i rasturen u gotovo svim većim centrima Jugoslavije. Sem toga, pokrajinska partijska rukovodstva izdavala su svoje proglase i preko aktivista NOP organizovala njihovo rasturanje. PK KPJ za Srbiju, povodom 1. maja izdao je u Beogradu proglas u kome je iznijet značaj njegove proslave u jeku borbe protiv okupatora. MK KPH za Zagreb je izdao prvomajski letak u tiražu od 6.000 primjeraka i organizovao njegovo rasturanje: aktivisti NOP su ga ubacivali u pojedine vojne i civilne ustanove, škole, fabrike, univerzitete i dr. Slično je radilo i Okružno povjerenstvo u Kraljevu.¹²⁶

Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku povodom 1. maja uputio je proglas narodu okupiranog područja, s pozivom da se ne odaziva naredbama okupatora i domaćih izdajnika, već da stupa u partizanske jedinice. Istovremeno je i Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju u Djakovici umnožio prvomajski letak, preveo ga na albanski jezik i uputio njesnim partijskim organi-

zacijama radi daljeg umnožavanja i rasturanja. Ilegalci Splita su uspjeli da rasture letke, ispišu parole i istaknu crvene zastave na nekoliko zgrada u gradu. U izvještaju ustaške redarstvene službe od k. juna 1942. ističe se da su komunisti Omiša 1. maj proslavili "na najsvečaniji način", da su "istakli zastave, rasturali antifašističke letke i ispisali komunističke parole". Povodom 1. maja 1942. u okupiranoj Virovitici, uprkos tome što je bila jedna od jačih ustaško-domobranskih uporišta, aktivisti NOP su uspjeli da rasture oko 200 antifašističkih letaka i da istaknu oko 400 petokrakih zvezda - simbola NOP-a. U Skoplju su aktivisti NOP rasturili letke protiv bugarskih okupatora. Jedan aktiv SKOJ-a iz Skoplja organizovao je prvomajski izlet u okolinu grada gdje je učestvovalo oko 80 članova KPJ, skojevaca i omladine.¹²⁷ U svim većim mjestima tzv. Ljubljanske pokrajine tada je umnožavan i rasturan Proglas Glavnog štaba NOP odreda Slovenije o mjerama za suzbijanje terora okupatora nad stanovništvom.

Struktura oružanih i neoružanih akcija nije se bitno izmijenila ni tokom 1942. godine. Tako, npr. OK KPH za Karlovac je 10. jula izdao Proglas narodu, u kome razobličava politiku NDH, pozivajući stanovništvo Karlovca da se uključi u oružani borbu. Istovremeno, aktivisti NOP Splita, Ljubljane, Mostara i drugih gradova ispisivali su antifašističke parole, kao: "Živio SSSR" i "Živio Staljin". U mnogim gradovima Hrvatsk i Srbije aktivisti NOP su rasturali letke u kojima se apeluje na stanovništvo da okupatorima ne predaje ljetinu, namirnice i sl. Povodom toga u mjesečnom izvještaju Operativnog odjeljenja Komandanta oružanih snaga za Jugoistok od kraja jula 1942. se

ističe da su parole komunističke propagande o uništavanju zaliha žetve i mašina imale za posljedicu pojačanu aktivnost, naročito u mjestima severno od Save.¹²⁹

Tokom 1942. pripadnici NOP Karlovca, Šibenika, Splita rasturali su različiti propagandni materijal, naročito letke, radio-vijesti i dr. U zatonu i Tijesnom (na području Šibenika) na mjesnom groblju ilegalci su ispisali parole u znak pošte strijeljanim rodoljubima, dok su aktivisti NOP Splita u svim dijelovima grada rasturali letke 4. operativne zone NOV Hrvatske, povodom odmazde koju su četnici i Italijani izvršili nad rodoljubivima u selima oko Mostara.¹³⁰ U izvještaju OK KPJ za Srem pored ostalog je naznačeno da je stanovništvo u gradovima na tom području "u većini za narodnooslobodilačku borbu", što je prije svega bio rezultat dobro usmjerene i vodjene propagande NOP.¹³¹

Tokom novembra i decembra 1942. aktivnost ilegalaca u okupiranim gradovima Jugoslavije na polju propagande bila je usmjerena na popularisanje oktobarske revolucije, uspjeha Crvene armije na istočnom frontu, narodnooslobodilačke borbe i jedinica NOVJ.

Povodom 25. godišnjice Velike oktobarske revolucije CK KPJ je objavio proglas narodima Jugoslavije, s pozivom da se uključe u sveopšti oslobodilački front, da organizuju pozadinu i uništavaju okupatore i njegove saradnike. Istovremeno je CK SKOJ uputio proglas omladini Jugoslavije, da na okupiranoj teritoriji "obrazuje borbene grupe" i "proširuje jedinstvo omladinskih redova". Oba proglasa su rastureni gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije. Pored toga, u Beogradu, Nišu, Leskovcu,

Vranju, Kosovskoj Mitrovici i drugim gradovima u Srbiji rasturan je letak koji je štampala ilegalna štamparska tehnika PK KPJ za Srbiju u Beogradu.¹³² Aktivisti NOP Šibenika (oko 300 omladinaca i omladinki) 4. novembra za svega pola sata ispisali su po čitavom gradu borbene parole, rasturili letke i uništili fašističke simbole u gradu. Sjutradan, aktivisti NOP Splita, Solina, Kaštela i Knina ispisali su antifašističke parole: "Živjela oktobarska revolucija", "Živjela Crvena armija", "Smrt fašizmu - Sloboda narodu", istakli crvene zastave i zapalili vatre po obližnjim visovima.¹³³

U prvoj polovini 1943, u vrijeme bitaka na Neretvi i Sutjesci, propaganda NOP u okupiranim gradovima je usmjerena prvenstveno u ometanju božilizacije ljudstva za popunjavanje raznih kolaboracionističkih formacija, na podizanje morala i vjere u snagu partizanskih jedinica i NOP-a u cjelini, posebno, da se među gradskim stanovništvom do kraja razotkrije smisao fašističke politike i kompromituju saradnici okupatora.

Snagu propagande NOP-a u okupiranim gradovima brižljivo su pratili funkcioneri okupacione vlasti, preduzimajući sve kako bi se stalo na put takvoj aktivnosti. Medjutim, i pored brutalnih represalija, propaganda NOP u gradovima sve više je popularisala uspjehe jedinica NOVJ, naročito one u zapadnoj Bosni, kao i uspjehe savezničkih armija na sovjetsko-njemačkom frontu i u Africi, najčešće rasturanjem letaka i ispisivanjem antifašističkih parola, širenjem pojedinih listova NOP i drugim oblicima.

Tokom januara 1943. aktivisti NOP Mostara, Sinja, Crikvenice rasturali su letke s pozivom za borbu protiv okupatora, ustaša i četnika. Istovremeno je Okružni načelnik u Nišu izvještavao svoje pretpostavljene kako se "produžava nepovoljno stanje javnog reda", upravo zbog toga što se gotovo neprekidno šire po gradu "vesti antifašističkih radio-stanica i "Slobodne Jugoslavije". Slično je bilo i u nekim drugim gradovima. Okružni komitet KPJ za Kragujevac obavještavao je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju o aktivnosti partijske organizacije, gdje je pored ostalog istakao: "U raskrinkavanju Draže Mihailovića i njegovih četnika razvili smo dovoljnu aktivnost".

Prvih mjeseci 1943. teška situacija bila je i u okupiranim gradovima Makedonije. Provale i hapšenja pojedinih komunisti i drugih simpatizera NOP gotovo su paralisale političko-propagandnu aktivnost, naročito u Kruševu (ostalo bez partijske organizacije), Ohridu (ostalo nekoliko članova MK), Vele-su (gdje je organizacija bila potpuno razbijena), zatim Kumano-vu i dr. Medjutim, partijske organizacije Prilepa, Skoplja, Bitolja, kao i pojedini pripadnici NOP po drugim gradovima na ovoj teritoriji uspijevali su da - uprkos žestokog terora - šire antifašističku propagandu, u čemu je veliku ulogu odigrala tehnika MK KPM za Prilep.¹³⁴

Tokom aprila i maja 1943. aktivisti NOP šire anti-fašističke letke u Banjaluci, Sarajevu, Mostaru i drugim gradovima. Grupa karabinjera iz Pule izvještava da su 4. aprila rastureni leci i ispisane antifašističke parole po zidovima pulskih fabrika. U to vrijeme organi NDH u Slavonskoj Požezi registrovali su preko 60 osoba među kojima ima i onih "koji šire partizansku propagandu" ili na druge načine potpomažu partizane.¹³⁵

Povodom 1. maja 1943. aktivisti NOP Ljubljane i drugih gradova u Sloveniji, rasturali su antifašističke letke. U toj akciji istakla se naročito omladina. Tih dana je "Omladina", glasilo Zvezde Slovenske mladine, donijela članak u kome se ističe da je Ljubljana dostojno proslavila 1. maj i da su - uprkos okupatorskih vojnika i belogardista - "ulice bele pune parola NOP-a, letaka, zastavica i papirića sa nacionalnim bojama". Parole NOP bile su ispisane čak na bunkerima i na pojedinim mitraljeskim gnijezdima na okupatorskom bloku gdje je kontrolisan ulazak i izlazak iz grada, a u mnogim mjestima Slovenije isticane su i crvene zastave, kao na zgradi ljubljanske pošte i dr.¹³⁶ U gotovo svim mjestima Istre i Hrvatskog primorja, naročito u Puli, Rijeci, Sušaku, povodom 1. maja rasturan je letak "svim rodoljubima Istre", u kome se ukazuje na vojnopolitičku situaciju u svijetu i Jugoslaviji i ističe da je nastupio "odlučan čas da se Istra oslobodi fašizma".¹³⁷

U Podgorici i Nikšiću, po izvještajima četničkih funkcionera od kraja juna 1943, širi se komunistička propaganda i veliča uloga partizana do te mjere, "da nema vojske koja može sa njima da se poredi" kao i to da se "četnički funkcioneri nazivaju raznim pogrdnim imenima" (u originalu: "kulje bradate") što svakako utiče na gradsko stanovništvo, djake i inteligenciju, koji se u sve većem broju opredeljuju za partizanske jedinice.¹³⁸

Do avgusta 1943. mnoge partijske organizacije su se organizacijski konsolidovale, naročito one u okupiranim gradovima Srbije, kao, u Nišu, Leskovcu, Vranju, Kruševcu, Čačku što je povoljno uticalo na dalje razvoj propagandne djelatnosti. Uz

to, u nekim okupatorskim garnizonima, naročito među domo-
branima sve aktivnije se širi propaganda NOP. Tako se, npr.,
u bojnom zrakoplovstvu u Petrovaradinu napominje da postoji
"grupa častnika" koja "sluša zabranjene krugovalne postaje" i
da sadržaj takvih emisija prenose "ostalim svojim kolegama".
Sem toga, ista grupa oficira upućivala je svoje vojnike da se
bore protiv ustaškog režima, pogotovo tada kada je već bilo
jasno da će Italija kapitulirati i da će sile Osovine izgubiti
rat. U Našicama su rasturani leci o padu Musolinija i o uspjesi-
ma i pobjedama narodnooslobodilačke vojske.¹³⁹

Antifašistički leci i parole su se sve češće pojav-
ljivali u okupiranim gradovima. Organi Ustaške nadzorne službe
(UNS-e) u Slavonskom Brodu registruju kako se već "bekoliko
puta bacaju komunistički leci po vozovima koji prolaze kroz ova
mjest", a da se leci slične sadržine pojavljuju i u drugim
mjestima, gdje je stanovništvo "nepomirljivo" prema okupator-
skim vojnicima. U izvještaju Komande italijanske 2. armije od
15. avgusta ističe se da se zadnjih sedmica "razorna neprija-
teljska propaganda znatno pojačala, naročito putem rasturanja
letaka", pa se s razlogom procjenjuje da njen obim i oblici
znatno utiču na pojedince u "održavanju osjećanja" neprijatelj-
stva prema italijanskim okupatorima.¹⁴⁰

Tokom 1944. pa do konačnog oslobodjenja zemlje 1945.
antifašistička propaganda u okupiranim gradovima se širila još
intenzivnije. Vijesti o svakodnevnim pobjedama Narodnooslobodi-
lačke vojske i oslobodjenju pojedinih područja brzo su se širile
i u neoslobodjenim gradovima, čak i u koncentracionim logorima
i okupatorskim ustanovama.

Jačanje raznih antifašističkih organizacija (USAOJ-a, AFŽ, Saveza pionira i dr.) i njihovo uključivanje u rad za ciljeve NOP, nepobitno dokazuje da je antifašistička propaganda u okupiranim gradovima Jugoslavije predstavljala moćno mobilizatorsko sredstvo u angažovanju svih antifašistički raspoložениh snaga iz različitih socijalnih sredina za borbu protiv okupatora. U ovom periodu pripadnici NOP u gradovima sve više su rasturali različitu partizansku štampu, naročito listove onih jedinica koje su dejstvovale u blizini pojedinih gradskih centara. Pored toga, još u većem obimu izlazila je ilegalna štampa, naročito radio-vijesti i lokalni partizanski listovi, umnožavani su leci i ispisivane antifašističke parole, sve otvorenije se komentarisalo o stanju kod neprijateljskih jedinica. Tako razgranata propagandna djelatnost u okupiranim gradovima imala je za cilj da se različite strukture stanovništva još više uključe u NOP, da se svuda i na svakom mjestu, podriva neprijateljska pozadina i razotkriva uloga kolaboracionista, najzad, da se kod okupatorskih vojnika stvara dezorganizacija i sumnja u mogućnost uspješnog nastavljanja ratnih operacija.¹⁴¹

Propaganda NOP-a prema neprijatelju

Iako je cjelokupna agitaciono-propagandna aktivnost u okupiranim gradovima bila namijenjena svim kategorijama stanovništva, pa i neprijatelju, ipak je rukovodstvo NOP nastojalo da istinu o ciljevima NOP približi i onima koji su se nalazili "s one strane barikade", tj. zavedenim, prisilno mobilisanim i kolebljivim ljudima u okupacionom aparatu. Polazilo se od

uvjerenja da se među uniformisanim licima okupacionog aparata, policije i vojske nalaze radnici i seljaci, obični ljudi, koji bi zbog svojih klasnih i socijalnih, kulturnih i drugih razloga mogli da prihvate smisao i opravdanost oružane oslobodilačke borbe. Stoga su im dostavljeni propagandni materijali (leci i proglasi, radio-vijesti i razne informacije) na maternjem jeziku, na njemačkom, italijanskom, mađarskom, bugarskom jeziku. Ponegdje se tim materijalima htjelo upozoriti neprijatelj zbog počinjenih represalija nad stanovništvom a ponekad su okupacioni vojnici podsjećani na opasnosti koje im prijete od stanovništva koje brani svoje pravo na život. Tu funkciju propagande NOP vršili su i vojnici-povratnici iz partizanskog zarobljeništva, koji su u mnogočemu bili svojevrсни živi leci boraca za slobodu.

Upravo zahvaljujući vještoj organizaciji propagande aktivnosti, gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije sve češće su se pojavljivali leci antifašističke sadržine pisani i na maternjim jezicima okupacionih vojnika. Uglavnom su ih pisala viša partijska rukovodstva (pokrajinski i oblasni - okružni komiteti KPJ) a umnožavani su u mjesnim tehnikama. Na taj način sve više propagandnog materijala dolazio je do ilegalaca koji su ga vješto rasturali, naročito na onim mjestima gdje su se prikupljali okupatorski vojnici.

Aktivisti NOP su uspijevali da letke antifašističke sadržine ubacuju i u okupatorske kasarne, logore i ustanove. Tako su, npr., u Karlovcu u Kasarni "bana Jelačića" 17. oktobra 1941. pronadjeni "komunistički leci" koje su okupacione vlasti odmah prosljedjivale komandi italijanske 2. armije na uvid.¹⁴² Aktivisti NOP Cetinja su takvu akciju brižljivo pri-

premili i izveli je sa zapaženim uspehom. Oni su Proglas PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak - koji se u ime crnogorskog naroda obraćao italijanskim radnicima, seljacima i intelektualcima, upoznajući ih sa borbom za slobodu crnogorskog naroda, umnožili na italijanski jezik, spakovali u koverte i rasturili u kasarne i na ona mjesta gdje su se kretali italijanski vojnici. Oko 200 primjeraka tog proglasa rastureno je u vojnim ustanovama, zgradi gimnazije (koja je bila pretvorena u kasarnu), Vojnom stanu, zgradi laboratorije, zgradi fašističke organizacije "Dopolavoro" i dr.¹⁴³ Leci slične sadržine rasturani su i u drugim ustanovama, školama, fabrikama, u sjedištima pojedinih okupatorskih organizacija.

Polovinom decembra 1941. ilegalci Splita, Nikšića, Cetinja rasturali su letke i proglase pisane na italijanskom jeziku. Tako je Štab Nikšićkog partizanskog odreda, s obzirom na to da se spremao za napad na tamošnji garnizon, izdao proglas "Soldati Italiani" koga su aktivisti NOP u prilično velikom broju primjeraka rasturali po gradu.¹⁴⁴

Prvih dana 1942. godine mnogi okupirani gradovi osvanuli su ispisani antifašističkim parolama i simbolima. U Splitu su aktivisti NOP tokom januara 1942. gotovo svakodnevno ispisivali parole NOP: "Dolje rat", "Dolje Musolini" i dr., precrtavali fašističke simbole i rasturali antifašističke letke, zbog čega je Prefektura u Splitu naredila da se preduzmu "specijalne mjere" kako bi se stalo na put aktivistima NOP i onemogućila slične pojave.¹⁴⁵ Uprkos tome u Splitu i Šibeniku su tih dana rasturani leci PK KPH za Dalmaciju u kojima se pozivaju italijanski vojnici na bratimljenje i u zajedničku borbu

protiv fašizma. Takvi leci su rasturani u gotovo svim kasarnama i ustanovama splitskog garnizona.¹⁴⁶ Aktivisti NOP Knina, Rijeke, Hercegnovog, Banjaluke i nekih drugih gradova prvih dana januara 1942. širili su antifašističke letke, ubacivaki ih čak u kuće pojedinih italijanskih i istaških funkcionera i ispisi-vali parole: "Živio Staljin" i "Živjela Rusija", crtali "Srp i čekić" i dr. Istovremeno su bojom ili mastilom polivali fašističke simbole, slike Musolinija i sl.¹⁴⁷ U izvještajima povjerenika Ustaške nadzorne službe u Banjaluci više puta je istaknuto da se propaganda NOP "vrši vrlo intenzivno", preko "za to odredjenih ljudi", da se za tu svrhu koriste djeca; starije osobe i "naročito muslimanske žene".¹⁴⁸

Izvještaj Župske redarstvene oblasti Vukovar od 10. marta 1942: ističe da se u Šidu šire leci antiustaškog i anti-okupatorskog sadržaja, kao i razni komunistički natpisi po zidovima zgrada, a da uprkos tome istrage ne daju nikakve rezultate, pa se s pravom pretpostavljalo da na tom poslu saradjuju i lica zapošljena u organima i ustanovama Kotarskog predstojništva.¹⁴⁹

Upravo u to vrijeme aktivisti NOP u Slavonskoj Požezi ispisali su antifašističke parole i simbole na fasadama pojedinih zgrada, čak i na zidovima kasarne, kao: "Smrt fašizmu - Sloboda narodu", "Srp i čekić" i dr. Takve pojave registrovane su i u drugim gradovima, što je policiju i druge organe NDH navelo na zaključak da je komunistička propaganda prodrla među domobrane i kod lica zapošljenim u vojsci i u ustanovama, počev od kotarskih predstojništva do najviših organa i organizacija NDH.¹⁵⁰

Polovinom marta 1942. MK KPJ za Staru Pazovu uputio je proglas Srbima, Slovencima, Hrvatima i antifašistički raspoloženim Njemcima toga područja, s pozivom da se udruže u borbu radi "što skorijeg uništenja neprijatelja".¹⁵¹

Krajem oktobra i u toku novembra 1942, pojedine partijske organizacije usmjerile su svoju propagandu na pridobijanje okupatorskih i kvislinških vojnika. U tom cilju Glavni štab NOP odreda za Makedoniju uputio je (krajem oktobra) proglas bugarskim vojnicima s pozivom da se ne bore protiv partizana, već da prelaze na stranu NOP-a. Taj proglas je masovno rasturan po okupiranim gradovima Makedonije, naročito u Skoplju, Bitolju, Velesu, Prilepu, svuda gde su se nalazili bugarski okupatorski garnizoni.¹⁵²

Zahvaljujući vezi pojedinih ilegalaca sa simpatizerima NOP u neprijateljskim jedinicama, kao npr., u Karlovcu, Zagrebu, Splitu i Banjaluci, sve se više širila propaganda NOP među domobranima. U nekim od ovih garnizona formirani su i vojni komiteti, koji su - pored ostalog - bili zaduženi i za širenje propagande NOP. Gotovo nije bilo garnizona gdje aktivisti NOP nisu imali svoje saradnike preko kojih su širili antifašističku i antiustašku propagandu, što je umnogome doprinijelo podriivanje morala i borbene spremnosti domobranskih jedinica. Zahvaljujući propagandi NOP, pojedini domobranski vojnici su izvršavali brojne zadatke po nalogu pripadnika NOP u pojedinim gradovima, počev od dostavljanja obavještajnih podataka, oružja, municije, štamparskog papira i boje za ilegalne tehnike, sanitetskog materijala i dr., do stvaranja uslova za prelazak pojedinaca ili čitavih jedinica na stranu NOP. Upravo zbog tako široko organizovane propagande NOP, za Banjaluku se, npr., konstatuje da je "80% komunistički raspoložena", da se u Sarajevu "svuda i na svakom mjestu" širi antifašistička propaganda i da u tom radu "komunisti nesmetano ruju i truju". U izvještaju obavještajnog odjeljenja italijanskog 11. armijskog korpusa,

oktobra 1942. ističe se da je "pokrivena djelatnost propagandista" u tzv. Ljubljanskoj pokrajini toliko ojačala da uspijeva da "neutrališe protivnike Osvobodilne fronte", dodajući da propaganda NOP uspijeva u svim naseljenim centrima, te da "prodire u sve društvene slojeve".

Samo u Zagrebu tokom 1942. mjesne tehnike NOP umnožile su ukupno 29.689 primjeraka različitog materijala, od čega 14.050 letaka. Ako se zna da je samo u periodu od 1. septembra do 31. decembra mjesno partijsko rukovodstvo primilo od viših partijskih foruma preko 2.200 primjeraka različitih listova, može se zaključiti da je propaganda aktivista NOP do te mjere razvijena da su organi i organizacije okupatora i NDH preduzimala sve da se pronadju ilegalne štamparije i tehnike u kojima se štampaju takvi materijali.¹⁵³

Usmena propaganda NOP-a je bila takodje bitan činilac za pridobijanje pojedinaca, manjih i većih grupa iz redova domobrana i četnika za oslobodilački pokret. Tako, npr., aktivisti NOP Cetinje razvili su aktivnu propagandu protiv odlaska četnika na Neretvu januara 1943. Za tu svrhu iskorišćeni su zborovi pristalica separatista koji su javno istupali protiv pohoda na Neretvu. Jedan od najzapaženijih, održan je pod stanom četničkog generala Blaža Djukanovića, kojom prilikom je manifestovano narodno raspoloženje pjesmom: "Ovo kolo što se kreće u Bosnu ga ići neće" (ta pjesma mogla se čuti i na ulicama Podgorice, Nikšića, Berana (sada: Ivangrad) i drugih gradova). Sem toga, propaganda NOP se širila i preko viceva na račun četnika, a bio je dosta raširen i jedan poseban oblik propagande koji je proizlazio iz tradicionalnog običaja naricanja

nja za umrlim ili poginulim. Povodom toga, kvislinški list "Glas Crnogorca" početkom 1943. upozoravao je da komunisti "usred Cetinja vode svoju razornu propagandu" na najrazličitije načine i "svakovrsnim ispadima". Povodom dvogodišnjice dolaska italijanske okupacione vojske, u Splitu je rasturen letak, a dan ranije Gradski NOO Splita je doturio letke italijanskim vojnicima u kojima se pozivaju na dezertiranje i priključivanje partizanskim jedinicama.¹⁵⁴ Upravo zbog toga okupatorske ustanove pojačavaju svoju propagandu u težnji da spriječe pripadnike svojih trupa da "potpadnu pod razorni uticaj komunističke propagande". U tom cilju vojnicima okupacionih trupa su s vremena na vrijeme, češće nego do tada, upućivani razne okružnice, leci, nedeljni list "La Tradotta del Fronte Giulio", kao i druge priblikacije. Istovremeno, analizirajući antikomunističku propagandu, guverner Crne Gore preporučuje da se u garnizonima prouči problem "lijepih žena kod partizana", kako bi se i tim putem "uticalo na patrijahalne običaje stanovništva".¹⁵⁵

Medjutim, sve te mjere, kao i pojačane represaliije nijesu bitnije promijenile situaciju, pogotovo ako se ima u vidu, da je - zahvaljujući propagandi NOP u brojnim garnizonima na teritoriji NDH tokom 1943. - došlo do "rasula hrvatskih domobrana", a da "radno stanovništvo gradova" u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji "sve više pada pod uticaj komunističke propagande". U većini gradova na teritoriji Jugoslavije, krajem 1943. osjećaja se pojačana propaganda NOP, naročito u Zemunu, Sarajevu, Zagrebu, Varaždinu i dr. Tome je u prvom redu doprinijela kapitulacija fašističke Italije, krupne pobjede partizan-

skih jedinica, kao i perspektiva brzog završetka rata.¹⁵⁶

Izveštaji UNS-e od kraja oktobra 1943. ističu da se u pojedinim mjestima (Zagreb, Varaždin, Sisak i dr.), dolaskom djaka i studenata zapaža pojačana komunistička propaganda i "neraspoloženje prema Hrvatskoj državi", da pojedini oficiri otvoreno istupaju protiv ustaša i da sa simpatijama govore o partizanima. Aktivisti NOP Zemuna su 23. novembra 1943, poslije atentata na ustaškog natporučnika, rasturili antifašističke letke i ispisali parole po čitavom gradu u tolikom broju, da su organi UNS-e bili pred zaključkom: "da se možda među zemunskim redarstvenicima nalazi dosta komunista", koji su omogućili da "sve ulice budu ispisane" parolama: "Živio SSSR", "Živio Staljin", "Dolje ustaše", "Dolje Pavelić", "Dolje Fašizam", "Mi ćemo pobijediti" i dr.¹⁵⁷ Ilegalci Dubrovnika na više mjesta istakli su crvene zastave, ispisali antifašističke parole i rasturili letke NOP. Krajem decembra 1943. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH konstatuje da se u pojedinim gradovima "vrlo često" otkrivaju "komunistički leci" i da uprkos mjerama koje se preduzimaju "komunisti nesmetano vrše svoja djela."¹⁵⁸

Činjenica da tokom 1944. u više mjesta četnička mobilizacija "nije urodila plodom", da pojedinci odvrćajući i druge s motivacijom "da je nečasno saradjivati sa okupatorom u borbi protiv partizana", kao i sve češći prelasci pojedinaca iz redova okupatora, četnika i domobrana na stranu NOVJ, nepobitno pokazuju da su opšti uspjesi NOP-a i ta ilegalna propaganda u okupiranim gradovima doprinosila unutrašnjem rastrojstvu okupatora i kolaboracionista. U tom cilju aktivisti NOP u gotovo svim okupiranim gradovima ulažu napore da razne publikacije

NOP - u kojima se iznose podaci o nauspjelim akcijama fašističkih jedinica i o brojnim gubicima u ljudstvu i ratnoj tehnici - dostavljaju okupatorskim vojnicima, što je dovodilo do slabljenja njihovog morala. Upravo tada, kada je moral okupatorskih vojnika i kolaboracionista bio poljuljan, aktivisti NOP su pojačali svoju propagandnu aktivnost, pa je, npr. Mjesni komitet KPJ za Sarajevo umnožio fotografije Josipa Broza Tita, s potpisom: "Maršal Tito, vodja naroda Jugoslavije" i organizovao njihovo rasturanje.¹⁵⁹

Povodom 8. maja 1944, dana Antifašističkog fronta žena, aktivistkinja NOP Splita izvele su masovnu akciju rasturanja antifašističkih parola i letaka, koji su za tu priliku bili blagovremeno štampani u ilegalnim splitskim štamparijama. Šibenik je noću uoči 8. marta bio ispisan parolama NOP-a. U toj akciji učestvovalo je oko 100 aktivistkinja Šibenika. Uprkos brojnih njemačkih patrola niko od ilegalaca nije uhapšen. Slične akcije izvedene su i u drugim okupiranim gradovima. Simpatizeri NOP Jesenica su u prvoj polovini marta 1944. nekoliko puta rasturali antiokupatorske letke i ispisivali parole NOP. U dnevniku rukovodstva fašističke republikanske partije za Goričku pokrajinu o značajnim događajima u toku marta, pored ostalog, ističe se i to da su "komunisti ponovo preplavili Goricu antifašističkim letcima i zastavama sa crvenim zvijezdama".¹⁶⁰

U okupiranim gradovima Vojvodine, naročito u Novom Sadu, Petrovaradinu, Kikindi, Pančevu i dr. aktivisti NOP su sproveli masovnu akciju pisanja, rasturanja letaka i ispisivanja antifašističkih parola povodom 1. maja. Takve parole

ilegalci su isticali i lijepili po zidovima pojedinih zgrada, pa čak i na vozovima.¹⁶¹ Beograd je tokom ljeta 1944. po riječima četničkih obavještajaca, više puta bio "preplavljan komunističkom propagandom". U izvještajima se, pored ostalog, ističe kako je "radništvo Beograda 100% komunističko i da mu nema leka za popravku".¹⁶²

Štamparije i tehnike u službi propagande

NOP-a u okupiranim gradovima

Iskustva iz ilegalnog perioda borbe KPJ u Kraljevini Jugoslaviji, njeni kadrovi, pa i posjedovanje tehničkih sredstava, ilegalnih stanova i baza, veza i kanala, omogućavali su da se u uslovima fašističke okupacije prilagodi propaganda oslobodilačkog pokreta i da se, osloncem na postojeću mrežu saradnika u štamparijama, razradi i razvija propaganda NOP, nejednakog intenziteta i neujednačenog kvaliteta i rezultata, ali svuda prisutna i dragocjena za odvijanje antiokupatorskih akcija.

Pored onih javnih, u kojima je dalji rad bio skopčan s nebrojenim teškoćama i zahtijevao neuporedivo veću vještinu (veću konspiraciju da bi se izbjegle represalije i sačuvale veze u tim ustanovama), u većini okupiranih gradova su postojale i ilegalne štamparske tehnike koje su nastavile s radom za potrebe NOP. Upravo te činjenice objašnjavaju pojavu, količinu, domet i kvalitet pisane partizanske propagande tokom 1941. i kasnije.

Leci antifašističke sadržine rasturani su u gotovo svim okupiranim gradovima. Na ovom području najveće rezultate zabilježili su aktivisti NCP u Beogradu i Ljubljani, o čemu postoje mnogobrojna svejedočanstva njemačkih i italijanskih vlasti, organa i ustanova NDH. Činjenica da je u Beogradskim ilegalnim štamparijama KPJ štampan proglas CK KPJ povodom napada Nemačke na SSSR, te pet brojeva "Biltena Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije", ubjedljivo govori o dometu te aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta prvih mjeseci oružane borbe 1941. godine. Istovremeno su nacionalna i pokrajinska partijska rukovodstva koja su se prvih mjeseci oružane borbe, uglavnom nalazila u gradovima, zatim pojedini mjesni partijski komiteti i drugi partijski forumi umnožavali "Bilten". Tako, npr., ilegalna tehnika u Zagrebu umnožila je prvi broj Biltena u 2.000 primjeraka, dok je partijska tehnika za niški okrug umnožila isti broj u 3.000 primjeraka i organizovala njegovo rasturanje.¹⁶³ S druge strane, nacionalna rukovodstva narodnooslobodilačke borbe razvijala su sličnu aktivnost na štampanju, umnožavanju i rasturanju svojih listova i drugih publikacija. Tako su slovenački aktivisti štampani svoje listove i propagandne materijale ("Slovenski poročevalec" je do kraja septembra izašao u 19 brojeva; svaki broj je štampan u tiražu od 2.000-2.500 primjeraka). Zatim listovi: "Delo", "Oslobodilna fronta" i dr.¹⁶⁴ U Splitu je od 23. jula do novembra svakodnevno izlazio "Naš izvještaj" - organ JNOF za Dalmaciju. Do Savjetovanja u Stolicama, ovaj list je izašao u blizu 65.000 primjeraka. Istovremeno je u Vranju svakodnevno izlazio list "Dnevno saopštenje sovjetskog informacionog biroa".¹⁶⁵

Do septembra 1941. i druga partijska rukovodstva (mjesni i okružni komiteti KPJ u pojedinim gradovima) osnovala su sopstvene tehnike, manje štamparije, ponajviše priručne i ciklostilne tehnike u kojima su umnožavali sve veće količine različitog propagandnog materijala.

Pored ispisivanja antifašističkih parola i simbola, štampanja i rasturanja letaka NOP, kao i umnožavanja radio-izvještaja sa frontova drugog svjetskog rata i jugoslovenskog ratišta, već tokom 1941. u gradovima su štampane razne publikacije narodnooslobodilačkog pokreta, a izlazili su povremeno i partizanski listovi (dnevni, nedeljni, petnaestodnevni i dr.).

Jednom nedeljno izlazilo je više listova ("Slovenski poročevalec", organ Oslobodilne fronte u Ljubljani, počev od maja 1941; zatim "Naš izvještaj", organ KPH za Šibenik, počev od maja do 25. decembra 1941. godine; "Istina", organ PK KPJ za Srem u Irigu). Ostali listovi izlazili su povremeno: "Crveni Vjesnik", organ OK KPH za Sušak (u 1941. godini izašlo je 13 brojeva). "Partizan", organ Glavnog štaba slovenačkih partizanskih čet, u Ljubljani, "slovenska revolucija", organ hrišćanske skupine u Ljubljani, "Naša Zora" u Velimlju, "Partizan", organ Jedinствene narodnooslobodilačke fronte u Karlovcu. "Mlada Slovenija", organ omladinske osvobodilne fronte slovenskega naroda, u Ljubljani, u tiražu od oko 3.000 primjeraka. Zatim listovi: "Vjesnik" hrvatske jedinstvene fronte u Zagrebu, "Vjesnik radnog naroda", u Zagrebu, list "Srp i čekić" u Zagrebu, "Proleter", organ CK KPJ u Beogradu, "Dedo Ivan" u Kumanovu, "Naroden bilten", vesnik na veleškata partijska organizacija (u tiražu od oko 200 primjeraka), "Omladinac", list šegrtske, rad-

ničke, seljačke i školske omladine u Kikindi (izdavao ga je Mjesni komitet SKOJ-a za Kikindu) i dr.¹⁶⁶ Tehnika PK KPJ za Vojvodinu u Novom Sadu je tokom 1941. dva puta nedeljno izdavala "Vesti" i "Hirek" (tj. "Vesti" na madjarskom jeziku) u tiražu od oko 1.500 primjeraka da bi se, nešto kasnije, taj broj povećao na 8.000 primjeraka).¹⁶⁷

Pored listova, proglasa i letaka, ilegalne partijske tehnike izdavale su i drugi propagandni materijal. Tako je, npr., tehnika OK KPJ za niški okrug u Nišu samo tokom avgusta 1941. izdavala tri puta nedeljno vijesti Radio Moskva u tiražu od 500 primjeraka, knjigu "Starac Vujadin" u 1.000 primjeraka, "Ratna drugarica Dolores" i "Oružani odredi" od Lenjina iz 1905. u 500 primjeraka i dr.¹⁶⁸ Slično su radile i ostale partijske tehnike. Za kratko vrijeme, krajem 1941. tehnika skopske partijske organizacije u Skoplju umnožila je šest brojeva "Radio-biltena" u tiražu od 1.200 primjeraka, zatim "Bilten" Vrhovnog štaba NOV i POJ u 70 primjeraka, dva proglasa u 600 primjeraka i tri saopštenja "Gradjanima Skoplja" u 720 primjeraka.¹⁶⁹ Tehnika OK KPH za Sisak u Petrinji još na početku okupacije štampala je svih prvih šest glava Istorije SKP/b/ u tiražu od 5.000 primjeraka, kao i letak na njemačkom jeziku u 20.000 primjeraka. Odmah je dio tih letaka prenijet u Zagreb, gdje ga je tamošnja partijska organizacija koristila u širenju antifašističke propagande.¹⁷⁰ Slično^{su} djelovale i ostale partijske tehnike u drugim okupiranim gradovima.

Tokom januara 1942. u Skoplju je izašao prvi broj "Biltena" PK KPJ za Makedoniju, koji je odmah rasturen u Skoplju, Frilepu, Velesu i Kumanovu. Pripadnici NCP Podgorice su

uz pomoć Alida Selhanovića, sekretara MK KPJ, umnožavali vijesti radio-Moskve i radio-Londona u štampariji fašističke muslimanske organizacije (gdje je Selhanović takodje bio njen sekretar) i rasturali ih po gradu (pojedini primjerci su dospijeli i u podgoričke zatvore, a ostali su se našli na ulaznim vratima nekih okupatorskih ustanova. Krajem februara, ilegalci Niša rasturali su letak upućen bugarskim vojnicima u kojem se pozivaju da napuštaju bugarsku fašističku vojsku i da se priključuju srpskim partizanima.¹⁷¹

Poslije oporavka od proljećnih provala aktivisti NOP Niša, Leskovca, Arandjelovca, Kruševca i drugih mjesta razvili su intenzivnu propagandnu aktivnost. Činjenica da je tokom druge polovine 1942. partijska tehnika u centru Leskovca štampala raznovrsni propagandni materijal, počev od proglasa PK KPJ za Srbiju, parola i letaka Okružnog komiteta do štampanja Istorij SKP/b/, ubjedljivo govori o dometu te antiokupatorske aktivnosti na tom području. Slično su radile i ostale tehnike u drugim gradovima. Za nepunih šest mjeseci 1942. partijska tehnika Velesa umnožila je "Bilten" u tiražu od 1.500 - 2.000 primjeraka na ukupno oko 30.000 stranica, zatim tri letka u tiražu od 5.000 primjeraka i drugi propagandni materijal, kao: jedan broj "Proletera" u 40 primjeraka, Lenjinovo "Šta da se radi" u 60 primjeraka, nekoliko brošura i priča iz partizanskog života, kao i drugi propagandni materijal.¹⁷²

U jeseni 1942. aktivisti NOP Cetinja su redovno širili radio-vijesti uprkos veoma žestokom terorizmu četničke strahovlade u Crnoj Gori. Upravo u to vrijeme pojedine četničke

komande upozoravale su da se propaganda NOP razvija "putem tajnih sjednica, rasturanjem letaka i radio vijesti". U tom smislu su date i ocjene u kojima se ističe da Cetinje i Nikšić predstavljaju "od početka centre komunističke organizacije i aktivnosti".¹⁷³

Napori da se uspostave veze sa bugarskim okupacionim vojnicima i da se propagandom NOP utiče na njih da bojkotuju naredjenja svojih komandanata i da prelaze na stranu NOVJ, paralisani su nizom provala kojima su bile zahvaćene partijske organizacije u većini gradova Srbije. U nekim gradovima otkrivene su partijske tehnike, pa se političko-propagandna aktivnost odvijala u veoma skromnim razmjerama i ispoljavala se uglavnom na samoinicijativnom ispisivanju i rasturanju letaka, antifašističkih parola, i sl. Međutim, u Beogradu je do avgusta 1943. radila tehnika PK KP Srbije koja je štampala različiti partijski materijal KPJ, odakle je slat partijskim organizacijama u drugim okupiranim gradovima Srbije (Nišu, Leskovcu, Mladenovcu, Kragujevcu, Požarevcu, Pirotu i dr.).¹⁷⁴ I pored krajnje nepovoljnih okolnosti, aktivisti NOP Niša razvili su živu propagandu protiv mobilizacije omladinaca za obaveznu radnu službu i njihov odlazak u Borski rudnik. Slično su radile i partijske organizacije Zaječara, Požarevca, Jagodine (sada Svetozarevo), Kruševca i drugih gradova.

Iz izloženog proizilazi da je propagandna aktivnost ilegalaca u okupiranim gradovima, u raznim oblicima, bila najmasovnije zastupljena i da se - s prekidima, usljed provala i

gubitaka kadrova na ovom području organizovane djelatnosti NOP - odvijala tokom čitavog oslobodilačkog rata. Korišćenjem ilegalne štamparske tehnike i štamparija okupacionih vlasti (putem saradnika NOP iz redova neprijatelja i primjenom raznih lukavstava), propagandni materijal oslobodilačkog pokreta pojavljivao se u svim krajevima, pa i u kasarnama okupacionih trupa, pri čemu su partizanski leci i radio-vijesti najmasovnije zastupljeni. Na taj način stanovništvo okupiranih gradova osjećalo je prisustvo i snagu NOP-a, dobijalo informacije o zbivanjima na jugoslovenskom ratištu i frontovima drugog svjetskog rata, sagledavajući ujedno konture toka, trajanja i ishoda oslobodilačke borbe i stvaranja nove Jugoslavije, države ravnopravnih naroda i narodnosti, što je bilo u težištu pažnje cjelokupne aktivnosti NOP-a uopšte, pa i u okupiranim gradovima.

Glava treća

BOJKOT, ŠTRAJKOVI I DEMONSTRACIJE

Bojkot mjera okupacionih vlasti

Uporedo s ostalim oblicima oružanog i neoružanog otpora, gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije aktivisti NOP-a su organizovali i sprovodili bojkot kao oblik otpora, koji se ispoljavao na razne načine, počev od pasivnog oglašavanja na različita upozorenja okupatora (o obaveznoj predaji naoružanja, ratne opreme, radioprijemnika i dr), izbjegavanje saradnje sa okupatorsko-kvislinškim vlastima i nepoštovanja okupatorskih ceremonijala prilikom raznih svečanosti (dizanje i spuštanje zastave i dr.), do odbijanja upisa u razne fašističke organizacije i vojne jedinice, ne odazivanja na razne sportske, kulturne i druge priredbe i svečanosti. Sem toga, u manje-više svim gradovima Jugoslavije omladina je sprovodila masovni bojkot pohađanja škola i izučavanja u njima njemačkog, italijanskog i bugarskog jezika.

Uprkos fašističkoj propagandi o "oslobodilačkoj" i "dobrotvornoj" misiji okupacionih armija i o potrebi da se njihove jedinice svečano dočekuju, stanovništvo je mahom zauzimalo neprijateljski stav. U većini gradova, naročito na italijanskom okupacionom području, u momentu ulaska okupatora, stanovništvo se povlačilo sa ulica u svoje domove. U svakodnevnim susretima izbjegavalo se, inače obavezno, pozdravljanje okupacionih oficira i organa vlasti fašističkim pozdravom i dr.

Povodom toga, još krajem maja 1941. Krajskomandantura u Beogradu upozoravala je "da jedan veliki deo stanovništva u pešačkom saobraćaju ne pokazuje ni malo sklonosti da se ukloni nego čak na drzak način preprečava put" njemačkim vojnicima i oficirima.¹⁷⁵ Tih dana i kasnije, slična upozorenja stizala su i iz drugih okupiranih gradova: Niša, Skoplja, Mostara, Sarajeva, Ljubljane i dr. U Cetinju su, već prvih dana okupacije, građani pod uticajem članova KPJ i SKOJ-a, - da bi izbjegavali da pozdravljaju italijanske oficire i vojnike - osnovali gradsko šetalište u sporednoj ulici, a na tadašnji "gradski korzo" izlazili su italijanski vojnici i mali broj pristalica okupatora. U vrijeme kada su emitovane okupatorske emisije o stanju na frontovima drugog svjetskog rata i isticani uspjesi okupatorskih armija (a takve emisije su, prvih dana okupacije bile svakodnevne), stanovništvo se povlačilo u svoje domove, uprkos naredbama da se takve emisije moraju pratiti. Isto tako, 16. maja 1941. stanovništvo Cetinja je odbilo da pripremi doček italijanskom kralju Vitoriju Emanuelu prilikom njegove posjete ovom gradu.¹⁷⁶

Slično je bilo i u Šibeniku, Splitu, Ljubljani i drugim gradovima. Aktivisti NOP Šibenika odbili su da izvrše naredjenje okupacionih vlasti da 21. juna ukrase gradske ulice i masovno izadju povodom dolaska guvernera Dalmacije Bastianinija. Nekoliko dana kasnije, 27. juna, u Splitu su žene - aktivistkinje NOP-a bojkotovale pokušaj italijanskih vlasti da organizuju žensku sekciju u sastavu fašističke stranke. Tih dana, radnici zapošljeni u fabrici duvana (Monopolu) u Podgorici odbili su da s usklikima dobrodošlice pozdrave italijanskog

predstavnik, visokog komesara za Crnu Goru, Serafina Macolinija. Ipak, Macolini je posjetio fabriku i tim povodom radnicima održao prijeteći govor u kome je, izmedju ostalog, istakao: "Ovdje medju vama ima komunista". Odmaj zatim uslijedila su hapšenja, ispitivanja i šikaniranja radnika.¹⁷⁷

Tokom juna 1941. aktivisti NOP-a u Slavonskom Brodu organizovali su bojkot predvojničke obuke, koje su ustaše održavale u okviru "Državne častne službe" na gradskom nogometnom igralištu. Tako, na primjer, kada se jednom prilikom na stadionu našlo oko 1.000 omladinaca, ustaškim komandama se niko nije pokoravao, šta više na ustaške komande omladinci su uzvikivali: "Dajte nam hleba!", a odmah zatim organizovano su napustili igralište. Nekoliko dana kasnije, takodje u Slavonskom Brodu, omladina je bojkotovala ceremonijal pjevanje ustaških pjesama u tzv. Hrvatskom domu, pa je tom prilikom pokidala instalacije koje su za tu priliku bile postavljene.¹⁷⁸

Na polju bojkotovanja ustaških i okupacionih mjera zapažene rezultate postigli su aktivisti NOP-a Karlovca, Pakraca, Okučana, Novske i drugih gradova. U tom cilju članovi SKOJ-a u Pakracu uspijevali su da se povremeno ubacuju u redove ustaških organizacija i da onemogućavaju širenje ustaške ideologije medju omladinom.

U analizi stanja u tzv. Ljubljanskoj pokrajini, komandant kraljevskih karabinijera, pukovnik Luidji Brukietti (Luigi Brucchietti), 7. septembra 1941, pored ostalog istakao je činjenicu da je zbog "bojkota italijanskih filmova" zapaženo i slabije "pohadjanje bioskopa u Ljubljani". Desetak dana kas-

nije, u Krku su karabinijeri uhapsili Raguzin Jakova, upravo zbog toga "što je nagovarao prisutno hrvatsko stanovništvo" da bojkotuje italijanske okupatore, da ne pozdravlja italijansku zastavu i da ne prisustvuje ceremonijalima i zabavama koje organizuju okupator i njegovi saradnici.¹⁷⁹

Medju najznačajnijim akcijama ove vrste koje su aktivisti NOP-a sproveli u većini gradova Srbije jeste neodazivanje radnika da otpočnu rad u fabrikama i radionicama, kao i nepoštovanja normi propisanih od okupatora, naročito u Nišu, Kragujevcu, Leskovcu, Vranju i drugim. Tako, naprimjer, od blizu 12.000 radnika zapošljenih u fabrici naoružanja u Kragujevcu jedva je nastavilo rad oko 700, a gotovo polovina njih je radil po uputstvima i direktivama organa i organizacija NOP-a. U Nišu su radnici takodje bojkotovali proizvodnju, pa je zbog toga u 13 preduzeća (od ukupno 28 koliko ih je bilo u niškom industrijskom centru) poslovalo sa 50-75% manjom proizvodnjom u odnosu na predratni period.¹⁸⁰

Nema sumnje da su i druge strukture stanovništva bojkotovale naredbe okupatora i njegovih saradnika, naročito ako se radilo o prijavljivanju radnika za odlazak na rad u Njemačku, što je bila stalna praksa okupatora tokom čitavog rata. Zatim bojkotovani su pozivi za uključivanje u redove raznih kolaboracionista (ustaško-domobranskih, "Nacionalne službe rada za obnovu Srbije", raznih probugarskih i promadžarskih organizacija). Tako, naprimjer, u izvještajima organa organizacija NDH isticano je kako se "novaci" neodazivaju na pozive mobilizacije, da se "kod radničke omladine opaža jako antifašističko raspoloženje" i dr. Isto tako, u okupiranim grad

vima Srbije, omladina je bojkotovala Uredbu o obaveznoj nacionalnoj službi. Naime, partijske i skojevske organizacije su sprovele živu političko-propagandnu aktivnost protiv upisivanja u Nedićevu nacionalnu službu kojom je razotkrivan smisao i uloga takve organizacije.¹⁸¹

Na organizovanju i sprovođenju bojkota mjesra okupacione vlasti, kao i drugih oblika borbe i otpora u okupiranim gradovima Jugoslavije, najveću ulogu odigrala je omladina. Ona je bila pokretač i organizator gotovo svih antiokupatorskih aktivnosti. Već prvih mjeseci oružane borbe CK SKOJ-a uputio je niz direktiva svim organizacijama SKOJ-a u kojima ih upozorava da se ne odazivaju na pozive fašističkih okupatora, već da zbiju svoje redove u moćni jedinstveni front na strani radničke klase i njene komunističke partije". Tako su još tokom juna 1941. omladinci Mostara bojkotovali ustaški popis omladine i razvrstavanje prema nacionalnom sastavu. Kada su na gradskom stadionu okupili svu omladinu od 16-20 godina radi popisa o nacionalnoj pripadnosti, a u cilju sprovođenja terora nad srpskom omladinom, Mjesni komitet SKOJ-a odlučio je da bojkotuje ovu akciju organa NDH, pa je dao inicijativu da se sva muslimanska omladina izjasni kao Srbi ili nacionalno neopredijeljeni. Krajem maja u Zagrebu, prilikom smotre omladine na Maksimirskom stadionu koju su održavali ustaški omladinski rukovodioci, ponovila se gotovo ista slika. Kada je naredjeno da se odvoje srpski i jevrejski omladinci od omladinaca Hrvata i stanu u stranu, hrvatski omladinci su pošli zajedno sa srpskim i jevrejskim omladincima. Isto tako, skojevska organizacija u Zagrebu pružila je značajan otpor daljoj fašizaciji radničkih

i kulturno-umjetničkih društava u gradu, naročito na Trešnjevki, a onemogućila je i stvaranje ustaške mladeži na Kustošiji.¹⁸² U cilju dezorganizacije i onemogućavanja djelovanja fašističkih organizacija u nekim gradovima na teritoriji NDH, pojedini članovi SKOJ-a su se uključivali u razne ustaško-domobranske organizacije i, otuda podsticali ostale članove na neizvršavanje zadataka koje su stajale pred tom organizacijama. Zbog toga je u Sarajevu organizacijama SKOJ-a upućena direktiva da se upisuju u organizacije "Hrvatski junak" i "Radnu službu" radi "razbijanja tih organizacija i stvaranja omladine u njima pod uticaj SKOJ-a." Sličnih primjera je bilo i u drugim gradovima, naročito u Tuzli, Banjaluci, Doboju, Livnu i dr. Medjutim, na tom polju, sem pojedinačnih slučajeva, nijesu postignuti značajniji rezultati. U tom smislu nešto kasnije organizacije SKOJ-a su izdale nekoliko direktiva i uputstava da se više ne odaziva omladina za ulazak u takve organizacije.¹⁸³

Za razliku od takve prakse u okupiranim gradovima na drugim područjima, omladinska rukovodstva zauzela su stav o bojkotu ulaska u bilokakve fašističke organizacije i škole. U tom smislu i Oblasni komitet SKOJ-a za Dalmaciju 25. septembra uputio je direktivu u kojoj se ističe: "Nitko se ne smije ni pod kojim uslovima upisivati u fašističke ili ustaške organizacije". Slične direktive upućivala su rukovodstva SKOJ-a i u drugim zemljama i pokrajinama: u Sloveniji, Crnoj Gori, Makedoniji, Sremu i dr.¹⁸⁴ Zahvaljujući tome u mnogim većim i manjim mjestima bojkotovane su škole, izučavanje njemačkog, italijanskog i bugarskog jezika, razne svečanosti i, naročito ceremonijal oko dizanja i spuštanja fašističkih zastava. Tako,

na primjer, gotovo sve škole u gradovima Crne Gore i Dalmacije počele su upis i rad sa nekoliko mjeseci zakašnjenja. U Cetinju su aktivisti NOP-a sprovedli akciju obavješćavanja svih djaka i njihovih roditelja sa stavom skojevske organizacije da se škola bojkotuje i, u tom smislu, im je sugerisano da 1. novembra - kada je trebalo da otpočne nastava - ne dolaze u školu. Tako je od 1.089 upisanih djaka toga dana došlo svega - petnaest. Tokom novembra i decembra 1941. u Cetinju je preko 600 gimnazijalaca bojkotovalo nastavu. U tome su bili najaktivniji izrasliji skojevci, djaci viših razreda. I u drugim gradovima u Crnoj Gori srednjoškolska omladina je sprovodila bojkot. U Podgorici, nastavu nije pohađjalo preko 500 učenika.¹⁸⁵ U Nikšiću su 7. novembra učenici gimnazije odali pošto poginulim borcima, a zatim organizovano napustili učionice.

Organizacija SKOJ-a u Tehničkoj školi u Nišu uspješno je organizovala bojkot profašističkih predavanja koja su održana u školi ili u pozorištu s ciljem da se "omladina prevaspita u nacionalnom duhu". Slične akcije organizovali su i aktivisti NOP Čačka, Leskovca, Zaječara i dr.¹⁸⁶

S proljeća 1942. u Splitu su školske vlasti isključile 20 učenika zbog toga što su odbili da pozdravljaju profesore fašističkim pozdravom. Tada su, u znak solidarnosti, demonstrativno napustili školske učionice sva tri razreda Srednjo-tehničke škole, a zatim školu više nije pohađjalo 80 učenika. Desetog aprila 1942, uprkos naredbe o obaveznom pohađjanju tečaja iz italijanskog jezika, trgovački pomoćnici u Splitu nijesu došli na nastavu, pa je taj tečaj ukinut.

Tokom čitavog oslobodilačkog rata učenici iz Splita su aktivno sprovodili mjere protiv denacionalizacije omladine. Tako je, naprimjer, 10. aprila 1942. u klasičnoj gimnaziji u peti razred upisano svega dva učenika, dok je u sedmi razred prijavljen samo jedan učenik. Zbog toga se nastava u ovim razredima tokom 1942. godine nije ni izvodila. Tridesetog aprila učenici Realne gimnazije u Splitu kolektivno su odbili da se upišu u fašističku omladinsku organizaciju. Povodom organizovanja proslave ulaska italijanskih trupa u našu zemlju, splitska omladina na čelu sa narodnooslobodilačkim odborom, rasturila je letak u kome je istaknuto: "Bojkotirajte fašističku godišnjicu okupacije 15. april".¹⁸⁷

Početkom 1942, jedan razred sisačke gimnazije organizovano je odbio da na času njemačkog jezika recituje pjesmu "Njemačka, Njemačka, iznad svega", izgovarajući se pri tom da tekst, niko nije naučio. Takav postupak učenika, profesorica Miler je prijavila direktoru gimnazije upozoravajući ga da je po srijedi bojkot. Povodom toga vršena su saslušanja pojedinih učenika, ali policijske i školske vlasti nijesu otkrile organizatore. Sem toga, učenici sisačke gimnazije odbili su učešće u svečanoj paradi koju je Ustaška mladež organizovala povodom godišnjice stvaranja NDH.¹⁸⁸

U Beogradu, gotovo u svim srednjim školama, aktivisti NOP-a su organizovali akcije protiv pokušaja vlasti da organizuje omladinu za održavanje tzv. julskog sleta. U Trećoj muškoj gimnaziji jedan razred je odbio da pjeva pjesme koje su pripremane za taj ceremonijal, zbog čega je nekoliko učenika kažnjeno isključenjem iz škole. O aktivnosti srednjoškolske

omladine Leskovca upozoravale su i kvislinške vlasti. Tako je "Novo vreme" 14. maja objavilo upozorenje, gdje se - izmedju ostalog - ističe: "Pravi uzrok komunističke akcije leži u komunističkoj omladini, koja se godinama u leskovačkoj gimnaziji potpuno nesmetano vaspitavala u duhu komunizma".¹⁸⁹

Aktivisti NOP Prilepa bojkotovali su pokušaj okupatora da u gradu osnuje bugarsku čitaonicu, a maja 1942. u Velesu 30 omladinaca se nije odazvalo bugarskoj mobilizaciji, već se organizovano uključilo u partizanske odrede. Još u martu učenici u velikoj gimnaziji sproveli su živu aktivnost protiv učlanjavanja u fašističke organizacije "Branik" i "Otac Pajsi-je", zbog čega su u znak protesta više puta odlazili sa nastave. Kada su, povodom toga, školske vlasti isključile nekoliko učenika 17. marta 1942, u znak solidarnosti gotovo svi učenici (oko 400) su napustili učionice.¹⁹⁰ S ličnih primjera bilo je i u Karlovcu, Zagrebu, Ljubljani, Zemunu itd. Tako se u Biltenu obavještajnog odsijeka Srpske državne straže od 31. jula 1942, pored ostalog, ističe da je obrazovanje "nacionalne službe" rada u Negotinu i Kruševcu naišlo na potpuno nerazumijevanje i ogorčenje omladine. Kvislinški "Glas Crnogorca" u prvoj polovini septembra upozoravao je školske i državne organe na neposlušnost omladine, naročito srednjoškolske. "Stalne šikane i uvrede, koje su trpjeli naši profesori, nastavnici od reda i rada, ne bi ni oni sami mogli sve ispričati i napisati", dodajući da je školom "mlatila rulja razuzdane omladine".¹⁹¹ Istovremeno su i skojevci Zagreba bili veoma aktivni u sprečavanju odlaska omladine u domobransku vojsku, naročito poslije donošenja zakonske odredbe da se godišta 1923. i 1924 (mladići od 18 do 19 godina) obavezno jave radi služenja vojske. Zahva-

ljujući aktivnostima članova KP i SKOJ-a većina omladinaca je umjesto u domobrane odlazila u partizanske jedinice.¹⁹²

Tokom 1943. i 1944. aktivisti NOP-a su sprovodili bojkot okupacionih mjera na razne načine, u zavisnosti od svake konkretne situacije, kao i od niza drugih okolnosti: stanja u partijskim i skojevskim organizacijama za svako okupirano mjesto, aktivnosti policije i raznih fašističkih organizacija, ponajviše od stanja i aktivnosti partizanskih jedinica u neposrednoj blizini okupiranih gradova.

Tako je, Ministarstvo prosvete kvislinške vlade u okupiranoj Srbiji, po nalogu Specijalne policije, više puta izdavalo direktorima srednjih škola u Beogradu naredjenja da se učenicima zabrani posjećivanje pozorišta i drugih kulturnih ustanova koje negativno djeluju na nacionalno pouzdane omladince". Međutim, uprkos tome ove mjere kvislinške vlade u najvećem broju slučajeva nijesu poštovane. Isto tako, većina učenika srednjih škola u Beogradu tokom novembra 1943. odbili su da rade pismene zadatke na temu: "Zašto Srbin ne može biti komunista" zbog čega su školske vlasti u nekoliko navrata izricale razne kazne, pa i isključenja.¹⁹³ Slična situacija bila je i u drugim okupiranim gradovima. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH, krajem avgusta 1943. upozorava na činjenicu da se "na poziv hrvatskih oružanih snaga u Dubrovniku skoro niko nije javio".¹⁹⁴ Tokom 1944. vlasti NDH su registrovale kako se stanovništvo u pojedinim gradovima "nije promijenilo u odnosu na organe i organizacije NDH", da se, naprimjer, na dan proslave godišnjice NDH aprila 1944. u Solitu "našlo na ulicama vrlo malo ljudi", dok je gotovo svo stanovništvo ostalo u svojim domovima.

"Sveukupno državno činovništvo, osim časnih iznimaka, upravo je prednjačilo u sabotaži proslave godišnjice. Među njima su opaženi i redarstveni činovnici". - upozoravao je 11. maja 1944. pouzdanik UNS-e iz Splita.¹⁹⁵

I u toku 1944. i 1945. godine najčešći bojkoti mjera okupacionih vlasti odigravali su se u školama, ispoljavani su u izbjegavanju "radnih obaveza", neučešću na fašističkim svečanostima i tsl. U periodu savezničkog napredovanja na svim frontovima i otvaranja drugog fronta u Evropi, kada je talas pesimizma sve snažnije potkopavao cjelokupni okupacijski sistem, NOP stiže nove pristalice i uspon. Sve veći broj, naročito omladine (srednjoškolaca, studenata, radnika, inteligencije), odlazi u jedinice NOVJ ili pokazuje spremnost na saradnju sa ilegalcima u raznim vidovima. Isto tako, sve brojnike pristupaju NOP-u radnici i službenici iz gradskih komunalnih službi, na željeznici, u bolnicama, u trgovinskoj mreži itd., čak i iz redova kolaboracionističkih oružanih jedinica. Tada se masovnije javljaju antifašistički raspoloženi vojnici iz okupacionih trupa, kao i oni koji - vidjeći neminovni krah fašizma - traže mogućnosti da bilokakvim uslugama za NOP sebi olakšaju položaj.

U završnici drugog svjetskog rata, u uslovima koji su bili potencirani savezničkim bombardovanjima važnijih saobraćajnih i industrijskih centara, kao i pojačanim procesom dezertiranja iz kolaboracionističkih i okupatorskih oružanih jedinica, okupirani gradovi postaju pozornica raznovrsnih antiokupatorskih akcija, naročito na obavještajnom polju, čime se dolazilo do dragocjenih podataka za NOP uopšte uz manje izlaganje represalijama i gubicima. Množe se diverzantske akcije i sabo-

taže, čiji su organizatori i izvodjači prikriveni u sredini ustalasnih rodoljuba i antifašista, u masi radnika koji sve odlučnije istupaju protiv okupatorske vladavine. Takodje su bojkotovani naponi okupacionih vlasti usmjerenih na to da se mobilizacijom gradskog stanovništva olakša evakuacija iz okupiranih gradova pod pritiskom NOVJ, kao i realizacija njihovih planova za rušenje objekata od vitalnog značaja za život u oslobođenim gradovima. Masovno neodazivanje stanovništva naredbama okupacionih vlasti u tim danima NOB bila je značajna manifestacija njegove privrženosti NOP, što je ubrzo potvrđeno požrtvovanim radom na obnovi porušenih gradova, pokretanju industrije, saobraćaja i drugih službi za normalno odvijanje života i za konsolidaciju vlasti u oslobođenim gradovima.

Kao oblik antifašističkog raspoloženja i protivljenja okupacionim vlastima, bojkot je ispoljavan tokom čitave oslobodilačke borbe i u gotovo svim jugoslovenskim gradovima, bez obzira na to čije su oružane snage vršile okupaciju (italijanske, njemačke, mađarske, bugarske). Po pravilu, bojkot je predstavljao manje-više otvorenu reakciju na stanje stvoreno okupacijom, na neredovno nedovoljno, pa i nikakvo snabdijevanje osnovnim životnim potrebštinama, na razne namete i ograničenja, na prisiljavanje stanovništva da uzme učešća u fašističkim svetkovinama. U većini slučajeva, pokretan je, organizovan i vođen od pripadnika NOO, prerastajući ponekad u demonstracije. Bojkot je imao široku skalu masovnosti, sadržaja i formi, počev od izbjegavanja izlaska na ulicu u vrijeme nekih fašističkih manifestacija, podizanja ili spuštanja zastave, nepoštovanja

Štrajkovi i demonstracije

Rukovodstva NOP u okupiranim gradovima Jugoslavije tokom čitavog oslobodilačkog rata činila su napore u cilju organizovanja štrajkova i demonstracija, što je u moralnom i političkom pogledu imalo ne malih posljedica, kako na okupatorske vojnike, tako i na organe okupatorske i kvislinške vlasti, kao i na pripadnike NOP, naročito na one aktiviste koji su boravili i djelovali u okupiranim gradovima.

Uporedo sa ostalim oblicima antiokupatorskog anti-ustaškog i antičetničkog djelovanja, aktivisti NOP su organizovali i izvodili štrajkove i demonstracije, ponajviše u radničkim i industrijskim kulturnim i saobraćajnim centrima. Tako, na primjer, u maju 1941, aktivisti NOP Strumice organizovali su demonstracije prilikom održavanja bugarskog ceremonijala donošenja vatre sa hrama bugarskog cara, što je trebalo da simbolizuje pripajanje Makedonije Bugarskoj. Partijska organizacija je, preko svojih simpatizera, blagovremeno preduzela mjere da spriječi bugarski ceremonijal. U trenutku kada su pred okupljenom masom predstavnici bugarskih vlasti počeli da drže govore, članovi KPJ, skojevci i drugi antifašisti počeli su da izvikuju parole protiv fašističkih okupatora, špekulacije i besposlice, što je masa prihvatila.¹⁹⁶ Tih dana aktivisti NOP-a Strumice izveli su još jednu akciju. Monopolski radnici su organizovali štrajk zbog toga što su bugarske okupacione vlasti odbile da im isplate zaostale nadnice. Štrajkom su bili obuhvaćeni gotovo svi monopolski radnici, tako da su bugarske vlasti bile primorane da popuste i da bar djelimično zadovolje njihove zahtjeve.

Povodom ove akcije, vlasti su otpustile jednu radnicu sa posla i na ulazima u Monopol postavili organe policije. Gotovo u isto vrijeme u Kavadarcima su radnici Duvanskog preduzeća izveli demonstracije protiv skupoće, špekulacije i denacionalizacije Makedonaca; tom prilikom aktivisti NOP-a istakli su zahtjeve za bolje uslove rada, za veće nadnice itd.¹⁹⁷

Radnici Solina, angažovani oko popravke puta Solin-Trogir, pod rukovodstvom partijske organizacije, 26. maja 1941. organizovali su štrajk zahtijevajući da im se nadnice povećaju za sto od sto. Medjutim, ovo istupanje radnika imalo je gotovo veći politički nego ekonomski značaj, jer se taj događaj povoljno komentarisao medju stanovništvom priobalnih mjesta, a i medju italijanskim vojnicima. Povodom napada njemačke na SSSR, aktivisti NOP-a i drugi rodoljubi 23. juna organizovali su demonstracije u Šmartnom, Polju (periferija Ljubljane), Vevču i u nekim drugim mjestima u Ljubljanskoj pokrajini. General Roboti, komandant italijanskog 11. korpusa povodom toga je upozoravao da su "zbog prevratničkih demonstracija" na čitavoj ovoj teritoriji "preduzete mjere za strogi nadzor".¹⁹⁸

Ljubljana je predstavljala primjer solidno organizovanih i izvedenih demonstracija. Medju prve akcije protiv okupatora, spadaju demonstracije na željezničkoj stanici 9. jula 1941. Toga dana je nekoliko hiljada Ljubljančana demonstriralo protiv prinudnog preseljavanja Slovenaca iz Gorenjske. Zahvaljujući organizovanom radu OF na željezničkoj stanici velika masa gradjana sačekala je voz sa prognanicima i tom prilikom - uprkos obezbedjenja - predala im dva vagona paketa različite robe i hrane prikupljenih akcijom Osvobodilne fronte.¹⁹⁹

U Splitu su 16. jula 1941. štrajkovali brijački radnici, tražeći da im se povećaju nadnice. Povodom toga, okupator je uhapsio nekoliko organizatora ovih akcija. Istovremeno su ih Vojnoprivrednog štaba Srbije stizala upozorenja da su u nekim rudnicima "izbili nemiri medju radnicima", da se medju njima "primećuje izvjesno previranje", kao i to da su radovi u rudnicima kod Krupnja obustavljeni. Dvadesetak dana kasnije, stupili su u štrajk i radnici brodogradilišta u Splitu, ističući svoje zahtjeve za realnijim obračunavanjem nadnica. U Kaknju je 27. jula 1941. jedna smjena od oko 300 rudara obustavila rad i zatražila da im se povećaju nadnice. Njima su se priključili i ostali rudari.²⁰⁰ Prvog avgusta 1941. oko 300 zapošljenih radnika u tvornici amorfnih elektroda u Šibeniku obustavili su proizvodnju i organizovano pošli prema upravnoj zgradi tvornice, tražeći da im se povećaju plate i uvede osmočasovno radno vrijeme. Sjutradan, 2. avgusta 1941, povodom nacionalnog praznika makedonskog naroda Mjesni komitet KPJ za Bitolj organizovao je demonstracije protiv bugarskih okupatora, ističući parole o "slobodnoj Makedoniji", koje su istovremeno prihvatile više stotina gradjana. Tako je mjesti komitet KPJ za Bitolj, pored demonstracija onemogućio bugarske vlasti da praznik makedonskog naroda iskoriste za svoje propagandne svrhe.²⁰¹

Upadljiva je činjenica da su demonstracije i štrajkovi, kao oblik protivljenja okupatorima, bili više prisutni u okupiranim gradovima koji su se nalazili u italijanskom, madjarskom i bugarskom okupacionom području nego u njemačkoj okupacionoj zoni.²⁰²

Jedanaestog avgusta 1941, aktivisti NOP organizovali su generalni štrajk radnika u splitskom električnom preduzeću koji je obuhvatio gotovo sve strukture. Uzev u cjelini, u štrajku je učestvovalo preko 80% radnika, dok su pojedine struke (metalci, gradjevinari, krojači, kožarci i drugi) potpuno obustavili proizvodnju. Štrajk je trajao tri dana. Povodom toga, Mjesni komitet KPJ za Split izdao je proglas u kome se ukazuje na značaj štrajka i "solidarnosti cijelog naroda" u borbi protiv fašističkih okupatora. Istoga dana u znak solidarnosti, a zbog hapšenja pojedinih učesnika i organizatora štrajka u električnom preduzeću, stupili su u štrajk radnici brodogradilišta. "Tome pokretu je prišlo 293 radnika brodogradilišta" isticao je 18. avgusta 1941. Djuzepe Buti, komandant kraljevskih karabinijera u svom izvještaju guverneru Dalmacije. Tih dana štrajkom su bila obuhvaćena i ostala preduzeća u Splitu, zbog čega je okupator angažovao jedinice karabinijera i crnih košulja, sve s ciljem da uguši štrajk, pohapsi organizatore i uspostavi red i mir.²⁰³

Učenići splitskih srednjih škola, organizovali su 25. septembra 1941, demonstracije protiv denacionalizacije srednjoškolske i studentske omladine u momentu kada su okupatorske vlasti pokušale da svjedočanstva o završnim ispitima pisana italijanskim jezikom podijele učenicima. Protiv takve odluke učenici su odlučno reagovali. Niko nije htio da primi svjedočanstvo, a demonstracije su se proširile u sve djelove grada. U tim demonstracijama učenici su istakli svoje zahtjeve:

1. Da se svjedočanstva obavezno napišu na srpskohrvatskom jeziku,

2. Da se uruče učenicima najdalje za tri dana,
3. Da se svi učenici oslobode obaveznog upisivanja u fašističke organizacije.²⁰⁴

Na ugušivanju demonstracija policija je oštro reagovala. Uhapšeno je 25 učenika i učenica, kao i jedan profesor. U izvještaju karabinijera Split, od 25. septembra 1941, ističe se da je od 20 uhapšenih studenata 10 kontuzovano.

Partijska organizacija Kumanova je tokom 1941. organizovala demonstracije stanovništva protiv mjera okupatorske vlasti, o obaveznom iseljavanju Srba iz Kumanovskog sreza. Delegacija gradjana tražila je prijem kod predsjednika opštine i sreskog načelnika, zahtijevajući da se odmah obustavi dalje iseljavanje Srba i nezakonito oduzimanje njihove imovine. Dok je delegacija istupala sa svojim zahtjevima, ispred opštinske zgrade sakupljalo se mnoštvo ljudi koji su demonstrirali. Nakon toga bugarske vlasti su privremeno prekinule sa iseljavanjem Srba iz Makedonije.²⁰⁵

Krajem septembra 1941, kao i tokom čitavog rata, skojevske organizacije Kumanova, Velesa i drugih gradova, organizovale su štrajkove učenika u pojedinim srednjim školama. Kumanovski učenici su tada štrajkovali protiv plaćanja visokih školskih taksti, obaveznog nošenja uniforme i protiv pritiska za upisivanje u fašističke omladinske organizacije. Gotovo istovremeno, skojevska organizacija u Drugoj muškoj gimnaziji u Skoplju, organizovala je u svim gimnazijama u gradu štrajkove protiv šikaniranja učenika od strane bugarskih školskih vlasti, protiv obaveznog nošenja djačke uniforme i dr. Tada je došlo do sukoba između skopskih gimnazijalaca i bugarske policije.²⁰⁶

Krajem oktobra 1941. na dan oslobodjenja od austro-ugarske okupatorske vladavine, Osvobodilna fronta je organizovala manifestacije u kojima je cjelokupno stanovništvo izmedju 19 i 20 časova napustilo lokalne i sve druge javne objekte u Ljubljani, Novom Mestu i drugim gradovima i povuklo se u svoje domove. "Poziv stanovništvu" od strane Osvobodilne fronte" da od 19 i 20 sati izbjegava javne lokale i ulice prihvaćen je od svih gradjana", kaže se pored ostalog, u izvještaju Komande karabinijera 11. armijskog korpusa od 29. oktobra 1941. godine.²⁰

Trećeg decembra 1941. žene Mostara su na tržnici organizovale demonstracije, a zatim povorka od nekoliko stotina njih zaustavila se ispred zgrade Gradskog poglavarstva i demonstrirala protiv nestašice životnih namirnica. Pri tome su uzvikivale parole NOP-a. Tom prilikom ustaško-domobranske vlasti su uhapsile nekoliko demonстранata.

Krajem 1941. učenici prilepske gimnazije organizovali su štrajk zbog isključivanja iz škole petorice učenika - članova SKOJ-a. Učenici su postavili zahtjev da se anulira odluka o isključivanju, da se ukine plaćanje školarine, nošenje uniforme i da se rasformiraju omladinske fašističke organizacije u školi. Nešto kasnije, u drugoj polovini marta 1942, učenici viših razreda gimnazije u Velesu (njih oko 400), organizovali su trodnevni štrajk protiv školskih vlasti, hapšenja petorice učenika, zabrane upotrebe makedonskog jezika u školama i dr. Povodom toga hapšenja organizatora štrajka u gradu su organizovane demonstracije u kojima je učestvovalo preko 1.000 učenika i njihovih roditelja. Okupator je protiv demonстранata upotrebio pored policije i vojsku. Ipak, povučena je odluka o

isključenju učenika, a uhapšeni su pušteni iz zatvora. Sem toga, u gimnaziji u Velesu, učenici su više puta organizovali protestne jednočasovne štrajkove protiv pojedinih profesora, naročito protiv profesora istorije, koji je, putem predavanja i na druge načine vršio otvorenu velikobugarsku fašističku propagandu medju učenicima.²⁰⁸

Tokom decembra 1941. radnici zapošljeni u tvornici "Tivar" u Varaždinu organizovali su štrajk i zahtijevali povećanje nadnica i veća sljedovanja. Ustaške vlasti su pokušale da silom razbiju štrajkače, ali su ipak morali prihvatiti radničke zahtjeve.

Bez obzira na žestoke represalijske od strane okupatora, Mjesni komitet KPJ za Split, krajem 1941. i početkom 1942, organizovao je demonstracije protiv fašističkog terora, a povodom odvodjenja 90 uhapšenih rodoljuba iz Kaštela Starog (kod Splita) u internaciju.²⁰⁹

Prvih dana januara 1942. u Metkoviću je izbio štrajk brodogradilišnih i lučkih radnika koji su zahtijevali povećanje nadnica i bolje uslove rada. Krajem februara, preko stotinu antifašistkinja Dubrovnika su demonstrirale protiv italijanskih vlasti koje su izdavale hranu samo onima koji su upisani u fašističke organizacije.²¹⁰

Osvobodilna fronta je organizovala antiitalijanske manifestacije 3. januara 1942. povodom spomena na žrtve oslobodilačke borbe. Stanovništvo, gotovo svih gradova u Sloveniji, povuklo se toga dana sa ulica i javnih objekata izmedju 19 i 20 časova. "Manifestacija koju je odredila Osvobodilna fronta potpuno je postigla svoj cilj" kaže se u izvještaju kraljevskih

karabinijera od 7. januara 1942. Tokom marta u većini gradova Dalmacije demonstrirale su žene. Tako je 27. marta na gradskom trgu u Splitu preko 200 žena demonstriralo povodom nestašice osnovnih životnih namirnica.²¹¹

Tokom aprila 1942. u nekim fabriakama i radionicama Zemuna radnici su organizovali višednevni štrajk, u kome su učestvovali radnici više nacionalnosti (Njemci, Madjari, Srbi, Hrvati). Tako, na primjer, u aprilu je grupa od 50 radnika njemačke nacionalnosti stupila u štrajk, tražeći bolje uslove rada i veće nadnice. Kada su poslodavci u obučarskoj radionici "Novak" namjeravali da produže radno vrijeme, radnici su protestovali i zatražili da im se daju životne namirnice i da im se uveće osmočasovno radno vrijeme, kao i to da se za prekovremeni rad plaća 50% veća nadnica. Kada su ovi zahtjevi ispunjeni, radnici su se vratili na posao. Istovremeno su obustavili rad i radnici svilare "Holbus", pa im je skraćeno radno vrijeme sa 10 na 9 časova i poboljšani uslovi snabdijevanja.²¹²

Nepovoljni uslovi i druge teškoće na širenju i razvijanju narodnooslobodilačkog pokreta u cjelini, naročito oko stvaranja partizanskih odreda, uticali su i na rad partijske i skojevske organizacije, kao i na druge antifašističke organizacije u okupiranim gradovima Makedonije. Medjutim, već od polovine 1942. novi Pokrajinski komitet je preduzeo niz mjera da putem direktiva i uputstava, slanjem članova instruktora, konsoliduje rad partijskih organizacija. Krajem aprila su u Strumici monopolski radnici, uz pomoć Mjesnog komiteta, organizovali štrajk u kome je učestvovalo 50-60 radnika. Štrajk je bio organizoran protiv brutalnog postupanja bugarskih vlasti prema

radnicima i za poboljšanje uslova rada.²¹³ U maju 1942. aktivistima NOP-a Strumice je uspjelo da svojim demonstracijama rasture zbor građana, koji je bila organizovala bugarska Direkcija za nacionalnu propagandnu iz Sofije. Tih dana je i u Veležu su oko 200 žena (majki i supruge) demonstriralo protiv mobilizacije muškaraca od strane bugarskih okupatorskih vlasti, tražeći da im se njihovi muževi i sinovi vrate kućama i ne uzimaju "za trudovnike".²¹⁴

Tokom 1942, kada se antifašistički front žena učvrstio i omasovio, u Zagrebu je izvedeno nekoliko štrajkova i demonstracija u preduzećima i fabrikama, prvenstveno s ciljem da se poboljšaju uslovi rada, da se povećaju nadnice i dr. Obustavljen je rad u tvornici olovaka "Hartmunth", a nastavljen je tek onda kada su aktivistkinje dobile tražene zahtjeve. Krajem marta okupilo se osam do deset hiljada žena na gradskoj tržnici u Zagrebu, zahtijevajući sljedovanje krompira. Vlasti su, umjesto krompira, podijelili nekoliko hiljada doznaka za kupovinu ovog artikla što je izazvalo revolt. Uprkos naredbi da se razidju, kupci su ostali na tržnici protestujući protiv rata i gladi. Sjutradan je Mjesni komitet KPJ za Zagreb izdao letak u kome se poziva svo stanovništvo da nastavi borbu protiv ustaške mobilizacije i gladi.²¹⁵ Krajem 1942. aktivisti NOP Cetinja organizovali su demonstracije povodom sahrane Miloša Pavićevića, omladinca i aktiviste NOP, koji je umro od posljedica žestokog mučenja u italijanskom zatvoru.²¹⁶

Tokom 1943. i kasnije, aktivisti NOP-a Ljubljane, Splita, Dubrovnika i drugih gradova organizovali su nekoliko uspjelih štrajkova i demonstracija. Tako su 2. februara 1943.

aktivisti NOP-a Ljubljane organizovali masovne demonstracije prilikom pogreba poznate aktivistkinje NOP-a Malči Belič, koja je umrla nakon mučenja u fašističkom zatvoru. Demonstracije su nastavljene istog mjeseca ispred zgrade policije i pred italijanskom kasarnom, a kao protest za nečovječno postupanje sa zatvorenicima. Od tada, svake srijede žene Ljubljane su demonstrirale ispred italijanske Komande 11 korpusa, zahtijevajući da se zatvorenici i internirci puste kućama. U tim akcijama istaknuta je parola: "Ne molimo, nego zahtijevamo!" Slične akcije izvedene su i u Dubrovniku, gdje je 30-ak žena demonstriralo protiv gradonačelnika dr Iva Karlovića; njima se ubrzo pridružila veća grupa građana, pa su organizovanom akcijom policije rastjerane i uhapšeno oko 30 aktivistkinja NOP-a. Petog maja 1943, kada je vozom odvedeno 15 zatvorenika iz Mostara u Metković, izbile su demonstracije na željezničkoj stanici u Mostaru, gdje se oko 1.000 ljudi i žena prikupilo da isprati zatvorenike. Tim povodom, veliki župan u izvještaju Ministarstvu unutrašnjih poslova u Sarajevu ističe da su u Mostaru političke prilike nesnosne; da je Mostar vulkan kojemu je potrebna jedna iskra da se zapali i, najzad, da je "grad zaražen komunizmom".²¹⁷

Najveće akcije ove vrste izvedene su 21. juna 1943. u Ljubljani, kada je preko 3.000 žena demonstriralo ispred zgrade u kojoj je bilo smješteno sjedište 11. armijskog korpusa zahtijevalo puštanje svih zatvorenih i interniranih rodoljuba, prije svega majki s djecom i starih i iznemoglih osoba. Pošto se njihovim zahtijevima nije izašlo u susret, masa je nastavila

demonstracije ispred sjedišta Visokog komesarijata za Ljubljansku pokrajinu.²¹⁸

Aktivisti NOP-a Splita organizovali su demonstracije 15. jula 1943, povodom odvođenja zatvorenika u internaciju u Italiju. Tada je oko 8.000 gradjana izašlo na obalu da isprati zatvorenike i javno negodovalo kličući "Dolje fašizam". Tih dana, upravo 25. jula, kada su italijanski komandanti obavijestili stanovništvo da ukaz o puštanju političkih zatvorenika ne važi za teritoriju Ljubljanske pokrajine, organizovane su demonstracije u kojima je učestvovalo preko 10.000 žena, muškaraca i omladine, tražeći da se zatvorenicima puste na slobodu. Tim demonstracijama pridružili su se i zatvorenici koji su se nalazili na sudskom procesu, tako da je zgrada odjekivala od parola "Hoćemo slobodu".²¹⁹

Uprkos hapšenja i razbijanja demonstancija šmrkovima i batinama, ovake akcije su se ponovile u avgustu, sa istim zahtjevom, zatim na grobu aktivistkinje Vide Pregarc, gdje je učestvovalo preko 3.000 osoba, najzad, demonstracije povodom ulaska njemačkih jedinica u Ljubljanu i dr.²²⁰

Tokom avgusta 1943, na poziv Sreskog narodnog odbora, oko 600 radnika petrolejskih izvora u Gojilu stupilo je u petodnevni štrajk. Povodom kapitulacije Kraljevine Italije u mnogim okupiranim gradovima organizovane su demonstracije, prvenstveno da bi se riješila neizvjesna sudbina većeg broja zatvorenika i interniraca. Devetog septembra 1943. u gotovo svim gradovima Istre izbile su demonstracije u kojima su pored žena učestvovali i drugi aktivisti NOP-a, ponajviše omladina.

Tada su na primjer, u Rovinju, uprkos otporu karabinijera, demonstranti razbili sve italijanske ambleme na zgradama u kojima su bile smještene fašističke organizacije.²²¹

Slične akcije, u smanjenom obimu i u prikrivenom vidu, koje su se ogledale u formi bojkota u raznim situacijama i povodom okupatorskih i kolaboracionističkih svetkovina i parada, odvijale su se i tokom 1944. i u prvoj polovini 1945, sve do potpunog oslobodjenja zemlje. Okupacione vlasti su na takve pojave manje-više žestoko reagovala, hapseći i kažnjavajući učesnike, pri čemu su se pridržavali direktiva njemačke uprave da se za svaku pomoć NOP-u, "riječju i djelom" primijeni stroga, pa i najstrožija kazna.

Uzev u cjelini, iako su štrajkovi i demonstracije - izvodjeni u zatvorenom fabričkom krugu ili u školskim dvorištima, ponekad i na ulicama - bili rjedja praksa antiokupatorske djelatnosti, ipak su te forme otpora rječit pokazatelj antifašističkog i slobodarskog raspoloženja većine gradskog stanovništva, naročito onih najsiromašnijih i najugroženijih slojeva. Dominirajući u njima bili su protesti protiv teških uslova života i nestašice osnovnih životnih namirnica, protiv krajnje eksploatatorskih uslova rada u fabrikama i preduzećima (niske nadnice, produženo i prekovremeno radno vrijeme, šikaniranje). Medjutim, štrajkovi i demonstracije bili su prožeti i visokim stepenom solidarnosti sa prognanima, Srbima, Slovencima, Jevrejima, koji su se našli na udaru njemačkih, ustaških, mađarskih i bugarskih vlasti, kao i sa ostalim pripadnicima NOB-a, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

Čest povod za izlazak na ulice i stupanje u štrajk bile su denacionalizatorske mjere okupacionih vlasti, naročito u srednjim školama i na fakultetima. Posebno smjele, riskantne i, mahom masovne demonstracije, organizovane su u znak zahtjeva za puštanje na slobodu uhapšenih rodoljuba, za povratak interniranih jugoslovenskih građana, povodom palih žrtava fašističkog terora. Osim toga, organizovane su i protiv upućivanja na prisilni rad, protiv fašističkih manifestacija u danima obilježavanja fašističkih praznika.

Sve te akcije bile su, u većini slučajeva, djelo antifašističkih organizacija, mada je bilo i onih patriotski raspoloženih građana koji su spontano manifestovali svoje negodovanje protiv okupatora. Najistureniji u antiokupatorskim akcijama bili su mladi ljudi i žene, na čelu sa komustima i simpatizerima oslobodilačkog pokreta.

Pored bučnih demonstracija, s poklicima protiv terora i bezakonja, bilo je i onih nijemih, bešumnih, ali veoma efektnih, kada su mase građana kao po komandi iščezavale sa ulica i iz javnih lokala u znak protesta protiv fašističke vladavine. U svim slučajevima ispoljavana je mržnja prema okupatorima i njihovim saradnicima, ujedno spremnost i na druge vidove protivljenja, što je u stvari značilo snažno potvrđivanje simpatija prema ciljevima i politici NOP.

Glava četvrta

OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA NOP-a

Uspostavljanje, značaj i rezultati obavještajne službe

Aktivisti NOP-a su u okupiranim gradovima Jugoslavije, već od početka oslobodilačkog rata i revolucije, razvijali raznovrsne oblike obavještajne aktivnosti. Samoinicijativno ili po instrukcijama partijskih i skojevskih organizacija, ilegalci su dolazili do raznih podataka o snazi, jačini i namjerama pojedinih okupatorskih jedinica i o tome obavještavali rukovodstva NOP-a. Nema sumnje da su to radili svjesni, duboko zakamuflirani i odvažni članovi oslobodilačkih organizacija.

Može se reći da su organi i organizacije NOP, prve podatke o snazi, lokaciji, moralu i eventualnim namjerama okupatorskih jedinica dobijali upravo od pripadnika NOP-a iz okupiranih gradova. Tome je najviše doprinijela činjenica da su partijske organizacije imale svoje saradnike u organima i organizacijama bivše jugoslovenske vlasti i policije, koji su poslije dolaska okupatora ostali u njihovoj službi. Tako, na primjer, Ministarstvo unutrašnjih poslova vlade Milana Nedića, već 25. juna 1941. upozorava na činjenicu da se "komunisti pod izgovorom da su prijatelji Njemaca uvlače u javne lokale među pripadnike njemačkih oružanih snaga da bi na taj način uspostavili kontakte."²²² U gradovima u Crnoj Gori, naročito u Podgorici, Cetinju i Nikšiću, Partija je uspjela da pridobije znatan broj

ljudi koji su bili zapošljeni u okupatorskim ustanovama i da preko njih dodje do raznih obavještenja od značaja za NOP. Upravo zahvaljujući radu takvih saradnika do početka ustanka, do 13. jula partijska organizacija u Crnoj Gori nije imala gubitaka, jer su komunisti bili blagovremeno obavješteni o namjerama okupatora i njegovih saradnika.²²³ Takve saradnike Partija je imala gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije, naročito u većin industrijskim saobraćajnim i kulturnim centrima. Poučeni iskustvima iz predratnog perioda, aktivisti NOP-a su činili napore za pridobijanje pojedinca iz redova okupatora i kvislinga, sve u cilju stvaranja obavještajnih punktova i uporišta u vojsci, policiji, okupatorsko-kvislinškim ustanovama i sl. Zahvaljujući tome u većini domobranskih garnizona na teritoriji NDH angažovani su tzv. povjerenici, simpatizeri NOP-a, koji su na razne načine dolazili do raznovrsnih podataka i dostavljali ih rukovodstvima NOP-a. Tim zadacima pripadnici NOP su poklanjali posebnu pažnju, gotovo od početka oslobodilačkog rata, pa je u domobranskim jedinicama bilo sve više ljudi spremnih da čine usluge NOP-u.

Iako u početnoj fazi oružane borbe nije bilo obavještajne službe kao organizovane forme djelovanja, sve više se ispoljavala potreba u smislu pripremanja pripadnika NOP za takve zadatke, pa su u tom cilju nacionalna i pokrajinska rukovodstva NOP upućivala direktive i uputstva. Avgusta 1941. CK KP Slovenije osnovao je poseban sektor partijskog rada pod nazivom "Obavešćevalna in varnostna služba", ubrzo preimenovan u "Varnostno-obavešćevalnu službu OF" (VOS OF), koja je prerasla u

masovnu organizaciju: prikupljala je gotovo sve podatke političkog, vojnog, ekonomskog i kulturnog karaktera koji su mogli biti od koristi za analizu i planiranje različitih akcija protiv okupatora i domaćih saradnika. Jedan njen, specijalni dio, neopaženo se uvukao u italijanski okupacioni aparat i policiju i otud dostavljao korisne podatke za NOP uopšte, posebno za ilegalne organizacije u Ljubljani.²²⁴ Sem toga, imao je svoje saradnike u sjedištu italijanskog 11. armijskog korpusa, komandi policije i medju karabinijerima. Istovremeno, aktivnosti NOP su prodrli i u niz kontrarevolucionarnih ustanova koje su radile protiv oslobodilačkog pokreta.

Krajem 1941. i početkom 1942. rukovodstvo NOP Jugoslavije je više puta upozoravalo na potrebu razvijanja obavještajne službe, kako bi se stalo na put brojnim provalama u okupiranim gradovima, gdje su stradali mnogi kadrovi NOP-a. U tom smislu su nacionalna rukovodstva NOP-a radila na uspostavljanju, održavanju i obnavljanju obavještajne službe na svojoj teritoriji uopšte, pa i u okupiranim gradovima. Krajem maja 1942. uporedo sa upozorenjima Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju da se niža rukovodstva angažuju na uspostavljanju obavještajne službe u partizanskim odredima skretana je pažnja svim organizacijama i organima NOP na potrebu "stvaranja čvrstih obavještajnih punktova u bazama gde žive okupatori i kvislinzi".²²⁵

Gotovo istovremeno, Glavni štab Operativne zone Hrvatske, 17. avgusta 1942, u svojoj instrukciji o Informativnoj službi, polazi od procjene da "po svim neprijateljskim garnizonima postoji veliki broj naših prijatelja" preko kojih bi se moglo lakše doći do "sigurnih i tačnih obavještenja o snazi nepri-

jateljskog garnizona", pa u tom smislu insistira na potrebi povezivanja sa pristalicama NOP-a u okupiranim gradovima, kako bi se preko njih prodrlo "što dublje u neprijateljske štabove" i otud blagovremeno slala obavještenja o namjerama neprijatelja.²²⁶

Imajući u vidu da je dobro organizovana obavještajna služba od "presudnog značaja" za ishod borbe, nalogano je da se pri izboru ljudi mora voditi računa o "naročitoj opreznosti", kao i da ona počiva prvenstveno na dobrovoljnoj bazi aktivista i simpatizera NOP-a. U tom smislu je i VŠ NOV i POJ tokom čitavog rata davao uputstva i direktive kako bi se obavještajna služba što potpunije osposobila za uspješnije komandovanje. "Obavještajna služba predstavlja najmoćnije oružje komandovanja", ističe se u uputstvu Vrhovnog štaba od 27. novembra 1942, dodajući da "njen skelet predstavlja planski postavljena obavještajna mreža".²²⁷

Pored prikupljanja podataka o lokaciji, nazivu, sastavu i jačini neprijateljske jedinice po pojedinim garnizonima, Vrhovni štab je podsticao obavještajne organe da "pronalaze i otkrivaju neprijateljske obavještajne centre, agente i špijune", da po mogućstvu otkrivaju i onemogućavaju "njihov sistem rada", kao i da se "ubacuju u neprijateljsku obavještajnu mrežu", sve u cilju dezorganizacije okupatorsko-kvislinških jedinica i stvaranja zabune u njihovim redovima.²²⁸

To je podsticalo aktiviste NOP u okupiranim gradovima Jugoslavije da stupaju u vezi s pojedincima iz redova okupatora i kvislinga, kako bi preko njih dobijali razna obavješte-

nja o neprijatelju NOP. Samo u toku operacije Vajs (Weiss), iz okupiranih gradova rukovodstvu NOP upućeni su brojni izvještaji iz Splita, Karlovca, Rijeke, Zagreba, Mrkonjić-grada, Jajca i drugih gradova. Tako, na primjer, aktivisti NOP Splita su 14. januara poslali nekoliko izvještaja u kojima se rukovodstvo NOP upozorava na izvjesne pokrete okupatorskih jedinica, njihovom preformiranju, načinu dejstva i dr., tj. o gotovo svemu onom što je nagoveštavalo četvrtu neprijateljsku ofanzivu. Istovremeno je iz Splita javljeno da okupatori namjeravaju pojačati dejstva na prostorijski Bugojno-Mrkonjić-Grad i da će jačim snagama i u sporazumu s domobranima i četnicima otpočeti dejstva protiv jedinica NOVJ. 229

U toku borbi na Neretvi i Sutjesci zapažena je intenzivna obavještajna djelatnost pripadnika NOP u okupiranim gradovima, naročito u onim koji su bili obuhvaćeni operacijskom prostorijom ili su bili u njenoj neposrednoj blizini, kao: Rama, Konjic, Mostar, Gornji Vakuf, Donji Vakuf, Travnik, Karlovac i dr.

U to vrijeme je obavještajna grupa "Galeb" iz Ministarstva domobranstva NDH dostavila rukovodstvu NOP-a u okupiranom Zagrebu original elaborata sa detaljnim podacima o aerodromima sa kojih dejstvuju avioni njemačkog Vermahta i NDH protiv jedinica NOVJ u bici na Sutjesci. Isto tako, vojni komitet NOP-a u domobranskom garnizonu Karlovca dostavljao je štabovima jedinica NOVJ raznovrsne materijale operativne prirode, od značaja za tok zbivanja u četvrtoj i petoj ofanzivi. 230

Do kog stepena je bila razvijena ta obavještajna djelatnost u okupiranim gradovima, vidi se i iz izvještaja Obavještajnog

centra 4. divizije za juni 1943, gdje su detaljno izloženi podaci o dislokaciji, jačini i naoružanju, te o utvrđivanju nje-
mačkih i ustaško-domobranskih jedinica. Osim toga, navode se
i zanimljivi podaci o četničkim aktivnostima da, osloncem na
okupatora, uspostave svoju vlast, naročito u manjim naselje-
nim mjestima radi efikasnije borbe protiv NOVJ. ²³¹

Uslijed dejstva Gestapoa, ustaške UNSE, beogradske
Specijalne policije i drugih organa okupatora i NDH, povremeno
su se prekidale veze sa partizanskim povjerenicima (hapšenja i
likvidacije, posustajanje i odlazak u partizane, i tsl), što je
nametalo nove napore za obnavljanje tih veza ili uključivanjem
novih saradnika u ove poslove. Taj krug zadataka oko čuvanja
organizacije obavještajne službe neprestano je zaokupljao paž-
nju posebnih organa i organizacija NOP, u vojnim štabovima i u
partijskim komitetima, sve do nacionalnih vojnih i političkih
rukovođstava NOP. Teškoće nijesu bile samo organizacijsko-teh-
ničke prirode, koliko raspoloživih kadrova, spremnih i sposob-
nih da se u lavirintu najvećih opasnosti po život održe i vrše
svoje funkcije za potrebe NOP. ²³²

Policijski organi okupacionih vlasti držali su u
žiži svojih interesovanja upravo ilegalce u okupiranim grado-
vima. Oni su koristili sva sredstva za njihovo suzbijanje, počev
od iznudjenih podataka od zatvorenih pripadnika NOP do onoga
što je proticalo zbog nebudnosti ilegalaca ili do čega se dola-
zilo putem zasjeda i racija u okupiranim gradovima i u raznim
situacijama.

Ipak se može tvrditi da su ilegalne organizacije u gradovima odolijevale napadima i pritiscima, gubicima i iskušenjima svake vrste, prvenstveno zbog toga što je većina proleterskog i najugroženijeg stanovništva bila čvrsto vezana za oslobodilački pokret. Četnički obavještajci su, npr. još početkom 1943, za stanje u okupiranom Beogradu, nakon obimnih provala u organizacijama NOP, upozoravali da je krajnje nepovoljno, jer se i dalje održava žilava i široka baza simpatizera NOP-a u njemu, dodajući: "Njihovi članovi, kao pojedinci, uvukli su se u velikom broju u Gestapo, u ljotićevece, u Državnu stražu, među činovnički kadar naročito".²³³

Medju obavještajcima NOP-a bilo je tokom čitavog rata i pripadnika njemačkog Vermahta, italijanskih vojnika i oficira, pripadnika bugarskih okupatora, NDH i drugih kolaboracionističkih vojnih grupacija. Tako je, npr., njemački kaplar Hubler iz mornaričke komande u Šibeniku rukovodstvu NOP-a slao razne informacije, sve dok nije otkriven i likvidiran. Isto tako, obavještajci NOP-a iz redova italijanskih okupatora doživljavali su sličnu sudbinu, kao i iz sastava oružanih snaga NDH.²³⁴

U cjelini uzev, tokom okupacije odvijala se gotovo permanentno bitka za pribavljanje obavještajnih podataka. Svaki pripadnik NOP-a bio je svjestan značaja tih zadataka, pa je činio ono što je mogao u sopstvenoj sredini, dok su simpatizeri NOP-a iz redova neprijatelja, organizovano ili spontano, sa svoje strane doprinosili da se blagovremeno otkrivaju namjere neprijatelja, osujete ili ublaže udarci neprijatelja protiv ilegalnih organizacija.

Mreža saradnika, uprkos represalijama obnavljala se i gotovo bez prekida djelovala, zahvaljujući sve jačoj orijentaciji na saradnju iz redova neprijatelja, od strane pripadnika okupacionih trupa i okupacionih vlasti, kao i kolaboracionista, onih pojedinaca koji su bili najmanje sumnjivi i, upravo zbog toga - najkorisniji. Ujedno je praktikovano vješto prikriveno djelovanje ilegalaca na ovom području, gdje su svjesni i požrtvovani dobrovoljci bili izloženi najvećim opasnostima i gdje je njihov doprinos bio dragocjen za NOP u okupiranom gradu u svakom pogledu.

Princip konspiracije, radi čuvanja kadrova i mreže saradnika, zahtijevali su strogu zabranu za pisano komuniciranje između pojedinih punktova, rad koji ne ostavlja nikakve tragove, pa su mnogobrojni aktivisti NOP-a na ovom frontu angažovanja ostali nepoznati javnosti, njihova dijela nedovoljno osvijetljena u istoriografiji i publicistici.

Glava peta

POMOĆ ZATVORENIM I INTERNIRANIM PRIPADNICIMA NOP-a

Pomoć porodicama palih, zarobljenih i interniranih pripadnika NOP-a, prihvata izbjeglica, pomoć pripadnicima NOP-a u zatvorima i logorima

Od prvih dana okupacije 1941. partijske organizacije u okupiranim gradovima suočile su se s veoma ozbiljnim i složenim problemima oko pružanja pomoći zatvorenim i interniranim pripadnicima NOP-a, njihovim porodicama, porodicama poginulih i nestalih, kao i oko prihvata i smještaja ogromnog broja izbjeglica, naročito u gradovima na teritoriji Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine.

Na osnovu veoma oskudne gradje i literature, moglo bi se kazati da su aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima od prvih dana oslobodilačkog rata aktivno radili na uspostavljanju ilegalnih veza s pojedinim logorima i zatvorima, što je bio jedan od bitnih preduslova za slanje materijalne i druge pomoći zatvorenim pripadnicima NOP-a. U pojedinim gradovima kao, na primjer, Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Beogradu, Cetinju, Podgorici, Nišu, Skoplju ^(i dr.) u sastavu odbora NO fonda formirani su i tzv. odbori ili pododbori za zatvore i logore, kao i pododbori za pomoć nezbrinutim porodicama. Takvi organi su s manje ili više uspjeha djelovali tokom čitavog rata i vrlo često bili jedina veza između partijske organizacije i zatvorenih pripadnika NOP.

Upravo zahvaljujući tim akcijama, zatvorenici su blagovremeno saznavali pojedinosti o namjerama okupatora, o radu partijske organizacije, kao i o jačini NOP-a na pojedinim područjima. Čak su i sami preduzimali izvjesne mjere za pružanje ot-

pora okupatorima. U tom smislu u pojedinim logorima i zatvorima, zatvorenici su formirali tzv. logorske komitete ili odbore za podjelu hrane i dr.

Odbori za ishranu zatvorenika, kao organi narodno-oslobodilačkog fonda formirani su već prvih mjeseci okupacije. Tako, na primjer, već tokom avgusta 1941. u Zagrebu je obrazovan odbor za logore i zatvore, tzv. logorski odbor, koji je uspješno djelovao sve do septembra 1942. pružajući znatnu pomoć zatvorenim pripadnicima NOP na širem području Hrvatske.²³⁵ Za kratko vrijeme uspostavio je veze gotovo sa svim logorima i zatvorima bilo preko pojedinih simpatizera u redovima neprijatelja, ili pak preko porodica zatvorenika i logoraša. Zahvaljujući tome, u logorima Jaski, "Danici" i nekim drugim, aktivisti NOP su gotovo svakodnevno dolazili i donosili hranu i druge potrebitine zatvorenicima. Još polovinom juna 1941. partijske organizacije Koprivnice i Djelekovca obrazovale su posebnu organizaciju za "pružanje pomoći zatvorenicima u logoru "Danica". Nešto kasnije, i bjelovarska partijska organizacija stupila je u vezu sa zatvorenicima i preko odredjenih ljudi - simpatizera NOP - pružala im pomoć u hrani, odjeći, obući i dr, a u pojedinim slučajevima organizovala i pojedinačna bjekstva. Do kraja 1941. godine uspostavljene su veze i sa logorima u Lepoglavi, Ioborgradu, Staroj Gradiški i Sremskoj Mitrovici, a nešto kasnije i sa logorima u Slavonskoj Požegi, Jasenovcu i Djakovu gdje su slate znatne količine hrane, odjeće lijekova i novca.²³⁶

Na sličan način pružali su pomoć zatvorenicima i aktivisti NOP-a u ostalim okupiranim gradovima Jugoslavije. Tako, na primjer, u izvještaju Gradskog odbora NOP-a za Cetinje od

decembra 1941, pored ostalog, ističe se da je "Odbor za ishranu potpuno samostalan", da je "ishrana zatvorenika stalna", kao i to da je broj obroka uvećan u odnosu na predhodni mjesec.²³⁷

Uporedo s ostalim oblicima protivljenja okupatorima aktivisti NOP-a Splita bili su angažovani i na uspostavljanju veza sa porodicama čiji su članovi bili zatvoreni ili internirani, upravo radi toga, da bi na bazi podataka i ličnog uvida u njihove materijalne prilike mogli da im obezbijede neophodnu pomoć, kako u pogledu hrane za samohrane i iznemogle, tako i u smislu drugih potrebstina. Na osnovu toga, aktivisti NOP-a su ustrojavali spiskove u koje su unosili najznačajnije podatke o visini mjesečne pomoći u različitim artiklima (novac, hrana, odjeća, obuća i drugo). Tokom rata, broj takvih porodica je stalno rastao iz mjeseca u mjesec, upravo onako kako se povećavao i broj zatvorenih interniranih i poginulih pripadnika i simpatizera NOP-a.²³⁸

Tokom 1941. ilegalne organizacije Splita dijelile su pomoć preko uhodanih ilegalnih veza od kojih su istovremeno i dobijane informacije o broju i stanju takvih porodica. Kasnije je pri rejonskim odborima NOF-a za te zadatke bio obrazovan po jedan aktiv žena koje su bile zadužene za organizaciju pomoći.²³⁹

Isto tako, ilegalci su preduzimali mjere u cilju održavanja veza sa simpatizerima NOP-a iz sastava logorskih i zatvorskih straža kako bi preko njih održavali veze sa zatvorenicima, neometano dostavljali namirnice ili pak radili na pripremi i sprovođenju bjekstva pojedinaca, manjih ili većih grupa zatvorenika. Tako je, na primjer, velike usluge logora-

šima u logoru Lepoglavi činio stražar Božo Šamec, koji je bio povezan s mjesnom partijskom organizacijom. Pored ostalog, on je krajem 1942. mjesnim ilegalcima dostavio šemu unutrašnjih i spoljnih utvrđenja logora, kao i raspored stražara.²⁴⁰ Aktivisti NOP Nikšića uspjeli su sredinom aprila 1943. da preko zatvorskih stražara Zarije Memedovića i Tomice Backovića organizuje bjekstvo 39 zatvorenika iz zatvora "Volat" u Nikšiću. Za tu akciju zatvorenici su bili unaprijed obaviješteni, a ilegalci su im blagovremeno pribavili i ključeve zatvorskih ćelija.²⁴¹

Na sličan način je iz zatvorske bolnice u Sarajevu spašena Olga Marasović, za što je sarajevska partijska organizacija angažovala dvojicu simpatizera NOP-a koji su bili zapošljeni u toj bolnici (dr Nedeljko Zec i službenik Zaim Topčić). Medjutim, pošto je Olgi prijetila opasnost da prije vremena bude vraćena u zatvor, ona je uspjela da sama pobjegne. Ne znajući za Olgino bjekstvo, aktivisti NOP su bili iznenadjeni od ustaške policije koja se brutalno obračunala sa osobljem bolnice. Povodom toga uhapšeno je 37 ljudi koji su nakon kratkog vremena poubijani.²⁴² Sem toga, partijska organizacija Sarajeva organizovala je još nekoliko pojedinačnih bjekstava.

Sličnih primjera bilo je i u drugim gradovima Jugoslavije: Ljubljani, Beogradu, Zemunu, Skoplju, Nišu, Leskovcu itd. Pa ipak, zbog vanredno velikih teškoća oko uspostavljanja kontakata sa pripadnicima iz sastava logorskih i zatvorskih straža, kao i druge teškoće (jako obezbjedjenje, žičane ograde i visoki zidovi oko logora i dr.), onemogućavale su da broj organizovanih bjekstava bude veći.

Pored toga, aktivisti NOP u okupiranim gradovima uspijevali su da pojedinim ranjenim partizanima ili bolesnim simpatizerima NOP-a omoguće liječenje u zdravstvenim ustanovama. Tako su, već od prvih dana oslobodilačkog rata partizani liječeni u bolnicama Siska, Petrinje, Zagreba, Ljubljane, Splita, Sarajeva, Beograda i dr. Zahvaljujući prije svega ljekarima i drugim zdravstvenim radnicima, pripadnicima i simpatizerima NOP, u pojedinim bolnicama su boravili, pored bolesnika i ranjenika i manji ili veći broj bolesnika - u stvari progonjenih ilegalaca i drugih aktivista. Njima su mijenjana imena i poslije oporavka upućivani su tajnim kanalima u sastav partizanskih jedinica.²⁴³

Aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima činili su stalne napore oko pružanja pomoći i povezivanju s pojedincima iz redova izbjeglica i preseljenima. U pojedinim gradovima, kao Beogradu, Kraljevu, Nišu i dr. obnavljanje su partijske veze preko poznanika, rodjaka i tim putem su uključivani u narodno-oslobodilački pokret. Tako su još jula 1941. pojedinci iz redova izbjeglica ušli u sastav Kraljevačkog, Topličkog, Jablaničkog i drugih odreda. U Beogradu je od istaknutih Slovenaca i novopridošlih izbjeglica formiran ilegalni odbor koji je usojedno radio na popularizaciji NOP-a među izbjeglicama. Međutim, marta 1942. otkriven je od strane Specijalne policije, koja je uhapsila njegove članove i predala ih Gestapou. Aktivnost izbjeglica i njihove veze sa ilegalcima primjećivali su i organi kvislinške vlade, upozoravajući "da izbjeglice iz Slovenije pristupaju partizanskim odredima u Srbiji".²⁴⁴ Slično se radilo sa ilegalcima i u drugim gradovima. Pored pružanja materijalne pomoći, težilo se da se što veći broj izbjeglica veže uz NOP.

U situaciji opšte nestašice, naročito za porodice uhapšenih, interniranih, strijeljanih i palih pripadnika NOP-a na frontu, svaka pomoć tim kategorijama stanovništva predstavljala je vid podrške i solidarnosti, pa i ohrabrenja, ujedno poziv antifašistima i rodoljubima da - makar i u skromnijem vidu - podupru takve i slične akcije NOP.

Dopremanje i minimalnih količina hrane zatvorenim pripadnicima NOP-a, imalo je za njih višestruki značaj, ono im je ulijevalo moralnu snagu da stojički podnesu iskušenja i torturu neprijatelja, da svojim držanjem ne nanesu štete NOP-u. U izvjesnim slučajevima, zajedno s hranom dostavljane su i poruke pripadnicima, koje su zadržavale informacije o najbližim srodnicima i o stanju na frontovima.

Prihvat izbjeglica, prognanih i pogorelaca, takodje je jačalo vjeru u klasnu i bratsku solidarnost, međusobno povjerenje ugroženih, bez obzira na njihovu nacionalnost i pripadnost. Time se razočarana i ogorčena masa ljudi, koji su u takvim situacijama spasavali gole živote, otimala ispod uticaja fašističkih vlasti i postajala sredina iz koje su nicali simpatizeri NOP-a, diverzanti, saboteri, učesnici otpora u raznim oblicima, zavisno od konkretnih okolnosti u pojedinim gradovima.

Upornim aktivistima NO fonda oko prikupljanja dobrovoljnih priloga, u novcu, hrani, lijekovima, odjeći i obući za NOP osiguravan je osnovni preduslov da se najugroženijim pripadnicima oslobodilačkog pokreta pritekne u pomoć. Uručivanje tih potreba vršili su smjeli i vješti dobrovoljci, najčešće uz sa dejstvo simpatizera iz redova neprijatelja.

Sve je to jačalo antifašistički front rodoljuba, olakšavalo prodor istine o NOP-u među poštene ljude u redovima neprijatelja, izazivajući ujedno proces demoralizacije i nesigurnosti među kolaboracionistima, što je u krajnjoj liniji učvršćivalo "unutrašnji front" NOP-a u okupiranim gradovima.

x

x

x

Nema sumnje da je neoružano suprotstavljanje - u okviru otpora fašističkim okupacijama 1941-1945. - bilo najmasovnije i najžilavije. Propaganda NOP-a putema letaka, radio-vijesti, ispisivanja antifašističkih parola i simbola, usmenom agitacijom među stanovništvom, - zatim, aktivna propaganda NOP-a prema neprijatelju, bojkot, štrajkovi i demonstracije, akcije solidarnosti sa porodicama palih, interniranih i zatvorenih, kao i prema logorašima i zatvorenicima, predstavljali su razvijenu oslobodilačku taktiku pripadnika NOP-a u okupiranim gradovima, koji su - samouvjerenom, bahatom i brutalnom - neprijatelju pravili iznenadjenja i udarce, mnogostruke štete u materijalnom, političkom, moralnom i psihološkom pogledu.

Razvoj NO borbe u cjelini, pa i u okupiranim gradovima, odvijao se neravnomjerno, zavisno od konkretnih objektivnih i subjektivnih snaga i mogućnosti. Uporedo sa promjenama na frontovima drugog svjetskog rata i sa zbivanjima na jugoslovenskom ratištu, pomjerala se krivulja raznovrsnih neoružanih aktivnosti pripadnika NOP-a, imajući povremeno periode plime i osjeke, priliva i osipanja. Mada je i za blažu formu antioku-

patorskih akcija primjenjivana stroga kazna, ipak se širio duh otpora u gotovo svim slojevima stanovništva, naročito medju najsiromašnijima i medju porodicama čiji su članovi bili internirani ili stradali u oružanoj borbi.

Postupci okupacionih vlasti, počev od vrijedjanja nacionalnog ponosa i denacionalizacije do represivnih mjera svih oblika, taktike totalne pljačke, fizičkog iscrpljivanja i uništavanja, bili su pokretački motiv, stalno djelujući faktor prkosa i mržnje, iz čega su izrastali organizatori i izvršitelji najsmjelijih akcija.

DRUGI DIO

DIVERZANTSKA DEJSTVA I SABOTAŽNE AKTIVNOSTI

VI GLAVA.

ORGANIZACIJA, NAČIN IZVODJENJA I REZULTATI

Diverzijska dejstva i sabotaže su bile čest vid otpora okupatoru. Izvodjene su na industrijskim postrojenjima, skladištima ljudske i stočne hrane, municije i goriva, kao i na stovarištima sirovina tekstila, gume, duvana i svega drugog namijenjenog za industriju okupacionih sila. Sem toga, onesposobljavanje i uništavanje željezničkih objekata, željezničkih stanica, lokomotiva, vagona, staničnih skretnica i signala, plovniha objekata i telefonsko-telegrafskih linija bila je gotovo stalna praksa pripadnika NOP u okupiranim gradovima Jugoslavije, naročito u prvoj polovini oslobodilačkog rata i revolucije.

U toku 1944. i 1945. godine dolazi do manjeg angažovanja ili odustajanja od izvodjenja većih diverzantskih dejstva i sabotaža, prvenstveno radi čuvanja pojedinih objekata za sopstvene potrebe, zbog pojačanih mjera budnosti od strane okupatorskih vlasti i mogućnosti većih gubitaka u tim dejstvima.

Oštećenja na mašinama

Da bi izazivali zastoj u proizvodnji i nanosili što veće materijalne štete okupatoru, aktivisti NOP u većini gradova izvodilisu diverzantske akcije i sabotaže u preduzećima, fabrikama i radionicama, kao i na svim drugim objektima koji su služili okupatoru. Tako, npr. prvih mjeseci oružane borbe,

aktivisti Zemuna su uništili instalacije u mašinskom odjeljenju tvornice "Zmaj" i više puta izazvali različite kvarove na mašinama u fabrici aviona "Ikarus", zbog čega su obije fabrike izvjesno vrijeme bile prinudjene da obustave proizvodnju.¹ Radnici, aktivisti NOP zapošljeni u "Beometalu", fabrici za izradu djelova za oružje u Beogradu, nekoliko puta su tokom jula i avgusta 1941. kvarili i onesposobljavali mašine.² Tih dana radnici fabrike cementa u Podsusedu izazvali su eksploziju i tom prilikom razorili peć za sušenje cementa, zbog čega je fabrika izvjesno vrijeme obustavila rad.³

Noću 30. jula 1941. aktivisti NOP Kosovske Mitrovice - rudari u Trepči pod neposrednim rukovodstvom OK KPJ i MK KPJ za Kosovsku Mitrovicu miniranjem oštetili nekoliko stubova na žičari Zvečan-Stari Trg. Iako ova akcija nije u potpunosti uspjela, bila je veoma značajna, naročito u smislu mobilizacije masa za NOP.⁴

Dvadesetpetog jula komunisti Šibenika su izvršili diverziju u fabrici za preradu ribe "Dalmacija" i za kraće vrijeme je onesposobili za proizvodnju. Posljednjih dana jula 1941. pripadnici oslobodilačkog pokreta Šibenika uništili vazdušne pumpe u tvornici feromangana, tako da je proizvodnja prekinuta za duže vrijeme.⁵ Aktivisti NOP Zemuna, u "Teleoptiku", prvih mjeseci oružane borbe izvršili su više diverzantskih akcija i sabotaža u fabričkim postrojenjima. Tokom septembra, kada se u fabrici radi opravke nalazilo preko 2.000 instrumenata za avione, radnici su u njih ugradjivali stare i dotrajale djelove, zbog kojih je dolazilo do neizbježnih kvarova na njemačkim

avionima. Produktivnost u fabrici je bila veoma slaba. Tako, na primjer, umjesto oko 100 popravljenih instrumenata, kako je bilo normirano, radnici su mjesečno popravljali jedva 20-25 djelova.

Značajne akcije te vrste (po obimu i intenzitetu) preduzimali su i radnici industrijskih postrojenja u Nišu, gdje su ih pod neposrednim rukovodstvom Okružnog komiteta i Mjesnog komiteta KPJ za Niš izvodili u gotovo svim fabrikama i radionicama na tom području i na taj način umnogome usporavali proizvodnju, povećavali otpadni materijal, uništavali ili kvarili alat i dr. U tom cilju OK KPJ za Niš još 12. jula obratio se radnicima Željezničke radionice, Mostovske radionice, Ložionice i svim željezničkim i transportnim radnicima, pozivajući ih na odlučnu borbu protiv okupatora. Tako su radnici u tim preduzećima i radionicama, još od početka oslobodilačkog rata vršili diverzantske akcije i sabotaže sipajući pijesak i strugotinu šmirgl-papira u ležišta mašina alatljika, lokomotiva i vagona radi onesposobljavanja vozila, razbijali pojedine uređaje na parnim kotlovima lokomotiva koje su dolazile na opravku ili ne-kvalitetno ugradjivali i onako već dotrajale djelove, dok su nove djelove iznosili iz radionice ili ih uništavali.⁶

Dvanaestog septembra, komunisti Podsuseda su izazvali eksploziju u tvornici cementa. Tih dana ilegalci Valjeva, po direktivi Mjesnog komiteta, sipali su pijesak u ležajeve mašina i alatljika u fabrici "Vistad", zbog čega su pojedini pogoni prestali sa radom.⁷

Tada su izvršene i druge diverzantske akcije, kao npr. lomljenje cirkulara za siječenje željeza, onesposobljavanje motora u kovačnici Mostovske radionice u Nišu, što je izazvalo prekid rada za mjesec i po dana, kao i siječenje velikog pogonskog kaiša u odjeljenju livnice, zbog čega je livnica morala da obustavi rad.

Prvih dana novembra 1941. aktivisti NOP Splita izveli su nekoliko diverzantskih akcija kao što su uništavanje filtera i drugih uređaja u tvornici cementa u Majdanu, zbog čega je izvjesno vrijeme fabrika radila sa svega 25% kapaciteta, zatim kidanje pogonskog kaiša u istoj tvornici, pa je peć za pečenje cementa morala da se isključi za jedan sat. Sem ovih, splitski ilegalci su zapalili jedan vagon sijena i izvodili diverzantske akcije na željeznici i telefonsko-telegrafskim linijama.⁸

Još od početka oružane borbe u ovim gradovima radnici su u fabrikama i radionicama izradjivali tzv. ježeve za bušenje i uništavanje okupatorskih vozila. Takve naprave rasturali su sami radnici i drugi ilegalci, naročito omladina. Aktivisti NOP Zemuna izradjivali su ih u alatnici "Ikarus", zatim u radionici Rada Marinkovića i u drugim radionicama, a rasturali su ih u većim količinama preko zemunskog mosta, po ulicama Zemuna i Beograda, te na drumu Zemun-Batajnica. Aktivisti NOP Niša, u Mostovskoj radionici izradjivali su ključeve i drugi alat za odšrafljivanje željezničkih šina i tzv. trokrake ježeve za uništavanje guma na okupatorskim vozilima i sl. Dio takvih naprava dostavljan je i partizanskim odredima koji su djelovali u blizini Niša, Leskovca i drugih mjesta. U Leskovcu su najaktivnije grupi

bile u Čitluku i Prvom rejonu. Ježevi su najčešće rasturani na putevima Leskovac-Lebane i Leskovac-Bojnik, gdje su se naročito pokazali efikasni, jer su se tim pravcima, gotovo svakodnevno, kretale kolone neprijateljskih vozila, naročito krajem 1941. i početkom 1942. za vrijeme napada na slobodnu teritoriju Jablanice i Puste Reke. U "Ikarusu" aktivisti NOP su izvodili sabotaže na taj način što su na tehničkim crtežima za pojedine djelove aviona ili alata unosili pogrešne dimenzije, tako da ti proizvodi nijesu mogli biti upotrebljeni.⁹ Zahvaljujući dobroj organizaciji aktivista NOP u Nišu se za okupatore radilo nekvalitetno, rasipao materijal, povećavao škart i sl.

Sem toga, aktivisti NOP su često uništavali gume na okupatorskim vozilima polivanjem sonom kiselinom. Takve akcije ilegalci su izvodili na parkiranim vozilima po ulicama ili pak u krugu pojedinih radionica gdje su dovožena radi opravke. U Leskovcu su takve akcije izvodjene u krugu specijalnog njemačkog preduzeća "Gejamot" za opravku motornih vozila, kao i u fabrici gumenih proizvoda "Rekord". Najzad naizgled sitne sabotaže, kao što su: izostajanje s posla simulirajući bolest, bile su masovna pojava i za okupatora složen problem koji se, uprkos upozorenja, nije mogao riješiti tokom čitavog rata. Sem toga, radnici Mostovske radionice su stalno povećavali otpadni materijal, zadržavali opravku pojedinih mašina i slično.¹⁰

Početkom 1942. u Ložionici "Crveni krst", aktivisti su izveli više diverzantskih akcija i sabotaža, medju kojima i na skretnici zbog čega je oko 30 lokomotiva više dana ostalo blokirano u krugu Ložionice. Tu akciju izveo je mašinovodja

Avram Vranić, koji je sa svojom lokomotivom punom brzinom udario u skretnicu i teško je oštetiio. Iako su Njemci odmah preduzeli istragu, mašinovodja Vranić nije uhvaćen. Slične sabotaze i diverzantske akcije izvodili su radnici i u drugim fabrikama i radionicama. U Pejićevoj livnici, takodje u Nišu, radnici su u kalupe za livenje željeza sipali pijesak ili vodu, pa se na taj način dobijao nekvalitetan liv, lomili kalupe za livenje i drugo. Zbog tako organizovanog djelovanja pripadnika NOP u većini preduzeća u Nišu i Leskovcu proizvodnja je opala i preko 50%. Tako, na primer, u tekstilnoj radionici Mike Stankovića u Leskovcu zbog sabotaza na razbojima i tkanini često je dolazilo do zastoja, pa je proizvodnja po pojedinom razboju od 40 metara platna pala na svega 10 metara dnevno.¹¹ Slično se radilo i u drugim fabrikama i ustanovama. Radnici, aktivisti NOP u fabrici duvana u Nišu, duže vremena su izvodili sabotaze na taj način što su u mašinama za pravljenje cigareta ubacivali iscijepani papir, a nekvalitetnim radom uništavali su i drugi materijal neophodan za proizvodnju cigareta. Istovremeno, aktivisti NOP su u više navrata organizovali neopaženo iznošenje cigareta i cigaret-papira iz fabrike i dostavljali ih partizanskim odredima.¹² Početkom 1942. aktivisti NOP Zemuna su nastavili sa izvodjenjem sabotaza i diverzantskih akcija i već s proljeća najkrupnije su izveli u preduzeću "Ikarus", gdje je jedna skojevska udarna grupa na čelu s Brankom Plećašem uspjela da na pisti uništi jedan avion NDH i da teže ošteti četiri njemačka aviona tipa "Bristol Blenhajm".¹³

Aktivisti NOP Zagreba su 21. aprila minirali postrojenja električnog redukcionog transformatora u Branimirovoj ulici, kojom prilikom je pričinjena velika materijalna šteta, jer su sva postrojenja željezničke radionice, kolodvor, ložionica i druga postrojenja na željezničkoj stanici ostala bez električne energije više od 24 časa. Od eksplozije su takođe oštećene i okolne zgrade. Upravo zbog ove kacije vlasti NDH su obrazovale tzv. "motorizirane redarstvene ophodnje" koje su imale zadatak da svakih desetak časova pregledaju sve električne transformatore, vodovodne rezervoare, električnu centralu, plinaru, poštu, mostove na Savi i druge objekte i da ih obezbijede od eventualnih novih akcija od strane aktivista NOP. Kao odmazda, za ovu akciju vlasti NDH su uhapsili 58 osoba zaposlenih na željeznici.¹⁴

Krajem aprila i u toku maja 1942. ilegalci Splita i Solina, pod neposrednim rukovodstvom partijske organizacije, izvršili su nekoliko diverzantskih akcija i sabotaža na različitim objektima, medju kojima i sabotažu u tvornici cementa "Sv. Kajo" u Solinu, kada je onesposobljeno nekoliko motora i nanijeta znatna materijalna šteta. Diverzija na trafostanici na obali "Sv. Duje" u splitskom pristaništu, organizovala je i izvela partijska organizacija splitske željezničke stanice, zbog koje je onemogućena upotreba svih dizalica na glavnom gatu u Splitu. Tih dana, krajem maja, u Nikšiću je onesposobljen vodovod, tako da je grad izvjesno vrijeme ostao bez vode za piće.¹⁵ Sredinom 1942. aktivisti NOP Prilepa u fabrici mominoka organizovali su neopaženo odlivanje rude u kanalizaciju. Sabotaža je

otkrivena tek kad se kanalizacija potpuno zapušila.

Dvojica aktivista NOP iz Krapine pod rukovodstvom partijske organizacije izvršili su 10. septembra diverziju na žičari koje je služila za prevoz uglja. U Ivanecu rudari su, takodje na inicijativu partijske organizacije, organizovali sabotaže usljed čega je proizvodnja uglja od 30 vagona pala na svega tri tone.¹⁶

Zadnjih mjeseci 1942, aktivisti NOP su izveli nekoliko značajnih sabotaža i diverzantskih akcija u raznim gradovima Jugoslavije i na različitim objektima kojima se koristio okupator. Ipak, obim i intenzitet ovih akcija zavisio je od svake konkretne situacije, snage organizacija NOP za svaki okupirani grad, kao i od represalija okupatora i domaćih izdajnika.

Sedmog oktobra 1942. pripadnici oslobodilačkog pokreta u saradnji sa radnicima-illegalcima Tvornice cementa "Majdan" uništili su eksplozivom veliku, tzv. klos-drobilicu usljed čega je Tvornica onespособljena za dalju proizvodnju. Uspjelu akciju izveli su borci Primorske partizanske čete u saradnji sa ilegalcima 31. oktobra kada su miniranjem oštetili hidrocentralu "Šupuk" na Slapovima Krke i tom prilikom uništili oba generatora, zbog čega su 38 električnih peći fabrike aluminijuma u Lozovcu prestali sa proizvodnjom. U ovoj akciji učestvovali su i radnici-aktivisti NOP zapošljeni u Lozovcu.¹⁷

Isto tako, aktivisti NOP Niša, Leskovca, Vranja i drugih mjesta organizovali su sabotaže i diverzantske akcije u fabrikama i radionicama na tom području. Mada nema podataka o ukupnom broju akcija, poznato je da je tokom decembra 1942, na primjer, u tekstilnoj fabrici Mike Stamenkovića onespособljeno

nekoliko razboja i pumpa za dovod vode u parni kotao, zbog čega je proizvodnja prekidana. Poslije opravke i postavljanja nove pumpe, ustanovljeno je da ona nema dovoljan kapacitet za napajanje parnog kotla, pa je došlo do dužeg zastoja i usporavanja proizvodnje. Sem toga, radnici u ovoj fabrici namjerno su uništavali sirovine od kojih se proizvodila roba za njemačku vojsku itd.¹⁸

Do kraja 1943, sabotaže i diverzantske akcije ilegalci su izvodili uz tješnju saradnju s partizanskim jedinicama. Uočljiva je pojačana aktivnost pripadnika NOP na tom polju uoči i za vrijeme kapitulacije fašističke Italije. U mnogim fabrikama i radionicama proizvodnja je znatno opadala.¹⁹ Čak i Rafinerija u Rijeci, za koju su italijanski okupatori bili veoma zainteresovani, radila je u to vrijeme sa smanjenim kapacitetom, sve više postajući obično skladište raznih derivata, kojese italijanske vlasti dopremale radi prerade i upućivale na pojedina ratišta. Sem toga, iz tvornice ulja skidani su, iznošeni ili upropaštavani pojedini djelovi, tako da je više puta dolazilo do zastoja u preradi i rafineriji ulja.²⁰

U izvještaju operativnog štaba za Istru od 10. februara 1944. Štabu 11. korpusa NOVJ o borbama u januaru, pored ostalog, istaknuto je da su na tom terenu "izvršene mnoge akcije po gradovima od strane udarnih grupa", kao i to da su manje partizanske jedinice (grupe, destine) u saradnji s mjesnim stanovništvom tokom januara izvele veći broj akcija, na prilaznim putevima, telefonsko-telegrafskim objektima neprijateljskim vozilima i sl.²¹

Uporedo sa završnim operacijama i s približavanjem završetka rata, u okupiranim gradovima su takve akcije vrše

prikrivenije i masovnije, mada su pisani tragovi o njima veoma oskudni. Ukupan efekat te vrste podriivanja okupatorskog sistema vlasti je u toliko veći što je praćen povećanim odsustvovanjima s posla, bolovanjima, osjetnijim padom produktivnosti i povećanim stepenom škarta u proizvodnji.

Onesposobljavanje voznog parka i uređaja
na željezničkim stanicama

U prkos nastojanjima okupatora da normalizuje situaciju na okupiranim i anektiranim područjima, dovitljivi aktivisti oslobodilačkog pokreta su uz podršku stanovništva izvodili smjele akcije uništavanja vagona, skretnica i drugih postrojenja u željezničkim stanicama. Splitska partijska organizacija je samo za prva dva mjeseca oružane borbe (do početka oktobra) uništila jedanaest lokomotiva od ukupno dvadeset raspoloživih u željezničkom parku Split-Knin i Split-Sinj, kao i više vagona punih ratnog materijala, hrane, odjeće i obuće, namijenjenih za italijansku vojsku. U noći 18/19. jula grupe ilegalaca iz Trogira razrušili su željezničku prugu Split-Perković, usljed čega je iskliznula iz šina lokomotiva i tri vagona u kojima se pored ostale opreme nalazilo i 9.000 kilograma masti za potrebe ustaško-domobranskog garnizona u Sinju.²²

Željezničari aktivisti NOP na željezničkoj stanici Zalog, u saradnji sa ilegalcima iz Ljubljane već prvih dana oružane borbe izveli su više akcija sličnog karaktera. Tu je još tokom juna 1941. osnovan odbor Osvobodilne fronte koji je podsticao na izvodjenje sabotaža i diverzantskih akcija na

okupatorskim kompozicijama, bilo da su ih onesposobljavali za dalji transport bilo da su iz njih iznosili ratni materijal, hranu i drugo. Pod rukovodstvom odbora OF planski je sprovedjena akcija onesposobljavanja voznog parka i drugih željezničkih uređaja, ponajviše skretnica i signala za upravljanje i manevar.²³ Aktivisti NOP Pančeva su tokom jula izvodili sabotaže na lokomotivama i željezničkim uređajima. Tako su do polovine jula ilegalci onesposobili osam lokomotiva, uglavnom sipanjem pijeska u ležajeve osovina, i izazivali sudare pojedinih vozova na stanicama.

Ilegalci iz Ljubljane su 28. jula izvršili diverzantsku akciju u neposrednoj blizini željezničke stanice, a sjutradan porušili prugu prema Trstu. Toga dana su aktivisti NOP iz Sarajeva eksplozijom mine u željezničkoj radionici onesposobili nekoliko lokomotiva. Međutim, zbog nedostatka eksploziva, ova akcija nije u potpunosti uspjela, ali je imala veliki moralno-politički efekat. Istog dana ilegalci iz Ježica su minirali prugu na mjesnoj željezničkoj stanici, a nekoliko dana kasnije su uništili transformator na željezničkoj stanici Šiška.²⁴

Tokom jula i avgusta grupa radnika u ložionici u Vinkovcima onesposobila je nekoliko lokomotiva koje su se nalazile u krugu ložionice radi čišćenja ili opravke. Ova grupa aktivista je u osovine lokomotiva sipala pijesak, tako da su poslije kraće vožnje ostajale na otvorenim prugama. Tako je pored materijalne štete, izazivan gotovo pravi kaos u željezničkom saobraćaju. Na sličan način izvodili su diverzantske

akcije i sabotaže aktivisti NOP u drugim željezničkim čvorovima: Nišu, Leskovcu, Skoplju, Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i dr. U toku ljeta, jedna grupa omladinaca iz Leskovca sipala je pijesak u ležajeve lokomotiva i vagona na jednom vojnom transportu, zbog čega je kompozicija ubrzo po napuštanju željezničke stanice stala na otvorenoj pruzi.²⁵

Mjesni komitet KP u Solinskom bazenu noću 4/5. avgusta 1941. organizovao je oko dvadeset diverzantskih akcija i sabotaža u kojima je bilo angažovano 300-350 omladinaca. Pored akcija na željeznici i telefonsko-telegrafskim linijama, tom prilikom je na više mjesta porušena cesta Split-Sinj.

Željezničari-aktivisti NOP iz Zagreba, podmetnuli su 5. avgusta 1941. bombe u kompoziciju voza Zagreb - Beograd, ali ih je ustaška policija blagovremeno otkrila. Toga dana grupa omladinaca iz Čačka izazvala je eksploziju u njemačkom barutnom magacinu. Polovinom avgusta članovi KP iz Slavanskog Broda razrušili su prugu između Slavanskog Broda i Sibirja, uslijed čega je nekoliko vozova na pruzi zaustavljeno, dok su aktivisti NOP Slavanskog Broda u fabrici vagona i u željezničkoj radionici, do polovine avgusta, oštetili 20 lokomotiva.²⁶

Uspjelu akciju 28. avgusta izvršili su komunisti Osijeka: zbog eksplozije koju su izazvali na pruzi Osijek-Donji Grad saobraćaj je bio obustavljen punih 13 časova.²⁷ Na željezničkoj stanici u Šidu, radnik-ilegalac onesposobio je lokomotivu, tako da se toga dana nije mogla vratiti u Vinkovce, već je za veću kompozicije angažovana druga lokomotiva. Gotovo u isto vrijeme, vozač jedne lokomotive, član partijske organi-

zacije u Vinkovcima, na okretnici u Beogradu stavio je u pogon svoju lokomotivu, tako da je prouzrokovao štete kako na lokomotivi, tako i na okretnici, čime je izazvao zastoje u saobraćaju, jer se preko porušene okretnice nije mogao vršiti manevar. Kod Čačka je 25. avgusta jedan željezničar otpustio končnice, te je kompozicija sa njemačkim vojnicima iskliznula iz šina i prevrnula se u jarak. Nešto kasnije, u drugoj polovini septembra 1941. grupa aktivista Skoplja uspjela je da ubacivanjem eksploziva u ugalj minira dvije lokomotive i da ih onespособi za dalju upotrebu.²⁸

Tokom oktobra i kasnije, do kraja 1941, - i pored pojačanih mjera represalija, provala u organizacijama, kao i vrbovanja pojedinih ilegalaca - aktivisti NOP u okupiranim gradovima izvode saboraže i diverzantske akcije gotovo na svim objektima koje je koristio okupator. Upravo prvih dana oktobra Vrhovni štab je skrenuo pažnju stanovništvu blokiranih gradova da svojim akcijama potpomažu partizanskim jedinicama: "Vršite masovne sabotaže. Bacajte u vazduh sve za neprijatelja važne objekte... Javljajte narodnim snagama pozicije i pripreme okupatora". Na tako pojačanu aktivnost ukazivale su i same okupatorske komande, kao i organi i organizacije NDH, nedićeve Srbije i dr. Tako, se u izvještaju Komande kraljevskih karabinijera divizije "Granatieri di Sardegna" od 4. oktobra 1941. ističe "da teroristički napadi svakodnevno uzimaju sve više maha i pored mnogobrojnih patrola koje su neprekidno upotrebljavaju za čuvanje željezničke pruge".²⁹ Upravo u to vrijeme, u Ljubljani i drugim gradovima Slovenije, grupe "Narodne zaštite", sastav-

ljene od željezničara, često su izvodili akcije na taj način što su u teretne vagone, cisterne i u lokomotive ubacivali paklene mašine i na taj način izazivali eksplozije na otvorenim prugama. Početkom oktobra 1941, jedna borbena grupa iz Polja (predgradje Ljubljana) porušila je željezničku prugu Ljubljana-Zalog, tako da se na njoj saobraćaj nije mogao odvijati puna 24 časa. Uprkos nastojanjima Italijana da što prije osposobe ovu komunikaciju, zbog čega su angažovali i civilno stanovništvo, radnici željezničke radionice iz Ljubljane su sabotirali akciju - odugovlačili su sa isporukom materijala za opravku i dr.³⁰

Slične akcije izvodjene su i u drugim okupiranim gradovima. U Zagrebu su udarne grupe na željeznici izvele više akcija u kojima su onesposobljavali pojedine mašine, motore i druge uređaje, sipali pijesak u ležajeve lokomotiva i kidali sisteme za vazdušno kočenje vozova. Sem toga, u više navrata zamenjivali su tovarne liste i pravac njihovog kretanja, što je dovodilo do gomilanja kompozicija na pojedinim stanicama i tako uspreravalo redovan saobraćaj.³¹ Tokom jeseni 1941. aktivisti NOP Niša izvršili su više diverzantskih akcija i saboraža na željeznici i željezničkim postrojenjima. Radnici Željezničke radionice gotovo neprekidno su kvarili pojedine uređaje, lomili prekidače i osigurače na lokomotivama, tako da se neke za duže vrijeme nijesu mogle pustiti u saobraćaj. Aktivisti NOP su onesposobili oko 20 lokomotiva na taj način što su u momentu kada su bile spremne za odlazak iz radionice, sipali pijesak i metalne opiljke u ležajeve osovine.³²

Na prilaznim putevima Cetinja, Podgorice, Nikšića, Mostara, Banja Luke i drugih gradova, aktivisti NOP su tokom jeseni i kasnije izvršili nekoliko uspješnih akcija rušenja komunikacija i tako onemogućavali redovno snabdijevanje okupatorskih garnizona. Tako je, npr., porušen most na rijeci Morači i neposrednoj blizini italijanskog garnizona u Podgorici, zatim most na rijeci Gračanici u Nikšiću i dr. U blizini Srpskih Moravica, aktivisti NOP su 6. oktobra 1941. izazvali eksploziju na željezničkoj pruzi u neposrednoj blizini ovog mjesta, zbog čega je saobraćaj bio obustavljen oko 24 časa. Polovinom oktobra 1941, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH raspisalo je potjernicu za Jovanom Mamulom, upravo radi toga što je bio osumnjičen da je izveo više sabotaža i diverzantskih akcija na pruzi Zagreb-Sisak.³³ Uspjele akcije izvodili su aktivisti NOP željezničkog čvora u Vinkovcima, gdje je nekoliko puta dolazilo do sudara vozova, eksplozija i zaustavljanja lokomotiva na otvorenoj pruzi i dr. Tokom novembra 1941. u osiječkoj ložionici oštećene su tri lokomotive. Na pruzi Vinkovci-Šid, aktivisti NOP su izazvali sudar jednog specijalnog i jednog teretnog voza u stanici Djeletovci kada je uništeno tri lokomotive i izazvana velika materijalna šteta. Sem toga, oštećenjem uređaja i tračnica saobraćaj na toj dionici pruge bio je obustavljen preko 20 sati. Istovremeno, ilegalci iz Vinkovaca su u ložionici, sipanjem pijeska u ležajeve osovina i drugim kvarenjem onesposobili sedam lokomotiva koje su ostale na otvorenim prugama.³⁴ U jesen 1941. zabilježeno je nekoliko manjih akcija aktivista NOP u Peći, Džakovici, Prizrenu i Uroševcu, što je doprinosilo omasovljavanju

NOP-a na ovoj teritoriji, mada su uslovi ilegalnog rada i dalje bili izuzetno teški.

Zbog pojačanih mjera represalija još 10. oktobra 1941. sekretar CK KPH Rade Končar u izvještaju upućenom sekretaru operativnog partijskog rukovodstva CK KPH ističe: "Sada ćemo produžiti akcije izvan grada, bombama ćemo napadati teretnjake na ulazu u grad, nadalje, paliti skladišta sa živežnim namirnicama i odjećom, slamom i drvetom, koja su određena za italijansku vojsku. Brodove ćemo politi benzinom i preduzećemo mnoge druge akcije".³⁵

Ilegalci Slavanskog Broda, naročito oni u Tvornici vagona izvodili su s vremena na vrijeme diverzantske akcije i sabotaže na pojedinim postrojenjima i istovremeno su pravili različite naprave (papuče za podmetanje ispod vozova i njihovo izbacivanje iz šina, alat za odvijanje pojedinih šina i dr.). Ipak, najkrupnije sabotaže, radnici te Tvornice izvodili su na mostu koji preko Save spaja Bosanski i Slavonski Brod. Zbog toga je most bio često u takvom stanju da je na njemu trebalo vršiti veće popravke. Prilikom izvodjenja opravki, radnici Tvornice su neopaženo bacali veće količine alata i drugog materijala.³⁶ Slično su radili i ilegalci u drugim okupiranim gradovima, naročito u Beogradu, Zemunu, Nišu, Leskovcu, U decembru 1941. u Uroševcu je grupa skojevaca pod rukovodstvom Baška Čakića uspjela da na mjesnoj željezničkoj stanici isječe preko 50 gumenih cijevi izmedju vagona na jednoj kompoziciji, tako da su je praktično do njihove zamjene onesposobili za pokret. Slične akcije izvodili su i aktivisti NOP Beograda, Zemuna, Ljubljane i drugih

gradova.³⁷

U cjelini uzev, tokom 1941. godine diverzantska i sabotažna aktivnost ilegalaca u okupiranim gradovima je bila veoma obimna i raznovrsna. Iako uz velike gubitke, aktivisti NOP su tokom 1941. i kasnije izveli veći broj akcija i nanijeli ne male štete okupatorima, u materijalnom i vojnopolitičkom pogledu. Činjenica da je samo u Beogradu i Zemunu u toku prva dva mjeseca oružane borbe izvršeno blizu 50 diverzantsko-sabotažnih akcija na različitim objektima, da se u brojnim izvještajima organa i organizacija NOP ističe da se "akcije izvode svakodnevno", kao što je to slučaj sa Ljubljanom, Splitom, Šibenikom i dr., "da u Zagrebu i oko Zagreba, zatim Karlovcu, Sisku, Dugom Selu, Osijeku u mnogim mjestima Hrvatskog zagorja diverzanti danomice režu telefonske žice tako da je telefonski saobraćaj po nekoliko dana bio potpuno prekinut", ubjedljivo govori o dometu ove vrste aktivnosti ilegalaca u gradovima.³⁸ Sem toga, akcijama na željeznici, aktivisti NOP su nanijeli ogromne štete okupatorima i u pogledu onemogućavanja odvlačenja prirodnih bogatstava iz Jugoslavije za potrebe njihove vojne industrije. Upravo zahvaljujući akcijama ilegalaca u gradovima, gdje su onesposobljavane lokomotive i vagoni (u Nišu, Beogradu, Vinkovcima, Sarajevu i dr.), lomljene skretnice i signalni uređaji na željezničkim stanicama, u većini mjesta, koja su bila pod neposrednom kontrolom okupatora, neprijatelji NOP nijesu uspijevali da - i pored represalija - obezbijede koliko-toliko normalno funkcionisanje željezničkog i drugog saobraćaja, čak ponekad ni prilikom prevoženja svojih trupa sa jednog na drugi

prostor. Zbog toga su okupatori morali angažovati veći broj jedinica za čuvanje komunikacija. Tako, npr., uprkos maksimalnom naprezanju u toku novembra, italijanski okupator je morao angažovati 11.500 vojnika za obezbedjenje željezničkih pruga samo na teritoriji njegove 2. armije, čemu su svakako coprinijele i brojne akcije ilegalaca na željezničkim stanicama i uređajima u manjim i većim naseljenim mjestima.³⁹

Medjutim, bez obzira na takve mjere, upravo zbog sabotaža i diverzantskih akcija na željeznici Skoplje-Solun (na pruzi i na voznom parku), početkom 1942. u Skoplje su došli visoki funkcioneri bugarskog Ministarstva željeznica i pošta da lično preduzmu mjere oko poboljšanja željezničkog saobraćaja na toj pruzi. Medjutim, suprotno očekivanjima njemačkih i bugarskih okupatora, aktivisti NOP Skoplja i Velesa'su, i pored pojačane kontrole, uspijevali da izvode sabotaže u vozovima. Tako, na primjer, još 3. januara 1942. mašinovodja skopske ložionice Radomir Lazović izazvao je sudar dva njemačka voza kojima je prevožena vojna oprema i gorivo za Solun, usljed čega je nanijeta ogromna šteta okupatorima, a znatno je oštećena i pruga, pa je trebalo čekati nekoliko dana da bi se ponovo osposobila za saobraćaj. Sem toga, kao i na drugim željezničkim čvorovima i u Skoplju su aktivisti NOP više puta onesposobljavali lokomotive, pa i čitave kompozicije na taj način što su u osovine sipali pijesak i drugi materijal koji je izazvao pojačano trenje.⁴⁰ U februaru, grupa ilegalaca iz Puste Reke u saradnji sa pripadnicima Pustorečke čete porušila je most na Pustoj Reci.⁴¹

Sabotažna i diverzantska aktivnost u okupiranim gradovima Jugoslavije tokom 1942. odvijala se u smanjenom obimu i

intenzitetu u odnosu na prvu ratnu godinu. Tome su ponajviše doprinijele i provale u mnogim partijskim i skojevskim organizacijama, naročito u prvoj polovini 1942. "Reakcija se učvrstila po gradovima, a naročito tamo gdje smo mi bili masovnim hapšenjem mnogo oštećeni" - izvještavalo je Pokrajinsko povjereništvo iz Niša Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju od 21. aprila 1942.⁴² Naročito teške gubitke pretrpjele su partijske organizacije Beograda, Zemuna, Leskovca, Kruševca i dr.

Polovinom 1942. aktivisti NOP su izveli više diverzantskih akcija i sabotaža u većini okupiranih gradova, gotovo na čitavoj teritoriji Jugoslavije, medju kojima su akcije na željeznici bile najbrojnije. Upravo zbog čestih diverzantskih akcija na željezničkim objektima, u izveštaju njemačke Transportne komande u Zagrebu 4. septembra 1942. Vojnotransportnom odjelu u Beču, o stanju na željezničkim prugama u NDH, pored ostalog se ističe da se "povećao procenat oštećenja", da je na području željezničke direkcije u Zagrebu "28,6% postojećih vučnih lokomotiva oštećeno", da je na teritoriji sarajevske željezničke direkcije "24,5% lokomotiva van upotrebe" itd.⁴³ Činjenica da su upravo aktivisti NOP - zapošljeni u manjim i većim željezničkim radionicama u okupiranim gradovima i drugim naseljenim mjestima - izvodili različite sabotaže u cilju onesposobljavanja voznog parka, logično je pretpostaviti da je dobar dio oštećenja, djelo ilegalaca u većim i manjim okupiranim mjestima.

Početkom 1943, u smislu naredbe Vrhovnog komandanta NOVJ svim partizanskim jedinicama da "preduzmu pojačane napade protiv oslabljenih garnizona neprijatelja, da smjesta preduzmu

uništavanje željezničkih pruga, razne vrste transporta, vojnih skladišta, saobraćajnih puteva i veza, kao i svih vojnih objekata", aktivisti NOP u okupiranim gradovima širom Jugoslavije pojačali su svoju aktivnost, naročito u smislu pomoći onim partizanskim odredima koji su dejstvovali u blizini pojedinih gradova, dostavljajući im podatke o vremenu i sadržini transporta na željeznici, jačini obezbedjenja pojedinih objekata (fabrika, rudnika, ustanova okupatora i slično). Sem toga, aktivno su radili na usporavanju proizvodnje i onemogućavanju redovnog transporta zadržavanjem kompozicija na usputnim stanicama i slično.⁴⁴

U vrijeme bitaka na Neretvi i Sutjesci u Zagreb je, marta 1943, stigao šef Diverzantske sekcije Glavnog štaba Hrvatske Ivan Hariš i ubrzo preduzeo nekoliko važnijih akcija na željeznici i drugim objektima. Upravo tada, aktivisti NOP, pod njegovim rukovodstvom, uništili su eksplozivom skretnice i dvije lokomotive na Glavnom kolodvoru, uništili autobus koji je prevozio avijatičare u blizini Velike Gorice i izveli diverziju na Malom kazalištu u Frankopanskoj ulici u Zagrebu. Sem toga, nekoliko puta su podmetnuli mine s tempiranim upaljačima u pojedine kompozicije itd.⁴⁵

U to vrijeme (polovinom aprila 1943), željeznički radnici (aktivisti NOP Sida) nijesu dozvolili putnicima da udju u voz na mjesnoj željezničkoj stanici - zbog toga što se upravo medju njima nalazio znatan broj službenika NDH koji su bili u obavezi da u odredjeno vrijeme stignu na svoja radna mjesta već je voz gotovo prazan nastavio prema Bijeljini. U

izvještajima UNS-e ovaj događaja je okarakterisan kao sabotaža željezničkih radnika u Šidu, uz upozorenje da se takve pojave "ponavljaju već nekoliko puta" radi "stvaranja nezadovoljstva medju ljudima".⁴⁶

Desetog avgusta i aktivisti NOP Stare Pazove izveli su sličnu akciju: pored ostalog, minirali su prugu Stara Pazova-Indjija i u blizini mjesne željezničke stanice uništili lokomotivu i tri vagona putničkog voza. Nekoliko dana kasnije, pripadnici NOP su na željezničkoj stanici Kaštel Stari minirali prugu i, za izvjesno vrijeme, onesposobili je za saobraćaj.⁴⁷

Aktivisti NOP Zagreba na željeznici 13. marta 1944. podmetnuli su tempiranu minu u vozu koji je trebalo da prevozi domobrane: "Miniran je vlak koji polazi iz Zagreba u 6 časova i 20 minuta... Postavljač mine je bio obavješten u kojim kolima će se voziti vojska. U Uredu za opredjeljivanje vlakova imade namještenika koji su nepouzđani i nepovjerljivi"-stoji u izvještaju UNS-e.⁴⁸

Brojne akcije ove vrste izveli su aktivisti NOP-a Skoplja, naročito poslije kapitulacije fašističke Bugarske i zadnjih dana 1944. godine. U tim akcijama je okupatorima naijeta ogromna materijalna šteta, naročito na voznom parku. Tako, na primjer, 17. oktobra 1944. trojica aktivista NOP-a iz Skoplja izazvali su eksploziju mine na pruzi Skoplje - Petrovac, kojom prilikom je jače oštećena lokomotiva i razorena pruga tako da je za izvjesno vrijeme bila onesposobljena za saobraćaj. Par dana kasnije, 24. oktobra dvije grupe ilegalaca su izazvale eksploziju mina na željezničkim prugama Skoplje - Djordje Petrov

i Skoplje - Petrovac od čega su dva njemačka transporta imali veću materijalnu štetu. Sjutradan su takodje aktivisti Skoplja razorili prugu Skoplje - Dračevo i tom prilikom uništili jedna blindirana kola i nekoliko vagona njemačkog vojnog voza. U to vrijeme aktivisti NOP-a Skoplja su izveli i nekoliko uspješnih akcija na pojedine njemačke kamione i druga transportna sredstva.

U periodu završnih ofanzivnih operacija NOVJ za oslobodjenje Jugoslavije i povlačenja njemačkih trupa s juga na sjever, te sabotažno-diverzantske aktivnosti su bile najbrojnije na željezničkim stanicama, pa su znatno usporavale prebacivanje neprijateljskih trupa i borbene opreme. Namjesto krupnijih diverzija i sabotaža, ilegalci su naoko sitnim oštećenjima postizali značajan materijalni, vojni i moralno-politički efekat. Bila je to ujedno bitka za vrijeme, dragocjeno za obje zaraćene strane.

Ugrožavanje telefonsko-
telegrafskog saobraćaja

Kidanje telefonsko-telegrafskih linija u okupatorskim garnizonima i između njih bila je česta praksa pripadnika NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije. Upravo osjetljivost tih objekata i njihov značaj za okupatora bili su motivi za angažovanje brojnih grupa na njihovom onesposobljavanju. Te akcije su pored materijalne štete, unosile zbrku u sistem okupacijske uprave, pa i vojnog komandovanja. Za izvodjenje tih zadataka angažovani su odvažni i vješti ilegalci, mahom ljudi koji su se profesionalno bavili održavanjem telefonsko-telegrafskih linija. Primjenom lukavstva i izazivanjem prekida na skrivenim mjestima, oni su zapravo čitav telefonsko-telegrafski saobraćaj držali u kvaru i "pokušavali da ga izvuku" iz gotovo permanentne paralize, poput željezničkih radnika koji su svakodnevno intervenisali u brojnim slučajevima prekida telefonsko-telegrafskih uređaja na željezničkim prugama i oko održavanja staničnih uređaja pa i telefonsko-telegrafskih linija u stanicama, bitnih za sigurnost saobraćaja.

Veoma teško je ustanoviti i približan broj ovakvih akcija, ali se može tvrditi da su one izvodjene u gotovo svim okupiranim gradovima Jugoslavije, kao i u njihovoj neposrednoj okolini, uglavnom s ciljem da se onemogući normalan saobraćaj između okupatorskih jedinica i komandi, da se njegove snage vežu i razvlače na široj teritoriji i, najzad da se

što je moguće više, parališe funkcionisanje okupacionih vlasti.

Još tokom juna 1941. aktivisti NOP Šibenika pokidali su jedne noći telefonsko-telegrafске linije u Konjevratima i istovremeno razbili vodovodne cijevi koje su napajale fabriku u Lozovcu. Prvih dana jula 1941. članovi jedne udarne grupe u Beogradu presjekli su glavni vod Radio-stanice, usljed čega je emitovanje bilo prekinuto više od dva sata. Već u toku jula uništena je većina telefonsko-telegrafskih veza u Dalmaciji (između Splita i ostrva, u Kaštelima, između Splita i Sinja, kao i u okolini Zadra i Šibenika). Četrnaestog jula udarna grupa iz Solina porušila je 10 stubova i pokidala telefonsko-telegrafске linije u neposrednoj blizini ovog mjesta. Četiri dana kasnije članovi KPJ i antifašistički raspoloženi patrioti pokidali su telefonsko-telegrafске veze između Splita i Šibenika. Iz činjenice da je linija Split-Trogir-Šibenik "gotovo stalno bila u prekidu" (prema ocjeni italijanskih karabinjera), proizilazi da su aktivisti NOP-a na ovom području bili tada veoma aktivni.⁴⁹

Prvih mjeseci oružane borbe i aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji porušili su telefonsko-telegrafске linije u Ljubljani, Ježici, Šiški, Maloj Vasi i drugim većim i manjim naseljenim mjestima. Šesnaestog jula 1941. ilegalci iz Ježica pokidali su telefonsku liniju koja je Ljubljanu spajala sa Kamnikom, Celjem i Mariborom.⁵⁰ Krajem jula u Šiški je uništen centralni telefonski čvor, a u Maloj Vasi prekinuta telefonska veza. Sem toga, aktivisti NOP-a 13. septembra su u ulici "Due Cesari" u Ljubljani porušili telefonsko-telegrafске veze.⁵¹ Okupator je do početka oktobra registrovao preko 40

akcija kidanja i uništavanja telefonskih linija u raznim mjestima na teritoriji tzv. Ljubljanske pokrajine, od čega su samo u Ljubljani bile 24 takve akcije.⁵²

Aktivisti NOP Beograda su 10. jula u strogom centru grada - u Poenkareovoj ulici (sada: Makedonskoj), pokidali telefonske linije koje su služile za vezu njemačkoj jedinici "Geringštele", a istovremeno presjekli i telefonsko-telegrafске linije između željezničkih stanica Žarkowo i Čukarica.⁵³

U prkos većeg broja patrola koje su italijanski okupator i organi NDH upotrebljavali za čuvanje komunikacija, kao i represalija, aktivisti NOP Karlovca su gotovo svakodnevno izvodili akcije uništavanja telefonsko-telegrafskih veza. Nekoliko ilegalnih grupa u Karlovcu, još 6. jula, pokidali su veze koje su bile priključene na centralu Komande italijanske 2. armije, tako da je italijanski garnizon čitav dan ostao potpuno odsječen. "U posljednje vrijeme gotovo svaku noć se vrše djela sabotaza na brzojavno-brzoglasnim linijama", kaže se u izvještaju zapovjednika posade Karlovac od 27. jula 1941.⁵⁴ Pod rukovodstvom partijske organizacije udarne grupe iz Udbine uništile su krajem jula 1941. telefonsko-telegrafске veze i zapriječile puteve prema Donjem Lapcu i Korenici, dok su tada ilegalci iz Gračaca nekoliko puta kidali telefonske veze na željezničkoj stanici između signalnih kućica i stražarnica, te tako otežavali normalno odvijanje transporta na ovoj dionici pruge.⁵⁵

Slično je bilo i u ostalim okupiranim gradovima, pa u većini njih telefonske veze nijesu uredno funkcionisale: u Kraljevu, Čačku, Prokuplju, Mostaru, Ljubljani, Mariboru. U Crnoj Gori još u toku trinaestojulskog ustanka i kasnije, u

većini okupatorskih garnizona veze nijesu funkcionisale. Aktivisti NOP su pokidali većinu telefonsko-telegrafskih linija: "Cetinje je ostalo izolovano", izvještavao je visoki komesar Macolini 17. jula 1941, dodajući da su diverzantske akcije na telefonsko-telegrafske linije "mogle biti izvršene samo u glavnom gradu".⁵⁶ Sem toga, aktivisti NOP su u saradnji sa gerilski odredima, rušili telefonsko-telegrafske veze i u drugim okupatorskim garnizonima. Polovinom oktobra pokidane su telefonsko-telegrafske veze u blizini Nikšića i Danilovgrada, u neposrednoj blizini Podgorice i dr. "U čitavoj Crnoj Gori telefonski saobraćaj je skoro stalno u prekidu", isticao je u svom saopštenju Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku, krajem oktobra 1941. godine.⁵⁷

Tokom avgusta i septembra 1941, sabotaže i diverzije na telefonsko-telegrafskim linijama, kao i na drugim objektima, izvode se češće. Bez obzira na represalije okupatora, još prvih dana avgusta udarna grupa srednjoškolaca IX beogradske gimnazije pokidala je telefonsko-telegrafske linije na putu prema Smederevu. Noću 7/8. avgusta aktivisti NOP Ljubljane su izvršili diverzantsku akciju na telefonskim vezama između dva studija Radio-Ljubljana tako da su ovi, jedno vrijeme, bili van upotrebe. Nekoliko dana kasnije (11. avgusta) ilegalci Beograda su uništili telefonske veze u Zvečanskoj ulici i u samom centru grada. U drugoj polovini avgusta, aktivisti NOP Zemuna više puta su kidali veze između novog i starog dijela grada, a uništili su i vojne telefonsko-telegrafske linije u ulici Cara Dušana. Prvih mjeseci oružane borbe učestvovali su u takvim

akcijama gotovo svi članovi KPJ i SKOJ-a, rodoljubi i drugi antifašisti. Tokom avgusta i septembra grupe ilegalaca su porušili nekoliko linija na relaciji Zemun-Gornji Grad i Zemun-Zemun polje i Zemun-Batajnica. Na tim linijama aktivisti NOP su isjekli preko 200 telefonskih stubova, i tako onesposobili telefonsko-telegrafski saobraćaj za više dana.⁵⁸ Još 25. avgusta 1941. u izvještaju Ministarstva prometa i javnih radova NDH isticano je da "zbog sabotaze na gradskoj mreži Mitrovice" nije moguće održavati telefonsko-telegrafske veze između Novog Sada i Šapca, Osijeka i Mitrovice, kao i Osijeka i Zemuna.⁵⁹

U Zagrebu su 14. septembra pet aktivista NOP izveli jednu od najvećih diverzantskih akcija kada su u Glavnoj pošti pokidane gotovo sve telefonske veze njemačke Vrhovne komande sa vojnim štabovima u SSSR-u, Rumuniji, Bugarskoj, Grčkoj i u Beogradu. Tom prilikom, potpuno je uništen i sistem međumjesnih telefonskih veza i znatnije oštećena gradska automatska telefonska centrala, a ranjena su dva njemačka vojnika i jedan oficir. U vezi s tom akcijom, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH, 17. septembra izdalo je potjernicu protiv četvorice pripadnika NOP u kojoj je propisana i nagrada od 100.000 kuna za njihovo hvatanje. Istovremeno, Pokretni prijevratni sud u Zagrebu u cilju odmazde osudio je na smrt 50 aktivista NOP i drugih rodoljuba, koji su istog dana strijeljani.

Početkom 1942, aktivisti NOP su izvodili diverzantske akcije i sabotaze i u drugim okupiranim gradovima. S pojačanom opreznošću vojne desetine Zaječara, Knjaževca i dr. s

vremena na vrijeme kidale su telefonsko-telegrafske linije Knjaževac-Niš i Knjaževac-Sokobanja, onesposobljavale pojedine propuste itd. Aktivisti NOP Splita su 8. aprila pokidali vojne telefonsko-telegrafske linije, kojima je Komanda mjesta bila povezana sa svojim područnim jedinicama.⁶⁰ Krajem 1942. izvođenje diverzantskih akcija i sabotaža na telefonsko-telegrafskim objektima, sve učestalije vrše partizanske jedinice u saradnji s pojedincima ili manjim grupama ilegalaca okupiranih gradova. Ipak, na tom polju bili su najviše angažovani aktivisti NOP u okupiranim gradovima Dalmacije, naročito u Splitu, Šibeniku, Zadru, na aerodromu Zemunik, kao i ilegalci sa ostrva. Sličnih akcija bilo je i u drugim gradovima Jugoslavije: Nišu, Leskovcu, Skoplju, Kosovskoj Mitrovici i dr.

U Petrovcu na moru, grupa partijskih radnika potpomognuta omladincima porušila je 5. avgusta 1943. blizu 4 km telefonsko-telegrafskih linija u neposrednoj blizini italijanskog garnizona. Telefonsko-telegrafske linije su ostale objekt napada ilegalaca i tokom 1944. i 1945, pri čemu su korišćene već isprobane metode lukavstva i maštovitosti pri planiranju i izvođenju tih aktivnosti. Aktivisti NOP-a Skoplja su tokom 1944. izveli veći broj akcija kidanja i uništavanja telefonsko-telegrafskih linija. Tako, na primjer, nekoliko ilegalaca svrstanih u dvije diverzantske grupe, uspjeli su da 20. oktobra presijeku telefonsko-telegrafsku liniju Skoplje - Kumanovo na više mjesta i da je ponavljanim akcijama - za izvjesno vrijeme drže onesposobljenu za normalan saobraćaj. Slično je bilo i sa telefonsko-telegrafskom linijom Skoplje - Veles, koja je zbog čestih prekida od strane ilegalaca bila i po nekoliko dana neu-

potrebljiva za okupatora. Gotovo istovremeno, grupa ilegalaca Skoplja je izvršila diverziju na gradskoj telefonsko-telegrafskoj mreži. Nekoliko dana kasnije, 26. oktobra 1944, aktivisti NOP-a su isjekli telefonske veze između Vojne bolnice u gradu i mosta na Vardaru. Ova akcija je sljedećih dana u nekoliko navrata ponavljana, pa je okupacionim vlastima bilo veoma otežno njeno korišćenje. Veoma važne akcije izveli su aktivisti Skoplja 31. oktobra i 1. novembra 1944, kada su uspjeli da pokdaju vojne telefonsko-telegrafske linije između Komande njemačke jedinice protivavionske artiljerije i Autokomande u ovom gradu i liniju između Željezničkog mosta i aerodroma.⁶¹

Iz do sada iznijetog, moglo bi se kazati da su aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima, zahvaljujući svojoj hrabrosti i umješnosti izveli brojne akcije na sisteme veza koje su koristile okupatorske vlasti i njihove jedinice. To gotovo stanovno onesposobljavanje telefonskih linija i drugih sredstava vezapored materijalne štete - imalo je i negativno moralno-psihološko dejstvo na neprijateljske vojnike i komandante i često kod njih izazivalo osjećaj usamljenosti i strepnje.

Oslonac ilegalaca na radnike komunalnih službi i simpatizere iz redova okupacionog aparata, policije i vojnih lica, osiguravalo je iznenadjenje i uspjeh i tamo gdje je budnost neprijatelja inače bila pooštrena i gdje bi izvršenje takvih akcija, bez podrške iznutra, iz redova okupacijskog aparata, bilo gotovo neizvodljivo.

VII GLAVA

POŽARI, OŠTEĆENJA NA LUČKIM POSTROJENJIMA I UPADI U SKLADIŠTA OKUPATORA

Izazivanje požara

Tokom oslobodilačkog rata aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima izazivali su požare u slagalištima naoružanja i opreme, municije i goriva, u garažama i hangarima, kao i u magacinima ljudske i stočne hrane i dr., tamo gdje su okupatorske vlasti čuvalе lako zapaljive materijale neophodne za vodjenje rata. Već 1. jula 1941. grupa ilegalaca Splita izazvala je požar u skladištu benzina koje se nalazilo na teretnom gatu u Splitskom pristaništu. Tih dana je Živko Velimirović, pripadnik udarne grupe iz Zemuna zapalio na Dunavu jedan tanker i nekoliko šlepova natovarenih gorivom. Upravo tada, beogradski ilegalci digli su u vazduh zaostalo skladište oružja i opreme jugoslovenske kraljevske vojske na željezničkoj stanici, a ubrzo poslijetoga uništili skladište municije na Tašmajdanu.⁶² Početkom jula, u fabrici u Bužanskoj ulici u Zagrebu, aktivisti NOP Milan i Dragica Dvorščak zapalili su 60.000 metara svile za njemačke podobrane.

Uprkos opasnostima i pojačanim mjerama represalija, aktivisti NOP su uništavali auto-garaže, hangare i druge objekte koje je koristio okupator. Najveće rezultate postigli su aktivisti Beograda. Takosu, već polovinom jula, beogradski ilegalci izazvali požar u Mileševskoj ulici, gdje je izgorelo oko 90 buradi nafte. Nekoliko dana kasnije, 22. jula, pripadnici jedne udarne grupe izazvali su eksploziju u njemačkoj garaži u Zahumskoj ulici, dok je druga grupa zapalila štalу za njemačke konje u ulici Svetog Nikole. Jedna od najvećih akcija ove vrste je

paljenje njemačke garaže "Ford" u Grobljanskoj ulici (sada: Ruzveltova). Prema izvještajima njemačkih komandanta, u toj garaži je noću 26/27. jula izgorelo 19 vojnih teretnih automobila, dok je deset autobusa oštećeno.⁶³ U julu je grupa omladinaca iz Zagreba zapalila gradski stadion na Maksimiru. Noću 18/19. jula grupa od devet aktivista NOP iz Jagodine i pored jakog obezbjeđenja, na aerodromu je zapalila hangar, pet aviona i nekoliko vozila, a nekoliko dana kasnije zapalili su skladište materijala u fabrici "Tajtacak" u kome se nalazila i veća količina pogonskog goriva. U Beogradu su članovi jedne udarne grupe izazvali požar u radionici za opravke, u Garašaninovoj ulici, gdje je izgorelo skladište rezervnih djelova, a nekoliko dana kasnije, izvršili su diverziju u stolarskoj radionici, vlasništvo folksdojčera Armina Bete.⁶⁴

U prvoj polovini avgusta aktivisti NOP Brčkog zapalili su na Savi dva šlepa natovarena lanom namijenjenim za njemačku vojnu industriju, a grupa ilegalaca iz Leskovca zapalila je pet vagona različite robe i namirnica, upućenih za Njemačku. Tada je grupa ilegalaca u Prokuplju zapalila kasarnu njemačkih vojnika, gdje je pored ostalog, izgorelo oko 50 ćebadi i dva vagona slame i sijena. Tih dana je i grupa aktivista NOP Zemuna zapalila njemački magacin, kojom prilikom je izgorelo oko 20 vagona kože.⁶⁵ Polovinom avgusta 1941. u Zagrebu, grupa omladinaca zapalila je auto-garažu Vojne komande na uglu Selske ceste i Ilice. (tom prilikom izgorelo je nekoliko buradi benzina, 20 motocikla i skladište u kome su se nalazile gume za njemačke automobile).⁶⁶

Upravo u to vrijeme, u Beogradu je izazvano nekoliko požara. Aktivisti NOP su 4. avgusta pomoću zapaljivih flaša zapalili auto-garažu Georga Šterna u ulici Braničevskoj, u kojoj se nalazilo nekoliko njemačkih vozila. Sjutradan je učinjen pokušaj da se zapali vulkanizerska radionica "Vulkan", vlasništvo Aleksandra Vukelića, u ulici Knjeginje Zorke, koja je radila za potrebe njemačke vojske.⁶⁷

Ilegalci Splita su, pored spaljivanja ljudske i stočne hrane, 9. septembra izazvali požar u skladištu bivše Garinarnice kojom prilikom su izgorjele znatne količine robe: 180 tona zobi, 118 vreća brašna, 3.800 kolograma tjestenine, 15 sanduka bombi i municije, kao i veće količine tekstila, odjeće i druge vojne opreme. Sem toga, polovinom oktobra podmetnuli su bombe i na taj način zapalili slagalište municije i goriva divizije "Kačatori dele Alpi", gdje je - pored ostalog - izgorelo i oko 500 litara ulja za podmazivanje motora i dr. Gotovo istovremeno, aktivisti NOP-a Kraljeva, podijeljeni u tri grupe zapalili su skladište pogonskog goriva, skladište sijena i nekoliko njemačkih automobila. Dvadesetak dana kasnije na željezničkoj stanici u Splitu, aktivisti NOP su spalili šest vagona slame koje je bila namijenjena za italijansku vojsku. Sem toga, na željezničkoj stanici u Splitu, gotovo svakodnevno su spaljivani vagoni, pa i čitave kompozicije, na taj način što su - pri polasku voza - ilegalci neopaženo ubacivali tempirne upaljače u pojedine vagona i poslije izvjesnog vremena takvi vozovi su se odjednom pretvarali u plamenu buktinju. Poslije nekoliko uspješnih akcija, okupatorske vlasti su bile primorane da za svaki vagon u kompoziciji odrede po jednog stražara.⁶⁸

Početkom jeseni 1941. pripadnici udarnih grupa iz Zemuna zapalili su fabriku za proizvodnju svile "Avala". Grupa ilegalaca iz Ljubljane 29. oktobra zapalila je slagalište oružja i opreme 13. artiljerijskog puka u Ljubljani.⁶⁹ Sličnih akcija bilo je i u drugim gradovima, naročito u Zagrebu, Sušaku, Banjaluci, Tuzli, Sarajevu, Skoplju, Prilepu i dr.

Aktivisti NOP Leskovca su krajem 1941. izazvali požar u magacinu kudeljare Tihomira Ilića usljed čega je magacin sa cjelokupnom opremom potpuno izgorio. Ovu kaciju izvela je grupa skojevaca podmetanjem zapaljivih naprava fosforom (niko od članova grupe nije uhapšen). Komisija koju su obrazovale okupatorske vlasti od predstavnika Krajskomandanture i gradske policije ustanovila je da je magacin izgorio usljed diverzantskog dejstva i utvrdila da je nanijeta materijalna šteta od nekoliko miliona dinara.⁷⁰

Već prvih dana 1942. aktivisti NOP Ljubljane su izazvali požar u garaži u Celovačkoj ulici, zapalivši jedan njemački kamion. Medjutim, brzom intervencijom italijanskih agenata i ageneta javne bezbednosti, požar je lokalizovan. Sjutradan su ilegalci, takodje u Ljubljani, zapalili fabriku tutkala, ali joj je tom prilikom nanijeta samo manja materijalna šteta.⁷¹ Početkom 1942. grupa diverzanata - aktivista NOP-a Zemuna zapalila je magacin fabrike vunениh tkanina u ulici Tošin bunar (tom prilikom izgorelo je oko 20 vagona raznih sirovina, a usljed eksplozije čitav krov fabrike odletio je u vazduh). Ilegalci Splita su noću 12/13. marta izazvali požar u Vojnoj bolnici u Splitu, usled čega je pričinjena znatna materijalna šteta, uprkos tome što je okupatorska vojska uz pomoć vatrogasaca uspjela da ga lokalizuje

Prvih dana juna 1942, aktivisti NOP Mostara izazvali su požar u fabrici duvana, kojom prilikom je jedno skladište potpuno izgorelo. U Duvanskom kombinatu u Prilepu grupa diverzantata je 8. avgusta 1942. zapalila oko 40.000 kilograma žita i preko 20 tona sijena. Gotovo istovremeno i aktivisti Skoplja su izazvali požar na jednom njemačkom transportu, kojom prilikom je izgorelo sedam vagona različitog materijala.⁷²

Sedamnaestog maja 1942. aktivisti NOP Solina izazvali su požar u fabrici cementa "Majdan", gdje je izgorelo skladište nafte i ulja, a tri dana kasnije, 20. maja, splitski diverzanti su zapalili skladište vojne opreme u kome se nalazila velika količina hrane, odjeće i drugog materijala italijanskih okupatora.

Nešto kasnije, 8. jula 1942, upravo u vrijeme pohoda grupe brigada za Bosansku Krajinu, četvorica aktivista NOP Tivta, pod rukovodstvom partijske organizacije izveli su uspješnu diverzantsku akciju u barutnom magacinu u Verigama u Boki Kotorskoj i tom prilikom digli u vazduh okupatorsko skladište u koje je bilo smješteno preko 1.500 tona različite municije. Za odmazdu italijanska komanda u Tivtu osudila je na smrt i strijeljala četvoricu radnika koji su bili zapošljeni u Verigama. Sem toga, aktivisti NOP, zapošljeni u Arsenalu oružja vršili su pripreme za miniranje italijanske krstarice "Bari" dok se nalazila na tehničkom pregledu, ali je okupator preko svojih doušnika otkrio ovu namjeru i uhapsio 24 pripadnika NOP Tivta.⁷³

Sredinom juna 1942. dvijica zagrebačkih ilegalaca su - uprkos pojačane kontrole - izazvali požar u njemačkoj

Autokomandi u Ilici i tom prilikom zapalili oko 60 tona benzina, nekoliko vozila i druge opreme, a mjesec dana kasnije (15. jula), aktivisti NOP zapošljeni na željezničkoj stanici u Zagrebu izazvali su sudar njemačkog transportnog voza sa manevarskom, i nanijeli veću materijalnu štetu.⁷⁴

Grupa boraca Korčulanskog NOP odreda 7. oktobra 1942. upala je u Velu Luku i zapalila fabriku za konzerviranje ribe kojom prilikom je uništeno oko 10 hiljada kilograma maslinovog ulja i druga oprema.⁷⁵ Aktivisti NOP Komiže, pod neposrednim rukovodstvom Mjesnog komiteta KPH za Vis, 17. oktobra zapalili su fabriku konzervi "Braće Mardešić". Medjutim, uprkos dobro pripremljenoj i izvedenoj akciji požar je brzo lokalizovan tako da neprijateljima nije nanijeta veća šteta.

Aktivisti NOP Sušaka su takodje izveli nekoliko akcija u Tvornici papira, tvornici ukočenog drveta "UKOD", na skladištima i drugim objektima. U Tvornici papira su često izazivani požari u kojima su pored sirovina uništavani i objekti.

U požaru koji je izazvan 30. decembra 1943. izgorelo je oko 2,5 vagona papira. Četvrtog februara 1944. u tvornici "UKOD" Ljudevit Majster, radnik i aktivista NOP uspio je da neopaženo udje u prostorije u kojima su se čuvale lako zapaljive hemikalije i da izazove požar većih razmjera, zbog čega je Tvornica morala obustaviti dalju proizvodnju. Uprkos tome što je policija vodila detaljnu istragu o uzrocima požara, nije uspjela da dođe do vjerodostojnih podataka, već je konstatovano da je izbijanje požara posljedica dotrajale električne instalacije.⁷⁶ Sem toga, aktivisti NOP-a Sušaka su na inicijativu MK KPH za Sušak

28. aprila 1944. zapalili okupatorsko skladište u kome je izgorelo sedam kompresora, tri male lokomotive, nekoliko drugih mašina i strojeva, municija, veće količine katrana i nafte, kao i oko 100 vagona drugog vojnog materijala.

Izazivanje požara ilegalci primjenjuju gotovo do posljednjih dana oslobodilačkog rata, naročito na slagalištima municije i ratne opreme, kako bi se otežao položaj okupatorskih trupa, što je bilo u toliko teže po neprijatelja, osbito kada se ima u vidu poremećeni saobraćaj u cjelini (usljed bombardovanja, diverzantskih akcija i sabotaža u željezničkim stanicama, rušenje mostova i propusta itd.).

Sabotaže u lukama

U priobalnim mjestima, aktivisti NOP izveli su više diverzantskih i sabotažnih akcija na lučka postrojenja u Splitu, Šibeniku, Tivtu, Kotaru, Zadru i drugim lukama, kojom prilikom su uništili više plovnih objekata i pristanišnih uređaja, sabotirali istovar i utovar, uništavali municiju i drugi ratni materijal, bacajući ga, najčešće u more. Tako, npr., radnici - aktivisti NOP iz Tivta, zapošljeni u Arsenalu oružja masovno su izostajali sa posla, dok su pojedinci - uprkos stroge kontrole i rizika - ovjeravali kartone za veći broj odsutnih radnika.⁷⁸

Prvih mjeseci oružane borbe, radnik Ivan Kražmer iz Kotora onesposobio je veći broj torpeda na taj način što je na njima, poslije tehničke kontrole, kidao komande za kurs i dubinu. Sem toga, većina radnika u kotorskoj luci, gotovo svakodnevno, prilikom istovara ratnog materijala sa brodova, bacala je sanduke municije u more i tako, pored materijalne štete, umanjivala borbene mogućnosti okupatorskih trupa. Isto tako i aktivisti NOP-a u tvornici "Torpedo" u Sušaku izvodili su sabotaže na torpednim projektilima poslije čega su bila potpuno neupotrebljiva. I ovdje su, poslije tehničke kontrole, pomijerane i remećene komande za upravljanje, odvrtane matice i dr., što je poslije upotrebe dovodilo do njihovog potapanja. Sem toga, u pojedinim torpedima ugradjivani su stari i dotrajali djelovi koji su gotovo uvijek dovodili do njihovog nekontrolisanog kretanja.⁷⁹

Najveće rezultate, na ovom polju postigli su aktivisti NOP Splita gdje su lučki radnici i drugi rodoljubi izveli

niz uspješnih diverzantskih i sabotažnih akcija u brodogradilištu, na brodovima i drugim objektima. Pripadnici jedne udarne grupe, sastavljene od lučkih radnika, 6. oktobra u splitskom pristaništu su zapalili italijanski transportni brod "Palermo" (8.000 brt) u kome se nalazio tovar pamuka, municije i drugog materijala. Okupator je poslije dva dana jedva uspio da lokalizuje požar i tako spriječi eksploziju municije, mada je brod bio teško oštećen i za duže vrijeme onesposobljen za plovidbu.⁸⁰

Aktivisti NOP su u jesen 1941. u splitskom brodogradilištu oštetili ratne brodove "Kobac", "Soko" i nosač aviona "Zmaj". Sem toga, 15. oktobra, izazvali su eksploziju na ratnom brodu "Orao", pa je brod teško oštećen i onesposobljen za dalju upotrebu. Na sve te akcije okupator je reagovao represalijama. Sjutradan poslije oštećenja broda "Orao" uhapšeno je 165 radnika iz splitskog brodogradilišta.⁸¹ Da bi obezbijedio normalan rad u splitskom brodogradilištu guverner Bastianini je od vlade u Rimu tražio da mu pošalju "politički pouzdane" italijanske stručnjake i ostale kvalifikovane radnike. Već krajem novembra doputovala je prva grupa radnika iz Djenove. Uprkos pojačanih mjera obezbedjenja od strane okupatora, aktivisti NOP-a Splita, i u nastalim težim uslovima potopili su dvije jahte (jednu punu municije i drugu vlasništvo splitskog kvestora Zerbinija).⁸² Četrnaestog oktobra aktivisti Splita podmetnulisu mine u Brodogradilištu i izazvali eksploziju na minopolagaču "Vergada", usljed čega je onesposobljen za dalju plovidbu i to u momentu kada je trebalo da krene na probnu vožnju. Povodom toga italijanske vlasti su uhapsile 105 radnika Brodogradilišta.⁸³

U izvještaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju od 20. januara 1942. Centralnom komitetu KPH o političkoj situaciji u Dalmaciji, pored ostalog, ističe se da "danas u sabotажama učestvuju uglavnom čitava radnička klasa Splita", dodajući da "radnici rade polagano, uništavaju djelove mašina i sirovine", "uništavaju proizvedenu robu ili je proizvode lošeg kvaliteta". Desetak dana kasnije, 31. januara 1942. aktivisti NOP Splita podmetnuli su požar u magacinima splitske sjeverne luke i uništili više skladišta sa vojnom opremom, mašinama i raznom drugom robom, kao i tri motorna čamca, te je ukupna šteta iznosila preko 2.000.000 lira. Istovremeno su u nekoliko ulica farbom premazane table sa italijanskim nazivima. Akcije premazivanja po italijanskim naziva pojedinih ulica Splita, pripadnici NOP su izvodili gotovo svakodnevno, čak i na onim mjestima gdje su se nalazile okupatorske ustanove i komande.⁸⁴

Intenzivni promet u lukama, - jedan od najvažnijih uslova za snabdijevanje stanovništva, za održavanje veze između luka, između luka i ostrva, posebno za izvodjenje protivpartizanskih poduhvata - bio je objekat napada od strane pripadnika NOP gotovo tokom čitavog perioda okupacije. Upravo tamo gdje su luke bile ranjive - čuvanje magacina i skladišta pogonskog goriva i ratne opreme, održavanje svjetionika, opskrba brodova za vrijeme veza i prije isplovljavanja - ilegalci u okupiranim gradovima nalazilis u mogućnosti da okupacionim vlastima nanesu štetu: bojkotom u vrijeme utovara ili istovara, organizovanim i smišljenim akcijama sabotaže prilikom remonta i opsluživanja plovni h objekata, u brodogradilišnim pogonima,

manjim i većim radionicama, od sitnih kradja alata i sabotaža na instalacijama i dizalicama do izazivanja požara. Tradicionalno borben element, lučki radnici na jadranskoj obali, smogli su snage da u svim lukama i u svim periodima okupacije, - bez obzira na mnogobrojne opasnosti - ispolje svoj patriotizam i daju svoj doprinos oslobodilačkoj borbi protiv italijanskih i njemačkih okupatora, sve do potpunog oslobodjenja.

Upadi i magacine okupatora

Radi nabavke naoružanja i municije, aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima su više puta neopaženo upadali u okupatorske magacine i iz njih uzimali različiti materijal neophodan partizanskim jedinicama. Pored prisvajanja ili uništavanja pojedinih vrsta naoružanja i municije, opreme i eksploziva, ove akcije pripadnika NOP u gradovima su imale negativan moralno-politički efekat medju okupatorskim vojnicima i oficirima, izazivajući nespokojsstvo medju njima i ujedno podižući samopouzdanje medju stanovništvom.

Tokom jula, željeznički radnici Zagreba, pod rukovodstvom MK KPJ za Zagreb, izvukli su iz magacina željezničke stanice u Črnomercu 5 mitraljeza, oko 50 pušaka i preko 10.000 pušćanih metaka. Tokom ljeta 1941. nekoliko aktivista NOP iz Skoplja, u dva maha, iz napuštenog magacina u Djeneral Hanri (danas: Djorče Petrov) iznijeli su veće količine raznog sanitetskog materijala, a iz magacina na skopskom aerodromu - nekoliko bombi. Tom prilikom ilegalci su ustanovili da bi se, bez opasnosti,

mogla izvesti diverzantska akcija većih razmjera s obzirom na to da se tada na aerodromu, bez veće zaštite, nalazilo nekoliko aviona tipa "roda", više transportnih aviona i drugih mašina. Medjutim, Pokrajinski vojni štab Makedonija odbio je da organizuje izvodjenje ove akcije.⁸⁵ To je bilo zbog poznate štetotinske djelatnosti Metodija Šatorova Šarla koji je odbio da slijedi revolucionarnu liniju CK KPJ. U prvoj polovini avgusta, ipak, nekoliko diverzanata iz Skoplja neopaženo je ušlo u magacin rudnika "Rađuša" i otuda iznijeli 200 kilograma eksploziva, veće količine kapisli i štapina i prebacili u tajno sklonište u Skoplju. Nekoliko dana nakon toga, akcija je ponovljena sa većom grupom (10-15) ilegalaca. Tako je skopska partijska organizacija prikupila oko 800 kilograma eksploziva i drugog ratnog materijala.⁸⁶

Polovinom jula 1941. grupa ilegalaca iz Valjeva uspjela je da iz skladišta fabrike "Vistad" iznese 13 sanduka bombi i da ih dostavi Kolubarskoj partizanskoj četi. Nešto kasnije, grupa aktivista NOP iz Beograda upala je u magacin rudnika "Crveni breg" pod Avalom i iz njega izvukla oko 100 kilograma eksploziva, 100 metara štapina i oko 500 kapisli. U drugoj polovini avgusta 1941, oko 150 aktivista NOP Kraljeva su na željezničkoj stanici iz vagona (koji su zaostali od kapitulacije Kraljevine Jugoslavije) izvukli 80 sanduka puščane municije, 80 sanduka bombi, 1 mitraljez i 1 puškomitraljez.⁸⁷

U julu, grupa od šest mastarskih omladinaca uvukla se kroz prozor u kasarnu "Sjevernog logora" i iz nje iznijela 80 uniformi i nekoliko pištolja. Jedne noći polovinom septembra

pripadnici udarnih grupa u Mostaru provalili su u magacin italijanske vojske i izvukli izvjesnu količinu oružja, oko 30 sanduka municije i drugu ratnu opremu, i sve to poslali obližnjim partizanskim odredima.

Još prvih mjeseci oružane borbe uočena je mogućnost da se preko domobranskih vojnika - simpatizera ili aktivista NOP u domobranskim ustanovama i jedinicama - izvlači oružje, municija, sanitetski materijal i drugo, pa da se preko ilegalnih veza dostavlja organizacijama NOP ili partizanskim odredima. Tako, na primjer, aktivisti NOP Livna, koji su bili mobilisani u domobranske jedinice, nekoliko puta su iz kasarne iznosili manje količine oružja i municije i dostavljali mjesnoj partijskoj organizaciji. Jednom prilikom, tokom septembra, ova grupa je preko jednog vozača, simpatizera NOP, poslala partijskoj organizaciji Livna nekoliko bombi, 1 pušku i izvjesnu količinu municije. Sličnih akcija je bilo i u drugim okupiranim gradovima.⁸⁸

Upadi u okupatorska skladišta i izvlačenje oružja, municije, ratnog i sanitetskog materijala za potrebe partizanskih odreda bili su gotovo stalna praksa jedinica Narodne zaštite i pripadnika Osvobodilne fronte. Pored niza manjih akcija, koje su izvodili pojedinci ili manje grupe - "dvojke", pripadnici Osvobodilne fronte su polovinom septembra upali u kasarnu u Šent Peteru i iz nje odnijeli 298 pušaka, 175 pištolja, veliku količinu municije, šatorskih krila i druge ratne opreme i sve to preko ilegalnih veza dostavili partizanskim odredima. Slične akcije pripadnici NOP izvodili su i u Zagrebu, Zadru, Beogradu, Čačku, Nišu, Prokuplju, Cetinju i drugim gradovima. U Zagrebu,

Nikšiću i još nekim gradovima, aktivisti NOP su neopaženo otvarali vagone navojnim transportima i da iz njih izvlačili oružje, municiju i drugi ratni materijal.⁸⁹ Krajem marta 1942. grupa aktivista NOP Zagreba, provalila je u kompoziciju voza na kolodvoru Sava i iz njega iznijela veće količine eksploziva i drugog materijala.

Bile su to najčešće munjevite, dobro smišljene i pripremljene akcije, čiji je osnovni smisao bio da se ilegalci domognu najnužnijih borbenih potreba (oružje i municija, sanitetski materijal, eksploziv, kancelarijski materijal, odjeća i obuća) za organizaciju NOP u okupiranom gradu ili za partizanske jedinice spolja. Najčešći izvori su bili neprijateljski magacini, vagoni na željezničkim stanicama, sanitetske ustanove (gdje se preko željezničara, sanitetskih radnika i drugih simpatizera NOP osiguravao put do potrebnih artikala). Izvodjači akcija su bili mahom vješti i hladnokrvni pripadnici NOP, koji su - izborom najpogodnijeg vremena i mjesta za akciju, broja ljudi i hladnog oružja, uz primjenu lukavstva - za gotovo svaki konkretni zadatak iznalazili adekvatna rješenja, ponekad i bez ikakvih gubitaka. Takve akcije su bile više zastupljene 1941. i 1942, mada nikad nijesu zamrle, pa ni u završnici oslobodilačkog rata.

+

+

+

Uzev u cjelini, antiokupatorska aktivnost ilegalnih organizacija NOP-a, u okupiranim gradovima putem diverzantskih i sabotažnih akcija - oštećenja na mašinama, onesposobljavanje

voznog parka i uređaja na željezničkim stanicama, izazivanje požara, ugrožavanje telefonsko-telegrafskog saobraćaja, sabotaže u lukama, upadi u magacine okupatora i dr. - bez obzira na njihov ukupan nivo i materijalne efekte, izazivala je stalnu zabrinutost okupacionih komandi, angažovanje nemalkih snaga i sredstava za čuvanje i zaštitu pojedinih objekata. To što je - zbog provala i policijskih udara po ilegalcima - bilo dužnih intervala pasivnosti, što nije bilo značajnijih sabotažnih i diverzantskih akcija, ne znači da se odnos radnikaprema okupatoru bitnije promijenio, niti pak da su represivne mjere dovele tempo proizvodnje do planiranih potreba njemačkog Vermahta. U periodima prividne osjeke sabotažnih i diverzantskih akcija, uočljiva je praksa izbjegavanja posla ili padanja produktivnosti rada (parola: "Radi usporeno!"), jačeg odliva s posla "zbog bolovanja", što okupacione vlasti registruju u svojim izvještajima. Na ukupan obim proizvodnje većine industrijskih objekata u okupiranim gradovima, stalno i u negativnom smislu, utiče i činjenica da je proizvodnja rudnika širom zemlje bila ozbiljnije ugrožena, prepolovljena ili čak obustavljena uslijed dejstva boraca NOVJ i drugih pripadnika NOP. U onim slučajevima kada su proizvedene količine rudače transportovane dofabrika, opet su partizanske i diverzantske jedinice svojim akcijama remetile dotur i time posredno olakšavale položaj mobilisanih radnika i djelovanje pripadnika NOP u okupiranim gradovima.

Ukratko, sabotažnim i diverzantskim akcijama u okupiranim gradovima Jugoslavije, uzeto u cjelini i za cio ratni period, postizani su takvi rezultati kojisi imali odraza na pad

nivoa proizvodnje za njemački Rajh i koji su zahtijevali angažovanje znatnih kontingenata žive sile i sredstava za zaštitu industrijskih objekata. Isto tako, jačali su moral stanovništva okupiranih gradova i stvarali pogodno tlo za izbijanje drugih oblika antiokupatorskih aktivnosti. Nema sumnje da je to imalo izvjesnog uticaja i na pripadnike okupacionog aparata vlasti koji su, uporedo sa promjenama na frontovima drugog svjetskog rata, postepeno otupljivali oštricu represivnih mjera protiv ilegalaca a oni prisilno mobilisani, zavedeni i kolebljivi, sve više su se približavali pozicijama NOP-a.

TREĆI DIO

ORUŽANE AKTIVNOSTI 1941 - 1945.

VIII GLAVA

OBLICI I NAČIN IZVODJENJA ORUŽANIH AKCIJA

Za razliku od svih drugih antiokupatorskih aktivnosti u gradovima, oružane akcije su bile daleko složenije i riskantnije. Bilo je više vrsta takvih akcija:

a) likvidacija funkcionera okupacione vlasti i istaknutijih kolaboracionista, okupacionih vojnika, stražara, magacionera, špijuna itd.

b) napadi na patrole i manje jedinice okupatora i kvisliških oružanih formacija.

c) oslobodjenje istaknutijih pripadnika NOP iz okupatorskih zatvora i bolnica.

d) sadejstvo iznutra partizanskom napadu spolja na posadu okupiranog grada.

Za svaku oružanu akciju vršena je posebna, brižljivo smišljena, organizacija napada i evakuacija učesnika sa mjesta akcije u ilegalne baze. U svim slučajevima radilo se o razradjenoj "operaciji", u kojoj je bilo angažovano više grupa ilegalaca, svaka sa posebnim zadacima, s tim što je samo izvodjenje akcije vremenski bilo kratkotrajno, dok su pripreme bile temeljite, višednevne ili višenedeljne (prikupljanje podataka, dogovor oko načina izvršenja akcije, izbor pojedinaca ili grupa za izvršenje zadatka). Isto tako, postupak učesnika akcije poslije izvršenog oružanog napada bio je razradjivan u detaljima, tako da se povlačenje učesnika u ilegalne baze izvodilo s minimumom gubitaka (prihvat na odredjenim punktovima, prerusivanje

u obične prolaznike ili radnike komunalnih službi, korišćenje prevoznih sredstava ili unaprijed osiguranih kanala za izvlačenje iz grada).

Učesnici akcija su bili naoružani, mahom revolverima i ručnim bombama, hladnim oružjem i dr. U svim slučajevima, za uspješnu pripremu i izvodjenje akcija značajan udio imali su ilegalci - obavještajci i osmatrači, ponekad i stanovništvo - naročito u fazi povlačenja, onda kada su okupacione vlasti i policija preduzimale hitne mjere radi hvatanja učesnika akcije.

Likvidacija funkcionera okupacione vlasti, vojnika, doušnika i drugih saradnika okupatora

Ove akcije su izvodjene tokom čitavog rata i u većem broju okupiranih gradova Jugoslavije. Ne postoje bitne razlike u načinu izvodjenja ovih akcija u italijanskoj ili njemačkoj, bugarskoj ili mađarskoj okupacionoj zoni. Primjenjivane su od prvih dana oružane borbe do završnih operacija^(za) konačno oslobođenje zemlje, s tim što su u periodu 1941-1943, do kapitulacije fašističke Italije bile više zastupljene.

Prvih dana okupacije i oslobodilačkog rata izvršeno je više napada na pojedine okupatorske vojnike, policajce, pripadnike kvislinških formacija i organa okupatorsko-kolaboracionističke vlasti. Tako je još u toku jula 1941. u Ljubljani registrovano pet slučajeva napada na italijanske vojnike, uglavnom radi oduzimanja oružja.¹ Početkom jula grupa aktivista NOP Zagreba (Pavle Pap, Rudolf Kroflin, Ante Milković, Martin Mojmir i Stipe Ugarković), likvidirala je ozloglašenog policijskog

agenta Ljudevita Tiljaka. Tokom istog mjeseca aktivisti NOP Požarevca izvršili su više atentata na njemačke doušnike koji su im dostavljali podatke o pripadnicima NOP (njihovim prebivalištima, kretanju, vezama i tsl.). Medju prvima ilegalci su u ovom gradu likvidirali Jovana Bingela, saradnika okupatora; akciju je izvela skojevska grupa na čelu s Draganom Milojkovićem, sekretarom MK SKOJ-a za Požarevac. Sem toga, aktivisti NOP Požarevca su tokom jula izveli još dva atentata u kojima su likvidirali sudiju okružnog suda Šabanjskog i pripadnika Ljotićevog "Zbora" Vučkovića. Trinaestog jula u Majdanpeku je likvidiran žandarmerijski narednik Martin Penošek.² Sredinom jula ilegalci Čačka izvršili su atentat na sekretara Ljotićevog "Zbora", koji je bio Njemcima na usluzi, naročito oko identifikovanja pojedinih članova partijske organizacije i ilegalaca.³

Dvadeset sedmog jula 1941. u Drvaru (sada: Titov Drvar) je grupa aktivista NOP likvidirala oružničkog bojnika NDH, a dva dana kasnije u Leskovcu je izvršen atentat na zloglasnog žandarmerijskog narednika Djura Pištala. Sjutradan su pripadnici NOP u Šiški (predgradje Ljubljane), likvidirali dva karabinijera i jednog službenika Gestapoa. Aktivisti NOP Prokuplja 4. avgusta teže su ranili bombom sreskog načelnika Milivoja Župića.⁴ Aktivisti NOP Beograda su tokom avgusta 1941. izvršili nekoliko atentata, uglavnom na istaknute okupatorske agente i druge saradnike. Tako je 5. avgusta grupa od pet ilegalaca, članova jedne skojevske grupe, kod Šarene ćuprije u Beogradu izvršila atentat na Svetozara Vujkovića, zloglasnog agenta Specijalne policije. Medjutim, tom prilikom je likvidiran samo njegov

vozač motocikla, a Vujković je teže ranjen. Ubrzo potom 8. avgusta, jedna skojevska grupa izvršila je atentat na Žiku Jovanovića, takodje agenta Specijalne policije; medjutim, i on je samo teže ranjen. Bez obzira na djelimične uspjehe ilegalaca u ovim akcijama, ipak su one znatno uznemirile policiju i saradnike okupatora, pa su se već tada počeli kretati u grupama ili pod pratnjom drugih agenata.⁵

Petog avgusta izvršen je pokušaj likvidacije njemačkog poručnika Kruta Valdmana i policijskog inspektora nekog Krišmana na Pančevačkom mostu, gdje ih je sačekala grupa ilegalaca dok su se automobilom vraćali iz Beograda.⁶ Upravo tada je Mićo Panić, s još dvojicom ilegalaca u Aleksincu, u sred dana, na tržnici likvidirao Kruma Ošakovića, sreskog načelnika, koji je policiji potkazivao aleksinačke komuniste i rodoljube i učestvovao u njihovom otkrivanju i hapšenju.⁷ Tokom avgusta aktivisti NOP Kragujevca organizovali su više atentata na organe policije i petokolonaše. U jednoj od tih akcija njemačkim vlastima su pali kragujevački ilegalci Steva Zorić i Boža Petrović.⁸ Sredinom avgusta u Leskovcu su aktivisti NOP (Slavko Djordjević, Nikola Todorović i Branko Jovanović Korčagin) likvidirali policijskog agenta Mihaila Djordjevića-Ćućuliju, a 15. avgusta ilegalci Jagodine likvidirali su špijunku i saradnika okupatora Olgu Ladjarević. Zadnjih dana avgusta pripadnici jedne udarne grupe sačekali su policijskog agenta Žiku Jovanovića ispred njegovog stana u ulici Gospodara Vučića u Beogradu i tom prilikom ga teško ranili u trbuh i noge. Ilegalci su se po završenoj akciji blagovremeno sklonili od potjera policije.⁹

Trećeg septembra 1941, Radovan Ćosić, aktivista NOP Beograda, vatrom iz revolvera likvidirao je u Negotinskoj ulici jednog njemačkog vojnika. Povodom toga, njemačke vlasti su sjutradan, 4. septembra, strijeljali 50 aktivista NOP i drugih rodoljuba.¹⁰ Istog dana, kada su u Beogradu za odmazdu strijeljani 50 aktivista NOP, dvojica omladinaca članova VOS, u Ljubljani napali su tri italijanska vojnika, ranili ih i oduzeli im oružje, dok je u Ljubljanskom Gradu jedan omladinac, pripadnik OF, likvidirao italijanskog oficira. Tih dana u Ljubljani aktivisti NOP su likvidirali još dvojicu italijanskih doušnika.

Upravo zbog sve češćih likvidacija pripadnika okupacionih snaga u okupiranim gradovima, komandant kraljevskih karabinijera u Ljubljani Luidji Brukietti, u svom petnaestodnevnom izvještaju od 7. septembra 1941, pored ostalog, konstatuje da su "napadi na italijanske vojnike u porastu ", kao i "atentati na vojničke stanove i kasarne". Ukazujući na opasnost od takvih akcija, u pomenutom izvještaju se ističe da po pravilu takve akcije ostaju nekažnjene "zbog teškoća da se otkrije izvršilac", pa sve to "jako umanjuje prestiž oružanih snaga", što su italijanski i drugi okupatori poklanjali izuzetno mnogo pažnje.¹¹

Slične akcije izvodjene su i u drugim okupiranim gradovima Jugoslavije. Tako su aktivisti NOP Zagreba 7. septembra likvidirali policijskog agenta Ivana Majerholda. Istog dana i pripadnici NOP Požarevca izvršili su atentat na jednog njemačkog tumača. U toj akciji teško je ranjen još jedan saradnik okupatora. Početkom septembra, u Kraljevu je jedna naoružana omladinska trojka izvršila atentat na dvojicu nedićevih žandarmerij-

skih oficira, povodom čega je OK KPJ za Kraljevo 12. septembra izvještavao da su "tri omladinca izvršila ubistvo komandanta i poručnika žandarmerije". Istovremeno je trojici partizana uspjelo da neopaženo udju u Jagodinu i da likvidiraju ozloglašenog petokolonaša Životija Stojkovića. Četrnaestog septembra aktivisti NOP Splita bombom su ranili tri italijanska vojnika iz sastava 13. posadnog bataljona, dok su ilegalci Beograda u Vojvodjanskoj ulici likvidirali jednog njemačkog vojnika - gestapovca dok se nalazio na straži. Sedam dana kasnije, 21. septembra, ilegalci Jagodine uspjeli su da u kancelariji fabrike šećera "ROT" likvidiraju njemačkog komesara fabrike, ruskog emigranta Viktorija Ivanova.¹²

Aktivisti NOP Splita su 24. septembra teško ranili poznatog fašističkog denuncijanta Zvonimira Petraela. Istog dana, u Ljubljani je likvidiran italijanski špijun Leopold Kovačić. Tih dana u Ljubljani je izvršen neuspjao atentat na italijanskog kvislinga generala Rupnika u njegovom stanu.¹³ Krajem septembra i prvih dana oktobra u Beogradu je izvedeno više akcija takvog karaktera, medju kojima i atentat na Petra Simića, agenta Uprave grada Beograda. Ovaj agent je duže vremena prije rata radio u IV antikomunističkom odsjeku Uprave grada Beograda i bio poznat kao ogorčeni protivnik komunista. Lično je učestvovao u hapšenju i proganjanju komunista zavrijeme Kraljevine Jugoslavije, a za vrijeme okupacije stavio se okupatorima na raspoloženje. Atentat na njega izvršili su 27. septembra Boža Stamenković, član MK SKOJ i Blažo Barović, student, obojica aktivisti NOP-a. Istog dana grupa beogradskih ilegalaca izvršila je atenta na

dr Velimira Danilovića, istaknutog funkcionera Ijotićevog "ZBORA", međutim ova akcija je samo djelimično uspjela, jer je Dimitrijević samo teže ranjen (ilegalci su uspjeli da se neopaženo sklone od policije).¹⁴

Krajem septembra 1941. ilegalci su napali jednog italijanskog oficira u zgradi sreskog načelstva u Ogulinu. U Beogradu su 1. oktobra, aktivisti NOP (Miroslav Marković, Dimitrije Dimitrijević, Pero Gromiko i Milan Posavac), poslije dobro izvršenih priprema likvidirali policijskog agenta i funkcionera Uprave grada Beograda Miloša Pajića, u Braničevskoj ulici, nedaleko od njegovog stana.¹⁵ Tokom oktobra beogradski ilegalci su izvršili još nekoliko atentata, uglavnom na pripadnike okupatorske vojske i policije. U izvještaju Načelnika štaba njemačke okupacione uprave od 29. septembra 1941, ističe se da je u Beogradu zbog atentata na njemačke vojnike "streljano za odmazdu 150 komunista", dok se u izvještaju šefa njemačke policijske službe od 5. oktobra 1941. ističe da su samo u periodu od 27. septembra do 3. oktobra izvršena tri atentata na pripadnike njemačke oružane sile.¹⁶ Značajne uspjehe na ovom polju postigli su aktivisti NOP Splita i Šibenika. Tako je 1. oktobra u Splitu ranjen Luka Čukić, bivši predsjednik Hrvatskog radničkog saveza. Istog dana aktivisti NOP Čačka likvidirali su policijskog agenta, izbjeglicu iz Jajca Vladimira Delića. Ilegalci Šibenika su 11. oktobra likvidirali italijanskog špijuna Antuna Skotona, dok su u Splitu istovremeno likvidirani okupatorski doušnici i članovi fašističke orfanzacije Alojz Presel i Antun Krstulović.¹⁷ Dva dana kasnije, 13. oktobra, aktivisti NOP Ljubljane teško su

ranili pomoćnika slovenačkog kvestora.¹⁸ Polovinom oktobra u Beranama je ubijen predsednik kvislinške opštine i italijanski špijun Tomica Čukić. Nešto ranije, 7. oktobra, u Skoplju je jedna omladinska grupa izvršila atentat na agenta bugarske fašističke policije Manu Mačkova, ali je ovog puta Mačkov samo teže ranjen.¹⁹

U skladu sa direktivama i uputstvima Vrhovnog štaba iz Užica (sada: Titovo Užice) od 19. oktobra 1941. "da se sav narod mobiliše u interesu fronta, da se zemlja pretvori u ratni logor", aktivisti NOP u gradovima su još odlučnije preduzimali oružane akcije, naročito likvidacije pojedinaca, okupatorskih funkcionera i policajaca, kao i drugih pripadnika okupacione vlasti, s ciljem da se izaziva nesigurnost, pa i panika, među okupatorskim i kvislinškim snagama.

Od atentata u tom periodu, do kraja 1941, na okupatorske vojnike i doušnike valjalo bi izdvojiti atentat od 6. novembra u Nikšiću, kada su dvojica članova KPJ, Gigo Cerović i Milo Milatović likvidirali bivšeg jugoslovenskog žandarma i italijanskog špijuna Franca Košaka.²⁰ Zatim atentat od 9. decembra u Zagrebu, kada je jedna udarna grupa likvidirala domobranskog stražara i ranila još dvojicu domobrana, zbog čega su ustaške vlasti preduzele masovna hapšenja u Zagrebu i okolini. Povodom toga, sekretar CK KP Hrvatske, Vlado Popović, izvještavao je CK KPJ da je "u nedjelju jedna omladinska grupa likvidirala dva agenta i jednog ustašu na Trešnjevki", dodajući da je povodom toga "nastalo masovno hapšenje".²¹ Sem toga, aktivisti NOP Ljubljane su 17. decembra likvidirali italijanskog špijuna a

drugog teško ranili. Dvadeset trećeg decembra, takodje u Ljubljani, jedan aktivista NOP, pripadnik VOS-a, u Marmontovskoj ulici vatrom iz revolvera teško je ranio italijanskog višeg oficira Mencione Otavija, zapošljenog u Direkciji za ishranu i dr.²²

Iz do sada iznijetog moglo bi se zaključiti da su aktivisti NOP tokom 1941. izveli veći broj atentata na pripadnike okupatora i njihove saradnike, naročito u većim administrativnim i industrijskim centrima, sve s ciljem da se neprijateljima NOP nanesu gubici, da se stvara nesigurnost i napetost kod okupatorskih vojnika upravo tamo gdje su smatrali da im je bezbjednost najveća. Koliko su te likvidacije pojedinih okupatorskih funkcionera, vojnika ili policajaca uticale na moral trupa u cjelini, posebno na izazivanje stalne napetosti i straha, vjerovatno najpotpunije iskazao je vazduhoplovni major Helmut u pismu svom prijatelju Ginteru još u avgustu 1941, gdje - opisujući atmosferu u Beogradu - podvlači: "Osjećam se kao da sam pao podobranom u vraško neprijateljsko gnijezdo... Ovaj grad je poludeo... Već dva mjeseca ovdje prašte revolveri i gore naši kamioni. Ne znam šta hoće ti njihovi dečaci kada pale novine i garaže ili kada vrše atentate na feldvebele". Koliko su takve akcije aktivista NOP unosili nemir medju okupatorske funkcionere i oficire vidi se i iz činjenice da "jedva čekaju" da napuste Beograd i Jugoslaviju, i: "da ponovo poletimo, pa makar i na Istok". Najzad, za ilustraciju stanja u Beogradu, major Helmut, ističe: "Imam takav osjećaj kada uveče ilazim iz automobila kao da će mi svakog časa neki grubi Balkanac sručiti metak u glavu".²³

Četvrtog januara 1942. aktivisti NOP Ljubljane u parku Tivoli likvidirali su policijskog komesara i italijanskog doušnika Ivana Polaka. Sjutradan je Dragan Rodić, učenik VI razreda gimnazije, aktivista NOP Beograda, likvidirao A. Njesternika, pripadnika Ruskog zaštitnog korpusa. Petnaestog januara ilegalci Splita (Miloš Kalajdžić, Vjekoslav Glavina, Miloš Dvornik i Nikola Subota) po instrukcijama MK KPH za Split, u Vrh-manuškoj ulici likvidirali su jednog od najozloglašnijih fašista u gradu funkcionera mjesne fašističke organizacije Antonia Hofmana. Zbog toga su italijanske vlasti, za odmazdu, strijeljale trojicu zatvorenih komunista.²⁴

Aktivisti NOP Beograda tokom marta 1942. izvršili su dva atentata na agente Specijalne policije. Prvu akciju izveli su Djuro Madjerčić, Milić Martićević, Nikola Strineka i Branko Bulat. Poslije detaljne pripreme, ova grupa je - na inicijativu MK KPJ za Beograd - 6. marta likvidirala poznate agente Specijalne policije Djordja Kosmajca i Obrada Zaladu. Nekoliko dana kasnije, 14. marta, grupa ilegalaca Beograda (Karlo Lukač, Sava Milić i Predrag Vijorović) likvidirali su Dragoljuba Šterića, takodje agenta Specijalne policije i starešinu I kvarta Uprave grada Beograda. Medjutim, policiji je uspjelo da u organizovanoj potjeri ubije Lukača i da uhapsi Savu Milića i Predraga Vijorovića, koje je nešto kasnije strijeljala.²⁵

U Stocu je aktivista NOP Žarko Glogovac, vatrom iz pištolja 9. marta 1942. teško ranio opštinskog predsjednika Biležke oblasti Junusa Djulepu i njegovog pratioca. Tih dana aktivisti NOP Pančeva likvidirali su policijskog službenika i

pripadnika njemačke narodnosne grupe Alfons Karela.²⁶ Dva dana kasnije, trojica aktivista NOP Mostara hladnim oružjem teško su ranili Radmila Grdžića, bivšeg generalnog sekretara Jugoslovenskog sokolskog društva, koji je u Mostaru - u ime Komande četničkih odreda za Bosnu i Hercegovinu - radio na uspostavljanju saradnje između četničkih jedinica i italijanske vojske. Istog dana, druga grupa ilegalaca pokušala je da likvidira Stjepana Barbarića, sekretara Velike Župe Hum u Mostaru, ali bomba koju su aktivisti NOP na Barbarića bacili nije eksplodirala. Desetog aprila 1942. Vangel Todorovski je u Bitolju likvidirao načelnika jednog odjeljenja državne sigurnosti i ranio jednog policajca. Međutim, poslije izvršenog atentata, Todorovski je - da ne bi čiv pao u ruke bugarskoj policiji - izvršio samoubistvo. Dva-desetog aprila 1942, aktivista NOP Mostara, Sulejman Čišić sa grupom ilegalaca izvršio je atentat na profesora gimnazije i ustaškog vodju Vinka Malvića ispalivši u njega osma revolverskih metaka. Nekoliko dana kasnije, 23. aprila, aktivisti NOP Mostara su izveli atentat na ustašu Sulejmana Bašagića. Povodom toga, Upravitelj redarstva za Mostar izvještava Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, da je izvršen atentat "sa dva hica iz samokresa na Bašagića Sulejmana, bivšeg načelnika opštine Nevesinje i istaknutog ustaškog saradnika", dodajući: "nedvojbeno je da su atentat izvršili komunisti".²⁷ Poslije ovih akcija ustaška policija je izvršila veliki broj hapšenja aktivista NOP i drugih rodoljuba u Mostaru i njegovoj okolini.

Petnaestak dana kasnije, 6. maja, u Bitolju Stevan Naumovski Stiv, član MK KPJ za Bitolj, likvidirao je bugarskog

oblasnog policijskog načelnika Aleksandra Krčinova. Uprkos tome što je bugarska policija odmah blokirala čitav grad, Namumov je uspio da se preko ilegalnih veza skloni na bezbjedno mjesto i da se sutradan prebaci za Prilep. Aktivisti NOP Risna 20. jula 1942. likvidirali su Petra Celovića italijanskog doušnika.²⁸

Istog dana kada je u Beogradu izvršen atentat na agenta Dragoljuba Šterića, udarna grupa zemunskih ilegalaca 14/15 marta likvidirala je šefa političkog odsijeka ustaškog redarstva Valtera Filipovića. Nekoliko dana kasnije, aktivisti NOP Zemuna likvidirali su agenta Zukanovića koga su ustaške vlasti bile ubacile među radnike u preduzeću "Ikarus", s ciljem da otkrije organizaciju, u kojoj je inače rad NOP-a bio dobro organizovan.²⁹ Osmog juna 1942. aktivisti NOP Valjeva likvidirali su Arsić Živorada, žandarmerijskog narednika, a nekoliko dana kasnije (16. jula) ilegalci Beograda likvidirali su žandarma Aleksandra Vuletić.³⁰ Početkom avgusta 1942. zemunski aktivisti NOP (Milan Uzelac i Djordje Kolarić) likvidirali su jednog nemačkog oficira u blizini Konjičke škole i zaplijenili njegovo oružje.

Tokom ljeta 1942. omladinske udarne grupe Zagreba - bez obzira na zamašna hapšenja, naročito u prvoj polovini ove godine - uspjele su da razviju značajnu aktivnost, naročito na planu likvidacije pojedinih policijskih agenata i funkcionera Ustaške nadzorne službe. Upravo u to vrijeme u Zagrebu je likvidiran jedan policijski agent, dok je drugi teško ranjen. Tokom avgusta omladinske grupe Zagreba izvele su nekoliko

atentata. Tako, npr., 26. avgusta, jedna omladinska grupa likvidirala je ustaškog agenta Franju Smoljanca. Dva dana kasnije, grupe aktivista NOP Zagreba pokušala je da izvrši atentat na ustaškog agenta Ivicu Kralja. Medjutim, 31. avgusta jedna trojka zagrebačkih omladinaca uspjela je da u sred Zagreba likvidira ustaškog agenta Josipa Vukmirovića.³¹

U Šibeniku su aktivisti NOP 17/18. avgusta 1942. bombom likvidirali jednu italijansku špijunku, a sličnihakcija bilo je i u Zatonu i Tijesnom. Upravo zbog toga, Komanda karabinijera - odjeljenje Šibenik, obavještava Guvernera Dalmacije da je u periodu od 14. do 26. avgusta 1942. "izvršeno nekoliko političkih osveta partizana prema italijanskim konfidentima u Šibeniku, Zatonu i Tijesnom".³² Tih dana (20. avgusta) u Skoplju je grupa skojevaca (Rpe Jakovlevski, Kočo Butuljano, Angele Mihajlovski i Branko Frikand) likvidirala po zlu poznatog fašističkog agenta i bugarskog doušnika Manu Mačkova.³³ Tokom avgusta aktivisti NOP Maribora likvidirali su dvojicu njemačkih denucijanata zbog čega je njemačka policija preduzela brojna hapšenja stanovništva.³⁴ Prvog septembra sedmorica omladinaca iz Zagreba pokušali su da likvidiraju agenta Slavka Košara, ali su tom prilikom pali u ruke ustaške policije.³⁵ U drugoj polovini septembra 1942. ilegalci Splita su u Majdanu kod Solina likvidirali Ivana Ranijeka okupatorskog doušnika.³⁶

Tridesetog septembra 1942, aktivisti NOP Stare Pazove likvidirali su na ulici agenta Ivana Plezibata u momentu dok je ovaj namjeravao da ih legitimise i hapsi.

Krajem oktobra aktivisti NOP Šibenika su izveli smjelu akciju: grupa od 10 ilegalaca upala je u zgradu predsjedništva fašističke stranke, likvidirala zatečene fašiste i demolirala prostorije. Krajem godine, 23. decembra, pripadnici NOP Kruševca izvršili su atentat na jednog njemačkog vojnika-stražara ispred fabrike salame i tom prilikom ga teško ranili, dok je sjutra dan, u Mladenovcu Živka Damjanović na ulici bombom ranila dva njemačka vojnika, a potom vatrom iz revolvera likvidirala četničkog vojvodu Jovana Vojinovića, koji je pokušao da je u tom momentu uhapsi. Medjutim, na ovom zadatku Živka Damjanović je poginula.³⁷

Tokom 1943. i kasnije do kraja oslobodilačkog rata, aktivisti NOP u okupiranim gradovima izvodili su atentate i druge oružane akcije, ali u mnogo manjem obimu, prvenstveno radi veoma brutalnih represalija okupatora nad stanovništvom onih mjesta u kojima su se takve akcije izvodile. Pa ipak, već prvih dana 1943. aktivisti NOP Zagreba su likvidirali ustašu Franju Horvata. Dvojica mostarskih ilegalaca, 1. februara, u ulici Kralja Tomislava u Mostaru likvidirali su ozloglašenog policijskog agenta Mustafu Grbonju, koji je po svojim zločinima nad pripadnicima NOP bio poznat kao "mostarski Kosmajac".³⁸ Prvih dana februara u Trogiru su aktivisti NOP likvidirali Ivu Antičevića, a nešto kasnije 11. februara u Splitu je jedan skojevac teško ranio Vicefederala Fašija, Djovani Sava (Giovanni Savo) koji je nakon nekoliko dana podlegao ranama. Tih dana, aktivisti NOP-a Kruševca izvještavali su, pored ostalog, da ^{su} u gradu likvidirali petoricu okupatorskih agenata i doušnika i kao i to da je

njihovo likvidiranje u narodu prihvaćeno sa zadovoljstvom.³⁹ Aktivisti NOP Brača, 1. aprila. likvidirali su usred Bola jednog ustaškog legionara-mornara koji se tada nalazio na odsustvu. Povodom toga, italijanski vojnici su izvršili represaliје, zapalivši nekoliko kuća u Bolu.⁴⁰

Petnaestog aprila 1943. grupa partizana i omladinaca iz Toplice - uz pomoć nekolicine pripadnika Nacionalne službe, simpatizera NOP - uspјela je da likvidira Miloša Kataraša, kapetana vojske Kraljevine Jugoslavije i referenta Nacionalne službe za obnovu Srbije. Noću 20/21. maja grupa partizana 2. bataljona 1. južnomoravskog NOP odreda, neopaženo je ušla u Leskovac i uz sadejstvo ilegalaca likvidirala je u sred grada šefa tajne policije Milana Krulja. Kao odmazdu za ovu akciju feldkomandantura u Nišu naredila je 31. maja 1943. streljenje deseterice aktivista NOP.⁴¹ U Kaštel-Novom, omladinka Tanja Kuzmanović je 16. juna sa tri revolverska metka likvidirala poznatog italijanskog špijuna Andjelka Ivetića, a mjesec dana kasnije 13. jula ilegalci Starog Grada likvidirali su okupatorskog doušnika Milošića.⁴²

Početkom avgusta u Prokuplju je Vitomir Rakić, na inicijativu partijskog rukovodstva, vatrom iz revolvera likvidirao jednog bugarskog policajca, koji je svojim radom počinio mnoge zločine u Gradu i okolini. Upravo tih dana, 8. avgusta, aktivisti NOP u Dugom Selu likvidirali su dvojicu njemačkih vojnika.⁴³

Tokom 1944. i kasnije, do konačnog oslobodjenja zemlje aktivisti NOP u okupiranim gradovima su još intenzivnije

nastavili sa izvodjenjem atentata, s obzirom na to da su se sve više koristila iskustva i pomoć partizanskih jedinica. Na- ročitu aktivnost na tom polju pokazali su aktivisti NOP Zemuna koji su razradili plan za likvidaciju njemačkih i ustaških fun- kcionera. Tako je 9. februara 1944. grupa aktivista NOP-a izvr- šila atentat na "izvidnika župske redarstvene oblasti" Ivicu Pavelića. S proljeća 1944. u Zemu u je likvidiran i Ivan Bošić, agent, koji je završio gestapovsku školu u Osijeku i sastavljao spiskove "sumnjivih osoba" po kojima je policija hapsila aktivis- te NOP u Gradu.⁴⁴ Aktivisti NOP Banja Luke su 17. marta bombom teško ranili jednog domobranskog oficira, a nekoliko dana kasni- je (25. marta) u Grudi je hicima iz revolvera likvidiran načel- nik grada. Povodom toga njemačke vlasti su preduzele opsježna istraživanja. Jedanaestog aprila, u Metkoviću, grupa pripadnika NOP, u neposrednoj blizini željezničke stanice likvidirala je dvojicu ustaša, dok su trojicu teško ranili.⁴⁵

U Rijeci i Sušaku, kao i u nekim drugim gradovima na sjevernom Jadranu, likvidirani su okupatorski doušnici i saradni- ci već u prvim danima 1944. godine. Tako, početkom marta u Su- šaku je likvidiran Mate Saftić, načelnik Bribira i njemački douš- nik, a istovremeno, grupa ilegalaca je na ostrvu Krku likvidirala Matu Jusića, takodje njemačkog špijuna. U Rijeci su omladinske grupe izvršile više akcija protiv članova tzv. Grupo d' azione fascista di Fiume. U jednoj takvoj akciji likvidiran je rukovodi- lac OVRE Andrija Škrobonja. Tih dana omladinske grupe Rijeke li- kvidirale su i njemačkog agenta Šuperinu, koji je u više navrata denunci- rao političke aktiviste, radnike tvornice "Torpedo". Tokom

narednih mjeseci, udarne grupe Rijeke i Sušaka likvidirale su još nekoliko narodnih neprijatelja, uglavnom doušnika i policajaca, medju kojima i funkcionera Ustaške nadzorne službe Franju Grabara i u Rijeci ozloglašenog gestapovca Pirca.⁴⁶

Tokom ljeta 1944. izvršeno je više atentata, naročito na pojedine kolaboracioniste. Tako je već 2. avgusta grupa aktivista NOP-a likvidirala četničkog komandanta mjesta i komandanta odreda Srpske državne straže. Sedmog avgusta, aktivisti NOP Zemuna likvidirali su saradnika okupatora Štiglica, kao i Branislava Sevarovića, šefa Političkog odsjeka Utaške policije. Ubrzo zatim likvidiran je i Savarovićev pomoćnik Boža Šarić, a dvadesetog avgusta 1944. grupa. niških ilegalaca teško je ranila šefa niške Specijalne policije.⁴⁷

Aktivisti NOP u okupiranim gradovima Jugoslavije izveli su veliki broj atentata na pripadnike okupatora, policije i kolaboracionista i u tim akcijama nanijeli im osjetne gubitke. Pored toga, takve akcije imale su veliki moralno-politički, psihološki i propagandni značaj kako za aktiviste NOP i stanovništvo tako i za okupatorske vojnike i kolaboracioniste.

Napadi na patrole i manje jedinice okupatora

Ove akcije su rjedje izvodjene nego pojedinačne likvidacije neprijatelja NOP u okupiranim gradovima. Rukovodstvo NOP (lokalno, okružno ili nacionalno), pristupalo je takvim akcijama u raznim slučajevima:

- u znak odmazde za surove represaliije počinjene na teritoriji okupiranog grada ili u njegovoj bližoj ili daljoj

okolini;

- da bi se neutralisala bučna fašistička propaganda o stanju na jugoslovenskom ratištu ili na frontovima drugog svjetskog rata;

- da bi se u vrijeme zamašnjih ofanzivnih operacija okupatorskih trupa protiv operativne grupacije Vrhovnog štaba NOVJ ili pojedinih žarišta oružane borbe, izazvala nesigurnost u važnijim uporištima okupatora i na taj način vezivale njegove snage i sredstva, čime se ujedno - posredno - olakšavao položaj napadnutih oslobodilačkih jedinica;

- radi demoralizacije pripadnika okupatorskih trupa i okupacionog aparata, podizanja samopouzdanja kod stanovništva, kao i u cilju razbijanja pojedinih posada neprijatelja i njihovog prevodjenja na stranu NOVJ.

U ovim slučajevima, najčešće, angažovan je veći broj naoružanih ilegalaca, pri čemu je samo izvodjenje akcije bio munjevit prepad, potpuno iznenadjenje za okupatora, vršen u raznim djelovima grada, tokom dana ili noći, za vrijeme fašističkih praznika i svečanosti i sl. Tako, naprimjer, grupa tekstilnih radnika iz Duge Rese pod rukovodstvom partijske organizacije 31. jula 1941. napala je manju skupinu italijanskih vojnika. Nekoliko dana kasnije, 4. avgusta, grupa od 12. omladinaca-aktivista NOP Zagreba, na inicijativu PK i MK SKOJ-a a (pod rukovodstvom Slavka Komara) napala je bombama iz Botaničkog vrta 13. jurišnu četu ustaških sveučilištaraca ispred Djačkog doma i tom prilikom ranili oko 30 ustaša. Nakon izvršene akcije - po unaprijed

utvrđenom planu - svi učesnici su se povukli u baze; međjutim ustaška policija je uspjela da uhapsi trojicu omladinaca, i da primjenom strahovitog mučenja od jednog sazna ilegalne stano-ve gdje su bili smješteni ostali učesnici. Tako je u toku no-ći došlo do novih hapšenja aktivista NOP i njihovih simpatize-ra. Ipak ova akcija bila je neočekivano veliki udarac ustaškom pokretu u cjelini i to u njegovom najjačem uporištu, na pragu Pavelićeve rezidencije.⁴⁸

U Okružnom komitetu KPJ za Niš (koji je djelovao u gradu) vršene su od početka okupacije pripreme za izvodjenje oružanih akcija protiv okupatora i njegovih saradnika. U tom smislu analizirane su razne mogućnosti za što bolju organizaci-ju pripreme i izvodjenja akcija. Prema tom planu Aleksandar Vojinović, djak Poljoprivredne škole 3. avgusta napao je bom-bama grupu njemačkih oficira u hotelu "Park", u centru grada i tom prilikom nanio im gubitke od 19 mrtvih i veći broj ranjenih. Povodom toga u Nišu je zaveden policijski čas i raspisana pot-jernica za izvršiocem, koji je ucijenjen na 100.000 dinara. Is-tovremeno, vršilac dužnosti bana Moravske banovine uputio je apel građanima pozivajući ih na lojalnost prema njemačkim oku-patorima, istovremeno ih upozoravajući na represali-je ukoliko se ne bude poštovao "red i mir".⁴⁹

Petnaestog avgusta na Visu je jedna grupa od 15 čla-nova KP i SKOJ-a napala i razoružala grupu od sedam italijan-skih mornara na osmatračkoj stanici Hum. Povodom toga, italijan-ske vlasti su sjutradan uhapsile pedeset građana i držali ih kao taoce. Jedna grupa mjesnih partizana uspjela je 5. septem-

bra da neopaženo udje u Jagodinu, da likvidira poznatog petokolonaša i okupatorskog saradnika Životija Stojkovića, a zatim je uz pomoć aktivista NOP, iz zasjede napala njemačku patrolu (kojom prilikom joj je nanijela gubitke od sedam poginulih i nekoliko ranjenih vojnika). Poslije izvršene akcije svi borci su uspjeli da se izvuku iz grada bez gubitaka.⁵⁰

U Osijeku su aktivisti NOP, u toku noći 6/7. septembra pušćanom vatrom napali putnički voz koji je ulazio u stanicu. U Zagrebu je 12. septembra jedna omladinskagrupa napala autobus s njemačkim vojnicima u Zvonimirovoj ulici i ranila dva vojnika. Povodom toga ustaška i okupatorska štampa donijela je više napisa o "komunističkim zločinima koji bacaju ljagu na lojalni i prijateljski Zagreb". Dva dana kasnije, 14. septembra, takodje u Zagrebu, jedna omladinskailegalnagrupa, sastavljena od desetak omladinaca napala je bombama ustaše u Vrbanićevoj i Bužanovoj ulici i prema izvještajima ustaških komandi i policije nanijela im gubitke od 12 teže ranjenih vojnika. Medjutim, u ovoj akciji ustaška policija je uhapsila Rudolfa Kroflina, rukovodioca grupe i jednog od inicijatora ove akcije, kao i Vladu Gluhaka.⁵¹ Istog dana Mjesni komitet KPH za Split organizovao je dvije oružane akcije na okupatorske vojnike: aktivisti NOP-a napali su bombama grupu italijanskih vojnika ispred kasarne "Roma" i lakše i teže ranili pet vojnika; istovremeno, druga grupa napala je patrolu karabinijera i u sukobu jednog likvidirala, dok je drugi lakše ranjen.⁵²

Desetak dana kasnije, 26. septembra 1941, aktivisti NOP-a Ljubljane napali su trojicu podoficira iz divizije

"Granatieri di Sardegna". Usljed učestalih napada na italijanske vojnike u Ljubljani i u drugim gradovima Ljubljanske pokrajine, Komanda italijanskog 11. korpusa je još početkom septembra izvještavala Komandu 2. armije o teškoj situaciji koja je izazvana "postojanjem oružanih grupa koje napadaju smjelo i okrutno prezirući vlastite živote". Sem toga, gotovo svakodnevni "napadi na vojnike i policijske agente" izazivalo je kod italijanskih vojnika i oficira stalnu napetost i strah za lični opstanak.⁵³ U skladu s direktivama i uputstvima Vrhovnog štaba NOVJ od 19. oktobra 1941: "da se zemlja pretvori u ratni logor", aktivisti NOP u okupiranim gradovima su još odlučnije preduzimali oružane akcije, najčešće prepade na patrole i manje grupe, svu u cilju uznemiravanja okupatora i kolaboracionista, kao i stvaranja nemira i panike u njihovim redovima.

Aktivisti NOP Splita su 19. oktobra bombama napali grupu italijanskih vojnika na Trgu Gospe i tom prilikom ranili devet vojnika. Te noći i sutradan, pripadnici NOP Splita napadali su okupatorske vojnike u raznim djelovima grada. U izvještaju Pokrajinskog komiteta KPH za Split ističe se da je zbog oružanih napada na italijanske vojnike u Splitu zaveden policijski čas od 18 do 06 časova, kao i da su raspisane potjernice za aktivistima NOP "koji ruše red i mir".⁵⁴ Krajem oktobra 1941. grupa aktivista NOP Šibenika na čelu s Žikom Bulatom, napala je bombama italijanski kamion sa posadom na ulazu u gradsku tržnicu i tom prilikom teže ranila trojicu italijanskih vojnika. Povodom toga, okupacione vlasti su uhapsili oko 50 gradjana i zavele policijski čas od 18 do 06 časova.⁵⁵

Nesumnjivo najveće rezultate postigli su aktivisti NOP Splita, kada su 9. novembra 1941, pod neposrednim rukovodstvom Rade Končara bombama napali italijansku muziku u momentu kada se vraćala sa ceremonijala spuštanja italijanske zastave. Tom prilikom poginulo je i teže ranjeno oko 30 italijanskih oficira i vojnika.⁵⁶ Tih dana je jedna udarna trojkaneopaženo ušla u Smederevsku Palanku, napala bombama Ortskomandanturu (Komanda grada, a zatim upala u Malu Planu i na njesnoj željezničkoj stanici likvidirala jednog njemačkog vojnika i dva petokolonaša.⁵⁷

Krajem 1941. grupa pripadnika NOP iz Ivanić Grada, na čelu s Matom Svetličićem, napala je domobransku stražu kod Ludinskog mosta, a dvadesetak dana kasnije, 17. januara 1942, aktivisti NOP Solina - po direktivi Mjesnog komiteta KPH za Solin - napali su bombama italijanske oficire u oficirskoj menzi i tom prilikom ranili pet oficira. Polovinom januara u izvještaju Prefekta policije upućenom Krajskomandanturi Veliki Bečkerek (danas Zrenjanin), pored ostalog, ističe se da je u proteklom periodu, do oktobra 1941, od strane komunista "izvršeno desetak napada na policijske organe i gradjane."⁵⁸

U Okučanima je 26. marta 1942. grupa omladinaca i članova KPH napala domobransku stražu i tom prilikom likvidirala jednog i lakše ranila drugog stražara. U Nikšiću je 26. juna 1942. pripadnik NOP-a Lujo Davidčo samoinicijativno bacio bombu medju italijanske oficire u hotelu "Amerika" i nanio im gubitke od nekoliko mrtvih i ranjenih. Medjutim, on je od preživjelih oficira bio odmah uhapšen i nakon strahovitog mučenja strijeljan.⁵⁹

Tokom 1942, u vrijeme kada je narodnooslobodilački pokret preživljavao manje ili veće krize u pojedinim zemljama i pokrajinama Jugoslavije, s vremena na vrijeme zapaža se smirivanje oružanih akcija ilegalaca, naročito napada nagrupe okupatorskih vojnika i patrole, prvenstveno zbog žestokih represalija koje su okupatorsko-kvinslinške vlasti sprovodile nad gradskim stanovništvom. Tokom 1942. u gradovima Jugoslavije, okupacione vlasti i policija su izvršile mnogobrojne provale (bilo izdajom pojedinaca ili ubacivanjem agenata u partijske organizacije), u kojima je stradalo na stotine istaknutih revolucionara, organizatora i usmjerivača ilegalnog pokreta, naročito u Beogradu, Zagrebu, Nišu, Kruševcu, Kraljevu, Skoplju, Sarajevu itd, gdje su partijske organizacije bile gotovo prepolovljene.

Tokom 1943. i kasnije, uporedo sa učvršćivanjem NOP-a u cjelini, pojačava se aktivnost ilegalnih grupa u okupiranim gradovima, prvenstveno putem prepada i drugih oružanih akcija na okupatorske straže i patrole, na pojedine objekte ili istaknute rukovodioce okupatorsko-kvinslinške vlasti. Takve akcije ilegalne organizacije sada izvode u saradnji sa manjim ili većim grupama iz sastava partizanskih jedinica, što je omogućavalo bolju organizaciju i efikasnije dejstvo. Ipak natom polju najbolje rezultate zabilježili su aktivisti NOP Beograda, Zagreba i Ljubljane, gdje su ilegalci uz pomoć partizanskih i diverzantskih jedinica izvršili niz oružanih akcija na okupatorske straže, patrole i usamljene grupe vojnika. Povodom takvih akcija, ustaške vlasti su još 1943. zaključivale da na primjer, u Zagrebu postoji "dobro organizovana grupa komunista koja sigurno imade veze s partizanima".⁶⁰

Oslobađanje istaknutih aktivista NOP-a iz okupatorskih
zatvora i bolnica

Tokom oslobodilačkog rata u izvjesnom broju slučajeva pristupalo se akcijama spašavanja istaknutih pripadnika NOP-a iz zatvora i bolnica, upotrebom oružja, pri čemu je u znatnom stepenu bila zastupljena vješto smišljena operacija, prethodno temeljito proučena i obezbijedjena, uz istovremenu primjenu raznih elemenata lukavstva radi lakšeg prodiranja u zatvorske ili bolničke ustanove, za eliminisanje stražara u njima (korišćenje lozinki i uniformi neprijatelja, osiguranje sadejstva prilikom izvršavanja akcija od strane prijatelja i simpatizera NOP-a u redovima neprijatelja.

Za ove vrste akcija vršene su duže pripreme, kako u smislu prikupljanja i provjeravanja obavještajnih podataka, tako i u pogledu izbora odvažnih i spremnih boraca - mahom dobrovoljaca, koji su često vladali njemačkim ili italijanskim jezikom i koji su bili podrobnije upoznati s običajima i navikama konkretne oružane jedinice, starješinskog kadra, kao i s drugim okolnostima koje su mogle biti bitne za izvodjenje akcije.

Medju prvim akcijama ove vrste, ujedno i s najvećim brojem učesnika bila je akcija beogradskih ilegalaca 29. jula 1941. prilikom spašavanja Aleksandra Rankovića, člana Politbiroa CK KPJ iz zatvorskog odjeljenja očne klinike u Vidinskoj ulici u Beogradu. Tom prilikom, jedna udarna grupa je upala u bolnicu i likvidirala stražara na ulazu bolnice, dok su ostale naoružane grupe (oko 50 ilegalaca) obezbjedjivale akciju. U

toku izvodjenja ove akcije došlo je do sukoba ilegalaca i žandarma, kao i s jednom njemačkom patrolom, gdje je poginuo jedan njemački vojnik, dok su dvojica ilegalaca lakše ranjeni. Zahvaljujući dobro izvršenim pripremama niko od pripadnika NOP-a nije uhvaćen. Za uspješno izvodjenje ove akcije, Glavni štab NOP odreda Jugoslavije je beogradskoj partijskoj organizaciji odao posebno priznanje: "Izražavamo našu pohvalu grupi partizana koja je 30. jula 1941. godine upala u beogradsku bolnicu i spasila iz kandži gestapoa jednog rukovodećeg borca".⁶¹

Radi što uspješnijeg izvodjenja ovakvih akcija i u drugim okupiranim gradovima, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je već prvih mjeseci oružane borbe upozoravao niža partijska rukovodstva da čine neprekidne napore da se uhapšeni pripadnici NOP-a spašavaju iz okupatorskih zatvora i logora. "Čim neki partizan padne u ropstvo ili ma ko u zatvor, odmah pokušajte spasavanje oružanim snagama" - ističe se, pored ostalog, u pismu PK KPJ za Srbiju Okružnom komitetu KPJ za Užički okrug od 14. avgusta 1941 - dodajući: "Neka vam za to bude primer beogradska partijska organizacija... ili partizani Mačve, koji su po zauzimanju sreskog načelstva, pošte i poreske uprave oslobodili iz tog zatvora 80 ljudi".⁶²

Ipak, ovakve akcije bile su dosta rijetka pojava, ali su registrovane u svim fazama rata i revolucije i gotovo u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije. Tako je, na primjer, već 10. avgusta 1941. grupa od šest naoružanih partizana Užičkog partijskog odreda iznenada upala u Baniju Baštu i iz zatvora oslobodila jednog pripadnika NOP-a, kojega su okupatorske vlasti bile

osudile na kaznu smrti.⁶³ Nešto kasnije, 12. novembra 1941. trojica partizana, na čelu s Dušanom Kvederom, uspjeli su da na prevaru udju u sudske prostorije u Sevnici, razoružanju stražara i oslobode petoricu pripadnika NOP, članova OF, koje su okupatorske vlasti, takodje, bile osudile na smrt.⁶⁴

Svakako, jednu od najsmjelijih akcija ove vrste izveli su pripadnici partizanskog odreda Korduna i Banije 18. novembra 1941. kada je jedan vod naoružanih partizana pod komandom Vječeslava Holjevca, preobučen u domobranske uniforme ušao u Karlovac, s namjerom da iz zatvorske bolnice oslobodi Marijana Čavića, sekretara MK KPH za Karlovac. Iako Čavić tom prilikom nije oslobođen (jer je u međuvremenu prebačen u zatvor), partizani su pretražili čitavu bolnicu i u povratku na izlazu iz grada sukobili se sa okupatorskom i ustaško-domobranskom stražom i nanijeli im gubitke od nekoliko poginulih domobrana i italijanskih vojnika. U prkos tome što zadatak nije izvršen u garnizonu je medju okupatorskim vojnicima došlo do panike.⁶⁵

Krajem marta 1942. aktivisti NOP-a u Ljubljani uspjeli su da iz ginekološke bolnice u Šlajmerovoj ulici oslobode Zdenku Kidrič i da joj obezbijede sigurno sklonište. Radi sigurnijeg izvodjenja ove akcije aktivisti NOP-a su prvo stupili u vezu s ljekarima, simpatizerima NOP, i zahvaljujući njima, Zdenka je blagovremeno prebačena iz sudskog zatvora na ginekološku kliniku. U toku izvodjenja akcije, članovi OF su u vrijeme "redovne posjete" neopaženo likvidirali karabinijera koji se nalazio ispred bolničke sobe i automobilom prebacili Zdenku u sklonište na uglu Doljenske ulice i Ižanske ceste.⁶⁶

Četvorica pripadnika NOP-a (borci Rasinskog partizanskog odreda), uspjeli su početkom oktobra 1942. da iz okružne bolnice u Kruševcu oslobode Stevana Milanke, člana OK KPJ za Kruševac i Isidora Milovanovića i da ih uključe u Rasinski partizanski odred. U ovoj akciji aktivisti NOP su likvidirali dvojicu stražara Srpske državne straže.⁶⁷

Grupa aktivista NOP-a iz Dubrovnika oslobodila je avgusta 1942. iz mjesne bolnice dvojicu pripadnika NOP-a koji su tamo kao zatvorenici bili smješteni radi liječenja. Sličnih akcija bilo je i kasnije tokom 1943, kao na primjer, akcija ilegalaca Preka, kada je tokom marta oslobodjeno 14 aktivista NOP-a ili aprila 1943. kada su akcijom pozadinaca oslobodjeni iz četničkog zatvora na Žabljaku svi zatvorenici itd. Sem toga, partijska organizacija Skoplja uspjela je tokom avgusta i početkom septembra 1944. neposredno pred kapitulaciju fašističke Bugarske, da oslobodi gotovo sve političke zatvorenike iz centralnog zatvora u Skoplju i u selu Idrizovu (u neposrednoj okolini grada).⁶⁸

Akcije soašavanja pripadnika NOP i drugih rodoljuba iz okupatorskih zatvora i logora imale su veliko moralno dejstvo. S jedne strane, pripadnici NOP-a, oni koji su pali u ruke neprijateljima NOP, bili su ubijedjeni da nijesu napušteni, da će ilegalna organizacija uložiti napore oko njihovog izbavljenja, što im je podizalo samopouzdanje i čvrstinu da izdrže teškoće, a s druge strane, među okupatorsko-kvinslinškim vojnicima i funkcionerima takve akcije su im potvrdjivale osjećaj nemoci da se bilo kakvim sredstvima suprotstave brojnim zamkama

ilegalaca i drugih aktivista NOP-a u okupiranim gradovima.

Pored akcija ilegalaca i drugih pripadnika i simpatizera NOP-a oko spasavanja pojedinaca iz okupatorskih bolnica i zatvora, i sami zatvorenici su činili izvjesne napore radi sopstvenog oslobodjenja. Iako na izgled u nemogućim uslovima, pojedinci su uspijevali da se oslobode zatvorskih rešetaka i domognu slobodne teritorije. Izraziti primjer ovakve aktivnosti predstavlja bjegstvo logoraša iz Niškog logora 12. februara 1942.godine, kada je grupa od oko 150 logoraša napala logorsku stražu u cilju sopstvenog oslobodjenja. Nažalost u ovoj akciji je stradalo 42 logoraša, dok je 102 uspjelo da izbjegne njemačkim potjerama i da se uključi u sastav lokalnih partizanskih jedinica. Sličnih primjera, mada malobrojnih, bilo je i u drugim gradovima.

IX GLAVA

DEJSTVO IZNUTRA - FAKTOR USPJEHA

Sadejstvo iznutra s partizanskim napadom spolja na posadu okupiranog grada

Sadejstvo iznutra s partizanskim napadom spolja na posadu okupiranog grada nije bila česta borbena radnja u oslobodilačkom ratu, jer se radilo o izuzetno složenoj i riskantnoj akciji. Inače, ono je primjenjivano u svim etapama narodnooslobodilačkog rata i u svim krajevima Jugoslavije, prilikom napada na posade u gradovima, kada su to sadejstvo izvodile manje ili veće grupe ilegalaca i simpatizera NOP-a medju gradskim stanovništvom.

Tako su dijelovi Požarevačkog partizanskog odreda prilikom napada na neprijateljsku posadu u Golupcu, 28. avgusta 1941. iskoristili vašar i, u sadejstvu sa simpatizerima NOP-a (koje su blagovremeno obavijestili da će doći do napada na neprijatelja), demolirali su žandarmerijsku stanicu, zapalili arhivu Sreskog načelstva, Poreske uprave i Sreskog suda. Stoga se u izvještaju o ovoj akciji podvlači: "Narod je učestvovao zajedno sa partizanima".

Na cjelishodnost takve borbene taktike ukazivano je na osnovu izvjesnog iskustva stečenog u prvim mjesecima oružanog

ustanka i pretpostavki o mogućnostima sadejstva sa pripadnicima i simpatizerima NOP u okupiranim gradovima, prilikom napada na posadu neprijatelja. Tada je bilokakvo vatreno dejstvo u okviru sistema odbrane neprijatelja za napadača bilo od neocjenjivog značaja. Tako je u slovenačkom "Kratkom tečaju za partizanske komandante", krajem 1941, isticano načelo da se napad na posadu naseljenog mjesta mora izvoditi na takav način da "za neprijatelja predstavlja pravo iznenadjenje", tj. da odstupa od klasičnih normi i pravila. U tom smislu, preporučavano je da se članovima Narodne zaštite i pristalicama Osvobodilne fronte dodjeljuju "specijalni zadaci" i da se "u trenutku napada spolja" organizuje "napad na posadu iznutra - iz samog naselja", čiji efekat bi trebalo da dovede do toga "da se neprijatelj ne može ni snaći, već da kod njega nastane panika".⁷⁰

Kasnije su štabovi NOW slali direktive i uputstva za organizaciju takve saradnje iznutra, odnosno da se na to računaprilikom planiranja napada na posade neprijatelja u okupiranim gradovima. U uputstvu Štaba 1. bosanskog korpusa o načinu osvajanja naseljenih mjesta, od 1. januara 1943, pored ostalog stoji da bi svim silama trebalo nastojati da se uhvati veza sa simpatizerima NOP u gradu, "kako sa onima u vojsci, tako i sa onima u gradjanstvu", pa sigurne simpatizere angažovati na zadacima oko kidanja veza, napada na štabove, magacine, slagališta benzina, artiljerijske položaje, straže, oklopne vozove itd. Prema tim uputstvima, cilj takvog angažovanja simpatizera NOP bio je: "postići što veću dezorganizaciju u neprijateljskoj odbrani", ukazujući ujedno na bitan uslov uspjeha: "jednovremenost napada spolja i iznutra".⁷¹

Praksa oslobodilačkog rata je ubrzo pokazala da je postojanje tog "unutrašnjeg fronta" u okupiranim gradovima - koji su sačinjavali upravo pripadnici ilegalnih diverzantskih i sabotažnih grupa i simpatizeri NOP medju stanovništvom i medju redovima neprijatelja - mnogostruko važna za planiranje i izvođenje složenijih poduhvata, kao što su napadi na posade u okupiranim gradovima. U tim situacijama njihovo dejstvo može donijeti značajne posljedice materijalnog, moralnog i psihološkog karaktera, što se ogledalo u slabijem ili jačem stepenu dezorijentacije neprijatelja, pa je paralisalo njegov sistem veza i komandovanja, otežavalo manevar i neutralisalo njegovu nadmoćnost u tehničkim sredstvima. Čak su i slabo naoružane, malobrojne snage NOP bile u stanju da ispolje znatan doprinos uspjehu oslobodilačkih jedinica u napadu na posadu okupatora; one su u suštini, vršile funkciju ubačene jedinice ili manjeg vazdušnog desanta, što je inače komplikovana operacija, koje su rijetko primjenjivane.

Medju prvim primjerima sadejstva iznutra partizanskom napadu spolja na posadu okupiranog grada, spada oslobodjenje Doboja krajem avgusta 1941. Dok su s dvije strane grada ustanci savladjivali otpor posade neprijatelja, dotle su "drugovi iz grada koji su očekivali ovaj napad, predvodjeni drugom Ismetom Kapetanovićem, otpočeli akciju zauzimanjem žandarmerijske stanice i željezničke stanice".⁷²

Mada dominira planirano i organizovano stupanje u dejstvo pripadnika i simpatizera NOP iz okupiranih gradova u takvim situacijama, ipak su registrovani slučajevi kada se

sadejstvo iznutra izvodilo manje-više spontano. Tako, Primorsko-goranski partizanski odred javlja da je prilikom napada na neprijateljsku posadu u Jezeranima, 5. januara 1942, imao neplanirano sadejstvo: "Stanovništvo je partizane dočekalo i pjesmom i aplauzom", dodajući i to da su lokalni simpatizeri NOP "iako nepozvani, stupili u akciju zajedno s partizanima".⁷³

Tipičan primjer sadejstva pripadnika NOP iznutra partizanskom napadu spolja odigrao se prilikom oslobodjenja Prijedora, noću 15/16. maja 1942. Grupa naoružanih ilegalaca podržala je napad 1. i 2. krajiškog odreda na posadu Prijedora (10. pješačku pukovnicu), što je - prema ocjeni vlasti NDH "najviše doprinijelo uspjehu partizana".⁷⁴

Tu praksu jedinica NOVJ zapazilo je komandovanje okupacionih trupa, pa je u svojim uputstvima za organizaciju odbrane u gradovima i u cilju efikasnijeg suprotstavljanja akciji ilegalaca iznutra, podvlačilo potrebu solidnije organizacije "interne bezbjednosti garnizona" i pojačane budnosti, kako bi se - prilikom partizanskog napada spolja - osujetila "škodljiva i opasna saboterska i prevratnička aktivnost iznutra" (o čemu italijanski general Mario Robotti, 22. maja 1942. piše u instrukciji "Odbrana garnizona").⁷⁵

Suština te aktivnosti i, uopšte, mogućnosti da se iznutra organizuje sadejstvo partizanskom napadu spolja, počiva na podršci stanovništva okupiranih gradova, što upravo predstavlja pogodan teren za organizaciju i odvijanje izvidjačke i obavještajne službe (koje su od posebnog značaja za sprovođenje bilo kakvih antiokupatorskih akcija, naročito za organizaci-

sadejstva iznutra partizanskom napadu spolja na posadu okupiranog grada.

S druge strane, tu ulogu sadejstva vrše i prijateljski raspoloženi vojnici prema NOP u sastavu posade okupiranog grada, jer svojim otkazivanjem poslušnosti ili pasivnošću, dezertiranjem ili prelaženjem na stranu NOVJ manjih ili većih naoružanih grupa, - bitno doprinose rastrojstvu odbrane i brzoj likvidaciji otpora u okupiranom gradu. Tako je Turopolje oslobođeno bez ijednog metka, zahvaljujući upravo tome što su borci Banijskog partizanskog odreda blagovremeno dobili lozin-ku, pa su kao patrola "išli od bunkera do bunkera" i razoružali čitavu posadu (ukupno 68 domobrana, oficira i podoficira).⁷⁶

Prilikom likvidacije posade neprijatelja u Bulincu, 10. avgusta 1943, sadejstvo iznutra osigurano je saradnjom Janka Ljubojevića, komandanta 11. bataljona 3. bojne 2. pješačke pukovnije. Izaime, izvršena je "smjena" posade na taj način što su se preruseni partizani u domobranskim uniformama jednostavno rasporedili po svim otpornim tačkama - po bunkerima, "i ovi su odmah po dolasku u bunkere savladali i razoružali domobrane" (47 domobrana zarobljeno sa 73 puške i 5 puškomitraljeza).⁷⁷ Slična akcija izvedena je u selu Maji, 7. maja 1942, kojom prilikom je 30 partizana Banijskog odreda obučenih u domobranske uniforme, neometano prošlo pored straže, koristeći znake raspoznavanja (dobijene od simpatizera NOP u samoj posadi neprijatelja). Tako su ušli u stražarnicu, stražu razoružali i zgradu zapalili (razoružana su 33 domobrana).⁷⁸ Odjeveni u njemačke uniforme, partizani Banijskog odreda su prilikom napada na

Grabovac (kod Gline), 30. maja 1942, zadatak brzo i lako obavili: straža je jednostavno savladana (zarobljeno 31, poginulo 14 a ranjeno 5 dobrobrana).⁷⁹ Stoga je ustaški general Rumler, na osnovu takvih akcija, upozoravao: "Pobunjenici vrlo često napadaju o odorama naševojske ili u odorama ustaša ili savezničkih vojski, a vrlo često se koriste i ratnim obmanama i t sl. S ovakvim postupcima imali su do sad već češće uspjeha".⁸⁰

Sadejstvo iznutra je u nekim slučajevima bilo odlučujuće pri oslobodjenju okupiranog grada. "Splitski ustanak je nešto što se bitno razlikuje od svega do sada" - pisao je 19. septembra 1943. Lola Ribar Titu, dodajući: "U ovom slučaju mi smo grad dobili u prvom redu akcijom iznutra, a tek u drugom dejstvom naših vojnih jedinica spolja". Za vrijeme tršćanske operacije, 1. maja 1945, ispoljena je saradnja stanovništva sa jedinicama 4. armije: pri likvidaciji otpornih tačaka, prilikom izvlačenja ranjenih boraca, kao i otkrivanju i hvatanju skrivenih fašističkih vojnika.⁸¹

U cjelini, pokazalo se da je najprikladnija taktika u borbi za oslobodjenje gradova, manjih i većih uporišta neprijatelja, dejstvom iznutra pripadnika ilegalnih organizacija NOP. Postojanje "unutrašnjeg fronta" u okupiranim gradovima pružalo je štabovima NOVJ mogućnosti za najsmjelije manevre a neprijatelju znatno usložavalo situaciju u pogledu odbrane. O tom govori i specijalno uputstvo vodjstva ustaške NDH "za borbu protiv pobunjenika", u kome se podvlači upravo ta činjenica da štabovi jedinica NOVJ, pri planiranju akcija za oslobodjenje

naseljenih mjesta, računaju na efekte sadejstva iznutra: "Važno je da imadu u mjestu vlastitih pristaša, koje potajno naoružavaju i koje će u trenutku napadaja izazvati unutra nered, zabunu i paniku i na taj način olakšati i pospješiti pad mjesta".⁸²

Isto tako, praksa oslobodilačkog rata je pokazala da podjednako značajnu komponentu za uspjeh u operacijama za oslobodjenje manjih ili većih gradova ima i doboro organizovana saradnja iz redova neprijatelja NOP, kao i dejstvo ilegalaca iznutra. To drugim riječima znači da je neophodno u redove neprijatelja prethodno izvršiti prodor vještih, hrabrih i hladnokrvnih pojadinaca pripadnika NOP koji potom smišljenim radom stižu širi krug svojih prijatelja i saradnika. Taj prodor se utirao dugotrajnim i sistematskim mjerama organa i organizacija NOP, posebno partizanskih obavještajaca i infiltriraca u okupacioni aparat vlasti. Da bi se tome suprotstavio, neprijatelj je vršio češće smjene ljudstva u pojedinim posadnim mjestima, s ciljem da se presjeku stečena poznanstva vojnika i stanovništva i time održi tajnost bitnih podataka o sastavu, naoružanju, namjerama sopstvenih trupa itd.

Prisustvo i brojno slabe grupe naoružanih ilegalaca unutar sistema odbrane neprijatelja, faktor je od posebnog značaja za dinamiku i ishod napada na posadu okupiranog grada. Ta okolnost je pružala šansu da se prilikom planiranja i organizacije napada ide na maštovite poduhvate, na primjenu borbenih radnji bez ikakvog šablona. Vješto zamaskirani, oni iznutra prate zbivanja, osmatraju i procjenjuju svaki korak neprijatelja,

po potrebi se utvrđuju i u svoju "mrežu" hvataju zalutale vojnike neprijatelja, likvidiraju otporne tačke i nastoje da ovladaju pojedinim važnijim objektima neprijateljske odbrane. Sve to izvode kratkotrajnim i žestokim iznenadnim prepadima. Prerano stupanje u dejstvo može imati katastrofalnih posljedica po ilegalne jedinice, kao što i svako zakašnjenje može nanijeti velike štete po ishod cjelokupne akcije. Primjena lukavstva i izbor pravog trenutka za sadejstvo takodje su bili od velikog značaja.

+

+

+

Splet gradskih saobraćajnica, pijace i parkovi, blokovi zgrada na periferiji, predgradja većih saobraćajnih i privrednih čvorova, postajali su poprišta iznenadnih i munjevitih vatrenih prepada, u različito doba dana i noći, kada su dovitlji vi ilegalci izvodili svoje brižljivo pripremane akcije. Mahom manjim brojem neposrednih učesnika osiguravano je skriveno dolazanje do odabranog objekta napada, visok stupanj iznenadjenja i uspjeha koji se ogladao u materijalnom, moralno-političkom i psihološkom odjeku medju stanovništvom, kao i medju pripadnicima okupacione vlasti.

Kada se imaju u vidu relativno skromne snage i sredstva, koje ilegalna organizacija NOP angažuje u svakom pojedinom slučaju, proizilazi da je taj ukupni efekat bio još veći. U takvim, oružanim akcijama (likvidacijama pojedinih funkcionera

okupacione vlasti, kolaboracionista, vojnika i patrola, oslobadjanjem aktivista NOP iz zatvora i bolnica, sadejstvo iznutra partizanskom napadu spolja na posadu okupiranog grada) stavljani su na svestranu probu borbeni i moralno-politički kvaliteti pripadnika NOP, koheziona čvrstina i nivo oslobodilačkih i antifašističkih organizacija okupiranog grada uopšte. U isto vrijeme, one su bile i nezamjenljiva ratna škola za sve kategorije pripadnika, saradnika i simpatizera NOP, kada se na sopstvenoj praksi sticalo dragocjeno iskustvo za nove borbene radnje.

Kritičko sagledavanje izvršenih borbenih akcija otkrivalo je dobre strane i slabosti u organizaciji, načinu i dinamici realizacije svakog konkretnog zadatka, uključujući i tok povlačenja sa područja akcije u ilegalne baze. Uporedni pregled gubitaka obje strane, ilegalaca i neprijatelja NOP, bili su takodje povod i osnovica za propagandu (usmenu, preko letaka ili ispisivanja antifašističkih parola). Preovladjivalo je uvjerenje pripadnika organizacija NOP da se i u okupiranom gradu uspješno mogu odvijati antiokupatorske oružane aktivnosti, svijesvećine izvodjača takvih akcija da nema bezizlaznih situacija i da se dobrom organizacijom mogu poženjeti značajni rezultati u smislu popularizacije i jačanja NOP.

Iako su oružane akcije počinjale s minimumom naoružanja (revolveri, eksploziv, hladno oružje), situacija se po pravilu mijenjala u korist pripadnika NOP. U procesu borbenog dejstva, najčešće, dolazilo se do novih količina naoružanja i municije, čime je jačala vatrena moć udarnih grupa i olakšavana njihova dalja akcija, naročito povlačenje u baze.

Bilo koja oružana akcija iziskivala je krajnje odgovorno i stručno udubljivanje u sve faze priprema i realizacije pojedinih zadataka. Pri tome bi se moglo uočiti da su likvidacije pojedinih funkcionera okupacione vlasti, vojnika ili patrola okupacione vojske bili relativno lakši zahvati od akcija oslobađanja pripadnika NOP iz zatvora ilibolnica, koje su bile znatno složenije borbene radnje (veći broj učesnika, pripreme duže, odabrana taktika razvijena do mnogobrojnih detalja). Sadejstvo iznutra partizanskom napadu spolja na posadu okupiranog grada, međjutim, bilo je najteži, najsloženiji i najriskantniji vid oružanog dejstva u okupiranom gradu.

Sadejstvo iznutra bilo je sračunato prvenstveno na to da se ubrza i olakša napad spolja, a njegov smisao se ogledao u razvlačenju pažnje neprijatelja na širi prostor, u remećenju sistema veza i komandovanja, kao i u sprečavanju manevra unutrašnjim pravcima, što je branioca dovodilo u veoma nepovoljan položaj, izazivajući manji ili veći stepen demoralizacije cjelokupne odbrane. Svakako da je izbor momenta za stupanje u oružanu akciju bio presudan za tok i ishod napada usmjerenog radi slamanja otpora neprijateljske posade, posebno za sudbinu naoružanih ilegalaca koji dejstvom iznutra pospješuju napad spolja. Prerano, nedovoljno energično oružano dejstvo ilegalne oružane jedinice, kao i zakašnjenje ili odstupanje od utvrdjenog načina dejstva nanosilo je višestruku štetu i čitav poduhvat ugrožavalo do najveće mjere. Isto tako, neadekvatna borbena radnja partizanske jedinice spolja vodila je negativnom ishodu, što se porazno odražavalo na sadejstvo, položaj i

sudbinu oružane jedinice u okupiranom gradu.

Sadejstvo iznutra, kao i sve druge oružane akcije u okupiranom gradu, bile su realne i uspješne jedino pod uslovom da se dogovoreni način dejstva jedne i druge strane (naoružanih ilegalaca u okupiranom gradu i partizanske jedinice koja izvodi napad) vrši bez odstupanja u ključnim stavkama dogovorene sinhronizacije (početak, signali i način medjusobnog obavještavanja, i dr.). U slučajevima nepredvidjenih promjena, kakve su neminovne u ratu, dolazi do izražaja snalažljivost učesnika akcije, vojnika i starješina, njihova sposobnost za improvizaciju, što u većini predstavlja odlučujući faktor za uspješno dovodjenje do kraja planirane akcije.

Taktički postupci oružanih grupa NOP unutar okupiranog grada bili su veoma raznovrsni i u zavisnosti od svake konkretne situacije. Bile su to kombinacije zasjeda i prepada, uključivanja, borbe prsa u prsa, pri čemu je preovladjivala odsudna odbrana. Korišćenje zaplijenjenog naoružanja i municije povećavalo je vatrenu i udarnu moć oružane jedinice ilegalaca u gradu, ispoljavajući na taj način veći uticaj na dinamiku i konačan ishod borbe za slamanje otpora neprijateljske posade. Tako su po bitnim svojstvima naoružani ilegalci u okupiranom gradu zapravo vršili ulogu ubačene jedinice na najbolji način.

Neizvršavanje dogovorenih borbenih radnjibilo koje sadejstvjuće strane (prilikom oslobodjenja pripadnika NOP iz zatvora ili bolnica, prilikom sadejstva iznutra partizanskom napadu spolja), dovodilo je do propasti poduhvata u cjelini, sa osjetnim žrtvama u živoj sili i tehnici. U takvim slučajevima

vodila se neravnopravna borba, bez izgleda na uspjeh. S druge strane, blagovoremeno pripremljeno i dobro sprovedeno dejstvo, u kome su svi djelovi savjesno obavili svoje zadatke, izazivalo je širenje akcije poput požara. Stoga su se oružanim pripadnicima NOP priključivali brojni rodoljubi, dajući im raznovrsne usluge, počev od obavještajnih podataka o otpornim tačkama neprijatelja do prihvata i zbrinjavanja ranjenika, od preuzimanja izvidjačkih zadataka do formiranja novih oružanih jedinica, što je na masovan način i reljefno ispoljeno za vrijeme beogradske i tršćanske operacije i što je veoma pozitivno uticalo na tok i konačan ishod tih zamašnih operacija jedinica NOVJ sredinom oktobra 1944. i početkom maja 1945. godine.

Uzev u cjelini, oružane akcije u okupiranim gradovima - iako rjedje primjenjivane tokom oslobodilačkog rata - bile su važna komponenta oružanog suprostavljanja fašističkim okupatorima na cjelokupnom jugoslovenskom ratištu. Relativno ograničeni obim tih akcija bio je u skladu s direktivama rukovodstva NOP o čuvanju kadrova i sa potrebom da se nepripremljenim, ponekad i nerazumnim akcijama, ne ugrožava stabilnost široke mreže pristalica NOP, dostignuti nivo veza izmedju pojedinih oružanih i udarnih grupa, obavještajnih punktova i raznih saradnika, naročito onih koji su se nalazili u okupracionom aparatu.

Pokazalo se da pojedinci i manje grupe odlučnih i svjesnih boraca, kao dio ilegalnog mehanizma NOP u okupiranim gradovima, mogu opstati u fašističkom osinjaku i vršiti složene oružane i neoružane akcije. Slabo naoružani, bez jače neposredne podrške i pouzdanog prihvata, izloženi opasnostima sa

svih strana, pripadnici NOP u okupiranim gradovima, ipak, nijesu preduzimali avanturističke poduhvate, kako to objektivno može izgledati, već akcije koje su - osloncem na čvrstu organizaciju NOP i podršku stanovništva - donosile rezultate u znaku ohrabrenja i afirmacije oslobodilačkog pokreta uopšte.

ČETVRTI DIO

ILEGALNE VEZE I PUNKTOVI U FUNKCIJI ORUŽANOG I
NEORUŽANOG OTPORA 1941-1945.

X GLAVA

USPOSTAVLJANJE I ZNAČAJ ILEGALNIH VEZA

Značaj, struktura i način održavanja ilegalnih veza u okupiranim gradovima 1941-1945.

Tokom oslobodilačkog rata veze u okupiranim gradovima su bile bitan uslov antiokupatorske aktivnosti ilegalnih organizacija NOP. One su bile od posebnog značaja u svim fazama oružane i neoružane aktivnosti, za pripremu i organizaciju svake akcije, njeno izvodjenje, analizu i eksploataciju u propagandne, vojno-političke i organizacijske svrhe. Nisu bile date jednom za svagda; naprotiv - predstavljale su živ organizam koji se stalno usavršavao i prilagođavao situaciji, bio izložen povremenim udarima, pa i privremenom slomu, da bi se ponovo obnavljao, prvenstveno popunjavanjem od novih ljudi i raspoloživih sredstava.

Uslovi za uspostavljanje, održavanje, obnavljanje i funkcionisanje ilegalnih veza u okupiranim gradovima bili su krajnje nepovoljni, veoma surovi i neprekidno skopčani sa opasnostima. U čitavom, višestruko izgradjenom sistemu nadziranja i provjeravanja, racija i masovnog hapšenja, trebalo je pronaći odgovarajući način za postojanje i aktivno djelovanje protivnika tog sistema, pri čemu su ilegalne mreže veza bile osnovni uslov za oružani i neoružani otpor okupiranog stanovništva. Okupator je na svakojake načine - demonstracijom sile, represivnim akcijama i razvijenom propagandom - nastojao da se među stanovništvom stvori utisak da nema izlaza, pa ni mogućnosti za bilo kakav otpor, dok su aktivisti NOP-a, oni koji su uspostavljali,

održavali i ostvarivali vezu predstavljali krvotok ilegalnih organizacija NOP-a dajući životnu snagu i perspektivu antifašistima i rodoljubima protiv okupacijskog sistema vladavine.

Razudjenost, čvrstina i funkcionisanje ilegalnih veza u okupiranim gradovima bili su manje-više u direktnoj zavisnosti od stepena razvoja NOP-a na jugoslovenskoj teritoriji i od stanja na frontovima drugog svjetskog rata. U skladu s tim veze su se probijale u nova naselja i stambene zgrade, proširujući mreže ilegalaca i stvarajući pouzdaniju osnovicu za planiranje i izvođenje oružanih i neoružanih akcija protiv okupatorskih vlasti. S druge strane, veće teškoće na jugoslovenskom ratištu (kao u Srbiji krajem 1941), i povlačenja ili neuspjesi armija antihitlerovske koalicije, negativno su se odražavali na uslove rada i atmosferu u okupiranim gradovima kod stanovništva, sužavajući time mogućnosti za izvođenje akcija. U cjelini gledano, sva ta zbivanja uticala su na organizovani rad ilegalaca i njihovih simpatizera, postajući čas podstrek i ohrabrenje, čas razlog za privremeno uzmicanje i povećani oprez.

Stoga se može smatrati da je uspostavljanje i funkcionisanje veza u okupiranim gradovima prolazilo kroz nekoliko perioda:

1. Veze od prvih akcija do većih provala u organizacije NOP i brojnijeg izvlačenja kadrova iz okupiranih gradova na oslobođenu teritoriju (od početka oružanog ustanka do stvaranja prvih operativnih jedinica NOVJ);

2. Ilegalne veze u gradovima u uslovima udruženih napora okupatora, kolaboracije i kontrarevolucije 1942. protiv NOP.. i presudnih bitaka 1943. (od početka 1942. do kraja 1943);

3. Obnovljene i učvršćene veze u okupiranim gradovima postaju okosnica "unutrašnjeg fronta" i važan faktor pri izvodjenju akcija (od kraja 1943. do kraja 1944);

4. Ilegalne veze u gradovima u službi komandovanja jedinicama JA na frontu (od kraja 1944. do oslobodjenje zemlje).

Uvidom u cjelinu tematike o stvaranju i funkcionisanju ilegalnih veza, vidi se upadljivo visok učinak ilegalaca tokom 1941, što rezultira iz niza okolnosti objektivnog i subjektivnog karaktera:

a) snažne borbene i revolucionarne tradicije,

b) iskustvo KPJ i Skoja iz predratne ilegalne borbe protiv klasnog neprijatelja - osnov za organizaciju otpora okupatoru,

c) veliki broj kadrova revolucionarno-demokratskog pokreta koji su ostali u gradovima poslije aprilskog sloma za organizovanje otpora okupatoru,

d) iluzije pripadnika NOP u brz završetak rata.¹

Slomom doktrine munjevitog rata krajem 1941. na sovjetsko-njemačkom frontu, sve vidljivije je bilo da će rat duže trajati i da se konačno rješenje mora tražiti na širokim prostranstvima okupirane Jugoslavije. Tako se rukovodstvo NOP-a Jugoslavije još od početka orijentisalo na partizanski rat u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije i činilo napore da se kadrovi iz gradova izvuku na oslobodjenu teritoriju i pomognu organizovanju i vodjenju oružane borbe, a da se oružane i neoružane akcije

po okupiranim gradovima usaglaise potrebama i ciljevima NOP-a u cjelini. Posebnu pažnju trebalo je obratiti na to da se kod stanovništva diže samopouzdanje i vjera u pravednost ciljeva NOP-a, organizuje i podstiče protivljenje okupacionim vlastima u raznim vidovima, kao i da prilikom napada jedinica NOVJ spolja, te snage iznutra doprinesu unutrašnjem rastrojstvu neprijatelja i konačnom oslobodjenju mjesta.

U sistemu ilegalnih veza u okupiranim gradovima, čovek je najvažniji, pa je i struktura prenosnika veza izgledala po slijedećem:

a) oprobani kadrovi KPJ i Skoja, najistaknutiji nati-fašisti i rodoljubi držali su ključna mjesta veze,

b) simpatizeri NOP iz redova službenika i radnika u komunalnim organizacijama i službama (tramvajdžije, željezničari, radnici PTT mreže, gradskog saobraćaja i gradskih službi snabdijevanja, te zanatlije) predstavljali su široku bazu veze u svim prilikama,

c) radnici zdravstvenih ustanova, ugostiteljskih radnji, bankarskih institucija, pa i pogrebnih zavoda činili su dragocjen oslonac za vezu, informacije i usluge najrazličitijeg karaktera (pribavljanje osnovnih elemenata za planiranje i izvođenje akcija),

d) pripadnici oružanih snaga, policije, stražarskih i inspekcijskih službi, magacioneri itd. često su davali dragocene podatke od vitalnog značaja za održavanje i efikasno funkcionisanje ilegalnih veza.

Sve to skupa, medjusobno izukršano i jednom jedinstvenom cilju usmjereno, objašnjava mogućnost postojanja i dejstvovanja ilegalne veze i u uslovima najžešćih racija i represalija.

Stub veze u okupiranim gradovima, nezamjenljiv i pouzdan, sigurniji od svih drugih tehničkih sredstava bio je čovjek - pripadnik NOP, bilo da se radi o klasičnom, profesionalnom ilegalcu koji se nalazi na spisku policijskih progona, bilo o zakamufliranom među radnicima komunalnih službi i saobraćaja, posebno tramvajdžije, poštari i željezničari, pa i oni koji su se nalazili u neprijateljskim redovima na raznim položajima, jer im pripada posla omogućava veliko kretanje po gradu, pa i između gradova. Za održavanje veze korišćene su sva sredstva prevoza: bicikl, motocikl, tramvaj, autor, ponekad i standardna sredstva veze (telefon, telegraf, pa i radio), vizuelni i zvučni signali, kao i drugi ugovoreni znaci. U svakoj sredini traženi su najprikladniji modeli za medjusobno obavješćavanje i sporazumijevanje, ne držeći se pri tome nikakvih krutih šablona i recepta. Zbog potreba čuvanja kadrova, princip najstrožije konspirativnosti u radu je maksimalno poštovan, pa je o vezi u tim uslovima ostalo premalo tragova, pisanih izvještaja i drugih arhivskih izvora. U tome su, upravo, teškoće oko rekonstrukcije veza uopšte, odnosno istraživanja i obrade sistema ilegalnih veza u okupiranim gradovima.

Veza je omogućavala medjusobno odvojenim, pa i udaljenim, ilegalnim grupama i pojedincima, dogovaranje za sve vrste aktivnosti, posebno za slučaj izmjene u planu akcije tokom njenog izvođenja, kao i nakon završetka akcije, kada je trebalo izbjeći policijske potjere i okupatorske represivne mjere. Ona je utkana u sve faze dejstvovanja, kretanja i realizacije zadatka (diverzantske akcije i sabotaže, bojkot, likvidacije funkcio-

nera okupacionih vlasti ili njihovih doušnika, oslobađanja uhvaćenih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta itd.). Od kvaliteta te partizanske ilegalne veze uveliko je zavisio svaki antiokupatorski akt, kao i ukupan efekat dejstva. Što je veza bila bolje razradjena, zamaskirana i isprobana - oslonjena na sigurne punktove i solidan sistem obavještajne mreže, izvidjača i kurira - to je i akcija tekla bliže zamišljenome, kao harmonična cjelina, jednovremeno i brzo, s maksimumom odgovornosti i vještine pri sprovođenju povjerenog zadatka svakog pojedinca, s minimumom tragova koji bi gonio otkrili izvršioce i njihove baze.

Veza nije bila sama sebi cilj, već sredstvo i način da se što lakše, uspješnije i bezbolnije ostvari zadatak, da se neprijatelju NOP - i tamo gdje se osjeća najspokojnijim, u sjedištu posade okupiranog grada - nanese gubici u živoj sili i tehnici, kao i da se izazove nesigurnost kod neprijatelja NOP i time moralno-psihološki djeluje na okupatora i kolaboracioniste. U takvim uslovima pripadnik NOP u okupiranom gradu, ilegalac, predstavljao je djelić organizovane ilegalne organizacije, a ne usamljenu jedinku, prepuštenu stihiji represalija, bezpomoćnu i bez perspektive. Otuda te akcije u gradovima nijesu bile nikakav samoubilački gest niti avantura, već svjestan čin protivljenja, potvrda antifašističkog i antiokupatorskog raspoloženja sredine čije je stanovništvo omogućavalo neprekidnu aktivnost ilegalaca i njihov opstanak uprkos represivnim i drugim mjerama okupatorske vlasti.

Broj lica koja su održavala veze bio je različit, prilagodjen uslovima, vrsti i nivou konkretne borbene aktivnosti.

Što je akcija bila složenija i šira, to je broj uključenih ilegalaca bio veći, stepen organizacije veza jači, a protok informacija brži i raznovrsniji. Veza je išla od rukovodećeg centra do izvodjača akcije i obratno. Može se tvrditi da je - po prirodi borbe i otpora u okupiranim gradovima - svaki ilegalac bio veza NOP-a, preko koga je veza proticala do cilja, s napomenom da je često svaki pripadnik NOP-a bio izvor podataka i prenosnik veze ili pak, u slučaju provale, postajao posljednji punkt s kojim se veza i prekidala. U izvjesnim slučajevima pripadnik takve veze - pod pritiskom torture ili zbog iluzija za lično izbavljenje - postojao bi izvorište podataka o ilegalnoj organizaciji u okupiranom gradu za račun neprijatelja NOP-a.

Često su najvažnije informacije o neprijatelju NOP-a ili o ilegalnoj organizaciji išle kanalima veze od ilegalne organizacije do slobodne teritorije, gdje bi one dobile svoj puni smisao za dalju aktivnost partizanskih jedinica, kao i dalje angažovanje ilegalaca u gradu.

U svakom slučaju, broj angažovanih ljudi za vezu zavisio je od svakog konkretnog zadatka, kako u smislu prenošenja veze unutar okupiranog grada do pojedinih punktova i na relaciji gradska ilegalna organizacija NOP - slobodna teritorija.

Ilegalne veze u antiokupatorskim aktivnostima u gradovima 1941-1945.

U okupiranom gradu, za potrebe ilegalne organizacije, veza je morala da pokrije više područja antiokupatorske aktivno-

sti, i to: prikupljanje podataka o neprijatelju; političko-propagandna djelatnost; prebacivanje ljudstva u partizane; rukovodjenje oružanom borbom; likvidacija neprijatelja NOP (istaknutih funkcionera okupacione vlasti, kolaboracionista, špijuna i dr.); sadejstvo iznutra u slučaju partizanskog napada spolja na posadu okupiranog grada; izvodjenje divezrntsko-sabotažnih akcija; funkcionisanje NO fonda; oslobodjenje pripadnika NOP iz okupatorskih zatvora i bolnica i drugo.

Održavanje veza radi prikupljanja podataka o
neprijatelju NOP

Takva aktivnost imala je za cilj da se dodje do što potpunijih podataka o jačini, sastavu i namjerama okupatora i kvislinga u pojedinim garnizonima i da se takvi podaci što prije dostave rukovodstvima NOP-a. Na tom polju bili su angažovani odvažni, duboko zakamuflirani ilegalci, prvenstveno oni koji su radili u organima i ustanovama okupatora i njihovim jedinicama. Uprkos progonima i čestim provalama, ilegalci su pokazali pravo majstorstvo u uspostavljanju i obnavljanju ilegalnih veza, kao i blagovremenom dostavljanju i korišćenju različitih podataka od kojih je umnogome zavisio uspješan otpor. Tako su, npr., u Cetinju već prvih dana okupacije, dvojica službenika policije, koji su održavali vezu sa Mjesnim komitetom KPJ za Cetinje, dostavili spiskove komunista kojima je prijetila opasnost od hapšenja i na taj način onemogućili okupatorske vlasti da ih pohvataju.² Sličnu ulogu u Sarajevu obavljala je Ela Momčilović, takodje službe-

nica policije, koja je tokom jula 1941. i kasnije tamo radila kao daktilograf i ujedno održavala vezu sa MK KPJ za Sarajevo. Kada su ustaške vlasti namjeravale da pohapse komuniste Sarajeva i za tu priliku sastavljale spiskove, Ela je to saopštila Mjesnom komitetu, pa su tada svi registrovani komunisti izašli iz Sarajeva. Na taj način spašeno je 120 komunista.³

Slična situacija bila je i u okupiranim gradovima Srbije. Još prvih dana okupacije, ministar unutrašnjih poslova kvislinškog Saveta komesara Srbije, Milan Aćimović, upozorio je potčinjene da je "komunistima uspjelo da u činovničkim redovima razvijaju svoju djelatnost", kao i da "među njima dobijaju svoje pristalice i simpatizere". Da bi prekinuo takve veze sredinom juna 1941, naredjeno je da se naprave spiskovi svih "sumnjivih službenika" da se spiskovi dostave Ministarstvu unutrašnjih poslova, kao i da se takvi službenici odmah otpuste iz službe. Upravo tada, vlasti su planirale veliku akciju hapšenja komunista, gotovo u svim gradovima Srbije. S tim ciljem upućeni su specijalni izaslanici kvislinškog Ministarstva unutrašnjih poslova u Kruševac, Kraljevo, Jagodinu, Zaječar, Negotin, Kragujevac, Valjevo, Užice, Čačak i druga mjesta. Međutim, zahvaljujući čvrstim ilegalnim vezama u pojedinim kvislinškim nadležnostima, najveći broj članova partijskih rukovodstava i komunista bio je na vrijeme obaviješten za namjeravanu raciju. Tako je u osnovi propao plan okupatora i kvislinga da jednom široko organizovanom policijskom akcijom nanesu odlučan udarac partijskim organizacijama i njihovim rukovodstvima po okupiranim gradovima Srbije.⁴

U Petrovgradu(sada Zrenjanin) su npr. dvojica službenika pošte, Dragutin Rakanović i Ljubomir Petrovački zadržali

izvjesno vrijeme telegram upućen 18. juna iz Beograda sa potpisom M. Aćimovića u kome se tražilo da se hitno dostave spisakove svih komunista u Banatu, a koji su bili registrovani u policijskoj kartoteci. Ova dvojica aktivista su o tome najprije obavijestili Pokrajinski komitet i partijsku organizaciju, pa nakon toga i u dogovoru sa članovima MK KPJ za Petrovgrad predali telegram policijskim organima.

Na osnovu tog obavještenja preduzete su mjere da se većina članova KPJ i SKOJ-a skloni i da ne padne u ruke policiji.

Takvih primjera je bilo u Doboju, Bosanskom Brodu, Sisku, Nišu, Skoplju i drugim gradovima. Saradnici NOP su na razne načine, (uzimanjem dokumenata iz okupatorskih ustanova, usmenim upozorenjem od simpatizera NOP iz okupacionog aparata i dr), dolazili do podataka o namjerama okupatora i dostavljali ih gdje treba, pa su blagovremeno preduzimane potrebne mjere. Osjećajući pojačanu aktivnost pripadnika NOP u Šapcu, prvih dana okupacije njemačke vlasti su zatražile od sreskog načelnika Antonijevića spiskove komunista radi preduzimanja racije. Medjutim, sreski načelnik im je odgovorio da su takvi spiskovi još prije okupacije spaljeni, a odmah zatim izvijestio je lokalnu partijsku organizaciju da okupatorske vlasti pripremaju hapšenje.⁵

Već od početka avgusta 1941. partijska organizacija Teslića uspostavila je vezu preko službenika tamošnje pošte, Omera Kopića, koji je neprimijetno otvarao službenu poštu i upoznao partijsku organizaciju s njenom sadržinom. Istovremeno u teslićkom ustaškom uredu radila je daktilografkinja - simpatizer

NOP (čije ime nije utvrđeno), koja je dostavljala indigo na kome je kucala povjerljive ustaške naredbe. Zahvaljujući tome, kao i urednoj medjusobnoj vezi, kompromitovani ilegalci i simpatizeri NOP su na vrijeme upozoravani da se sklanjaju.⁶

Prvih mjeseci oružane borbe Okružni komitet KPJ za Niš preduzimao je mjere da bi ostvario što čvršće veze sa rodoljubima i drugim antifašistima koji su na bilo koji način bili u službi okupatora (silom mobilisani, zaplašeni, neodlučni), i koji su bili rasporedjeni na onim mjestima gdje su se sticali različiti podaci od interesa za partijsku organizaciju na tom području ili za NOP u cjelini. Zahvaljujući tome, već s jeseni 1941. sekretar OK KPJ za Niš, Sreten Mladenović-Mika, uspio je da uspostavi vezu sa nekoliko oficira Srpske državne straže (SDS), s kojima je radi veće bezbjednosti, lično održavao direktnu vezu. Nešto kasnije, od te grupe oficira stvorene su dvije i sa njima je održavao vezu Sreten Mladenović⁷, a zatim Vasilija Buha-Jova, rukovodilac Pokrajinskog povjereništva KPJ za nišku oblast.⁸ Od proljeća 1942. vezu sa ovim punktovima ponovo je preuzeo sekretar OK KPJ za Niš Dušan Pudja-Sava.⁹ Time je bila zagarantovana potpuna konspirativnost ljudi koji su radili u okupatorsko-kvislinškim jedinicama a bili na stalnoj vezi sa rukovodstvom NOP-a na ovom području.¹⁰

U okupiranim gradovima u Crnoj Gori, naročito u Cetinju, Podgorici, Nikšiću, jednom broju aktivista NOP-a uspjelo je da se zaposli u pojedinim italijanskim i kvislinškim ustanovama i da redovno održavaju vezu sa ilegalcima i rukovodstvima NOP-a. Zahvaljujući tome, rukovodstva NOP su gotovo uvijek ima-

la približno vjernu sliku o stanju i namjerama okupatora. Tako je tokom 1941. Štab Orjenskog bataljona raspolagao šemom rasporeda svih italijanskih jedinica u Boki Kotorskoj, a podatke je dobijao i od ilegalaca iz Hercegnovog, Kotora, Budve, Bara i drugih mjesta na Crnogorskom primorju.¹¹ U Podgorici, ilegalac Alid Selhanović, uspio je da se sve do kapitulacije Italije održi na čelu Muslimanske fašističke organizacije, formirane pod okriljem okupatora, i da otuda dostavlja razne informacije od važnosti na NOP. Zahvaljujući toj vezi, mnoge namjere okupatora su blagovremeno otkrivene i osujećene.¹² Takve aktivnosti ilegalci su preduzimali i u drugim gradovima gotovo na čitavoj teritoriji Jugoslavije, ponajviše u razvijenijim centrima: Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Nišu i sl. U Sarajevu su pojedini ilegalci održavali stalnu vezu između MK KPJ i MK SKOJ-a sa članovima Vojnog komiteta Sarajevo. U tu svrhu služile su kafana Adila Greba - člana MK SKOJ-a i brijačnica Ahmeda Dizdara. U ovim radnjama skrivali su se ilegalci koje je tražila ustaška policija. Tu su dolazili i kuriri iz obližnjih partizanskih odreda, a vraćali su i pripadnici UNS-e od kojih se moglo ponešto saznati, vrijedno za ilegalni rad u Sarajevu, bilo da se radilo o poruci ilegalcima, bilo pak da se saznalo o namjeravanoj raciji ili dr. Veoma korisne podatke dostavljala je sestra Adila Greba koja je - kao konobarica u kafani svoga brata - sa poslužavnikom i ibrikom odnosila kafu u susedne radnje.¹³

Snažan podstrek daljem povezivanju ilegalaca i usavršavanju ilegalnih veza u svim oblicima oružane i neoružane borbe dalo je savjetovanje predstavnika štabova i komandanata NOP

odreda Jugoslavije u Stolicama 26. septembra 1941, gdje je - izmedju ostalog - istaknuto da "nepovezanost može postati fatalna ne samo za ishod borbe već i za sam opstanak odreda", što bi u krajnje surovim, ilegalnim uslovima, u žicom i bunkerima opasanim mjestima imalo veoma teških posledica, kako u smislu izvodjenja akcija tako i u smislu opstanka ilegalaca.¹⁴

U Zagrebu, Karlovcu, Sisku, Mostaru i nekim drugim mjestima, aktivisti NOP uspijevali su da uspostave veze sa pojedincima u najvišim ustanovama NDH, što potvrđuje i izvještaj povjerenika Ustaške nadzorne službe za Banja Luku od 26. oktobra 1941: "Do sada je dokazano da postoje izaslanici Komunističke partije u Redarstvenom ravnateljstvu, Stožeru i Komandi divizije, Higijenskom zavodu, sudovima, a bilo je pokušaja i za povezivanje sa povjereništvom Ustaške nadzorne službe."¹⁵ I mnogi drugi dokumenti NDH - u kojima se ističe kako "komunisti blagovremeno doznaju za sve eventualne akcije koje treba da se protiv njih preduzmu" - ubjedljivo govore da je postojala čvrsta ilegalna veza izmedju pojedinaca-simpatizera NOP u oružanim snagama NDH i ilegalaca u okupiranim gradovima. Tako u pomenutom izvještaju povjerenika UNS-e u Banjoj Luci govori se da su komunisti preko svojih veza blagovremeno saznali za akciju hapšenja koju je pripremalo Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Banjoj Luci.¹⁶ Upravo tih dana izvjesni Albert Trinki održavao je vezu sa dvojicom domobranskih oficira, koji su partijskoj organizaciji, pored oružja i municije, dostavljali i različite podatke o namjerama ustaških vlasti protiv NOP-a. Tih dana ustaška policija uhapsila je u neposrednoj okolini Trebinja šestoricu lokalnih aktivista NOP medju kojima i načelnika trebinjske opštine, zbog toga

što su "svi održavali veze sa komunistima".¹⁷ Vjerovatno najpotpuniju sliku o postojanju čvrstih ilegalnih veza domobranskih oficira-simpatizera NOP (zaposlenih u kvislinškim ustanovama) sa gradskom ilegalnom organizacijom data je u izvještaju Ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu krajem 1941. godine, gdje se poslije niza upozorenja na tu činjenicu, ističe: "Ponovo upozoravamo da medju našim ljudstvom i častnicima komunisti imaju svoje pouzdanike".¹⁸

Tokom 1941. akcija održavanja veze izmedju ilegalaca i simpatizera NOP u okupatorskom i kvislinškom aparatu bila je razvijena u onom stepenu koliko su to dozvoljavali konkretni uslovi u pojedinim gradovima. Partijske organizacije su pojačale napore za što bolje funkcionisanje tih veza. Povremene vijesti o snazi, rasporedu, jačini i namjerama okupatora partizanske jedinice dobijale su uglavnom preko tih ilegalnih veza u okupiranim gradovima. Tako su prilično čvrste veze uspostavili aktivisti NOP Delnica i Sušaka sa jedinicama Primorsko-goranskog partizanskog odreda. Oni su podatke o jačini i rasporedu okupatorskih trupa prenosili pored italijanskih straža na blokovima, u čemu su se naročito angažovale žene-simpatizeri NOP-a. Uočivši da ih okupatorske straže po pravilu nijesu detaljnije pregledale, mnoge aktivistkinje NOP-a uspješno su prenosile važne poruke sa slobodne teritorije ilegalcima ili iz okupiranih gradova rukovodstvima partizanskih jedinica.¹⁹ Takvu organizaciju ilegalne veze rukovodstva NOP su razvijale i u drugim gradovima, gotovo na čitavoj teritoriji Jugoslavije.

Poznat je veći broj primjera prolaska kurira sa porukama kroz blokove, njihovo prerušavanje u prosjake, seljake,

visoku gospodu ^{isl.} Takvi primjeri zabilježeni su u mnogim okupiranim gradovima na italijanskom, njemačkom, madjarskom i bugarskom okupacionom području. Isto tako, žene su veoma vješto izbjegavale kontrole Ustaške nadzorne službe i četnika, pa su gotovo stalno korišćene za održavanje ilegalnih veza, prenošenje raznog propagandnog i drugog materijala iz okupiranih gradova na slobodnu teritoriju ili obratno.

Aktivisti NOP-a Ljubljane su već nakon okupacije ulagali napore da uspostave što čvršće veze sa simpatizerima NOP-a zaposlednim u pojedinim okupatorskim ustanovama. Na tom polju veliku pomoć pružala su im nacionalna rukovodstva NOP-a, CK KPS i Izvršni odbor Osvobodilne fronte, koja su se do maja 1942. nalazila u okupiranoj Ljubljani. Već 1941. od oko 300 policajaca na službi u Ljubljani 180 je održavalo vezu sa rukovodstvom ilegalnog pokreta i organima Osvobodilne fronte. Sem toga, ilegalci su uspostavili veze i sa službenicima raznih komunalnih ustanova i pošte. Poštanski radnici - simpatizeri NOP - neprimjetno su otvarali pošiljke upućene italijanskim komandama i ustanovama i sa njihovom sadržinom upoznawali rukovodstvo Osvobodilne fronte. U pošti br.2, takvi simpatizeri NOP-a su u ekspediciji za telegrame - naročito u večernjim časovima, prisluškivali razgovore fašističkih funkcionera o akcijama policije i odreda "crnih košulja", pa je rukovodstvo NOP na vrijeme upozoravalo aktiviste na opasnost od hapšenja, racija i sl. Sa razvojem Varnosno obavešćevalna služba (VOS - Služba bezbjednosti i obavještavanja) uspostavljene su ilegalne veze i sa simpatizerima NOP u okupatorsko-kvislinškim jedinicama i ustanovama, sa pripadnicima "bele garde" i sa pojedinim četničkim obavještajcima.²⁰

Upravo zbog održavanja ilegalnih veza i nekontrolisanog odlivanja povjerljivih informacija iz italijanskih civilnih nadležstava i štabova jedinica, italijanski general Renco Montanja (Renzzo Montagna) 23. decembra 1941. unio je u vojnoistorijski dnevnik 11. armijskog korpusa i slijedeću konstataciju: "Sada je već jasno da medju žandarmima, opštinskim činovnicima i ljudstvom koje čuva zatvore, kao i medju činovnicima Visokog komesarijata ima mnogo lica koja potpomažu ustanike".²¹

Tokom 1941. partijska organizacija Leskovca uspjela je da uspostavi ilegalnu vezu sa dvojicom simpatizera NOP koji su bili članovi okupatorsko-kvislinških jedinica. Te veze sa Antonom Sikošekom, agentom policije i Dragoljubom Vukovićem, pripadnikom SDS, već od početka davale su dobre rezultate. Oni su po prirodi svog posla bili u kursu važnih događaja, pa su njihovi podaci olakšali nesmetano razvijanje različitih aktivnosti pripadnika NOP Leskovca i šireg područja. Preko njih se, u prvom redu, dolazilo do legitimacija, propusnica i prijava za boravak u gradu, zatim do objava za putovanje van mjesta stalnog boravka i dr. Sem toga, Sikošek je partijskoj organizaciji dostavljao razna obavještenja o namjerama policije, spiskove komunista predviđenih za hapšenje i drugo. Svojim radom omogućivao je gotovo nesmetano kretanje ilegalaca, partizanskih kurira i dr. sa željezničke stanice do nekog punkta u gradu, na taj način što bi takve osobe sačekivao i pratio do odredišta. Da bi mogao da objerava ilegalna dokumenta napravio je ključeve sa kojima je otvarao sve fijke pisanih stolova u kojima su se čuvali pečati i formulari legitimacija i objava.²²

Bez obzira na negativan razvoj zbivanja na glavnim ratištima drugog svjetskog rata, posebno na teškoće NOP u istočnim krajevima Jugoslavije, te žestoke represalije okupatora i kolaboracionista prema pripadnicima NOP i njihove rodbine, do kraja 1941. godine, ipak se zapaža uporno nastojanje organa i organizacija NOP da sačuvaju stečene pozicije preko pojedinaca u neprijateljskim redovima i da uporedo vrše nove prodore. Ta nastojanja su dala zapaženije rezultate u krajevima Jugoslavije, anektiranim i okupiranim od strane italijanskih trupa, na području NDH, donekle i u bugarskoj okupacionoj zoni.

Krah doktrine munjevitog rata pod Moskvom, decembra 1941, imao je izvjesnog odjeka, u razvoju i funkcionisanju ilegalnih veza u okupiranim gradovima bez obzira na to što se to nije vidljivije manifestovalo. Do tada bučna propaganda fašističkih okupatora da će Crvena armija biti do kraja skršena i Moskva zauzeta (čak su pripremane i posebne svečanosti za tu priliku), naglo se smirila, opijenost ranijim pobjedama se hladila. Sve više je kod pristalica Vermahta, crve sumnje potkopavao uvjerenost u pobjedu, pojedinci su omekšavali i počinjali da razmišljaju o onome što donosi neizvjesno sjutra, pa i mogući preokret u korist NOP. U takvim, povoljnijim, uslovima ilegalne veze su nešto lakše krčile put. Oštrica budnosti i kontrole kao da se tu i tamo tupila. Sve jeto kod stanovništva vraćalo vjeru u snagu NOP, što je širilo mogućnosti saradnje sa ilegalcima u raznim oblicima, pa i u smislu pružanja korisnih podataka i održavanja veze.

Tokom januara 1942. partijska organizacija Leskovca uspostavila je vezu sa jednim oficirom bugarske okupacione

vojske i uspjela preko njega da dobija nešto municije i razne informacije.²³ Zahvaljujući takvim i sličnim ilegalnim vezama mnogi pripadnici NOP-a izbjegli su hapšenja, čak i onda kada su im organi Specijalne policije bili na tratu. Tako, naprimjer, Specijalna policija je namjeravala da uhapsi Dimka Dimkovskog, aktivistu NOP-a u Leskovcu. Međutim, čim je Sikošek za to saznao odmah je preduzeo potrebne mjere. Pošto je tada Dimko bio na službenom putu u Beogradu, Sikošek je poslao Slobodana Smimića, službenika Gradskog poglavarstva i saradnika NOP-a, u Niš da sačeka Dimkovskog i da ga obavijesti o opasnosti. Upravo ta okolnost i druge ilegalne veze u Nišu, omogućile su Dimkovskom da se održi u Nišu desetak dana i da, potom, preko veze stupi u Jastrebački partizanski odred.²⁴

Koliko su ilegalne veze bile razvijene, naročito u okupiranim gradovima govori i činjenica da su "gradovi na našem području u svakom slučaju puni simnjivih elemenata i komunističkih agenata" - kako se to ističe u izvještaju Zapovjedništva vojne krajine NDH od 10. januara 1942. godine.²⁵ Aktivisti NOP-a u Zemunu održavali su takve ilegalne veze sa jednim žandarmerijskim narednikom, jednim oficirom iz Komande mornarice, jednim pripadnikom ustaške policije i nekim drugim simpatizerima NOP-a. Naročito važna veza u tom pogledu bila je ona koju je partijska organizacija uspostavila sa žandarmerijom, preko koje su stizali podaci o planovima vojnih i policijskih akcija u Zemunu i okolini.²⁶

Prvih mjeseci 1942. aktivisti NOP-a u Karlovcu uspostavili su više ilegalnih veza sa pojedinim oficirima, vojnicima

i građanskim licima zapošljenim u okupatorskim ustanovama, od kojih su formirali Vojni komitet - preko koga će kasnije teći dragocjene informacije o moralno-političkom stanju u jedinicama NDH, i od kojih će dobijati oružje, municija i drugi materijal. U toku ljeta 1942. prišlo se uspostavljanju jezgara i partijskih ćelija od simpatizera NOP-a i članova KPH gotovo u svim kasarnama NDH (u Karlovcu, Zagrebu i nekim drugim gradovima). U tom cilju, Glavni štab NOP odreda Hrvatske uputio je 15. marta 1942. proglas vojnicima, podoficirima i oficirima NDH u kome se ističe: "Tražite veze s partizanima i šaljite im obavještenja, oružje i drugi materijal. Organizirajte pobune u kasarnama. Prelazite na stranu partizana..."²⁷

Samo u Gradskom magistratu u Karlovcu aktivisti NOP održavali su veze sa trojicom simpatizera preko kojih su dobijali različita korisna obavještenja za NOP na ovom području. Vojni komitet u kasarnama karlovačkog garnizona djelovao je sve do 10. maja 1943. kada je došlo do velike policijske provale.²⁸ Za to vrijeme, od početka 1942. do maja 1943. aktivisti NOP-a imali su dosta sigurne ilegalne veze u 3. obkoparskoj bojni, zatim u domobranskoj kasarni, gdje je komandant posadnog bataljona bio istovremeno i predsjednik Vojnog komiteta. Veze su održavane i sa Vojnom bolnicom, Pekarom i Dočasničkom školom. Sa Zapovjedništvom grada aktivisti NOP-a održavali su veze preko ličnog šofera Zapovjednika garnizona, a uspostavili su veze i sa sudijama i advokatima karlovačkog vojnog suda.²⁹

U domobranskim kasarnama i ustanovama zagrebačkog garnizona takodje su djelovali Vojni komiteti. Formirani u Zapovje-

dništvu i jedinicama vazduhoplovnih snaga, Ministarstvu domobranstva i u domobranskim kasarnama, tokom čitavog rata dostavljali su različite podatke od važnosti za NOP Hrvatske i šire. Već u drugoj polovini 1942. Vojni komitet u Zagrebu uspostavio je veze sa Vojnim komitetom u Karlovcu i rukovodstvom NOP-a na tom području, što je omogućivalo još brže dostavljanje podataka. Iz Karlovca je artiljerijski bojnik Ljudevit Gerl imao direktnu vezu sa Ivanom Krajačićem-Brkom, članom CK KPJ, koji je izmedju ostalog bio zadužen za rad u neprijateljskim jedinicama.³⁰ Upravo tada, 1. lički NOP odred imao je povjerenike u 10-tak okupatorsko-kvislinških garnizona preko kojih je dobijao najraznovrsnije informacije o jačini, sastavu, naoružanju, moralu, sistemu odbrane i dr.³¹

U vrijeme prekretnice u drugom svjetskom ratu i odlučujućih bitaka na jugoslovenskom ratištu (bitke na Neretvi i Sutjesci), nastavljeni su naponi NOP-a na učvršćivanju i što boljem funkcionisanju ilegalnih veza u gradovima, kao i na uspostavljanju novih i obnavljanju starih veza u neprijateljskim redovima. Medjutim, kapitulacijom Italije, mnoge takve veze su poremećene pa i prekinute, te su nastale praznine i teškoće oko pribavljanja neophodnih informacija o stanju okupatorskih garnizona, o namjerama okupacionih vlasti protiv NOP-a uopšte, a posebno protiv ilegalaca u gradovima. Zadatak je postao u toliko složeniji što se sada trebalo gotovo iznova početi s prodiranjem u redove njemačkog okupatora stacioniranog u gradovima i u manje-više demoralisane pripadnike NDH (u oružanim snagama i u civilnim nadležnostima). U ostalim oblastima te aktivnosti su se

odvijale kao ranije, s manjim ili većim oscilacijama i promjenjivog intenziteta, zavisno od svake konkretne gradske sredine. U svakom slučaju, pojačavana je konspirativnost da bi se sačuvali kadrovo koji su održavali veze NOP, naročito oni koji su se nalazili u redovima okupatora. U tome su sve veću vrijednost imali simpatizeri NOP-a iz redova stranih nacionalnosti u Jugoslaviji - Njemaca, Madjara, Italijana, jer su takvi ljudi - zbog poznavanja jezika - imali veće mogućnosti za obavljanje zadataka za NOP.³²

Tokom čitavog rata Beograd je bio izrazit primjer dobro organizovane ilegalne veze, mada je okupator u nekoliko navrata uspio da provali partijsku organizaciju i da joj nanese ozbiljne udarce.

Uz sve mjere predostrožnosti partijska organizacija Beograda je uspješno održavala vezu sa šefom Kartoteke uprave grada Beograda Jankom Jankovićem. Zajedno sa agentom Cvetkom Crnjakom, sve do svoje smrti 1944. godine bili su u neposrednom kontaktu sa partijskom organizacijom, dostavljajući podatke o namjerama okupatora i policije, što je bilo od neprocjenjive važnosti kako za opstanak ilegalaca u gradu, tako i za izvodjenje antiokupatorskih akcija uopšte. Sem toga, partijska organizacija Beograda održavale je vezu i sa Predragom Udickim, koji je kao novinar radio u njemačkoj agenciji DNB. On je partijsku organizaciju blagovremeno obavještavao sa sadržajem njemačkog povjerljivog biltena koji je izlazio samo u sedam primjeraka i bio namijenjen jedino najvišim njemačkim organima. Zahvaljujući toj vezi beogradska partijska organizacija je preko tog biltena

upoznavana s novostima prije od onih kojima je bilten bio namijenjen. Isto tako, održavana je veza sa pojedinim činovnicima u Ministarstvu poljoprivrede, Ministarstvu saobraćaja, Ministarstvu finansija i dr, pa su se i preko tih veza saznawali mnogi podaci i obavještenja, dragocjeni za oslobodilački pokret u cjelini.³³

I u drugim okupiranim gradovima ilegalna veza je održavana na slične načine. Okružni komitet KPJ za Centralnu Bosnu krajem 1942. obaviještavao je Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu da "iz okupiranih gradova redovno dobijaju podatke o neprijatelju". U izvještaju Štaba 3. operativne zone Hrvatske od 15. novembra 1942. istaknuto je da su "preko postojećih novostvorenih veza" uspjeli da saznaju "gdje se neprijatelj nalazi, kako se utvrdio, koliko je njegovo brojno stanje i naoružanje, te kakav je nacionalni sastav njegovih snaga", dodajući da su svi ti podaci dobijani "preko civilnih lica".³⁴ Nešto kasnije, 20. aprila 1943. Obavještajni centar Kninskog sektora obavještava GŠ NOV i PO Hrvatske da su "podaci o jačini, sastavu i dr. na aerodromu Zemunik pribavljeni od drugova koji rade na aerodromu i nekih vojnika".³⁵ Upravo zbog održavanja ilegalnih veza i blagovremenog obavještavanja ilegalaca i partizanskih jedinica o namjerama i akcijama okupatora, mnoge komande i ustanove NDH konstatuju da "neuspjeh vojničkih zahvata hrvatskih oružanih jedinica ima se pripisati baš izdajničkom radu partizanskih suradnika u vojarnama", kako se to ističe u izvještaju povjerenika UNS-e od 20. aprila 1943. u Slavonskoj Požezi.³⁶ Sem toga, ustaške vlasti uočavaju da u "požeškoj vojarni ima nekoliko časnika

i dočasnika koji suradjuju sa partizanima Treće operative zone", da u Novoj Gradiški "potpukovnik Šimek daje oružje partizanima", da "kotarski predstojnik iz Hrvatske Mitrovice održava stalne veze sa fruškogorskim partizanima", kao i da sa njima održava sastanke. Najzad, zbog održavanja ilegalne veze sa pripadnicima NOP u Petrovaradinu, obavještajni oficiri domobranstva "sumnjaju u svakog časnika i dočasnika".³⁷

Zahvaljujući takvom moralno-političkom stanju u domobranskim jedinicama, Komanda vojnog područja Podgrmeč u izvještaju od 4. novembra 1943. pored ostalog, ističe, da "sa svakim neprijateljskim garnizonom, odnosno mjestom postoje najmanje dvije veze". Te veze održavane su uglavnom preko vojnih lica iz redova neprijatelja, naročito u garnizonima Sanski Most, Bosanska Krupa, Ljubija, Prijedor i dr. Sa nekim od tih mjesta, aktivisti oslobodilačkog pokreta uspostavili su više kanala, tj. imali su na vezi veći broj ljudi sa kojima jeveza održavana. "Za vrijeme dok je Ljubija bila u neprijateljskim rukama, mi smo u istoj imali više naših povjerenika, a prema tome i više kanala", ističe se u izvještaju Komande vojnog područja Podgrmeč od 11. januara 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ.³⁸

Na osnovu izloženog moglo bi se zaključiti da su aktivisti NOP-a pronalazili mogućnosti da vještim održavanjem i jačanjem svoje mreže i prodorom u nove sredine neprijatelja, osiguraju visok kvalitet veza u organizacionom pogledu i u smislu njenog funkcionisanja radi uspješnog organizovanja i izvodjenja raznih vidova antiokupatorske aktivnosti u gradovima.

Veza kao uslov za sprovođenje
političko-propagandne djelatnosti

Ilegalna veza je bila spona od višestrukog značaja izmedju punktova štamparija i tehnika sa otalim aktivistima oslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima. Obezbjedjivala je gotovo neprekidno cirkulisanje propagandnog materijala za potrebe ilegalaca, upravo u duhu zaključaka Majskog savjetovanja KPJ 1941. godine: "Badava su sve direktive i odluke ako se pravovremeno ne dostave kome treba".³⁹

Za uspješno odvijanje političko-propagandne djelatnosti, razumljivo, osnovni uslov je bio obezbjedjenje tehničkih sredstava i odgovarajućeg materijala, pa su na tom zadatku ilegalne veze u okupiranim gradovima bile odlučjuji faktor. Sva rukovodstva NOP u okupiranim gradovima Jugoslavije nastojala su da dodju bar do minimalnih tehničkih sredstava za obavljanje političko-propagandnih zadataka NOP tokom okupacije, bez obzira na teškoće i opasnosti koje su imali pri nabavljanju, smještaju i radu tih sredstava.

Tako su se ilegalne organizacije Cetinja, Splita, Niša, Mostara, Ljubljane i drugih gradova - zahvaljujući dovrtljivosti i požrtvovanju ilegalaca - domogle šapirografa i štamparskog materijala (koji je do ilegalnih tehnika dopreman u dječjim kolicima, biciklima i zaprežnim kolima, u buradima i automobilima). Te poslove i raznošenje štampanih materijala NOP-a, opet su umješno i uredno izvršavali ilegalci u okupiranim gradovima preko uhodane

mreže saradnika koja je bila rječit pokazatelj i izraz ukupne čvrstine NOP-a, međusobne povezanosti ilegalaca i njihovog oslonca medju stanovništvom.

Tokom 1941. i kasnije aktivisti NOP-a Zagreba su preko ilegalnih veza nabavljali i dostavljali materijal ilegalnim tehnikama i štamparijama, veoma vješto izbjegavajući ustaškoj policiji. Radi boljeg i efikasnijeg rada ilegalci Zagreba su obično čitav materijal (štamparski papir, boju, matrice i dr.) unaprijed pripremali i slali do štamparija. Tako se Antun Bolčić, zvani "Mali Istranin" prerašavao u ličkog seljaka i veoma često je kroz Zagreb prenosio punetorbe materijala za potrebe štamparije. Ustaškoj policiji nije zapadao za oko niti su vjerovali da taj "lički seljak" nosi bilo što sumnjivo.⁴⁰

U Beogradu su na ovom poslu najčešće angažovane grupe od tri do pet ilegalaca. Da bi se izbjegao susret sa policijom, na odredjenim mjestima su postavljani osmatrači koji su davali ugovorene signale da li je prolaz ulicom slobodan ili ne. Činjenica je da se kroz Beograd prenosio materijal za štampariju CK KPJ i obratno, iz štamparija gotov materijal se raznosio do raznih rukovodstava NOP-a u svim djelovima grada, do Zemuna i u druga mjesta širom zemlje.

Skladište štamparskog materijala za štampariju CK KPJ nalazilo se u Krajinskoj ulici br.24 (sada ulica Milutina Blagojevića) i za njega je jedino znao jedan radnik iz štamparije tzv. "drug odgovoran za hartiju". Zagorka Jovanović⁴¹ je toj vezi davala zadatak kad i gdje treba dostaviti hartiju i drugi materijal. Na ugovoreno mjesto, oreko veze, hartija je dosta-

vljana na tovarnim kolima zajedno sa drvima i ugljem, da ne bi privukli pažnju policije. Na ugovorenom mjestu Zagorka je sačekivala kola i vozila materijal do Čuburske ulice gdje ju je sačekivao Slobodan Jović.⁴² Odatke do štamparije, do Banjičkog venca, kola je vozio Slobodan Jović, "akcijaš"-rukovodilac skladišta vraćao se pješice. Prazna kola su se vraćala na isti način.⁴³

Štampani materijal prenošen jetakodje preko dobro organizovanih ilegalnih veza, koje su uglavnom držale Milada Rajter i Elza Metarli - kurirke CK KPJ. Istovremeno Elza Metarli je održavala ilegalnu kurirsku vezu izmedju partijskih organizacija Beograda i Zemuna. Štampani materijal iz Beograda dostavljala je zemunskoj partijskoj organizaciji, kao i razne proglase zemunskog Sreskog komiteta KPJ i drugi propagandni materijal beogradske partijske organizaciji.⁴⁴

Štampane materijale iz tehnike CK KPJ Zagorka Jovanović, dostavljala je kuririma i to obično u korpama s kojima se ide na pijacu ili kolicima prekrivenim povrćem. Ispred njih je, u svojstvu izvidnice, išao Branko Maksimović, koji im je ugovorenim signalima davao znake da li je ulica slobodna. Nešto kasnije, ulogu izvidnika obavljali su Branko Djonović i Slobodan Jović, koji su za taj posao bili snabdjeveni falsifikovanim legitimacijama i revolverima. Tako je materijal dosta brzo stizao do centralne ekspedicije CK KPJ u ulici Svetozara Markovića, odakle je predavan kuririma Mjesnog komiteta KPJ za Beograd, kao i Slavki Morić⁴⁵ i Zagi Malivuk⁴⁶ (kuririma Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju). Dalje prenošenje partijskog i propagandnog mate-

rijala odvijalo se na gotovo isti način. Tako je MK KPJ za Beograd imao svoju ekspediciju u Njegoševoj ulici u stanu Nade Purić, koja je istovremeno bila veza izmedju štamparije i ekspedicije. Ona je štampani materijal dostavljala svojim vezama - rejonskim tehničarima, a ovi dalje svojim vezama - tzv. ćelijskim tehničarima. Ćelijski tehničari su obično materijal dobijali na ulici, i u prolazu dijelili ga ostalim članovima ilegalne organizacije. Bili su i oni karika u sistemu ilegalnih veza od rukovodstva do komunista koji su takav materijal rasturali po gradu. Na taj način propagandni materijal je za svega tridesetak minuta stizao u sve krajeve Beograda.⁴⁷

Gotovo na isti način tekle su pošiljke ilegalnog materijala i u drugim okupiranim gradovima Jugoslavije. Aktivisti Novog Sada, tokom ljeta i početkom jeseni 1941. uprkos žestokog terora, uspješno su razvijali propagandnu aktivnost zahvaljujući dobro organizovanom sistemu ilegalnih veza. Vezu sa štamparijom PK KPJ za Vojvodinu održavala je Mila Čovanski, tehničar OK KPJ. Ona je gotove materijale preuzimala od Slobodana Kovačevića, tehničkog rukovodioca štamparije i u svom stanu ih razvrstavala i pakovala po odredjenom spisku za sve partijske organizacije na teritoriji okruga. Dalje je materijal prenošen u korpama za namirnice i kolicima do riblje pijace, gdje je uobičajna gužva omogućavala lakše preuzimanje, rasturanje i prenošenje materijala. Na tom poslu aktivno je radila i Brujaković-Kovačević Josipa supruga Slobodana Kovačevića, koja je materijal prenosila dječjim kolicima u kojima je vozila tek rođenu djevojčicu.⁴⁸

Prenošenje štampanog materijala u druge okupirane gradove Vojvodine obično su obavljali kuriri koji su redovno dva

ta dolazili i u Novi Sad. Za taj posao u Subotici bila je dužena Viktorija Balažević. Koristeći pijačne dane, kada je bičajna gužva veća i objektivno slabija policijska kontrola, ona je propagandni materijal prenosila u Suboticu i predavala Edenu Korštajnu, koji ga je dalje, preko svojih veza, slao u Suboticu, Bačku Topolu, Sentu i Adu. Slično su radile i veze u Somboru i drugih gradova Vojvodine koje su imale direktnu vezu sa tehnikom PK KPJ za Vojvodinu.⁴⁹

U Mostaru su tokom 1942. i 1943. radile tehnike Oblasnog i Mjesnog komiteta KPJ i tehnika MK SKOJ-a. U njima se štampao i umnožavao različiti propagandni materijal, počev od letaka i dnevnih vijesti do pojedinih brošura i istorije SKP-b. Veza sa tehnikom imao je samo jedan aktivnista, zadužen da prikuplja tekstove od tzv. "redaktora" koji su dnevne vijesti savezničkih stanica hvatali na skrivenim radioaparatom. Takve tekstove "redaktor" je predavao svojoj vezi koja se brinula za umnožavanje. Štampani materijal se takodje prihvatao i dijelio na odredjenim mjestima (punktovima), obično u nekoliko trgovačkih radnji čiji su vlasnici bili komunisti ili simpatizeri NOP-a, zbog prirode posla i cirkulisanja većeg broja ljudi u njima, takve radnje nijesu zapadale za oko policije i karabinijerima. Vlasnici tih radnji su svojim vezama, uz ostale artikle predavali i propagandni materijal, koji je dopirao gotovo do svakog legalca. Najčešće se prenosio u korpama zajedno sa ostalim prehrambenim i drugim artiklima. Slično je bilo i u Sarajevu, tim što je u tehnici MK KPJ Sarajevo rad bio tako organizovan da je svaki od aktivista obavljao samo jednu operaciju, ali među njima sobom nijesu znali "ko obavlja koji dio posla". Vezu između

njih održavao je jedino rukovodilac tehnike. On je, od svoje veze dobijao tekstove za umnožavanje i na odredjenim mjestima predavao im gotove štampane materijale. Za ekspediciju su takodje korišćene trgovačke radnje, naročito baklanice. U jednoj od takvih, Fahrija Ajanović, vlasnik radnje i jedan od aktivista NOP-a u Sarajevu, preuzimao je propagandni materijal, pakovao ga i dijelio svojim vezama, pojedinim članovima partijskih ćelija.⁵⁰

Preko ilegalnih veza, naročito onih na željeznici, aktivisti oslobodilačkog pokreta u Ljubljani redovno su dostavljali različiti štamparski materijal Centralnoj partijskoj tehnici i drugim štamparijama i tehnikama širom Slovenije. Jedan od glavnih izvora za snabdijevanje štamparskim papirom gotovo svih grafičkih i ciklostalnih tehnika u Ljubljani i drugim okupiranim gradovima Slovenije bila je papirnica u Vevču. Zahvaljujući sigurnim ilegalnim vezama - koje su održavali jedna radnica u otpremnom odjeljenju i šef knjigovodstva - iz ove papirnice odlazile su za potrebe partizanskih tehnika velike količine materijala. Preko ilegalnih veza papir je nošen u glavno partijsko skladište na Botaničkom trgu u kući simpatizera i saradnika NOP-a Lončara Slepernika. To je ujedno bilo glavno sabirno skladište iz kojeg su se papirom snabdijevale sve ljubljanske ilegalne štamparije, a bilo ih je još i u današnjoj Titovoj ulici, zatim u Dalmatinskoj i dr. Papir iz Vevča prenosili su uglavnom vozači Vevške papirnice - simpatizeri NOP-a, a velike količine papira eksportovane su preko ilegalnih veza na željeznici. Preko te veze na željeznici papir je dostavljan partijskim organizacijama i

artizanskim odredima na teritoriji koja je bila okupirana od strane Njemaca.⁵¹

Rasturanje materijala iz štamparije "Tone Tomšić" organizovao je Niko Stare, krojač, tzv. "kurir za rasturanje literature po Ljubljani". On je na svom triciklu sa duplim dnom nosio literaturu do pojedinih punktova u raznim djelovima grada, odakle se dalje dijelila pojedinim partijskim ćelijama. Ostale ilegalne štamparije i tehnike imale su svoje kurire za prenošenje ilegalnog materijala.⁵²

Krajem 1941. aktivisti NOP Nikšića uspjeli su da preko ilegalnih veza, i pored jačeg obezbjeđenja okupatora, prenesu kompletnu štampariju "Slobodna misao" iz Nikšića i da je dostave na slobodnu teritoriju u selo Gostilje za potrebe Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak.⁵³

Praksa NOR pokazala je da je zahvaljujući čvrstim ilegalnim vezama bilo moguće štampati i rasturati propagandni materijal NOP-a i tamo gdje je kontrola okupatora bila najjača.

Osim toga, gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije političko-propagandna djelatnost odvijala se upravo zahvaljujući dobro uhodanim ilegalnim vezama. U uslovima veoma stroge kontrole od strane okupatorske policije, aktivisti NOP-a ispisivali su parole po gradskim ulicama i trgovima oslanjajući se prije svega na vezu, koja ih je na ugovoreni način obavještavala i upozoravala na opasnost. U akcijama rasturanja letaka i ispisivanja antifašističkih parola, aktivisti su obično išli po dvojica ili u manjim grupama. Dok je jedan od ilegalaca pisao parole, drugi je vodio računa o njegovoj bezbjednosti, tj. štitio ga dok je izvodio akciju, pa čak i oružjem omogućavao njegovo bježenje. Na

čigledne primjere postojanja čvrste veze nailazimo naročito kod akcija paljenja okupatorske štampe i cijepanja okupatorskih plakata i simbola. U tim akcijama jedan od aktivista NOP je bio okupatorsku štampu na trotoar ispred kioska, drugi je tada prilazio i polivao je benzinom, a treći je potpaljivao. Za to vrijeme jedan ili više ilegalaca osmatrali su teren i pazili na eventualni dolazak policije. Pored takve direktne veze prilikom izvođenja akcija, ilegalci su raspolagali i drugim ilegalnim vezama, naročito onim, kod kojih su se sklanjali poslije izvršenih akcija.

Sekretari partijskih rukovodstava su, koordinirajući aktivnost pojedinih udarnih grupa, često bili u prilici da lično održavaju ilegalnu vezu. Zahvaljujući tome, akcijama cijepanja okupatorskih plakata i ispisivanja parola i simbola narodnooslobodilačkog pokreta u raznim gradovima Jugoslavije, predhodile su diverzantsko-sabotažne akcije na gradskim električnim centralama i električnoj mreži. Tako, na primjer, aktivisti NOP Karlovca su 5. jula 1941. pod rukovodstvom Vječeslava Vece Holjevca izvršili diverziju na dalekovodu Ozalj-Karlovac, uslijed čega je došlo do nedostatka osvjetljenja u gradu, što je omogućilo ostalim grupama da pod zaštitom mraka rasture letke i ispišu antifašističke parole po čitavom gradu.⁵⁴ I u Mostaru je takva praksa često primjenjivana, tj. akcijama ispisivanja antifašističkih parola i rasturanja letaka NOP prethodila je akcija "razbijanja svih uličnih sijalica".⁵⁵ Slično su radili ilegalci i u Splitu, Šibeniku, Zagrebu, Skoplju i drugim gradovima.

Na ovom području aktivnosti, pripadnici NOP u gradovima pokazali su izuzetnu upornost i snalažljivost, prvenstveno zbog

toga što su shvatili da se tim putem održava borbena raspoloženje i učvršćuje vjera stanovništva u konačnu pobjedu oslobodilačkog rata i revolucije.

XI GLAVA

VEZA KAO FAKTOR RUKOVODJENJA I KOMUNICIRANJA
GRAD - SLOBODNA TERITORIJA

Uloga veze u prebacivanju dobrovoljaca i kompromitovanih
pripadnika NOP-a iz okupiranih gradova na slobodnu teritoriju

Za taj zadatak - kao i za prebacivanje oružja, municije i druge ratne opreme - održavane su posebne veze. Na taj način, tokom čitavog rata izašlo je na desetine hiljada boraca iz okupiranih gradova širom Jugoslavije i priključilo se partizanskim jedinicama. Već 22. juna 1941, prilikom formiranja Sisačkog partizanskog odreda, odredjen je Ivan Altić za održavanje ilegalne veze između Siska i odreda. U tom cilju je vraćen u grad sa zadatkom da uspostavi vezu sa OK KPJ za Sisak, kako bi odred bio u stalnom kontaktu sa partijskim rukovodstvom.⁵⁶ Sem toga, Odred je preko pripadnika NOP zapošljenim u željezničkoj ložionici uspostavio vezu i sa Zagrebom. Gotovo istovremeno, aktivisti Zagreba su uspostavili ilegalnu vezu sa Zagrebačkom partizanskom grupom, koja je početkom jula 1941. formirana na Žumberku, i time omogućili odlazak dobrovoljaca, naročito, kompromitovanih drugova u partizane. Ubrzo sa zagrebačkom partizanskom grupom stupili su u vezu i aktivisti NOP-a Sesveta.⁵⁷

Prvih dana oslobodilačkog rata mjesna partijska rukovodstva su ulagala velike napore za organizovanje što čvršće i sigurnije veze između ilegalaca u okupiranim gradovima i partizanskih jedinica. Poslije hapšenja u Jagodini u julu 1941. manji

broj ilegalaca koji je ostao neotkriven, uspio je da uspostavi vezu sa borcima koji su se nalazili van grada, da im dostavlja oružje, municiju i drugo, a uz njihovu pomoć odlazili su i novi aktivisti Jagodine na slobodnu teritoriju od koje je nešto kasnije formirana Prva jagodinska partizanska četa.⁵⁸ Mjesni komitet KPJ za Kosovsku Mitrovicu, već prvih dana oružane borbe, aktivno je radio na uspostavljanju ilegalnih veza za prebacivanje ljudstva iz rudnika Trepče i iz Mitrovice na Kopaonik. Radi toga i partijska ćelija u Kosovskoj Mitrovici imala je osnovni zadatak da održava ilegalnu vezu između grada, OK KPJ i partizanskog odreda.⁵⁹

Uoči i u toku trinaestojulskog ustanka 1941. iz okupiranih gradova u Crnoj Gori, zahvaljujući prije svega, ilegalnim vezama i kanalima, izašao je veliki broj pripadnika NOP od kojih su se formirali prvi partizanski bataljoni. Tih dana je u Podgorici postojala ilegalna veza za prelaz preko rijeke Morače za Lješkopolje, kao i za izlazak aktivista NOP-a u pravcu Kuča. Da okupator ne bi primijetio da ljudstvo odlazi iz grada, ili da zbog izvjesne sumnje ne bi preduzeo hapšenja, pripadnici NOP koji su izlazili iz grada išli su mahom pojedinačno i u vremenskim razmacima, uglavnom uz pomoć ilegalnih veza. Za izvršenje tog zadatka bile su zadužene pojedine drugarice, pripadnici i simpatizeri NOP, koje su pojedinačno izvodile ilegalce i druge aktiviste. Na taj način, u toku popodneva 15. jula 1941. poslije prvih dana ustanka, izašlo je oko 120 boraca, od kojih će se nekoliko dana kasnije formirati Podgorička partizanska četa.⁶⁰ Slično je bilo i u Cetinju. Sa borcima koji su već bili

napustili grad, vezu izmedju NOP-a u Cetinju i Lovćenskog partizanskog odreda su održavale Olga i Bosa Popović. Koliko su ilegalne veze bile razvijene prvih dana oslobodilačke borbe govori na neki način i podatak da, naprimjer, iz Mostara gotovo nijedan borac nije izašao bez potrebnog naoružanja. Upravo u to vrijeme, do septembra 1941, iz Mostara je izašlo preko 15 grupa sa oko 300 boraca.⁶¹ Sarajevo je tokom čitave 1941. i kasnije bilo sjedište tranzitne veze preko koje su se prebacivali rukovodeći kadrovi i kuriri Vrhovnog štaba NOPOJ. Sem toga, ovdje je organizovano nekoliko ilegalnih kanala preko kojih su izlazili aktivisti NOP-a iz Sarajeva na slobodnu teritoriju i uključivali se u partizanske jedinice. Na tome je bilo angažovano na desetine kurira članova KPJ i SKOJ-a, koji su, uprkos opasnostima, gotovo neprekidno izvodili pojedine kompromitovane ilegalce iz Sarajeva i uključivali ih u partizanske jedinice.⁶²

Sa razvojem oružane borbe i konsolidacijom NOP-a, učvršćivale su se i ilegalne veze izmedju okupiranih gradova i partizanskih jedinica koje su dejstvovala u njihovoj neposrednoj okolini. Zahvaljujući čvrstim ilegalnim vezama, pa i uprkos povremenim prekidima, okupatorima tokom čitavog rata nije polazilo za rukom da onemoguće izlazak pojedinaca i grupa aktivista van gradova na slobodnu teritoriju. Još od prvih dana oslobodilačkog rata pripadnici NOP-a Beograda, Zemuna i Pančeva izlazili su preko ilegalnih veza na Savu i Dunav, a slične veze organizovale su partijske organizacije Zagreba, Karlovca i drugih gradova. Aktivisti Ljubljane su već u toku jula i avgusta 1941. organizovali nekoliko ilegalnih veza preko kojih su ih grada izlazili ilegalci i simpatizeri NOP-a. Partijska organizacija Leskovca

uspostavila je ilegalnu vezu odmah nakon formiranja Kukavičkog partizanskog odreda, preko koje je Odredu dostavljala različiti ratni materijal i slala nove borce. Vezu je održavao Borko Perić-Guta.⁶³

Gotovo u svim gradovima Jugoslavije, naročito poslije savjetovanja u Stolicama i poslije jačih provala i gubitaka, partijske organizacije su pored ostalih zadataka, imale da organizuju što sigurnije ilegalne veze preko kojih bi se odašiljali pojedini ilegalci van gradova, na slobodnu teritoriju, kao i za popunjavanje partizanskih odreda. Partijska rukovodstva su ulagala stalne napore da uspostave kontakt sa licima zapošljenim u okupatorskim i kvislinškim ustanovama, kako bi preko njih nabavljali propusnice, falsifikovane legitimacije i druga dokumenta za nesmetano kretanje, naročito za izlazak iz gradova. U Šapcu je takve poslove obavljao šef policije Djordjije Ćirić, koji je partijskoj organizaciji dostavljao propusnice i falsifikovane legitimacije za one pripadnike NOP-a koji su odlazili u partizanske jedinice. Aktivisti NOP-a u Beogradu i Zemunu nabavljali su falsifikovane lične isprave preko Dejana Gojkovića, člana KPJ, koji je radio kao službenik ustaške policije u Zemunu.⁶⁴

Tokom 1941. i 1942. aktivisti oslobodilačkog pokreta Zagreba izlazili su preko ilegalnih veza koje su bile organizovane na željeznici. Veza na željeznici nabavljala je pojedine djelove željezničke odjeće da bi "takvi putnici" bili manje uočljivi od strane ustaške policije, a ilegalna veza ih je prebacivala do određene "javke". Svim tim aktivistima, ilegalna veza - koja ih je sačekivala na željezničkoj stanici - davala

je poslednja uputstva, a ponekad ih je pratila do odredišta. Ipak, najvažniji način odlaska u partizane bio je onaj koji su organizovali sami željezničari.⁶⁵ Oni su imali svoje ilegalne veze u Novskoj, Moravicama, Dugom Selu i u još nekim stanicama, pa su bili u mogućnosti da šalju i veće grupe ljudi u partizane. Kad god je trebalo da iz Zagreba izađe grupa od 20-30 ljudi, partijska organizacija željezničara je preko svojih veza javljala da se "pokvari" mostna vaga u Novskoj i da se hitno traži popravka. Kako su te opravke obavljali isključivo ljudi iz željezničke radionice iz Zagreba, na redovnu kompoziciju željezničke vlasti su prikopčavale tzv. vagon-radionicu. Upravo tim vagonom su se često prevozili pripadnici NOP-a koji su bili odredjeni za odlazak u partizanske jedinice.

Na osnovu direktive CK KPH Povjereništvu CK KPH od 2. juna 1942. "o sprovođenju masovne mobilizacije Zagrepčana u partizane", pri MK KPJ za Zagreb formiran je tzv. Otpremni odbor, koji je imao zadatak da organizuje prihvrat pojedinaca, ilegalaca ili simpatizera NOP-a i da ih otpremi u partizanske jedinice. Radi toga se stalno nastojalo da se obezbijedi dovoljan broj propusnica i ostalih falsifikovanih dokumenata, kao i da se održava veza sa pojedinim relejnim stanicama i punktovima van grada, sve u cilju da odlazak ljudi bude što sigurniji. Otpremni odbor je bio u direktnoj vezi sa Mjesnim komitetom KPH za Zagreb.⁶⁶

Medjutim, bez obzira na to što su partijske organizacije pridržavajući se konspiracije i budnosti nastojale da

održe mrežu ilegalnih veza, okupatorima je uspijevalo da takve veze otkriva i da njihove nosioce u čestim provalama hapsi. Povodom jednog takvog događaja, OK KPJ za Zagreb u svom izveštaju, izmedju ostalog, ističe: "Sada će za izvjesno vrijeme biti otežano prebacivanje ljudi upravo zbog toga što je pala jedna aktivistkinja koja je obavljala taj posao". Upravo zbog velikih provala koje su pogodile partijsku organizaciju Beograda početkom 1942. prekinut je veliki broj ilegalnih veza, pa je u tom periodu veoma mali broj građana mogao da se uključi u partizanske odrede.⁶⁷

Kada se god to moglo, partijska rukovodstva su pružala odgovarajuću pomoć partijskim organizacijama, kako u smislu pronalaženja novih ljudi za održavanje ilegalnih veza, tako i u uspostavljanju različitih javki i kanala za odlazak ljudi na slobodnu teritoriju. U Velesu je tokom aprila 1942. od strane Bugara izvršena mobilizacija većeg broja omladinaca; međjutim, zahvaljujući ilegalnoj vezi partijske organizacije sa partizanima, ovi omladinci su organizovano izašli iz Velesa na slobodnu teritoriju i 21. aprila uključili se u novoformirani Veleški partizanski odred.⁶⁸ Isto tako, tih dana je organizovano izašlo i nekoliko grupa iz Bitolja od kojih je formiran partizanski odred "Pelister". Tokom maja 1943. u Nišu je postojao punkt za vezu izmedju OK KPJ za niški okrug i partizanskog odreda. Preko njega su odlazili pripadnici oslobodilačkog pokreta i ilegalci iz Niša, a održavali su ga Dušan Pudja-Žine i Radmila Obradović-Gojka. Upravo tada, partijske organizacije su nastojale da konsoliduju ilegalne veze i u nekim drugim gradovima Srbije, jer su u prethodnim provalama

mnogi aktivisti bili pohapšeni, a s tim i veliki broj ilegalnih veza bio je prekinut. Poslije martovske provale u Beogradu, MK KPJ uspio je da početkom leta 1942. uspostavi ilegalnu vezu sa Šumadijskim partizanskim odredom i preko nje uputio četiri grupe od po 5-10 ilegalaca i simpatizera NOP-a. Kasnije su te veze učvršćene i uz njihovu pomoć izlazile su veće grupe aktivista u partizanske jedinice.⁶⁹ Ilegalci Ljubljane izlazili su u manjim grupama pored Ljubljanice u dva pravca: preko Košeljškog mosta i preko Slapa. One koji su izlazili preko Slapa, uspješno je preko pruge u Polju prebacivala ilegalna veza - Jože Okretič, željezničar na stanici u Polju⁷⁰, na periferiji Ljubljane.

Koliko su ilegalne veze bile neophodne za partijsku organizaciju u okupiranom gradu, vidi se donekle i iz slučaja kada je tokom septembra 1942. u Skoplju grupa od oko 20 pripadnika NOP-a bila spremna da se uključi u postojeće partizanske jedinice, ali - zbog blokade - veze sa slobodnom teritorijom nekoliko dana nije bilo. Tako se čitava grupa morala vratiti u Skoplje, što je bilo veoma opasno, jer je postojala mogućnost da ih bugarska policija otkrije i pohapsi.⁷¹

Slično se desilo i jednom prilikom u Zagrebu. Zbog nesporazuma sa vezama na željezničkoj stanici, na glavnom kolodvoru okupila se veća grupa aktivista NOP-a sa kabastim tehničkim materijalom s namjeri da napusti grad i priključi se partizanima. Međutim, pripadnici NOP-a na željeznicibili su obezbijedili da ta grupa boraca, dan kasnije, ide posebnim vagonom-radionicom, jer su preko svojih veza u Novskoj ugovorili da će toga dana

doći stručnjaci iz željezničke radionice "radi opravke mostne vage".⁷² Trebalo je tada ljude i sav materijal vratiti nazad u razne djelove grada, što nije bilo nimalo lako u uslovima jake ustaške policijske kontrole. Ilegalne veze su omogućavale da pojedinci ili grupe - koje su se u nekoj akciji odvojile ili zalutale - ponovo stupe u svoju matičnu jedinicu. Tako, zadnjih dana novembra 1942. poslije jedne borbe u manastiru Matejče u blizini Skoplja, odvojila se grupa boraca od svoje jedinice i lutajući dospjela do Skoplja. Zahvaljujući ilegalnim vezama - koje je skopska partijska organizacija održavala sa jedinicama i višim partijskim forumima - nakon dva-tri dana, ova grupa je ušla u sastav svoje matične jedinice.⁷³ Sem toga, aktivisti NOP-a u Tetovu, Debru i još nekih mjesta Zapadne Makedonije, uspjevali su da održavaju ilegalne veze i da pronalaze stanove za ilegalce, zahvaljujući činjenici što su kuće Albanaca bile pod slabijom policijskom kontrolom. Čak su i neki opštinski službenici albanske narodnosti bili uključeni u rad na uspostavljanju i održavanju ilegalnih veza. Preko takvih saradnika dolazilo se do falsifikovanih legitimacija za pojedine partijske funkcionere i aktiviste NOP-a.⁷⁴

Na tom polju dobre rezultate tokom čitavog rata, naročito do druge polovine 1942, postigli su pripadnici oslobodilačkog pokreta Karlovca. Imajući čvrste ilegalne veze sa domobranskim jedinicama, slanje ljudi u partizane obavljano je na taj način što je takvim licima upućivan poziv za domobransku vojsku, ali za odredišta, u tim pozivima, navodjena su ona mjesta gdje su ih čekali partizanski kuriri ("javke"), odakle su mogli sami

da se prebace u partizanske jedinice.⁷⁵ Jednom prilikom, u drugoj polovini 1942. Okružni komitet KPJ za Karlovac, preko ilegalnih veza, dobio je oko 100 objava za nesmetano kretanje vojnih obveznika - domobrana, što je partijska organizacija iskoristila da pošalje toliko aktivista NOP-a u partizanske jedinice.⁷⁶ Sličnih slučajeva bilo je i u drugim okupiranim gradovima, natočito na području Nezavisne Države Hrvatske. Na tu činjenicu ukazivale su i same okupatorske i kvislinške komande i njihove ustanove. U povjerljivim zabilješkama Ustaške nadzorne službe često se registruje da se u raznim mjestima širom NDH "nalazi mnogo ljudi koji suradjuju sa partizanima".⁷⁷ U izvještaju UNS-e od 3. juna 1943. ističe se da u Novoj Gradiški "pojedine osobe otpremaju više novopridošlih partizana, medju kojima se nalaze čak i ljekari".⁷⁸

Okupatori i kolaboracionisti su preduzimali maksimalne napore da onemoguće postojanje i održavanje ilegalnih veza. "Mišljenja sam da je sada došao pravi trenutak kada bi sve te veze trebalo ukloniti", ističe se u izvještaju Ustaške nadzorne službe od 20. jula 1943.⁷⁹ Medjutim, uprkos svim tim mjerama u izvještajima Ustaške nadzorne službe više puta je konstatovano "da šuma drži vezu s poštom", kako se to navodi u izvještaju o političkoj situaciji u Novoj Gradiški, da u Zagrebu pojedinci "prevoze Židove u partizane", kao i to da im "unaprijed pripremaju propusnice i druga dokumenta".⁸⁰

Upravo u to vrijeme, aktivisti oslobodilačkog pokreta Zagreba organizovali su četrnaest kanala preko kojih su redovno odašiljali simpatizere NOP u partizanske jedinice. Takvi ilegalni

kanali bili su uspostavljeni preko Sljemena, Dubrave, Vrapče, Savskog mosta i dr. Broj i raspored ilegalnih kanala omogućivao je izlazak većeg broja ljudi i njihovo uključivanje u partizanske jedinice. Tako je u četiri mjeseca 1943 (februar, mart, maj i jun) preko ovih kanala izašlo preko 400 novih boraca.⁸¹ Samo na području Trešnjevke (ondašnji II rejon) postojala su tri kanala, od kojih je jedan bio tzv. specijalni i koristio se u izuzetnim prilikama. Za prebacivanje ljudi i materijala oa ovom kanalu korišćeni su automobili vatrogasne straže. Ilegalnim kanalima na Trešnjevki je tokom 1943. i kasnije, mjesečno prebacivano i do 150 ljudi iz Zagreba u partizane. Za organizaciju, rad i bezbjednost ilegalnih kanala u Zagrebu bio je odgovoran Dragutin Kosovac, koji je kasnije u 1944. bio zadužen za organizaciju svih kanala na području MK KPH Zagreb.

Radi bolje organizacije oko prebacivanja ljudstva i opreme, za svaki od postojećih kanala bili su odredjeni dani kada je rejonski kurir dovodio ljude i donosio materijal za prebacivanje na oslobođenu teritoriju. Tako je, naprimjer, kanal Mitnica-Žitnjak prebacivao ljude i opremu srijedom, subotom i nedjeljom; kanal Vukomerac-aerodrom-Resnička Trnava, ponedjeljkom i subotom; Glavna cesta-Dubrava, utorkom i petkom; Markuševac-Vidovec po potrebi, itd.⁸²

Slične kanale za prebacivanje boraca organizovali su ilegalci i u drugim okupiranim gradovima. Partijske organizacije Zemuna, Beograda, Ljubljane, Sarajeva i drugih gradova raspolagale su tokom 1943. naročito poslije kačitulacije Italije, sa sve više ilegalnih kanala za odašiljanje aktivista NOP-a u

artizanske jedinice i za rad na slobodnoj teritoriji. Aktivisti emuna su takve kanale imali na periferiji Zemuna preko sela obanovaca za Ugrinovce, zatim preko Batajnice i preko Bežanije a Jakovo. Sem toga, postojao je kanal preko Dunava za odlazak oraca iz Beograda u partizanske jedinice Srema. Iz Beograda aktivisti NOP-a odlazili su kanalima preko Trošarine za Šumadiju, atim, preko Savskog mosta za Zemun i preko Dunava za Pančevo, dnosno u sastav partizanskih jedinica koje su izvodile akcije a toj teritoriji.⁸³ Te godine priliv boraca iz Beograda u partizanske odrede je znatno pojačan. U tom cilju bio je angažovan Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, koji je direktno brinuo za organizaciju i održavanje pojedinih kanala za prebacivanje ljudi i materijala iz Beograda. Aktivisti NOP-a u Beogradu izlazili su vozom preko Senjaka i Rakovice, gdje ih je sačekivao i do sljedeće veze pratio radnik Dragiša Ristović. Za borce koji su izlazili preko Kijeva veza je bio Dragi Milenković. Ilegalna veza ih je obično pratila do Lipovačke šume, gdje su ih sačekivali borci iz sastava partizanskih odreda.⁸⁴

U Kijevu je sredinom 1943. organizovan punkt veze koji je prihvatao i sklanjao pojedine grupe aktivista NOP-a i simpatizera, koje je gonila policija. Stalnu vezu između partijske organizacije u Beogradu i Kosmajskog partizanskog odreda održavao je Miroslav Lazović. Od polovine 1943. uspostavljena je ilegalna veza sa Šumadijskim NOP odredom preko Čukarice za Sremčicu, dok je za odlazak u Kosmajski partizanski odred postojao ilegalni kanal preko Boleča. Preko ilegalnog kanala u Belegišu tokom oslobođilačkog rata izašlo je iz Beograda nekoliko stotina akti-

vista i simpatizera NOP-a. U akcijama oko prebacivanja ljudi i materijala ovim kanalom, bili su uključeni i alasi sa Dunava, koji su svojim čamcima pomagali u prebacivanju pojedinih grupa ilegalaca ili materijala u partizanske jedinice.⁸⁵

Zemunskoj partijskoj organizaciji, u odašiljanju ljudi u partizane veliku pomoć je pružao Vid Tulika, žandarmerijski narednik, koji je, pošto je bio upoznat sa kontrolom pojedinih kvartova od strane policije i žandarmerije, dostavljao partijskoj organizaciji podatke koji je kanal u koje vrijeme najsigurniji. Ovim kanalima je tokom 1943. i 1944. mjesečno odlazilo preko 300 aktivista i simpatizera NOP-a iz Zemuna i Beograda.⁸⁶ Pslije kapitulacije fašističke Italije, aktivisti Ljubljane imali su na raspolaganju više ilegalnih kanala. Naročito važnu ulogu za njih imao je kanal na željeznici preko koga su Ljubljančani, naročito ilegalci, odlazili u partizanske jedinice. Sem toga, postojao je kanal na Ižanskoj cesti odakle su aktivisti, dalje do partizanskih jedinica, išli uz pratnju posebnih kurira.⁸⁷

Veza željeznicom bila je sve do oktobra 1944. dosta uredna i snjom je otišao veliki broj pripadnika NOP-a, ali dosadašnjim istraživanjem nije bilo moguće utvrditi njihov približno tačan broj. Medjutim, upravo oktobra 1944. njemačke vlasti su uspjele da pohvataju i uhapsu preko 100 željezničara, medju kojima i one koji su bili zaduženi da održavaju ilegalne veze, što je imalo za posljedicu nove velike teškoće partijskim organizacijama i organizacijama OF oko prebacivanja ljudi u partizanske jedinice. Tokom 1944. organizovani su novi ilegalni kanali, koji su išli u više pravaca od Ljubljane do kurirskih relejnih stanica

(tzv. tačaka veze). Tako je Ljubljana tokom čitavog rata imala veoma dobro razradjen sistem ilegalnih veza, uz čiju pomoć su išli aktivisti OF i ilegalci na slobodnu teritoriju i uključivali se u partizanske jedinice.⁸⁸

U drugoj polovini 1944. aktivisti NOP-a Pančeva odlazili su iz grada u grupama preko kanala u Krnjači. Tim kanalom odvodila ih je aktivistkinja Jelena Čolić i po izlasku predavala ih je posebnim kuririma, koji su ih dalje prebacivali u sremske jedinice.⁸⁹ Tada su jedinice narodnooslobodilačke vojske preduzele operacije za konačno oslobodjenje zemlje, pa je izlazak pripadnika NOP i ilegalaca iz okupiranih gradovabio znatno olakšan.

Mnogobrojni primjeri odlaska pripadnika NOP-a iz Beograda, Zagreba, Mostara, Splita, Šibenika, Osijeka, Ljubljane, Pančeva i drugih gradova, u partizanske jedinice, pokazuju da je održavanje ilegalnih veza grad-partizanski odredi i grad-slobodna teritorija bilo od neprocjenjive važnosti, kako u smislu prihvatanja pojedinih ilegalaca, tako i u smislu jačanja NOP-a u cjelini.

Ilegalna veza u funkciji rukovodjenja oružanim i neoružanim oblicima borbe

Za uspješno rukovodjenje oružanom borbom, naročito akcijama u okupiranim gradovima, veza je bila važan faktor, posebno u smislu blagovremenog dostavljanja različitih naredjenja, direktiva i izvještaja, kao i u smislu obezbjedjenja tajnosti

takvih podataka. U okupiranim gradovima Jugoslavije radi rukovodjenja, ilegalne veze od rukovodstva ilegalnog pokreta su išle do partijskih ćelija, diverzantskih i oružanih grupa, kao i između partizanskih odreda koji su dejstvovali u neposrednoj okolini okupatorskih uporišta i partijskih organizacija. One su manje-više, uz povremene prekide, uspješno održavane tokom čitavog rata, kako u okviru organizacija SKOJ-a, tako i unutar partijskih organizacija. Partijska i skojevska rukovodstva su tokom čitavog rata ulagala ogromne napore kako bi sistemom ilegalnih veza bile obuhvaćene sve antifašističke organizacijeⁱ pripadnici NOP-a.

U Zemunu je, već prvih dana oslobodilačkog rata, skojevsko rukovodstvo preko omladinskih aktiva^u pojedinim gradskim rejonima, bilo povezano sa omladinskom organizacijom. Članovi rukovodstva SKOJ-a imali su direktnu vezu sa 2-3 skojevska aktiva, dok su članovi skojevskih aktiva bili povezani, svaki sa po dvije do tri omladinske grupe.⁹⁰ Takvo održavanje ilegalnih veza, ličnim kontaktom, bilo je na sličan način organizovano i u drugim gradovima: Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu i dr. U Beogradu su sve skojevske grupe bile povezane sa omladinskim grupama u svim gradskim kvartovima. Nesumnjivo veliku ulogu za normalno funkcionisanje ilegalnih veza u cilju rukovodjenja imali su mjesni komiteti KPJ i mjesni komiteti SKOJ-a. U pojedinim slučajevima - a u cilju što veće konspirativnosti - članovi ovih rukovodstava održavali su direktnu vezu sa udarnim grupama ili pojedinim ilegalcima, naročito ako se radilo o izvodjenju važnijih diverzantskih akcija u okupatorskim ustanovama, vršenju atentata

na pojedine okupatorske funkcionere ili policajce i slično.⁹¹

Tokom jula i avgusta 1941. u Cetinju je Stana Tomašević održavala vezu izmedju gradske partijske organizacije i Mjesnog komiteta KPJ za Cetinje, koji se tada nalazio u Bokovu. Zahvaljujući toj vezi, MK je bio stalno obaviješten o događajima i imao je više mogućnosti da usmjerava aktivnost pojedinih udarnih grupa i partijske organizacije u cjelini.⁹² Slično je bilo i u Bijelom Polju, gdje je rukovodstvo NOP-a u ovom kraju obezbijedilo ilegalnu vezu sa gradom još prije izlaska iz okupatorskog garnizona, tako da je MK KPJ za Bijelo Polje gotovo uvijek imao podatke o mjerama koje Italijani kane preduzeti, što je bilo od važnosti za pravilno usmjeravanje partijske organizacije.⁹³

U početku okupacije Jugoslavije ilegalna veza sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Vojvodinu održavana je preko punkta za vezu koji je bio smješten u Vojvodjanskoj akademskoj trpezi u Beogradu, a održavala ga je Branka Jovanović. Ona je partijske direktive i drugi materijal od strane PK KPJ predavala Stevici Jovanoviću. Povremeno je u Pančevo, kao ilegalna veza sa PK KPJ za Vojvodinu, dolazila i Sonja Marinković, a na istom kanalu radio je i Sima Gvozdenov. Sve je to omogućavalo da različite poruke i direktive brzo dodju do rukovodstva vojvodjanskih partijskih organizacija.⁹⁴

Sve do kraja 1941. partijska organizacija Zagreba održavala je ilegalnu vezu sa Glavnim štabom Hrvatske preko kurirke Vere Jurić, koja je kao službenik Državnog osiguravajućeg zavoda u Zagrebu imala propusnicu za nesmetano kretanje po

čitavoj teritoriji Hrvatske. Preko te ilegalne veze dostavljani su partijskim organizacijama razna uputstva i naredjenja. Ta veza koja je išla preko nekoliko javki tokom 1941. besprekorno je funkcionisala. "Sa Zagrebom imamo redovnu vezu", ističe se u izveštaju Glavnogštaba NOP odreda Hrvatske o stanju kurirske službe od 24. decembra 1941. godine.⁹⁵ U Beogradu je, naprimjer, svaki član Mjesnog komiteta održavao vezu sa dva do tri rejonska komiteta, dok su članovi rejonskih komiteta imali vezu sa po nekoliko partijskih ćelija. Sem toga, pojedini članovi MK i RK KPJ održavali su veze i sa drugim gradovima Srbije. Tako je Zagorka Malivuk, radnica u partijskoj tehnici PK KPJ za Srbiju, redovno održavala vezu izmedju OK KPJ za Vršac i OK KPJ za Niš. Zahvaljujući tome partijske direktive su relativno dolazile od rukovodstva do organizacija NOP-a i komunista na čitavoj teritoriji Srbije.⁹⁶ Glavna veza 1941. i 1942. izmedju Biroa partijskih organizacija, Mjesnog i Okružnog komiteta KPJ za Podgoricu i Vojnog rukovodstva u srezu bio je kurir - ilegalac Boro Četković.⁹⁷

S obzirom na to da je Niš bio najveći željeznički čvor na jugu Srbije, u većini željezničkih preduzeća formirane su pozadinske grupe željezničara, koje su imale direktnu vezu sa Okružnim komitetom KPJ za Niš. Tako je iz željezničke radionice, ložionice, mostovske radionice i u Sekciji za održavanje pruge na stanici Crveni Krst, ilegalnu vezu sa Okružnim komitetom KPJ za Niš održavalo 80 željezničara.⁹⁸ Tokom 1941. i 1942. na željeznici u Nišu radio je Djordje Ljubinović i kao tehnički činovnik kontrolisao je sigurnosne i druge automatske uređaje na

stanicama Niša, Leskovca, Vranja, Svrljiga, Knjaževca, Zaječara i dr., što mu je pomoglo da - kao kurir PK KPJ za Srbiju - prenosi direktive i poruke okružnim i mjesnim komitetima KPJ u navedenim mjestima. Kao kurir, pored pošte prenosio jeoružje, municiju, sanitetski materijal i drugo od važnosti za NOP. Istovremeno, održavao je vezu i sa Jastrebarskim partizanskim odredom.⁹⁹

Kad je oktobra 1941. opsjednuto Kraljevo, postojeće ilegalne veze su prekinute kako one između pojedinih punktova u sklopu partijske organizacije, tako i veze koje je održavao MK KPJ za Kraljevo sa drugim partijskim formumima. Te ilegalne veze je Ljubinka Šutić ponovno uspostavila tek februara 1942.¹⁰⁰ Slično je bilo i sa Leskovcem. U proljećnoj ofanzivi 1942. na području leskovačkog okruga, policija je izvršila veliku provalu u Leskovcu u kojoj su stradali mnogi aktivisti i simpatizeri NOP-a, među njima i sekretar OK SKOJ i član OK KPJ za leskovački okrug Rade Ristić. Tada su prekinute sve postojeće ilegalne veze u Leskovcu i njegovoj okolini. Međutim, polovinom aprila 1942. u Leskovac je došla Razumenka Petrović, koja je obnovila partijsku i skojevsku organizaciju i aktivno djelovala na obnavljanju starih i uspostavljanju novih ilegalnih veza.¹⁰¹ Već u julu 1942. upostavljena je veza sa Partijskim povjereništvom u Nišu, a nešto kasnije konsolidovane su i ilegalne veze unutar partijske organizacije. S proljeća 1942. upostavljena je ilegalna veza između partijske organizacije Kragujevac i OK KPJ za to područje, koji se tada nalazio na teritoriji arandjelovačkog okruga. Ta veza je uspješno održavana preko Kasije Rajičić sve

do početka 1943. kada je došlo do velike provale u partijskoj organizaciji Kragujevca.¹⁰²

Poslije prvih teških provala u organizacijama NOP Sarajeva s proleća 1942, u gradu izvjesno vrijeme nije postojalo organizovano partijsko rukovodstvo, međjutim, aktivisti NOP koji nisu pohapšeni, nastavili su sa naporima za uspostavljanje novih i obnavljanje starih ilegalnih veza. Ubrzo je obnovljen rad partijskih ćelija na Glavnoj željezničkoj stanici, u Vojno-tehničkom zavodu, uspostavljena je veza sa Rajlovcem i tvornicom "Avija", uspostavljena je veza i saradnja sa organizacijama na Vratniku, Bistriku i Skenderiji.¹⁰³

Cetinjska partijska organizacija je, poslije nekoliko mjeseci prekida, u junu 1942. upostavila vezu sa Mjesnim komitetom KPJ za Cetinje, što je bilo neobično važno za dalji rad i opstanak ilegalaca, pogotovo tokom 1942. i u drugoj polovini 1943. u uslovima tzv. četničke strahovlade u Crnoj Gori. Zahvaljujući tim ilegalnim vezama, već u drugoj polovini 1942. i u prvoj polovini 1943. cetinjska partijska organizacija uspostavila je veze sa partijskim organizacijama drugih okupiranih gradova. Vezu sa partijskom organizacijom u Podgorici održavao je Ivo Orlandić, sa Kotorom je održavana preko jedne skojevke koja je prije rata pohađjala Učiteljsku školu u Cetinju, zatim sa Nikšićem veza je uspostavljena preko omladinke Dese Danilo-
vić. Preko Danila Matijevića uspostavljena je ilegalna veza i sa Skadrom.¹⁰⁴

Zahvaljujući ilegalnim vezama, na Kosovu su članovi okružnog rukovodstva Peći: Boro Vukmirović, Ramiz Sadiku, Mita Miljković, Petar Brajović i Mitar Radusinović - kada im je

zaprijetila opasnost od hapšenja - prebačeni su iz Peći u Djakovicu, odakle su nastavili da rukovode partijskom organizacijom Kosova i Metohije.¹⁰⁵

Veza kao preduslov uspješnog organizovanja i
izvodjenja bjekstva iz zatvora i bolnica

Bez ilegalnih veza takva aktivnost se nije mogla ni zamisliti, šta više, svaki pokušaj bjekstva bez dobre veze bio je unaprijed gotovo osuđen na propast. Sem toga, ilegalna veza je bila bitan uslov za organizovanje različitih oblika otpora okupatorima i u tako teškim uslovima, za podizanje borbenog morala kod zatvorenika i vjere u snagu NOP-a, kao i za herojsko držanje zatvorenika na sudovima, pred policijom i na stratištima. Veza partijskih organizacija sa zatvorenicima održavana je uglavnom preko rodbine, preko pojedinih čuvara zatvora - simpatizera NOP i preko onih lica koje su puštana na slobodu. Unutrašnja veza između pojedinih odijeljenih prostorija - samica, održavana je različito: putem ceduljica, morzeovom azbukom, raznim signalima i sl.

Koliko je ilegalna veza bila važan faktor za organizovanje različitih oblika otpora, pa i bjekstava pojedinih zatvorenika, manjih ili većih grupa govore mnogobrojni primjeri uspješno organizovanih akcija u gotovo svim okupiranim gradovima Jugoslavije. Ilustracije radi, navodimo primjer bjekstva logoraša iz ustaškog logora u Kerestincu. Zahvaljujući ilegalnoj vezi koju je MK KPJ za Zagreb održavao sa logorom, grupa od oko 80 poli-

tičkih zatvorenika izvršila je uspješan napad na logorsku stražu, savladala je i organizovano napustila logor. Medjutim, činjenica da nije postojala organizovana veza za njihovo prihvatanje i sklanjanje na sigurna mjesta, gotovo svi logoraši su ponovo pohvatani i u najvećem broju slučajeva poubijani.¹⁰⁶

Za uspjeh u izvodjenju akcije spašavanja člana Politbiroa CK KPJ Aleksandra Rankovića - iz zatvorske bolnice u Vidinskoj ulici u Beogradu, 29. jula 1941, aktivistima NOP umnogome je pomogla ilegalna veza koju je održavao student medicine Grujo Lazović. On je organizatorima ove akcije dostavio podatke o režimu u bolnici, navikama sanitetskog osoblja, rasporedu prostorija, broju i rasporedu naoružanih straža i dr. Sem toga, u ovoj bolnici ilegalci su održavali vezu sa doktorom Nenadom Parentom, uz čiju pomoć je izradjen plan izvršenja ove akcije.¹⁰⁷

Zahvaljujući čvrstim ilegalnim vezama partijskog komiteta iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici sa Okružnim komitetom za Srem i Sreskim komitetom KPJ za Sremsku Mitrovicu, 32 politička zatvorenika su noću 21/22. avgusta 1941 - po izlasku kroz prokopani tunel - prihvaćeni od strane aktivista NOP iz grada. Sem toga, pojedini ilegalci su direktno učestvovali u izvodjenju ove akcije i kao vodiči i obezbjedjenje pomogli njenom uspješnom izvodjenju. Veliku pomoć je ovom poduhvatu pružio službenik pošte u Sremskoj Mitrovici, koji je zadržao ustaške telegrame, upućene svim žandarmerijskim i policijskim ustanovama i oružanim snagama na teritoriji Srema da se hitno preduzmu potjere za odbjeglih komunistima. Upravo zbog dobre koordinaci-

je u izvodjenju akcije i održavanju čvrste ilegalne veze, bjekstvo je teklo gotovo po zamišljenom planu, jer su odmah po izlasku komunista iz Kaznionice dvojica aktivista NOP pokidali sve telefonske veze izmedju Mitrovice i Kaznionice.¹⁰⁸ Desetak dana kasnije, 30. avgusta 1941. partijska organizacija Zemuna omogućila je bjekstvo iz ustaškog zatvora dvojici članova Sreskog komiteta KPJ za Zemun, i preko ilegalnih veza uspjela da ih prebaci na rad u Beograd, s obzirom da im je dalji boravak u Zemunu bio nemoguć.¹⁰⁹ Ilegalna veza je doprinijela i uspješno organizovanom bjekstvu Nade Dimić, iz bolnice na Svetom Duhu u Zagrebu, krajem ljeta 1941. Preko veze koju je Anka Berus održavala sa ljekarima u toj bolnici, Nada je obaviještena o nizu detalja, što je pomoglo da se akcija uspješno završi.¹¹⁰

Veoma smjela akcija upada čitavog voda partizana u okupirani Karlovac, 17. novembra 1941. s namjerom da se iz karlovačke bolnice oslobodi član OK KPH za Karlovac Marijana Čavića, izvedena je zahvaljujući blagovremenom dostavljanju niza podataka o rasporedu, jačini i ustaljenim navikama ustaških straža i patrola. Pored toga, za izvodjenje te akcije ilegalci su organizovali direktnu ilegalnu vezu sa partizanskim vodom. U tom cilju obezbijedjen je čamac za prelaz preko Korane, kao i vodič do bolnice u kojoj je trebalo da se nalazi Marijan Čavić. Najzad, i u neposrednoj blizini bolnice nalazili su se ilegalci koji su obezbijedjivali ovu akciju.¹¹¹

Ljekari i drugo sanitetsko osoblje bolnice "Emona" u Ljubljani tokom čitavog rata bili su u direktnoj vezi sa rukovodstvom ilegalnog pokreta u gradu. Tu su po više mjeseci liječeni ranjeni partizani, poslije čega im je organizovano bjekstvo.¹¹²

Odmah nakon hapšenja Rada Končara, sekretara CK KPH, aktivisti NOP Splita stupili su u vezu s nekoliko vojnika iz obezbjedjenja bolnice u kojoj se Končar nalazio i uz njihovu pomoć radili na pripremi i organizaciji bjekstva.¹¹³

Partijske organizacije pojedinih okupiranih gradova uspijevale su da se povežu sa ljudima iz sastava logorskih i zatvorskih straža i da na njih utiču da pojedinim zatvorenicima omoguće bjekstvo. Tako je 2. januara 1943. iz okupatorskog zatvora u Tetovu, pobjegla grupa od 16 političkih zatvorenika sa svojim čuvarima. U Nikšiću je 23. juna 1943. takodje jedna grupa od pet zatvorenika izvršila bjekstvo zahvaljujući zatvorskom ključaru.¹¹⁴ Takvih i sličnih primjera organizovanog i uspješnog bjekstva pojedinih zatvorenika iz okupatorskih i kvislinških logora i zatvora bilo je i u drugim gradovima Jugoslavije.

Pored navedenih primjera ilegalne veze su imale izvanredno veliki značaj i prilikom izvodjenja oružanih akcija u okupiranim gradovima (likvidacija okupatorskih komandanata, funkcionera okupacione vlasti i organa policije), dostavljajući blagovremeno sve potrebne podatke za njihovo što bezbjednije i sigurnije izvodjenje. Zbog toga, ovim akcijama je prethodila duža ili kraća priprema oko ispitivanja mogućnosti i načina izvodjenja, što su prije svega, obavljali ljudi koji su uspostavljali i održavali ilegalne veze. Sem toga, značaj ilegalne veze ispoljavao se i prilikom sadejstva ilegalnih grupa iznutra sa partizanskim napadima na grad spolja, zatim, veza je imala važnu ulogu u funkciji pribavljanja materijala i drugih potreba za jedinice NOV i POJ na slobodnoj teritoriji i dr.

Osim toga, u okupiranim gradovima je postojao razrađjen sistem javki, punktova za vezu, ilegalnih stanova i duboko zakamufliranih kanala pomoću kojih je ta veza održavana, obnavljana i funkcionisala čak i u periodu racija neprijatelja.

+

+

+

Praksa NOR-a je pokazala da je ilegalna veza u okupiranom gradu moguća i da je ona, ujedno, preduslov za odvijanje bilo kakvih organizovanih antiokupatorskih aktivnosti. Ona se održavala primjenom stroge konspiracije, dovitljivošću i originalnim postupcima ilegalne organizacije NOP-a, što je često neprijatelje NOP-a dovodilo u tešku situaciju, nalazilo ga nespremnim za protivakciju i u njegove redove unosilo nespokojstvo i izvjesnu dezorijentaciju, dok je simpatizerima NOP-a i stanovništvu ulivalo ohrabrenje i perspektivu. Ta veza se obnavljala i jačala širenjem uticaja NOP-a medju antifašistima i rodoljubima gradskog stanovništva, kao i prodorima u redove neprijatelja.

Ilegalne veze u okupiranim gradovima su prenosile veoma korisne informacije i podatke koji su najefikasnije štitili ilegalnu organizaciju od velikog broja zemki i iznenadjenja neprijatelja NOP-a. Istovremeno, na osnovu njih, planirane su i izvodjene nove antiokupatorske aktivnosti u okupiranom gradu ili, pak, na prostoru izvan gradskog područja od strane jedinica NOVJ.

Osnovni organizator, izvršilac i oslonac veze bio je čovjek, odani pripadnik oslobodilačkog pokreta spreman na žrtve

i lišavanja svake vrste. I bez tehničkih sredstava, naročito u prvom periodu oružane borbe (telefon, radio, motorna vozila itsl.), ilegalna veza je bila pouzdano sredstvo za organizovano i uspješno odvijanje svih vidova i oblika aktivnosti NOP u okupiranom gradu.

Permanentno izložena gonjenju i udarima (provale, ucjene, izdaja), kao i pokušajima da se ubacivanjem špijuna i provokatora iznutra razbije i onemogući, ona je morala voditi računa o stalnoj budnosti i kontroli u redovima ilegalaca, i što razudjenje veze ilegalne organizacije NOP sa stanovništvom.

PETI DIO

MJERE OKUPATORA NA SUZBIJANJU OTPORA 1941-1945

XII GLAVA

METODE OKUPATORA ZA UGUŠIVANJE OTPORA

Konkretne mjere obezbjedjenja upravno-administrativnih i industrijskih centara, gdje su se nalazile najjače snage i sredstva neprijatelja NOP, bile su u središtu pažnje okupacionih vlasti. Suštinski, bile su usmjerene na to da se stvore takvi uslovi koji će u korijenu osujetiti i pomisao na bilokakvo suprotstavljanje okupacionoj sili.

Uspostavljanje i razvijanje tih mjera, koje su bile organski dio okupacionog sistema uopšte, teklo je duže vremena i bilo u direktnoj vezi sastepenom oslobodilačke borbe. Početne upravno-administrativne, policijske, tehničke, fortifikacijske i druge mjere obezbjedjenja i zaštite gradskog područja i pojedinih važnijih objekata u njemu, postepeno su dogradjivane tokom čitavog rata uporedo sa vojno-političkim zbivanjima na jugoslovenskom ratištu i na frontovima drugog svjetskog rata.

Okupacione vlasti su pojačavale i proširivale pojedine mjere kontrole, zaštite i pritiska u skladu sa zbivanjima širom jugoslovenske teritorije ili u pojedinim okupacionim zonama, posebno u okvirima pojedinih gradova. Najčešće su te mjere izvodjene odjednom i uporedo, kako bi se što brže postigao materijalni, moralni i psihološki efekat kod stanovništva.

Zbog različitih interesa i podijeljene nadležnosti pojedinih okupacionih sila, među njima često nije postojala potrebna koordinacija u pogledu praćenja pojava koje izazivaju nemire i u pogledu suzbijanja antiokupatorske djelatnosti u gradovima udruženih snaga. Tako su nesistematska razmjena obavještenja i iskustava, nepostojanje objedinjenog komandovanja pri izvođenju pojedinih operacija i granice između pojedinih okupacionih zona, kao i demarkacione linije između Njemačke i Italije, pripadnicima NOP olakšavale izvođenje raznovrsnih antiokupatorskih aktivnosti.

Nakon prvih izvještaja o toku oružanog ustanka širom zemlje u komande i štabove okupacionih trupa stizale su vijesti o raznovrsnim i sve razvijenijim protivokupatorskim akcijama. To reljefno potvrđuje i izvještaj Komandnog štaba okupirane Srbije (za period od 21-31. VIII 1941), u kome se kaže: "Planski akti sabotaže u cilju paralisanja privrednog života i saobraćaja; sabotaže u rudnicima i livnicama, na željeznici... povećanje broja prepada malih, dobro naoružanih jedinica na nadležstva i funkcionere u cilju paralisanja upravnog aparata".¹ Kasnije se o tome još otvorenije govori. U mjesečnom izvještaju Operativnog odjeljenja komandanta Srbije se, 5. septembra 1941. ističe kako "posebnu teškoću predstavlja ugroženost rudnika koji su neophodno potrebni za njemačku ratnu privredu, kao štosu naročito Bor i Trepča", dodajući da su rudnici antimona između gradova Loznice i Krupnja "već onesposobljeni".²

Uoči savjetovanja vojno-političkog rukovodstva NOP u Stolicama, krajem ljeta 1941, njemački general u Zagrebu 13. septembra 1941. dostavlja komandantu njemačkih oružanih snaga na Jugoistoku zabrinjavajuću procjenu stanja na jugoslovenskom ratištu: "Razredjene njemačke posadne trupe iz dana u dan sve teže izlaze na kraj sa često jedva uhvatljivim, smjelim i preduzimljivim protivnikom, pošto se žarišta ustanka množe".³

Da bi se opravdali neuspjesi u borbama protiv pripadnika NOP uopšte, pa i protiv onih u okupiranim gradovima, njemačke i italijanske okupacione vlasti preuveličavaju brojno stanje, naoružanje i organizaciju partizanskih jedinica, sabotažnih i diverzantskih grupa. Sredinom septembra 1941. komandant njemačkih oružanih snaga na Jugoistoku obavještava Vrhovnu komandu Vermahta da su partizanske formacije "do najsitnijih detalja dobro organizovani neprijatelj"⁴, što se svakako donekle odnosilo i na ilegalne organizacije u okupiranim gradovima.

Sredinom decembra 1941. poslije povlačenja glavnine partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Šumadije, Glavnoj upravi bezbjednosti Rajha poslate su informacije o daljim mjerama za suzbijanje NOP u Jugoslaviji, gdje je naznačeno da su mobilisane snage specijalne policije NDH, okupirane Srbije, zatim mađarska specijalna policija i dr. Te informacije sadrže razvijenu lepezu protiv partizanskih mjera: akcije u gradovima u smislu otkrivanja i hapšenja ilegalaca, blokiranjem

gradskih kvartova i racijama; hapšenje i interniranje svih Jevreja i Cigana; hapšenje svih koji su bili sumnjivi kao komunisti i njihovo interniranje u prihvatne logore; pooštrena kontrola nad putnicima koji dolaze i odlaze na prilaznim drumovima gradova, željezničkim stanicama i pristaništima; mjere obezbjedjenja koje se odnose na diverzantske akcije i sabotaže; uspostavljanje tzv. gradjanske zaštite i dobrovoljne stražarske organizacije; uvođenje prijekih sudova. Istom prilikom Berlinu je saopšteno da je u toku uspostavljanje veze agenata njemačke okupacione uprave prema partijskim rukovodstvima, partizanskim, diverzantskim i sabotažnim grupama, kao i "prema pojedinim ćelijama u nadleštvmima, uredima i preduzećima".⁵

Racije, propaganda i represalijske kao
metod zastrašivanja stanovništva

Pored prijetnji i drugih administrativno-policijskih mjera, sprovedjene su akcije pretresa pojedinih gradskih četvrti, posebno radi pronalaženja oružja, a izvodjeni su i česti pokreti jedinica s ciljem da zastraše stanovništvo i izazovu utisak da je i sama pomisao na otpor osudjena na neuspjeh. Osim toga, okupacione vlasti su sprovodile i široku propagandnu aktivnost preko svoje i kolaboracionističke štampe, plakata i oglasa, isticanjem fašističkih parola i simbola na raskrsnicama i drugim prometnim mjestima, putem radio-emisija, filma, prilikom podizanja i spuštanja zastave itsl.⁶

Bilo je i smišljenih pokušaja zavaravanja, demagogije i odvrćanja, naročito od strane italijanskih okupacionih vlasti (davanje životnih namirnica, rijetko zalaženje u sela van komunikacija, velikodušno "praštanje" ustanicima ako se vrate svojim kućama, prepuštanje nekih poslova organima tzv. civilne vlasti na selima).

Represalijske kao metod zastrašivanja, odvodjenje u internaciju, zavodjenje policijskog časa, hapšenja, strijeljanja ili vješanja osudjenih pripadnika NOP, uzimanje talaca, ukidanje sljedovanja i pljačka imovine praktikovane su tokom čitavog perioda okupacije. Okupacione vlasti Njemačke, Italije, Bugarske i Madjarske nastojale su od početka da postignu potpunu kontrolu u okupiranim gradovima. Stoga je Hitler, npr., naredio - kako je to formulisao general Vilhelm Kajtel, načelnik Vrhovne komande Vermahta, 16. XII 1941. - da se borba protiv pripadnika NOP u gradovima i na ostaloj teritoriji vodi "najbrutalnijim sredstvima", da bi se što prije savladala "ova kuga", jer "više nego ikad ovdje se radi o biti ili ne biti".⁷

Hronologija akcija odmazdi okupacionih trupa i kolaboracionista snažno i ilustrativno potvrđuje njihovu praksu strijeljanja, klanja i vješanja nad pripadnicima i simpatizerima NOP-a tokom 1941, 1942. i kasnije do kraja oslobodilačkog rata. Bez ulaženja u neke karakteristike i sumiranja tih zločina, smatram da mnogobrojni primjeri tih surovih obračuna sa rodoljubima i antifašistima u svim krajevima

Jugoslavije ubjedljivo pokazuju uporno nastojanje neprijatelja, okupacionih vlasti i kolaboracionista da slome ili zaustave uspon NOP-a zastrašujućim mjerama osvete i progona aktivista i simpatizera oslobodilačkog pokreta tokom čitavog rata.

Već od samog početka okupacije, formirani su mnogobrojni logori i zatvori u gotovo svim gradovima Jugoslavije u kojima su na najsvirepiji način zlostavljani desetine, pa i stotine hiljada aktivista i simpatizera NOP-a naročito onih u okupiranim gradovima. Tako, na primjer, njemački okupatori su formirali koncentracione logore u Beogradu (na Banjici i Sajmištu), zatim "Crveni Krst" u Nišu, logor u Šapcu, logor "Svilara" u Pančevu, zatim logor u Zrenjaninu i brojne logore u Banatu i Sloveniji, kao što su: koncentracioni logor u Brestovcu na Ostrovačkoj Adi kraj Dunava (tri logora), u Čoki i dr, kao i logori u Ptuju, Mariboru i drugim mjestima.⁸

Istovremeno, italijanski okupatori su na svojoj teritoriji u većini gradova formirali koncentracione logore, kao što su: u Cetinju, Nikšiću, na Rabu, "Prevlaka" i "Mamula" u Boki Kotorskoj, zatim logor na ostrvu Molatu, u Vodicama (kod Šibenika), u Kraljevici, na Korčuli, u Murteru, logor Ravanice (kod Omiša), na Zlarinu (kod Šibenika), logor Bakar Lopud, Kupari i logor u Prištini. Vladavina italijanskih okupatora u Dalmaciji, Crnoj Gori, Hercegovini, Kosovu, velikom dijelu Slovenije, Sandžaka, jugozapadnoj Hrvatskoj i zapadnoj

Makedoniji, od aprila 1941. do septembra 1943. predstavljala je u stvari neprekidan lanac zločina koji su po ciljevima i metodama bili istovjetni sa terorom njemačkih okupatora. Sve se to jasno vidi iz prvih naredjenja i izvještaja italijanskih fašističkih komandanata i funkcionera, kao i u porukama svojim vojnicima, gdje su, - pored ostalog - isticali: "Pokažite ovim varvarima da, iako je učiteljica i majka civilizacije, Italija umije i da kazni neumitnim zakonima prirode... Nemajte poverenja u one koji su oko vas..."⁹

Madjarski i Bugarski okupatori formirali su veći broj sabirnih i zarobljeničkih logora koje su punili jugoslovenskim građanima. Iz njih su mnogi logoraši otjerani u zloglasne nacističke logore Borča, Baja, Velika Kanjiža i dr.¹⁰ Pored navedenih brojne logore uspostavili su organi Nezavisne države Hrvatske, u kojima su takodsje mučeni i moreni pripadnici NOP-a. Među tim logorima treba istaći slijedeće: logor "Danica" kod Koprivnice, "Kerestaneć" kod Zagreba, logor "Jadovno" i logor na ostrvu Pagu, "Kruščica" u blizini Travnika, Stara Gradiška, Loborgrad, Djakovo, Tenje kod Osijeka, Jastrebarsko, logor u Rumi, Lepoglava, Jasenovac i dr. Pored ovih koncentracionih logora, na teritoriji NDH postojala su i tri glavna iseljenička sabirna logora za deportaciju Srba, i to: u Slavonskoj Požegi, Bjelovaru i Capragu.¹¹

Osim toga, podjednako surovi bili su postupci koje su okupacione vlastisprovodili u brojnim zatvorima gotovo u

svim okupiranim gradovima Jugoslavije. Mada je premalo podataka da se pokaže cjelokupna slika zločina nad pripadnicima NOP-a, ipak može se tvrditi da su represalije i odmazde okupatora i njegovih saradnika nad pripadnicima NOP-a bili često primjenjivani radi ugušivanja otpora u okupiranim gradovima. One su izvodjene svuda, čak na trgovima i u samim centrima gradova kako bi efekat bio što zastrašujući.

Već prvih dana okupacije, 30. aprila, u Pančevu su njemačke jedinice strijeljale 36 ljudi. Nekoliko dana poslije toga u Sanskom Mostu, takodje njemačke jedinice strijeljale su a zatim objesili 29 osoba srpske nacionalnosti. U to vrijeme mađjarska vojska i žandarmerija je internirala u razne logore Mađjarske, mahom u Šarvar oko 1.350 lica iz Bačke Topole i okoline. Krajem juna talijajnski vojnici su u neposrednoj okolini Nikšića strijeljali 25 ljudi.¹²

Početkom juna 1941. u Beogradu su njemačke vlasti strijeljale 13 ljudi, a nekoliko dana kasnije, (9. jula), ustaše su u Zagrebu strijeljale 10 pripadnika NOP-a, među kojima i narodne heroje Božidara Adžiju, Ognjena Pricu, Otokara Keršovanija i dr. Sedamnaestog jula u Beogradu su njemačke vlasti strijeljale 16 pripadnika NOP-a, 18. jula - još 28 lica, uglavnom članova KPJ i simpatizera NOP-a. Medjutim, upravo zbog toga što okupacione vlasti ovim načinom odmazdi nijesu postigli zastrašujući efekat kod stanovništva, uskoro je stiglo naredjenje Njemačke Vrhovne komande koje je prenio feldmaršal List, da se "u slučajevima sabotaže, smrtna kazna

"vrši vešanjem i da se primjenjuju sva ostala sredstva zastraživanja".¹³

Zbog diverzantske akcije pripadnika NOP-a na njemačku garažu u Beogradu u grobljanskoj ulici, njemačke vlasti su 28. jula strijeljali 122 lica. Par dana kasnije, 1. avgusta 1941, u Ključu su ustaše strijeljale 500 Srba, a sjutradan u Sanskom Mostu na zvjerski način strijeljano je 800 talaca, dok je u čitavom srezu toga dana ubijeno oko 3.000 osoba. Istog dana ustaše su u Glamoču i okolini strijeljali i poklali 700 Srba. Slično se desilo u Prijedoru gdje su ustaše takodje poubijale oko 700 ljudi, žena i djece.¹⁴

Polovinom avgusta 1941. ustaše su u Mostaru otpočele sa internacijom srpskog stanovništva u koncentracioni logor u Gospiću ili su ga iseljavali na teritoriju Srbije. Tih dana su u Beogradu njemačke vlasti o električne stubove na Terazijama objesile petoricu pripadnika NOP-a. Desetak dana kasnije, 25. avgusta, ustaše i njemački vojnici su u Slavonskom Brodu strijeljali 150 ljudi, žena i djece sa područja Dervente, a istovremeno, u Slavonskoj Požegi, ustaše su strijeljali svih 400 zatvorenika koji su se zatekli u tamošnjem zatvoru.¹⁵ Istog dana kada su ustaše izvršile masakr u zatvoru u Slavonskoj Požegi, a u Sinju su italijanski vojnici strijeljali 24 pripadnika i simpatizera NOP-a. Dva dana nakon toga, 28. avgusta, ustaše su u Brčkom strijeljali 50 talaca koji su se nalazili u tamošnjem zatvoru.¹⁶

Prvih dana septembra 1941. njemački vojnici su u Beogradu strijeljali 50-toricu pripadnika NOP-a, dok su u Zrenjaninu izvršili odmazdu nad 34-icom rodoljuba. Tih dana u Sarajevu ustaše su pohvatali oko 60 pripadnika i simpatizera NOP-a, uglavnom srpske nacionalnosti i zapalile ih u jednoj kući u selu Raljevo u neposrednoj okolini Sarajeva. Nešto kasnije, 19. septembra, njemački vojnici su u Zrenjaninu strijeljali 12-toricu rodoljuba, dok su gotovo istovremeno, ustaške vlasti u Doboju osudile na smrt i izvršile presudu nad 43 lica. Tada je i Ustaški prijevratni sud u Zagrebu osudio na smrt strijeljanjem 50-toricu aktivista NOP-a. Nešto kasnije, 24. septembra vojnici Njemačke 342. divizije u opštoj raciji koju su sproveli u Šapcu uhapsili su oko 6.450 lica od kojih su odmah strijeljani 200.¹⁷

Njemački vojni zapovjednik za Srbiju izdao je 2. oktobra 1941. naredbu da se iz logora u Šapcu i Beogradu strijelja 2.100 zatvorenika i ona je odmah sprovedena.¹⁸ Šestog oktobra je Komandant bugarske 5. armije naredio svim potčinjenim komandantima i organima bugarske vlasti i policije da na bugarskom okupacionom području ne treba primjenjivati odredbe Ženevske konvencije, već sve zarobljene pripadnike NOP-a, bez ikakvog sudskog isljedjivanja - strijeljati. Nekoliko dana kasnije, 12. oktobra 1941, povodom početka oružanog ustanka u Makedoniji i prvih oružanih akcija Prilepskog partizanskog odreda, bugarska policija je u Prilepu uhapsila 900 gradjana. Tokom oktobra 1941. i mađarski okupatori su izvršili

niz represalija u Bačkom Petrovcu, Somboru i Starom Bečeju, gdje su objesili 55 rodoljuba iz ovih mjesta.¹⁹

Polovinom oktobra italijanski vojnici su u Trogiru strijeljali 12 rodoljuba medju kojima i narodnog heroja Matu Golema. Nekako u to vrijeme je i komandant 717 njemačke divizije je dostavio Bemeu detaljan plan uništavanja oslobodilačkog pokreta u Srbiji gdje se izmedju ostalog ističe: 1. "Hvatanje mladih ljudi koji po gradovima (podvukao V.S.) i selima besposleni lutaju (koncentracioni logori), 2. Osnivanje "radne službe", propagande koja treba da obuhvati situaciju u Rusiji i Srbiji i, najzad da se pri ponavljanju djela sabotaze priprejeti stanovništvu "drakonskim merama". U Bemeovom štabu ovakav plan je u cjelini prihvaćen s napomenom da je "pretnja" prema pripadnicima NOP-a "besciljna" i da je umjesto toga potrebnije efikasnije "dejstvovati".²⁰

Tada su njemačke okupacione vlasti precizirale i nova naredjenja u kojima je istaknuto da je potrebno "mu-njevitim akcijama u svim garnizonima" (podvukao S.V.) "najhitnije pritvoriti kao taoce sve komuniste, sve muškarce na koje pada sumnja, sve Jevreje i izvestan broj nacionalistički ili demokratski nastrojenih stanovnika". "Taocima i narodu", kaže se dalje u pomenutom naredjenju "treba predočiti da će u slučaju napada na njemačke vojnike ili folksdojčere taoci biti streljani" i to "za svakog ubijenog njemačkog vojnika ili folksdojčera (muškarca, ženu ili dete) 100 zarobljenika

ili talaca" i "za svakog ranjenog njemačkog vojnika ili folksdojčera 50 zarobljenika ili talaca."²¹

Polovinom oktobra 1941, njemački okupatori su izvršili poznate masovne zločine u Kraljevu i Kragujevcu. Zbog partizanske akcije koja je izvedena noću 14/15. oktobra na garnizon Kraljevo u kojoj je poginulo 14 njemačkih vojnika i 10 ranjeno, okupator je preduzeo mjere osvete: Uhapšeni su svi muškarci od 14 do 60 godina; Optuženo je stanovništvo Kraljeva za saučesnika u partizanskoj akciji, i za grad je uspostavljeno "vanredno stanje sa prekim sudom." Tada su izvršena i ostala hapšenja medju radnicima i službenicima. Po naredbi komandanta mjesta Macoviča strijeljanja su otpočela 15. oktobra po podne i trajala su do 24. oktobra. Računa se - prema do sada poznatim činjenicama - da je u tom vremenu u Kraljevu strijeljano 2.000 ljudi i žena.²²

Nekoliko dana kasnije 21. oktobra njemački okupatori su u Kragujevcu izvršili jedan od najvećih zločina u Srbiji i Jugoslaviji. Zbog gubitaka koje su okupacione jedinice pretrpjele u vremenu od kraja septembra do polovine oktobra 1941. Treći bataljon 479. njemačkog puka dobio je zadatak da izvrši odmazdu nad stanovništvom Kragujevca. Masovno strijeljenje otpočelo je ranoizjutra 21. oktobra i trajalo je neprekidno do 14 časova. Strijeljanja su izvodjena po grupama. Sačuvani izvori iznose različite podatke o broju strijeljanih, no pouzdano se zna da je Bemeovo naredje-

o kvoti 1:100 ovom prilikom najvjerojatnije u potpunosti ispoštovano. Izvori govore da je taj broj iznosio od 2.300 (njemački) do 7.000 ostali izvori i sjećanja učesnika.²³ Tog mjeseca izvršeno je još jedno masovno strijeljanje u Beogradu. Zbog deset poginulih i 24 ranjena njemačka vojnika u opkoljenom Valjevu Njemačke vlasti su naredile strijeljanje Jevreja 27. i 30. oktobra u Beogradu. Mada nema podataka o tačnom broju strijeljanih prema ključu koji je tada važio, računa se da je ta dva dana strijeljano 2.200 lica.²⁴

Ni ostali okupatorinijesu bili ništa blaži, u svojim nastojanjima da se onemogući svaki pokušaj otpora stanovništva u okupiranim gradovima. Gotovo svakodnevna hapšenja i maltretiranja gradjana sprovedjena su na čitavoj teritoriji Jugoslavije i to prvenstveno u industrijskim, kulturnim i političkim centrima. Tokom oktobra 1941. u Bitolju je bugarska policija uhapsila većibroj članova KPJ, pripadnika i simpatizera NOP-a, a početkom novembra karabinijeri iz sastava političkog odeljenja kvesture u Splitu uhapsili su 23 lica i osudili ih na duge vremenske kazne zatvora.²⁵

Radi smirivanja i odvrćanja od akcija, okupacione vlasti su pokušale da za svoje potrebe angažuju organe crkve, službenike slomljenog jugoslovenskog aparata vlasti (naročito oficire, podoficire i žandarme), sve do stvaranja kolaboracionističkih formacija (SDS, SDK, VMRO, Ruski zaštitni korpus, ustaške i domobranske jedinice, četničke jedinice Draže Mihailovića i dr.).

No bez obzira na to, okupatorske jedinice vrše represalijske nesmanjenom žestinom. Hapšenja se nastavljaju u Skoplju, Splitu, Ljubljani, Zagrebu, Cetinju, Sarajevu i dr. U izvještaju Prefektura u Splitu od decembra 1941. ističe se da su mjere za ugušivanje otpora - koje su preduzete posljednjih mjeseci - "postale drakonske nakon poznatih događaja od 9. novembra", i da su tako pojačane "omogućile znatno poboljšanje situacije."²⁶

Početkom januara 1942, njemačka policija je u Kikindi uhapsila 9 pripadnika NOP-a, a nekoliko dana kasnije, 9. januara u Zrenjaninu, Kikindi i okolini strijeljano je 150 pripadnika i simpatizera oslobodilačkog pokreta. Tih dana i italijanske oružane formacije vrše pojačane mjere represalijske prema gradskom stanovništvu. U izvještaju Komande VI italijanskog armijskog korpusa od 11. januara ističe se da je tih dana u Splitu "u toku veliko čišćenje", da je "uhapšeno 500 lica." Istovremeno je i bugarska policija u Strumici sprovela raciju i uhapsila 16 članova KPJ, među kojima i nekoliko članova Mjesnog komiteta, kao i neke simpatizere NOP-a čime je tamošnjoj partijskoj organizaciji zadat ozbiljan udarac.²⁷

Po ugledu na njemačke okupacione vlasti, 12. januara 1942. Guverner Crne Gore izdao je naredbu o vršenju represalijske, gdje je precizirao da će "za 1 ubijenog ili ranjenog italijanskog oficira biti strijeljano 50 civila" i 2. "za 1 ubijenog ili ranjenog italijanskog podoficira ili

vojnika biti streljano 10 civila".²⁸

Osamnaestog januara u Vukovaru je ustaški prijevratni sud osudio na smrt 19 rodoljuba, a istog dana u Splitu su italijanske vlasti, kao odmazdu za izvedenu akciju pripadnika NOP-a na menzu italijanskih vojnika strijeljali 12 talaca i uhapsili 200 lica. Upravo u to vrijeme, 21. januara u Novom Sadu su mađjarska vojska i žandarmerija otpočele trodnevno masovno hapšenje i ubijanje Srba i Jevreja i tom prilikom na zvjerski način ubili oko 1.300 lica. Tokom januara vršena su hapšenja i u drugim gradovima. U Gostivaru je, na primjer italijanska policija uhapsila članove Mjesnog komiteta i internirala ih u Tiranu. Noću 27/28. januara, u Starom Bečeju mađjarski okupatori su pobili 200 simpatizera NOP-a i rodoljuba.²⁹

Tokom februara njemački okupatori su sproveli veoma rigorozne represivne mjere nad logorašima u niškom logoru, kada je jedna grupa od 102 zatvorenika pokušala bjekstvo. U toj akciji ubijeno je 40 zatvorenika, dok je istog dana za odmazdu strijeljano 850 logoraša.³⁰ Desetog marta 1942, u Pančevu je njemačka policija strijeljala 75 pripadnika i simpatizera NOP-a, a par dana kasnije 14. marta još 50 aktivista i pristalica oslobodilačkog pokreta. Gotovo u isto vrijeme njemačke vlasti su strijeljale i 62 zatvorenika iz koncentracionog logora u Šapcu.³¹

Zbog akcija ilegalaca i drugih pripadnika NOP-a, 11. aprila 1942. u Mariboru su njemačke vlasti strijeljale 30

rodoljuba. U Sremskoj Mitrovici ustaše su 6. maja strijeljale 27 simpatizera NOP-a, a 9. maja Prijeki sud bugarske 5. armije u Skoplju osudio je 18 pripadnika NOP-a na smrt, dok je 14 osudio na vremenske kazne strogog zatvora od 7. do 15 godina. Toga mjeseca su i italijanske vlasti strijeljale u Pljevljima 30 talaca. Istovremeno je i četnički sud u Podgorici izrekao smrtnu kaznu nad 13 pripadnika NOP-a.³²

Represalije nad pripadnicima NOP-a i dalje se sprovode nesmanjenom žestinom i svirepošću. U Grgurevcima, u neposrednoj okolini Rume njemački vojnici strijeljali su 6. juna 257 rodoljuba, a 21. juna u Pančevu su objesili 15 rodoljuba. Polovinom toga mjeseca u Splitu su pripadnici 107 legije crnih košulja izvršili raciju i uhapsili oko 100 lica i "pod raznom sumnjom" sproveli ih u zatvor. Krajem juna i u neposrednoj okolini Nikšića italijanski vojnici strijeljali su 45 pripadnika i simpatizera NOP-a.³³ Tokom jula i avgusta okupacione jedinice su sprovele niz represivnih mjera u Rumi, Sremskoj Mitrovici, Bitolju, i drugim mjestima. U Bitolju je Prijeki sud bugarske 5. armije 20. jula osudio 12 pripadnika NOP-a na smrt, 4 na doživotnu robiju dok je 18 kaznio na razne vremenske kazne zatvora u trajanju od 10 do 15 godina. Istog dana u Splitu su karabinijeri uhapsili 110 osoba među kojima 31 dečete, 52 žene i 27 muškaraca i sproveli ih u internaciju na ostrvu Molat. Njemačka policija je u Rumi 3. avgusta strijeljala 26 pripadnika i simpatizera NOP-a, a u Sremskoj Mitrovici u vremenu od 10-13. avgusta

ustaška policija pohapsila je oko 1.000 koje je narednih dana na zvjerski način zlostavljala i ubijala.³⁴

Do kraja 1942. godine slične represalijske okupacione vlasti sprovodili su u nizu okupiranih gradova: Podgorici, Nikšiću, Cetinju, Šibeniku, Splitu, Bitolju, Strumici, Resnu, Zagrebu, Ljubljani, Mostaru, Sarajevu, Banjaluci i dr. I pored masovnih strijeljanja pojedine policijske jedinice krajem 1942. godine izvještavale su svoje pretpostavljene komande o velikom broju lica koja se nalaze u mjesnim zatvorima, kao i to da su "zatvori prepuni i prenatrpani."

Tokom 1943, i 1944. okupacione vlasti nastavile su sa represivnim mjerama protiv pripadnika i simpatizera NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije, i ulagali napore da prodru u pojedine organe i organizacije NOP-a kako bi onemogućile njihovu dalju aktivnost. Devetog februara 1943. u Zrenjaninu je njemačka policija strijeljala 24 zatvorenika, a nekoliko dana kasnije, 16. februara u Beogradu je izvršeno strijeljanje oko 400 talaca. Početkom marta italijanski vojnici su u Trogiru izvršili represalijske i tom prilikom ubili 19 talaca iz trogirskog zatvora. Tada su i njemačke vlasti strijeljale u Beogradu i Kragujevcu 80 zatvorenika, dok su u Jagodini izvršili odmazdu nad 20 talaca. Tokom marta 1943. i u Kosovskoj Mitrovici njemačka policija je strijeljala 18 rodoljuba i aktivista NOP-a. Tada su i bugarske jedinice u velikoj raciji koja je trajala nekoliko dana na području Vardarske Makedonije uhapsile i uputile u internaciju u Poljsku oko 7.200

Jevreja, gdje su mahom svi likvidirani.³⁵

Do kraja 1943. represalijske su izvedene u Požarevcu, Kragujevcu, Tikvešu, Leskovcu, Kosovskoj Mitrovici, Kruševcu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu, i drugim gradovima. Samo tokom aprila u Kragujevcu je strijeljano preko 50 aktivista i simpatizera NOP-a, dok je tog istog mjeseca u Požarevcu strijeljano preko 100 ljudi žena i djece kao odmazda za pretrpljene gubitke u borbama sa partizanskim jedinicama i u akcijama ilegalaca na pojedinim objektima od interesa za okupatore. U Zrenjaninu je 24. maja 1943. njemačka policija strijeljala 100 lica, dok je u Leskovcu 31. maja po naredjenju njemačke feldkomandanture u Nišu, strijeljano 10 zatvorenika. Tokom maja njemačke vlasti su u Kosovskoj Mitrovici strijeljali 42 rodoljuba, a mjesec dana kasnije, 29. juna u Kruševcu i okolini njemački vojnici su izvršili odmazdu na oko 500 ljudi, žena i djece.³⁶

U ljeto i s jeseni 1943, bugarske okupacione vlasti uspjele su da izvrše provale u nekoliko partijskih organizacija i organizacija NOP-a u okupiranim gradovima i da im nanesu ozbiljne gubitke. Hapšenja aktivista i simpatizera NOP-a izvršena su u Strumici gdje je u toku jednog dana uhapšeno 30 članova KPJ i drugih pripadnika NOP-a koji su bili spremni da udju u Strumički partizanski odred. Nešto kasnije, krajem maja, bugarske vlasti su ponovile hapšenja u Strumici pa su tom prilikom uhapsili još oko 40 pripadnika i simpatizera NOP-a. Tokom avgusta 1943. bugarske jedinice, zahvalju-

jući provali uspjeli su da u Štipu uhapsu oko 80 članova. Tada je u Štipu u borbi protiv bugarske policije poginuo Slavčo Stojmenov, član 4. oblasnog komiteta KP Makedonije.³⁷

Okupacione vlasti u saradnji sa kolaboracionističkim i kvislinškim snagama sprovodili su raznovrsne mjere represalija i pritiska na gradsko stanovništvo i tokom 1944. i 1945. godine, sve do konačnog završetka oslobodilačkog rata. Tako, već prvih dana januara 1944. u Ulcinjskom zatvoru su albanski kvislinzi umorili na razne načine 14 pripadnika NOP-a. Bugarska policija izvela je masovna hapšenja u Krivoj Palanci i u tom prilikom pohapsila svo muško stanovništvo od 18 do 50 godina starosti, uglavnom radi interniranja u Bugarsku. Nešto kasnije, 1. februara 1944. i četnici Draže Mihailovića su, u saradnji sa njemačkom policijom i jedinicama SDS zaklali u Jagodini, Paraćinu i Čurpiji 51-nog pripadnika NOP-a.³⁸

U februaru, i kasnije do avgusta 1944. izvršene su brojne represalije u okupiranim gradovima kao što su, na primjer, one u Gospiću 29. II, kada su ustaše objesile 24 zarobljena partizanska borca, ili u Djakovici gdje je njemačka policija uhapsila 50 rodoljuba i boraca koji su se po razbijanju Djakovičkog odreda bili sklonili u to mjesto. Tih dana je i Direktor bugarske policije u Sofiji izdao naredjenja svojim potčinjenim saradnicima o "primjeni nove taktike" radi likvidiranja pripadnika NOP-a i njihovih simpatizera u naseljenim mjestima Makedonije. U drugoj polovini marta 1944. bugarska poli-

cija je u Bitolju uhapsila oko 250 pripadnika i simpatizera NOP-a, medju kojima i oko 60 žena i djece. Do septembra 1944, do kapitulacije fašističke Bugarske, u Skoplju, Prilepu i u još nekim gradovima Makedonije održano je preko 20 sudskih procesa gdje je izrečeno oko 40 smrtnih presuda, 60 presuda na doživotnu robiju, dok je veći broj osudjen na duže vremenske kazne. U okolini Bjeljine, jedinice 13 SS divizije "Handžar" zaklale su oko 300 osoba, medju kojima je takodje bio veliki broj nejači, žene, starci i djeca, dok je 20 marta njemačka policija u Petrogradu (Zrenjaninu) strijeljala 30 članova Partije i simpatizera NOP-a.³⁹

Primjenjujući represivne mjere, sve do sloma fašističkih sila, ustaške vlasti su se prosto izživljavale vršeći masakr nad nedužnim stanovništvom i zatvorenim pripadnicima NOP-a i drugim rodoljubima. Dvadeset četvrtog januara 1945. organi ustaške nadzorne službe u Zagrebu na razne načine ubile su oko 40 pripadnika NOP-a, a dvadesetak dana kasnije je, 16. februara 1945, pod izgovorom da je u gradu (Zagreb) podmetnuta i eksplodirala jedna paklena mašina, strijeljano je još 24 pripadnika i simpatizera NOP-a Zagreba.⁴⁰

Na osnovu do sada iznijetog, moglo bi se zaključiti da su okupacione vlasti, vojska i policija, u saradnji s kvislinzima i kolaboracionistima - tokom čitavog rata - sprovodili različite vrste represivnih mjera u gotovo svim okupiranim gradovima Jugoslavije. Najčešće, one su se ispoljavale u hapšenju i interniranju, kao i pojedinačnom i masovnom ubi-

janju pripadnika i simpatizera NOP-a, talaca, pa i nedužnog stanovništva (žena, starijih osoba i djece). Pri tom, nije su poštavane nikakve međunarodne konvencije, šta više, okupacione vlasti su često isticale kako represaliije treba izvoditi "bez milosti i sažaljenja" i "svim sredstvima i s najvećom bezobzirnošću". Nalagano je da "stanovništvo mora imati više straha od njemačkih vojnika", dok je general Roata, komandant 2. italijanske armije - u svojoj poznatoj "Okružici 30" - upozoravao svoje potčinjene komandante i policiju da u borbi protiv pripadnika NOP-a ne treba da važi formula "zub za zub, već glava za zub". Sve je to bilo usmjereno ka cilju da se stanovništvo pošto-poto zaplaši, natjera na "mir i poslušnost" i da se na taj način u okupiranim gradovima obezbijedi nesmetan boravak i odmor okupatorskim jedinicama.

XIII GLAVA

VEZIVANJE SNAGA I SREDSTAVA ZA POSADNO MJESTO

Koncentracija a ne rasipanje snaga uslov za suzbijanje otpora

Ubrzo po okupaciji okupacione snage, svake na svom okupacionom području pristupile su koncentraciji snaga i sredstava u pojedinim mjestima (okupiranim gradovima), prvenstveno u kasarnama (naslijedjenim od vojske Kraljevine Jugoslavije) ili u barakama koje se posvuda grade, a naročito od jeseni 1941. godine. Ujedno su okupatorske jedinice počele da podižu fortifikacijske objekte, naročito radi zaštite mostova, fabričkih postrojenja, željezničkih stanica, ulaza i izlaza iz pojedinih gradova, na raskrsnicama i dr. "Načelno, odbrambena organizacija garnizona je u vidu "zatvorenog kruga" (po otpornim tačkama, u blokovima stambenih zgrada, izgradnja blokadnih mjesta i povezanih bunkera, žičane ograde periferijom okupiranih gradova, te izgradnja "samostalnih otpornih tačaka" u važnijim zgradama), stoji u direktivi Štaba italijanske 2. armije.⁴¹

Ulicama pojedinih okupiranih gradova sve češće su krstarile jače i bolje naoružane straže i patrole, pa i veće okupatorske jedinice, sve s ciljem da se kod stanovništva tih mjesta izazove strah i neizvjesnost i time prisile na poslušnost. Posade u mnogim garnizonima okupacione vlasti podižu na

nivo bataljona, naročito u većim industrijskim, administrativnim i kulturnim centrima, kako bi se osigurao "nadzor nad stanovništvom". To u toliko više što se imalo u vidu eventualno izbijanje "unutrašnjih pokreta i pobuna".⁴²

U izvještaju italijanske kvesture u Ljubljani od 27. decembra 1941. ističe se da su upravo "zbog mnogi sabotaža na javnim objektima, pojačane sve mjere nadzora", da su "do krajnosti angažovane sve policijske snage", kako bi se "unaprijed spriječila ta nedozvoljena i kriminalna djelatnost".⁴³ Slično su radili i njemački okupatori u gradovima na svom okupacionom području. Pored brutalnih represalija, Njemci su polovinom decembra - u cilju suzbijanja aktivnosti ilegalaca - planirali i krupnije akcije u okupiranim gradovima Srbije, kao što su: "blokiranje gradskih kvartova", "hapšenja svih sumnjivih lica", a sprovedena je i uredba o obaveznom prijavljivanju svih lica u gradovima i drugim naseljenim mjestima. Sem toga, posebnim instrukcijama je regulisano obezbjedjenje od sabotaža i diverzantskih akcija na željeznici.⁴⁴

Još krajem novembra 1941. kvislinška vlada Milana Nedića dostavila je uputstvo Komandantu žandarmerije gdje su gotovo do detalja razradjene mjere i postupci za obezbjedjenje željezničkog, telefonsko-telegrafskog, drumskog i vodenog saobraćaja od diverzantskih akcija i sabotaža pripadnika NOP-a. Da bi se "jednom za svagda" stalo na put takvim aktivnostima u pomenutom uputstvu se predviđa "stroga selekcija svih

službenika zaposlednih na vozovima" (mašinovodje, ložači, vozovodje, kočničari), "ljudstva na željezničkim stanicama" (saobraćajni činovnici, skretničari) i, najzad, "svih čuvara pruga". Slične mjere obezbjedjenja preduzete su za obezbjedjenje suvozemnih i vodenih puteva, gdje se posebno naglašava potreba za pojačanim mjerama obezbjedjenja pristaništa, plovniha i drugih objekata na kojima se - prema pomenutom uputstvu - "mora sprečiti dolazak nepozvanih lica".⁴⁵

Uporedo sa tim mjerama, okupacione vlasti i komande okupacionih trupa vode sistematsku borbu protiv uspavanosti i "mirnodopskog mentaliteta" vojnika, posebno u pogledu neopreznosti u kretanju ili druženju sa civilima. Takva orijentacija bila je u skladu sa procjenama da je sredina u kojoj borave vojnici okupacione vojske manje-više izrazito neprijateljska i opasna. To je slikovito izraženo u jednom italijanskom upozorenju, u kome se preporučivalo da vojnici ne vjeruju domaćinu koji ih gosti, krčmaru koji im nudi vino, ženama koje im prilaze, itd. Izdaju se naredjenja da vojnici drže stalno pušku na gotovs, da se kreću u grupama i da jedni drugima priteknu u pomoć u slučaju napada pripadnika NOP. Zamašna propaganda se vodila "protiv bolećivosti" vojnika prema stradanjima stanovništva. U okružnici 3C Više komande oružanih snaga "Slovenđija-Dalmacija" od 1. decembra 1942. npr., stoji: "Neka se dobro zna da neodmjerenaost u reagiranju izvršena u dobroj namjeri neće nikad biti kažnjena". U drugom italijanskom dokumentu se ističe imperativna potreba "da se sruši

legenda o čovječanskom ponašanju partizana prema izvjesnim kategorijama zarobljenika".⁴⁶ Na sličan način je njemačko komandovanje sprovodilo pravu kampanju u redovima Vermahta, imajući poentu u stavu da sažaljivost prema stanovništvu okupiranih gradova "predstavlja zločin prema njemačkom narodu i vojnicima na frontu".⁴⁷

Polazeći od toga da je "skoro cjelokupno stanovništvo neprijateljski raspoloženo" prema okupacionim trupama,⁴⁸ italijanski general Djuzepe Pijeke (koji se bavio obavještajnim zadacima pri 2. armiji), smatrao je da upravo ta okolnost objašnjava prisustvo simpatizera NOP "svuda, kako u naseljenim centrima, tako i u poljskim kućama", te oni stoga "mogu nesmetano da prodru bilo kuda".⁴⁹ Zbog tih i drugih razloga komandanti okupacionih trupa insistirali su tokom čitavog rata na budnost i agresivnost, na zbijanje a ne razvlačenje snaga, kako bi se na taj način sačuvala nepovredivost posadnih mjesta i garnizona u okupiranim gradovima.

Problem oskudice ljudstva za zadovoljavanje mnogobrojnih potreba, sve više se zaoštravao radi potpunijeg držanja i kontrole važnijih administrativno-političkih, industrijskih i saobraćajnih centara, za obezbjedjenje štabova, skladišta, komunikacijskih čvorova, rudnika itd.⁵⁰ Zbog težnje da - "u interesu potpune okupacije nijedan kraj ne bude bez trupa", okupacione vlasti su se od početka oružane borbe našle u raskoraku: ogromna prostranstva, naročito gradske centre i objekte u njima trebalo je prekriti jačim posadama, a raspoloživi kontin-

genti žive sile i tehnike bile su krajnje nedovoljni.⁵¹ Njemački general Paul Bader je još 28. avgusta 1941, u svom izvještaju komandantu Jugoistoka, saopštio značajnu teškoću, karakterističnu za čitav period rata: "Prostorije su suviše velike! Angažovane trupe su suviše slabe!"⁵² Gotovo istovremeno je Viša komanda 65. izvještavala nadležne na svoje "mnogobrojne zadatke obezbjedjenja" (saobraćajni objekti, željezničke stanice, industrijska postrojenja), zbog čega su jedinice "prisiljene da se rasture na velikoj prostoriji".⁵³

S druge strane, pokazalo se kako je svako napuštanje garnizona, pod pritiskom jedinica NOVJ ili "iz taktičkih razloga", umanjivalo ugled okupatora, podjednako kao i neuspjesi u borbama protiv NOP, kako kod stanovništva, tako i kod samih vojnika.

Pokušaji da pojačanom budnošću neutrališu uticaj NOP-a

Analizirajući situaciju na svom okupacionom području italijanska Vrhovna komanda je sredinom marta 1943. zaključila da zbog veoma teških uslova života (skupoće i crne berze, korupcije, niskih nadnica i izgladnjavanja), u mnogoljudnim gradskim sredinama "nezadovoljstvo raste i širi se".⁵⁴ Ogorčeno gradsko stanovništvo postaje pogodno tlo za ubacivanje "komunističkog virusa" i to "putem nezamislivih i tajnih organizacionih formi".⁵⁵ U izvještaju Komande italijanske 9. armije (za maj 1943), ističe se da "uvijek aktivna komunistička propaganda u gradskim centrima nalazi masu svojih pristali-

ca",⁵⁶ a Viša komanda oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" dodaje da ilegalne organizacije NOP "postoje u svim naseljima sa ciljem da se pripremi teren za podizanje opštenarodnog ustanka".⁵⁷ S raznih strana se upozorava da stanovništvo postaje "lak plijen vrlo aktivne komunističke propagande" i da uticaj NOP-a raste i medju okupacionim trupama, kolaboracionistima i u redovima kontrarevolucije.⁵⁸ Zapaženo je da se simpatizeri NOP-a nalaze i medju čuvarima zatvora, oficirima i vojnicima koji su - zbog svojih antifašističkih pobuda ili humanizma - u izvjesnim prilikama ispoljavali neposlušnost i odbijali da surovo postupaju prema stanovništvu okupiranih krajeva.

Prodor propagande NOP medju vojnike okupacionih trupa prerasta u ozbiljan predmet i analizira se na svim nivoima komandovanja. Opšta nesigurnost sve više razjeda živce, prisiljava na dupliranje straža i patrola, na pooštrevanje mjera kontrole. U sve jačoj formi javlja se zahtjev: "likvidirati tajno partizanstvo".⁵⁹ Tako se u mjesečnim izvještajima NDH sredinom 1943. ukazuje na alarmantni podatak o prodoru NOP u oružane snage NDH: mnogi vojnici i oficiri "simpatiziraju ili čak pomažu rad odmetnika", "unose nemir i uzrokuju pad morala"⁶⁰; pripadnici oružanih snaga NDH vjeruju propagandi NOP iz čega se izvlači zaključak da "partizani imaju nažalost veliki broj simpatizera u našim oružanim snagama".⁶¹ Te njihove simpatije se sve vidljivije materijalizuju, pa se u izvještajima govori kako pripadnici oružanih snaga NDH

borcima NOVJ predaju oružje, municiju, hranu, kao i važna obavještenja o stanju i namjerama tih trupa, dodajući da "ovi tajni neprijatelji našeg naroda nanose nam više štete i više učine zla, nego oni koji su u šumi".⁶²

Položaj okupatora je bio komplikovaniji zbog slabih borbenih kvaliteta i nepouzdanosti kolaboracionističkih ustaško-domobranskih, nedićevskih, četničkih i drugih sličnih jedinica. Tako se zaoružane snage NDH na jednom mjestu konstatuje da predstavljaju "nemoćan organizam, malobrojan i kvalitativno defektan, neefikasan".⁶³ Pojave sve češćeg i brojnijeg dezertiranja, naročito poslije kapitulacije Italije, izbjegavanje služenja u kolaboracionističkim oružanim formacijama i učešće u borbama protiv NOVJ, samoranjavanje itd. usložavale su situaciju i iziskivale stalna pojačanja okupatorskih garnizona u živoj sili i tehnici. Krajem ljeta 1944. dezertiranje iz oružanih snaga NDH se "znatno pojačalo" u prvoj dekadi septembra 1944, npr., bilo je 4-5 hiljada dezertera i to "kao formacijske jedinice", njemačkih dezertera je bilo tada oko 3.500, dok se jedan puk albanske kolaboracionističke divizije "Skenderbeg" zbog ogromnog broja dezertera mogao rasformirati).⁶⁴

Da bi suzbio snažan prodor NOP uopšte, posebno preko povratnika iz partizanskog zarobljeništva, vršena je intenzivna policijska i propagandna aktivnost. Tome je bila usmjerena italijanska Okružnica 3C, gdje stoji: "Nema tih situacija u kojima je dozvoljeno grupama ili pojedincima da prekinu

borbu ili da je napuste... Eventualno dešavanje ov akvih izuzetaka, kao i povratak razoružanih i zarobljenih vojnika, zahtijeva strogu istragu i primjenu najozbiljnijih i sudskih mjera".⁶⁵

Tako okupacione vlasti zavode oštriju kontrolu i budnost, primjenjujući ujedno propagandne i preventivne, policijske i represivne mjere u težnji da parališu rastući uticaj NOP medju stanovništvom i u sopstvenim redovima.

Sve šira primjena razmjene iskustava i specijalne obuke za protivpartizansko ratovanje

Okupacione vlasti i komande njemačkih okupacionih trupa su se našle pred teškim problemima: "Za ugušivanje ustanka su postojeće trupe nedovoljne prema svom broju, načinu obuke i naoružanju" (stoji u izvještaju Više komande 65 već 12. septembra 1941).⁶⁶ Nametnula se potreba brižljivog izučavanja načina ratovanja pripadnika NOP i obuke sopstvenih trupa za protivpartizanski način borbe. Tako su ubrzo potekle direktive i uputstva od viših komandi nižim stajalištima:

- organizovati obuku "za gerilsko ratovanje";
- za uspjehno suzbijanje pripadnika NOP "neophodno je potrebno obučavanje u munjevitoj upotrebi oružja" uvijek i na svakom mjestu;
- polazeći od iskustvom potvrđene prakse, "borba protiv bandi je vrlo teška"⁶⁷, pa su za to nužni vojnici

izuzetnih borbenih kvaliteta, "posebno hrabri i oprobani oficiri i podoficiri" - "borci od kraja";

- da bi se izbjegla neugodna iznenadjenja, "jedinica mora imati osjećaj da će sada preduzeti ratni pohod" (što je istaknuto na savjetovanju njemačkog generala u Zagrebu i načelnika Štaba komandfanta okupirane Srbije 12. avgusta 1941)⁶⁸ i

- najzad, "proučavanje i razmjena iskustava" iz protivpartizanske aktivnosti, "moraju biti glavna tema razgovora svih starješina na službi i van nje".⁶⁹

Gotovo na početku oružane borbe, naročito poslije prvih iskustava protiv partizanskih jedinica, uslijedila su upozorenja da "sadašnju komunističku akciju ne treba shvatiti olako, jer se radi o ljudima koji nemaju šta da izgube"⁷⁰, dodajući da komunisti "crpu nove snage medju nezadovoljnim ljudima i ljudima koji su izgubili svu svoju imovinu", kako je to naznačeno u izvještaju šefa Policije bezbjednosti i Službe bezbjednosti od 25. avgusta 1941.⁷¹

Osim toga, okupacione vlasti su uočile i registrovale "neoborivu činjenicu da stanovništvo u pojedinim mjestima stoji u vezi s komunističkim bandama i da ih potpomaže".⁷²

Okupacione vlasti takodje zapažaju da je efekat represivnih mjera daleko ispod očekivanja. Tako, Feldkomandatura 816 (Užice) krajem jula 1941. izvještava da kaznene akcije "nijesu donijele željeni uspjeh, nego su samo povećale djelatnost komunističke bande"⁷³, a njemački Abver je tih

dana rezonovao: "Sumnjivo je da li će se strijeljanjem spriječiti ponavljanje akata sabotaze".⁷⁴ Ubrzo, u analizi razvoja događaja na jugoslovenskom ratištu u prvoj nedjelji avgusta 1941, Abver daje još ubjedljiviju potvrdu ranije izrečene sumnje: "Mjere odmazde, na primjer, veliko strijeljanje 31 slučajno sakupljene osobe, nijesu dovele do smirenja ili zastrašenosti", naprotiv, smatra se da "ogorčeno i očajno stanje" goni stanovništvo u redove NOP-a.⁷⁵ Najzad, okupacione vlasti stavljaju do znanja nadležnim ustanovama Rajha da ni od "vješala ne treba suviše mnogo očekivati"!⁷⁶

Otpor pripadnika NOP u logorima i zatvorima, posebno njihovo držanje na gubilištu, dovelo je okupacione vlasti do zaključka da sve to ostavlja negativan trag kod jednog dijela vojnika. Medju njima se pojavljivao strah od osвете, pa se zapaža pojava izbjegavanja učešća u egzekucijama, a u izvjesnim slučajevima - rijetkim ali karakterističnim - bilo je i manifestacija solidarnosti⁷⁷ sa fašističkim žrtvama. Stoga je posebna policijska, disciplinska, istražna i sudska služba okupatora pratila, isljedjivala i kažnjavala kukavičluk i blag postupak vojnika prema prema stanovništvu.

XIV GLAVA

UTVRDJIVANJE U SISTEMU OBEZBJEDJENJA

Blokada gradova kao metod otkrivanja i uništavanja ilegalnih baza NCP-a

Blokada izlazno-ulaznih kanala, pojedinih kvartova ili naselja, naročito u većim gradovima predstavljala je šest vid preventivnog i represivnog djelovanja okupacionih vlasti protiv aktivista i pristalica narodnoslobodilačkog pokreta, s ciljem da se u zanetku osujeti bilo kakva diverzantsko-saboražna i druga antifašistička djelatnost. I tim putem okupatori su težili da ostvare potpunu i efikasnu kontrolu nad stanovništvom okupiranih gradova, naročito u većim industrijskim, saobraćajnim i administrativno-političkim centrima. Te blokade su, u stvari, bile sistem pokratnih i nepokretnih snaga i sredstava, stražarnica, bunkera na raskrsnicama, kasarskih zgrada posjednutim manjim, ali dobro naoružanim snagama, dok se pješadijskim i motorizovanim patrolama organizovalo međjusobno povezivanje i sadejstvo. U slučajevima izvedenih antiokupatorskih akcija, okupacione vlasti su blokadama pokušavale da razbiju organizacije NCP-a, da otkriju ilegalne baze pripadnika NCP-a, njihovo naoružanje, opremu, štamparsku tehniku, punktove veze i drugo.

Mada oslonjena na doušničku, mrežu protivpartizanska orfanizacija u okupiranim gradovima Jugoslavije, bila je izložena mnogobrojnim iskušenjima, izuzetnim psihičko-

-fizičkim naprezanjima kako bi se održala budnost na takvoj visini da bi se moglo efikasno reagovati na bilo kakav izazov od strane organizacija NOP-a. Pa opet, još 1942. italijanski ministar spoljnih poslova Grof Čano, upozoravao je, na primjer, da u Ljubljani "svaka kapija i svaka zavjesa pretstavljaju partizansku zasjedu."⁷⁸ Stoga su okupacione vlasti, pored intenzivne propagande, dizanja i spuštanja zastave, primjenjivale internaciju, strijeljanje i javno vješanje, kako bi izazvale što stravičniji moralno-psihološki efekat među stanovništvom. U tom cilju, pojedini gradovi u Jugoslaviji naročito na italijanskom okupacionom području su opkoljavani žičanim preprekama, sistemom rovova, bunkera i saobraćajnica kako bi se onemogućio odlazak ilegalaca i drugih aktivista NOP-a iz okupiranog grada na slobodnu teritoriju, kao i otežalo odlivanje povjerljivih podataka o snazi i namjerama okupacionih snaga protiv ilegalaca i jedinica narodnooslobodilačkog pokreta. Istovremeno, takav način obezbjeđivanja i utvrđivanja gradova imao je za cilj prvenstveno da kod stanovništva izazove krajnje zastrašujući efekat kao i to, da se kod njega pojača sumnja u mogućnost iole uspješnijeg izvođenja bilo kakvih akcija protiv okupatora i njegovih saradnika.

Brojna dokumenta NOP-a i okupatora pokazuju da je tokom čitavog rata okupator angažovao ne male snage i materijalna sredstva upravo u cilju što jačeg utvrđivanja i blokiranja pojedinih gradova. U Crnoj Gori, na primjer, Cetinje, Podgorica, Nikšić i dr. bili su potpuno opasani žičanim i minsko-eksplozivnim preprekama sa jačim utvrđjenjima i osmatra-

čnicama, zbog čega su okupatori morali svakodnevno odvajati znatan dio svojih operativnih jedinica. U izvještaju Gradskog komiteta KPJ za Podgoricu od oktobra 1941. o jačini i rasporedu italijanskog garnizona u Podgorici, do detalja su iznijeti podaci o sastavu, rasporedu i jačini okupacionih snaga koje su neposredno angažovane u blokiranju grada. "Na vrhu Gorice nalazi se artiljerija... Sa sjeverne strane, ivicom šume i grebenom Gorice do više kuće Pejanovića, zatim u pravcu pomenute kuće - sjeverno od iste, na otprilike oko 100 metara pa sve do glavne ceste koja vodi u pravcu Doljana nalaze se mitraljeska gnijezda na rastojanju 40-50 metara. Ovaj lanac se produžava preko ceste i imanja Peka Vukčevića..., zatim preko Savina Potoka, pa preko Ibričevine na Ribnicu i preko iste niže nekadašnje ledare (sada mlina) na 80 metara, zatim Čemovskim poljem, odnosno od Ribnice preko privatnih imanja dok ne izbije na komunicu Polja, gde skreće južno u pravcu bivšeg hangara. Kroz ova mitraljeska gnijezda nalazi se izvjestan broj topovskih..."⁷⁹

Računajući da blokada mora biti što potpunija i u unutrašnjosti grada uredjene su brojne otporne tačke koje su bile spremne za dejstvo i akciju svakog momenta. "Na staroj carinarnici i iza nje nalazi se nekoliko topova sa tri mitraljeska gnijezda, koja biju Knjeginin Most, rivu, ulicu Marka Miljanova i preko kupatila. Ovdje je smještena fin. straža. Do kafane baba-Savete nalazi se magacin "genio militare". U biv. upravnom sudu Komanda alpina." itd. najzad u pomenutom dokumentu se ističe da je "svuda oko grada isprepletana

bodljikava žica." Računa se da je tih dana na angažovanju oko blokade grada bilo 10-12.000 italijanskih vojnika, što znači gotovo isto toliko ili više nego što je iznosio broj stanovnika tadašnje Podgorice.⁸⁰

Ljubljana je takodje bila blokirana jačim vojnim snagama i sredstvima. Na postavljanju minsko-eksplozivnih i žičanih prepreka i uredjenju mitraljeskih i artiljerijskih vatrenih položaja bile su angažovane inženjerijske jedinice XI armijskog korpusa, a dovedene su i neke jedinice čak iz Videma. Kompletan sistem blokade Ljubljane završen je tek u decembru 1942, mada je sistem žičanih prepreka i minsko-eksplozivnih polja bio uredjen još polovinom februara te godine. Na tom poslu angažovana su, pored italijanskih vojnika iz sastava inženjerijskih jedinica, i četiri kompletna preduzeća dovedena sa Apeninskog poluostrva. Mada je još početkom marta 1942. oko grada postavljena žičana ograda i u nju uključena električna mreža, tokom avgusta je Komanda XI armijskog korpusa naredila postavljanje još 20 kilometara žičanih prepreka, sve u cilju što kompletnijeg zatvaranja grada. Sem toga, sve do decembra radilo se na uredjenju pojedinih vatrenih položaja, tranšeja i blokova što je iziskivalo i ne male materijalne izdatke. Tako na primjer, samo za izgradnju stalnih utvrđenja i rampi utrošeno je preko 13 miliona lira. Medjutim u sklopu radova na blokadi Ljubljane utrošeno je znatno više. Postavljeno je preko 40 kilometara žičane ograde, oko 30 kilometara različitih kablova za uvodjenje struje niskog i visokog napona, sagrađeno je 8 većih zgrada za smještaj vojnika,

zatim 6 privremenih objekata i 16 potpuno opremljenih prostorija, takodje za smještaj vojnika itd. Sem toga, napravljena su i uređjena preko 50 utvrđenja za sklanjanje ljudi i materijalnih sredstava, brojne stražarnice i drugi objekti za tzv. nadziranje blokova i dr. Sve je to, uglavnom, imalo za cilj da se onemogući bilo kakva veza između partizanskih jedinica i pripadnika oslobodilačkog pokreta Ljubljane.⁸¹

Nema sumnje da su i ostali okupirani gradovi bili blokirani s manjim ili većim snagama i materijalnim sredstvima, sve u zavisnosti od strategijskog značaja mjesta, aktivnosti ilegalnih organizacija u njima, rasporeda i dejstva partizanskih jedinica, kao i od niza drugih okolnosti. Ipak, sistem blokada pojedinih gradova sprovedjen je na svim okupacionim područjima i u svim periodima rata i revolucije 1941-1945. godine. Negdje je to bio povećan broj straža i drugih vojnih ustanova, negdje koncentracija jačih vojnih formacija, policije i kolaboracionista, najčešće kombinacija uređivanja pojedinih vatrenih položaja i vatrenih tačaka s angažovanjem jedinica vojske i policije. U većim administrativno-političkim i kulturnim centrima, pored stalnih straža i drugih operativnih jedinica, bile su angažovane i brojne patrole koje su danonoćno krstarile ulicama pojedinih kvartova ojačane tehničkim sredstvima i doušničkom mrežom. One su bile u stanju, s obzirom na jačinu i naoružanje, da vrše blokadu pojedinih kvartova blokova zgrada i slično, čak i bez angažovanja većih jedinica. U Banjaluci je, na primjer, bilo stalno angažovano ljudstvo na preko 30 stražarskih mjesta i nekoliko patrola.⁸² U

Beogradu, Zagrebu, Skoplju, taj broj je bio znatno veći i kretao se na nekoliko desetina, pa i stotinu stražarskih mjesta i veći broj patrola.

Blokade gradova, u najvećem broju slučajeva izvedene su neposredno prije sprovođenja racija i drugih akcija policije nad stanovništvom. Tako, na primjer, Prilep je bio blokiran odmah nakon izvedene akcije na policijsku stanicu 11. oktobra 1941. U toku te blokade pohapšeno je i na razne načine mučeno preko 700 ljudi, najčešće nevinog stanovništva, među kojima je bilo starijih ljudi, žena, pa i djece.⁸³ Slično je bilo i u Prijedoru, Bosanskoj Dubici, Mostaru, Tuzli, Zenici, Nišu i drugim gradovima gdje je stanovništvo - pritiješnjeno blokadom - u policijskim racijama i hapšenjima u najvećem broju slučajeva teško stradalo. Nakon tih prvih akcija - kako su savremenici zabilježili "gradovi su dobili izgled pravih razbojišta. Svi oni ljudi poubijani su na ulicama i po kućama kako su gdje zatečeni." Samo u Prijedoru je tih dana ubijeno preko 650 ljudi, žena i djece.⁸⁴

Nakon akcije skojevaca Zagreba na odred ustaških studenata u Runjaninovoj ulici, ustaške i domobranske straže su veoma brzo blokirale taj dio grada. Okupator je imao na licu mjesta oružane odrede i straže policiju i druge vojne jedinice koje su se stalno nalazile u pripravnosti, s osnovnim zadatkom da u slučaju potrebe odmah blokiraju četvrti u kojima se izvrše bilo kakve akcije ili se pak primijeti aktivnost pripadnika oslobodilačkog pokreta. Tada je prema iskazu ustaškog zločinca Grge Ereša, samo policijski referent Viktor Tomić

pohapsio preko 700 Zagrebčana. Slično je bilo i prilikom napada na njemačke avijatičare, takodje u Zagrebu, kada su organi gestapoa i ustaške policije držali cijelu noć taj dio grada u blokadi hapseći na stotine nedužnih stanovnika.⁸⁵

U Skoplju je bugarska vojska i policija organizovala vrlo često blokade pojedinih djelova grada, s pretresom kuća i hapšenjima istaknutih aktivista NOP-a. Prva masovna hapšenja u ovom gradu izvršena su već u septembru 1941, kada je uhapšeno i nekoliko članova CK KP Makedonije i veći broj članova, naročito iz partijskih ćelija metalaca, berbersko-frizerske i dr. Od tada pa sve do kraja rata, bugarska policija je - oslonjena na jake okupatorske i kvisliške snage - sprovodila sistem blokada pojedinih djelova grada, a u unutrašnjosti i gradova u cjelini.⁸⁶

Poznate blokade u Kraljevu u prvoj polovini oktobra 1941. okupator je sproveo u cilju vršenja odmazdi nad stanovništvom. Prve su izvršene 10. oktobra u dijelu grada gdje se nalazila fabrika vagona. Tada je uhapšeno nekoliko stotina radnika fabrike i stanovništva uglavnom porodica članova partizanskih jedinica. Jedan dio uhapšenih njemačke vlasti su zatvorili u sudski zatvor i ispražnjenu ledaru komande mjesta. Sledeću blokadu Kraljevo je dočekalo nekoliko dana kasnije 16. oktobra 1941, kada su nemački vojnici izvršili masovnu raciju, naročito u onim djelovima gdje je stanovala sirotinja i radnici i uhapsili sve muškarce od 14-60 godina starosti. Istog dana njemački vojnici otpočeli su s masovnim zločinom u kome je stradalo nekoliko hiljada Kraljevdžana.⁸⁷

U Kragujevcu su okupatorski vojnici i policija sproveli nekoliko blokada u cilju preduzimanja racija. Medju njima, sa najstrašnijim posljedicama bila je blokada grada 20. oktobra 1941, kada su sprovedene masovne racije u cilju odmazde nad stanovništvom ovoga grada. Iako se do danas ne zna tačan broj strijeljanih i kreće se od 2.300 do 7.000, tako masovno uništavanje stanovništva izazvalo je reakciju, čak i kod okupatorskih vojnika i starešina. Tako na primjer, krajskomandant, kapetan Bišofshauzen je isticao: "Streljanje delom potpuno nevinih iz ovdašnjeg grada može, po mom ubedjenju, imati upravo užasne posledice. Može se očekivati da će se ogorčena rodbina svetiti pripadnicima nemačke oružane sile..." i dalje "psihološko dejstvo biće katastrofalno."⁸⁸

Još u drugoj polovini septembra 1941. Turner je predlagao svojim komandantima i potčinjenim jedinicama, kao i jedinicama Specijalne policije i Gestapoa, izvodjenje akcija u Beogradu u cilju "detaljnog čišćenja" grada. Isticao je - pored ostalog - "Beograd bi se za ovo vreme blokirao". Pored niza blokada manjih ili većih kvartova u kojima je policija hapsila komuniste i druge pripadnike i simpatizere NOP-a, noću 4/5. novembra 1941. njemačke jedinice i policija izvršili su blokadu i sproveli hapšenje intelektualaca, upravo onako kako je to Turner i predlagao. Jedan blok zgrada za drugim predhodno su blokirani, a zatim podvrgnuti noćnom pretresu i maltretiranju stanovnika. Tom prilikom uhapšeno je 169 talaca iz redova inteligencije, koji su imali da "jamče svojim životima za bezbednost u srpskom prostoru."⁸⁹

U Beogradu je policija izvodila hapšenja gotovo svakodnevno. Njima su uvijek predhodile blokade gradskih četvrti. Tako je, samo u toku decembra, Uprava grada otpremila u logor oko 500 uhapšenih. Donoseći razne uredbe i pri-tiscima na stanovništvo njemačke vlasti su angažovali sve ve-ći broj policije, agenata i pripadnika Gestapoa, što je u krajnjem slučaju predstavljalo gotovo potpunu blokadu poje-dinih kvartova i grada u cjelini. Njemačke vlasti su čak predviđali i potpuno uništenje Beograda na taj način što bi ga jači kontigenti vojske i policije blokirali, a zatim bi čitav grad bio podvrgnut artiljerijskoj vatri. "Vojska će opkoliti grad, četiri sata biće ostavljen da ga tuku artilje-rija i štuke, a ako neko pokuša pobeći, biće ubijen od trupa koje opkoljavaju grad" - izjavljivao je ministar spoljnih po-slova za Balkan, Nojbaher 21. novembra 1941. godine.⁹⁰

Tokom 1942. i 1943. okupacione vlasti su nastavi-li sa sprovođenjem blokada pojedinih gradova, uglavnom s ci-ljem da se onemogući izlazak aktivista NOP-a i da se stvore što povoljniji uslovi za njihovo hapšenje i uništavanje. Tako, na primjer, u pripremi za izvođenje racije u Novom Sadu 21. januara 1942. grad je bio blokiran jakim snagama vojske i po-licije koje su za tu svrhu dovedene sa druge teritorije. "Za-tvoriću grad jedinicama koje su prekomandovane iz stranih gar-nizona, kao spoljnim kordonom", stajalo je, pored ostalog u naredbi Feketehalmi-Czeydner Ferenca, komandanta Petog madjar-skog korpusa - i dalje "u isto vreme jedinice garnizona, na-slanjajući se na spoljni kordon, zaokružiće pojedine djelove

grada, te će zatim istražnim patrolama sastavljenim od jedinica žandarmerije i policije pojačanom vojskom, izvršiti raciju."⁹¹ Za izvodjenje toga zadatka obrazovano je 240 "istražnih patrola", od kojih 150 žandarmerijskih i 90 policijskih, koje su imale zadatak da u blokiranom gradu vrše hapšenja i premetačine, zlostavljanje i druge represivne mjere, a sve u cilju "hapšenja sumnjivih lica". Medjutim, cilj ove racije je bio odmazda u kojoj je ubijeno ili na razne načine umoreno oko 2.000 lica, medju kojima je bio i znatan broj žena i djece.⁹²

U istom cilju su u prvoj polovini 1942. sprovedene blokade u Somboru, Srbobranu i Starom Bečeju i u drugim gradovima Vojvodine, kada je stradalo nekoliko hiljada stanovnika ovih mjesta. I u ostalim krajevima Jugoslavije neprijatelj je često preduzimao blokade gradova kao metod zastrašivanja stanovništva i izvodjenja odmazdi nad njim. U pripremi za veliko februarsko hapšenje aktivista NOP-a u Nišu 1942. bugarske snage u saradnji sa organima specijalne službe blokirale su grad. Pojačanim stražama i patrolama zatvorili su sve prolaze kuda su ilegalci do tada imali mogućnosti da napuste gradsko područje, a na pojedinim mjestima instalirana su i automatska oružja. Nakon tako izvršenih priprema, hapšenja su veoma brzo sprovedena u Željezničkoj radionici, fabrici duvana, Mostovskoj radionici, Pejićevoj radionici, Trgovačkoj akademiji i Srednjotehničkoj školi.⁹³ Tih dana bugarski okupatori su na sličan način sproveli hapšenja i u Leskovcu. Oslanjajući se na okupatorske snage, četnici i jedinice SDS pojačali su teror u gradu. Svuda po raskrsnicama i ulicama postavljene su žičane

prepreke, a na prilazima su izgradjeni bunker i u kojima se nalazile vojne posade. U tako blokiranom gradu, tokom februara, više dana vršene su represalije nad stanovništvom. Obavještavajući o situaciji u Leskovcu i ostalim gradovima u Južnoj Srbiji, Vasilija Buha-Jova u izvještaju od 14. februara 1942. Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, pored ostalog, ističe: "Ovamo su počele skoro svakodnevne racije i blokade. Stalno hapse."⁹⁴

Slično je bilo i u ostalim gradovima Jugoslavije, naročito u većim industrijskim, političkim i kulturnim centrima: Skoplju, Sarajevu, Zagrebu, Rijeci, Sušaku, Ljubljani i dr. Krajem 1942. Bosanski Novi je bio potpuno opkoljen jačim njemačkim i ustaško-domobranskim snagama, dok su se istovremeno u gradu nalazile brojnije straže i patrole. Prolazi, izlazno-ulazni kanali i pojedine zgrade bile su uredjene kao otporne tačke, uglavnom za dejstvo u slučaju "unutrašnjih nemira."⁹⁵

Tokom 1943. i 1944, sve do kraja oslobodilačkog rata okupatori su sprovodili sistem blokada pojedinih gradova, prvenstveno, da bi obezbijedio što bržu i efikasniju kontrolu nad stanovništvom. O potrebi uredjenja okupiranih gradova, komandant 2. italijanske armije Mario Roata je u svojoj poznatoj instrukciji "Okružnici 3C", pored ostalog, naglašavao da ono mora da obezbijedi sprečavanje infiltracije spolja i siguran nadzor nad stanovništvom i njegovim vezama sa spoljašnošću, ponajviše, sigurno dejstvo okupatorskih jedinica u slučaju "unutrašnjih pokreta i pobuna. Upravo zbog toga, zahtijevano je da posebnu pažnju treba posvetiti uredjenju "blokadnih

mjesta."⁹⁶ O stanju u okupiranim gradovima govori i tekst u kvislinškom listu "Glas Crnogorca", od 24. juna 1942, gdje se ističe: "U varošima je bila sasvim druga situacija. Varoši su bile blokirane od strane okupatora bodljikavom žicom, utvrđenim šančevima i u njima namještenim topovima raznih kalibra i raznoraznim automatskim orudjima koje je izmislila današnja tehnika. Oni su tu branili ne samo svoj prestiž, nego i svoje glave."⁹⁷

Iako su gotovo sve veće provale u partijskim organizacijama praćene blokadama okupiranih gradova ili pojedinih kvartova, može se kazati da su blokade kao sistem pritiska na stanovništvo primjenjivane tokom čitavog rata, u zavisnosti od vojne i političke situacije, aktivnosti partizanskih jedinica i dr. Polovinom januara 1944. ustaško-domobranske snage su blokirale Zagreb, sve s ciljem da pojačanim terorom nad stanovništvom "pročiste" grad i pohapse aktiviste NOP-a. Raciju je izvodila Redarstvena služba za grad Zagreb u saradnji sa ustašama. U toku noći 15/16. januara od 2300-1100 časova uhapšeno je preko 3.500 osoba, ali medju njima nije bilo organizatora i rukovodilaca NOP-a. Ustaška nadzorna služba je zbog toga namjeravala da sprovede ponovnu blokadu Zagreba, ali se od toga odustalo, upravo zato što je bilo veoma teško prikupiti tako brojnan aparat za blokadu čitavog grada i zato što je već pomenuta blokada ostavila težak utisak kod stanovništva Zagreba.⁹⁸

Bez obzira na to što su neprijatelji NOP-a s vremena na vrijeme taktizirali sa stanovništvom okupiranih gradova, blokade gra ova su bile veoma čest vid pritiska od strane oku-

patora, kolaboracije i kontrarevolucije. Sprovodjene su svim nacionalnim cjelinama i pokrajinama Jugoslavije, sve s ciljem da se stvore što povoljniji uslovi za uništavanje pripadnika i simpatizera NOP-a, da se onemoguće ilegalne veze iz okupiranih gradova do partizanskih jedinica i slobodne teritorije, kao i to da se kod stanovništva nametne utisak da nema izlaza. Tim aktivnostima je, zapravo, trebalo potpuno izolovati gradsko stanovništvo od uticaja NOP-a i dovesti ga u situaciju da mirno prima okupatora i da slijedi njegovu politiku.

Maksimalno naprezanje na zadacima obezbjedjenja
i povećan stepen utvrđivanja

Okupacione vlasti su nastojale da održe visok stepen gotovosti za protivakciju, da budu u toku bitnih pokazatelja raspoloženja gradskog stanovništva i da svoju administrativno-upravnu i policijsku kontrolu učine efikasnijom. Širi se broj stražarskih mreža, povećava se broj motorizovanih vojnih i policijskih patrola, izvode se češće iznenadne racije u pojedinim gradskim četvrtima, postavljaju se žičane pregrade, osmatračnice, grade betonski bunker, što raspoloživoj živoj sili nameće maksimalna naprezanja. Uskladištenju, npr., pogonskog goriva i municije, od presudnog značaja za okupatore, posvećivana je najveća pažnja, težeći da se dostigne "maksimalna bezbjednost od sabotaža", posebno od požara koje su ponekad izazivali pripadnici i simpatizeri NOP u okupiranim gradovima.⁹⁹

Isto tako, gotovo u svim garnizonima posvećivala se značajna pažnja utvrđivanju posadnih mjesta i važnijih otpornih tačaka. "Fortifikacijski objekti za odbranu" trebalo je da "pruže zaštitu i zaklon u slučaju prepada neprijateljskih bandi".¹⁰⁰ Pokazalo se, ipak, da sve to nije bilo dovoljno, pa se moralo preći na "sistem povjerenika i doušnika", na čemu se radilo u svim periodima rata i u svim okupacionim zonama.¹⁰¹ Pored toga, sprovedjene su manje-više oprobane represivne i propagandno-psihološke mjere u cilju zastrašiva-

nja, kao što se to navodi u jednom njemačkom sumarnom izvještaju: "Isticanje njemačkih pobjeda i ruskih poraza, kao i objavljivanje smrtnih kazni, strijeljanja, uspjeha u borbi protiv bandi, prijetnji da će se taoci uzimati iz redova članova obitelji, kućevlasnika, članova organa vlasti". 102

Napori okupacionih trupa se nijesu smanjivali.

Zbog ustaničkih akcija "potrebno je neprestano angažovanje svih snaga policije, žandarmerije, policije bezbjednosti i službe bezbjednosti" (saopštavao je 4. avgusta 1941. Komandant okupirane Srbije Komandantu oružanih snaga Jugoistoka). 103 Diverzantske i sabotažne akcije su bile u porastu na gotovo čitavom jugoslovenskom prostoru. Komanda Abvera je ukazivala nacističkom vodjstvu u Berlinu na "akcije sabotaže na saobraćajnim postrojenjima i postrojenjima veze na cjelokupnom ustaničkom području" i na "mnogobrojne sabotaže u industrijskim postrojenjima i ustanovama za snabdijevanje". 104

Mjere obezbjedjenja i zaštite u raznovrsnim oblicima, intenzitetu i surovisto primjenjivane su u svim fazama okupacije, pa i u vrijeme završene ofanzive jedinica Jugoslovenske armije, često braneći pojedina mjesta odsudno i po cijenu velikih ljudskih i materijalnih žrtava. Ipak, tih dana na pragu slobode, bujao je ugled NOP, dominirala atmosfera spremnosti za odlučujući obračun sa okupatorima, putem obnove i snaženja ilegalnih, diverzantskih i sabotažnih grupa u cilju da se okupacionim posadama oteža organizacija odbra-

ne, poremeti sistem veza i komandovanja, parališe otpor i, posebno, uspori nekažnjeno izvlačenje okupacionih trupa iz pojedinih gradova. Tada su aktivisti NOP u gradovima sadejstvovali napadu jedinica Jugoslovenske armije spolja na raznovrsne načine: prihvatom djelova koji su se probijali u unutrašnjost grada, pružanjem dragocjenih informacija o neprijatelju, zbrinjavanjem ranjenih boraca, otkrivanjem skrovišta okupacionih vojnika i oficira. Oni su ujedno bili i vješditi vojnici u spletu gradskih ulica, trgova i raskrsnica, što je bitno povećavalo tempo prodiranja jedinica i ubrzavalo likvidaciju pojedinih otpornih tačaka neprijatelja. Osim toga, nastojanja okupacionih trupa - prilikom izvlačenja iz okupiranih gradova pred ofanzivnim poduhvatima jedinica Jugoslovenske armije - da izvrše miniranja i rušenja važnijih objekata (stambenih zgrada, telefonsko-telegrafskih centrala, kulturnih spomenika itd.), dobrim dijelom nijesu poprimili planirane razmjere zahvaljujući i požrtvovanoj akciji simpatizera NOP u okupiranim gradovima.

x

x

x

Kao što se vidi, okupatori su svim silama pokušavali da stvore takve uslove kako bi se što bezbjednije osjećali u svojim garnizonima, koji su od početka imali ulogu oslonaca za ofanzivna dejstva protiv partizanskih jedinica i slobodne teritorije. Okupatori su se pripremali da spremno

dočekaju "unutrašnje pokrete i pobune" (kako je to stajalo u italijanskom cirkularu 3C od 25. novembra 1942)¹⁰⁵, pa su tražili od potčinjenih komandi, policije i raznih službi da osužete i pomisao na otpor stanovništva u okupiranim gradovima. Italijani su odbranu svojih garnizona organizovali po blokovima, sistemom bunkera i otpornih tačaka, dok su Njemci težište odbrane imali na obezbjedjenju "životno važnih izvora", saobraćajnih čvorova, industrijskih postrojenja, radnih organizacija, željezničkih stanica.¹⁰⁶ Jedni i drugi su blokadnim mjestima, žičanim preprekama i patrolama osiguraju što potpuniju kontrolu, pa su - i za slučaj jačeg partizanskog napada, koji bi duže trajao - nastojali da imaju pri ruci rezerve municije, hrane, vozila i goriva.

Da bi prikrili svoje namjere i obezbijedili se od partizanskih iznenadjenja, Njemci su zahtijevali "najveći oprez prilikom telefonskih razgovora"¹⁰⁷, provjeravanje "mjera za uzbunu" i maksimalne napore na svim mjestima, tražeći izvršenje zadatka "pod punim iscrpljenjem postojećih mogućnosti".¹⁰⁸

Okupacione vlasti su prijetile najstrožijim kaznama za svaku vrstu protivljenja. Prema Musolinijevoj naredbi, od 3. oktobra 1941, bilo je predviđeno da se kazni smrću svaki onaj koji "vodi oružanu borbu ili na bilo koji način u njoj sudjeluje"¹⁰⁹. Komandant njemačke 718. divizije je krajem novembra 1942. prijetio da će biti strijeljan svaki onaj "tko se bude bavio sabotажom ili bude pokušavao da na bilo koji način ometa željeznički promet"¹¹⁰. Na tim i sličnim prijetnjama nije se

ostajalo; u znak odmazde za počinjene antiokupatorske akcije, slijedila su strijeljanja, (pojedinačna, grupna, pa i masovna), kao što je to bilo u Kragujevcu i Kraljevu, Beogradu, Splitu i Šibeniku, Valjevu, Cetinju, itd.

Okupacione vlasti su neprekidno nastojale da kombinacijom široke propagande i represalija eliminišu bilo kakav otpor u okupiranim gradovima. Komandfanti okupacionih trupa su tražili da se ljudstvo obučava u "brzoj i efikasnoj upotrebi oružja", odnosno da bude u stanju da se suprotstavi "svakoj slučajnosti bilo kako da je iznenadna" (što je upravo bilo karakteristično za način dejstva pripadnika NOP u okupiranim gradovima).¹¹¹

Poslije prvih mjeseci oružane borbe, štabovi italijanskih oružanih jedinica zaključivali su da se "gerila uništava kontragerilom", iznenadjenje osujećuje "stalnom bučnošću" i da poduhvati protiv teško uhvatljivih diverzanata i sabotera zahtijevaju "čvrstinu nerava", prije svega, samopouzdanje ili "puno povjerenje u same sebe"¹¹². Drugim riječima, insistiralo se: taktici ustanika - uopšte, pa i u gradu - suprotstaviti "istu takvu taktiku"¹¹³. Već krajem 1941. Štab karabinijera italijanske 2. armije podvlačio je iskustvo: da se "samo stalnim i neprekidnim nadzorom svim intelektualnim, moralnim i fizičkim snagama može uspješno spriječiti ili dočekati iznenadna akcija"¹¹⁴.

Medjutim, i u tako surovim uslovima, kada su postojale nebrojene prepreke i opasnosti, pripadnici NOP su prona-

lazili ranjiva mjesta okupatora i vršili uspješne akcije, koristeći pri tome naoko mirne i bezopasne ljude, primjenjujući maštovito smišljene i izvedene akcije. Italijani su, npr., zapazilikako pripadnici NOP ponekad "čak i djecu upotrebljavaju za izvidjanje" (kako su konstatali karabinjeri Kotor, početkom decembra 1941) ¹¹⁵

Pod pritiskom propagande NOP i najčešće zadivljujućeg držanja pripadnika NOP prilikom izvođenja akcija, na sudu i gubilištu, podrivana je kohezijska čvrstina okupacionih trupa, naročito kolaboracionističkih formacija. Tako je, npr. komandant njemačke 718. divizije sredinom oktobra 1942. upozoravao da ustaško-domobranski vojnici "pružaju odličnu podlogu za komunističku propagandu", dodajući da oni "otupjeli i nezainteresovani" čekaju "samo na trenutak kada im ističe rok i kada će biti razoružani od partizana" ¹¹⁶. Komandant njemačkih trupa u NDH, Liters, krajem decembra 1942. cijeni da ustaško-domobranske jedinice nemaju volje za borbu i da one "predstavljaju opasnost kao liferanti oružja partizanima" ¹¹⁷

S druge strane, pod uticajem zbivanja na frontovima drugog svjetskog rata i na jugoslovenskom ratištu, proizvodljivo je gibanje među stanovništvom koje je sve diljivije, kako se rat bližio kraju, izražavalo svoje simpatije za NOP i koje je sve više postajalo izvor novih boraca, dragocjenih obavještajnih podataka i raznovrsne pomoći.

Otuda se nameće zaključak da je okupator i u gradovima, gdje se naizgled mogao osjećati najspokojnijim, bio izložen svakojakim probama, iznutavanju i opasnostima, u toliko većim u koliko je organizacija NOP bila organizovanija i aktivnija. Može se tvrditi da se bitka za dominaciju u gradskim sredinama, bitka za mase stanovništva i, posebno, za radnike, odvijala bez prekida, bez obzira na represalijske i da je, konačno, antifašističko i slobodarsko raspoloženje većine stanovništva dalo pečat cjelokupnom životu okupiranih gradova 1941-1945. godine.

Z A K L J U Č A K

Neoružani i oružani otpor u okupiranim gradovima, uzev u cjelini, predstavljao je značajnu komponentu narodno-oslobodilačke borbe. Iz gradova su dobijane dragocjene informacije o stanju kod neprijatelja NOP i raspoloženju stanovništva, pristizali su takodje kadrovi i materijalna pomoć (sani-tetski materijal, odjeća i obuća, propagandni materijal, finan-sijska sredstva, ponekad oružje i municija) za jedinice NOVJ, što je u ukupnom vojno-političkom efektu bilo od strategijskog značaja.

Otpor u gradovima bez obzira na primjese spontanog i stihijskog, u izvjesnim situacijama, mogao se odvijati i stva-rati sve jasnije konture, smisao i sadržaj "unutrašnjeg fronta", upravo zbog činjenice što je bio organizovan i usmje-ravan od strane KPJ koja je, na platformi oslobodilačke i revo-lucionarne borbe, okupljala antifašiste i rodoljube, spremne na pružanje konkretne pomoći. Oscilacije u intenzitetu otpora bile su neizbježne zbog okrutnih represalija neprijatelja i gubitaka pripadnika NOP u okupiranim gradovima.

Posebna vrijednost otpora ogledala se u činjenici da su okupacione snage - osjećajući se ugroženim - bile prinudjene da se upravo tamo (u žicom i bunkerima opasanim administrativno-političkim i industrijskim centrima) obezbjedjuju od iznena-djenja svuda prisutnih, žilavih i dovitljivih, ali teško uhva-tljivih, partizanskih boraca, diverzanta i sabotera, obavješta-

jaca i propagandista. S druge strane, organizacije NOP u gradovima, nagrizale su kohezionu čvrstinu okupacionih trupa i njihovih saradnika. One su poseban uticaj imale na građane koji su bili uključeni u privredni život, saobraćaj i transport, PTT i druge komunalne službe, stvarajući širok krug simpatizera spremnih da pomognu NOP. Veoma raširena političko-propagandna djelatnost organizovanih pripadnika NOP i njihovih simpatizera imala je svoju motornu snagu u užem krugu urednika, novinara, partijskih radnika, grafičara koji su - pod rukovodstvom KP i Skoja - predano radili na štampanju listova i radio-vijesti, letaka i plakata, parola i simbola NOP-a. Ti propagandni materijali su se s vremena na vrijeme razlivali teritorijom okupiranih gradova, ulazeći u domove antifašista i simpatizera, dopirući na zidove stambenih zgrada i prometnih mjesta, na pijace i u religiozna zdanja, u prevozna sredstva, prodirući čak i u ustanove okupacionog sistema, pa i u ruke okupatorskih vojnika. Mada je pronalaženje tih propagandnih materijala NOP izazivalo žestoku reakciju okupacionih vlasti, posebno policije (racije i provale, hapšenja i interniranja), ipak je - bez obzira na žrtve koje bi u tim situacijama padale - preovladjivao značaj materijalne činjenice o postojanju takve organizacije unutar okupacionog sistema, politike i prakse koja je udarala u temelje cjelokupnog okupacionog sistema, i sve jače privlačila poštene ljude iz redova neprijatelja na stranu NOP.

Duboko zamaskirana i nečujna obavještajna služba, bila je "usidrena" negdje u samom okupacionom aparatu i zaštićena upravo samom spoljnom vezanošću za neprijatelja NOP. Pojedinci

ili grupe pripadnika NOP, često po zadatku ubačeni članovi KP i skojevci, vršili su dragocjene usluge NOP-a po cijenu najvećeg rizika.

Pokazalo se da su neki veći okupirani gradovi bili u dužem periodu sjedišta rukovodstava NOP, naročito u prvoj godini oslobodilačkog rata. To je bilo moguće zbog toga što su ti gradovi bili jaka revolucionarna i slobodarska uporišta prije rata, što je njihovo proletersko i progresivno stanovništvo bilo privrženo demokratskim i antifašističkim idealima. Organizacija i odvijanje oružanog i neoružanog otpora bilo je u direktnoj zavisnosti od snage revolucionarno-demokratskog pokreta, posebno od snage i uticaja KPJ i Skoja u svakoj sredini. Što jače uporište Partije, to šira i žilavija antiokupatorska sredina, razudjenih oblika protivljenja, tuđinskoj vlasti, pogodna za izrastanje i dejstvo ilegalnih štamparija, bolnica, radiostanica, za izgradnju ilegalnih baza i skrovišta, za uspostavljanje i održavanje mreže izvidjača, obavještajaca, javki i kurira.

Ilegalci se relativno lako utapaju u mnogoljudnu rijeku radnika, zanatlija, običnih gradjana i uz pomoć stanovništva iščezavaju ispred policijskih progonitelja i stižu do punktova za prihvrat.

Iskustvo NOB je pokazalo da u antiokupatorskim akcijama svi mogu doprinijeti, pa i žene, starci i djeca. Zavisno od karaktera antiokupatorske aktivnosti (bojkot, demonstracije, sabotaže, pružanje materijalne i druge pomoći ilegalcima), dolazilo je do burnijeg ili nečujnog i nevidljivog reagovanja stanovništva, pri čemu se ispoljavala masovna inicijativa ljudi, njihova snalažljivost, lukavstvo, medjusobna solidarnost sa

uhvaćenim i interniranim, sa porodicama palih, sa prognanim i izbjeglicama.

Orijentacija na saboraže u proizvodnji, naročito u industriji, izazvala je zainteresovanost i angažovanje hiljada radnika antifašista i rodoljuba protiv okupacione vlasti. Ukupan sadržaj i efekat njihovog suprotstavljanja okupatorskoj policiji sastojao se u niskoj produktivnosti rada, oštećenjima postrojenja, izradi nekvalitetnih proizvoda, češćem izostajanju s posla, izazivanju požara i raznovrsnih zastoja u proizvodnom lancu. Iako su bile u planu, veće saboraže u industriji nisu uspjele prvenstveno zbog toga što su takvi objekti bili fortifikacijski osigurani i budno čuvani od jačih vojnih i policijskih snaga i što su za slučaj diverzantskih i sabotažnih akcija preduzimane oštre represivne mjere protiv učesnika. Osim toga, dio radnika je bio protiv većih oštećenja, naročito vitalnih djelova industrijskih postrojenja, živjeći u uvjerenju da će fašističke armije brzo biti poražene i da će te mašine biti prijeko potrebne u oslobođenoj zemlji. Ipak, ukupan efekat tih oštećenja i niske proizvodnje (koji seogledao u upola smanjenom obimu proizvodnje od plana), dao je veoma korisne rezultate.

Osnovne karakteristike borbenih dejstava ilegalaca u okupiranim gradovima bile su: borbe izbliza, prsa u prsa, dobro organizovane akcije, jednovremeno stupanje u dejstvo na širem području više udarnih i diverzantskih grupa, radi razvlačanja pažnje okupatorskih trupa i policije. Radi izazivanja zabune, ponekad su izvodjena i demonstrativna dejstva i prepadi, izazivani požari na suprotnim krajevima grada, kako bi se lakše

obavio glavni zadatak. Iznenadna i nezapažena pojava na mjestu akcije, brzo dejstvo na objekte napada, munjevito isčezavanje s mjesta akcije i povlačenje u bazu bili su osnovna karakteristika aktivnosti ilegalaca u okupiranom gradu. U tim akcijama od posebnog značaja bila je reakcija ilegalaca na nepredviđene obrte situacije, na zastoje u planiranom toku i dinamici konkretne radnje. Borac ilegalne organizacije morao je tačno po planu dejstvovati, bez odstupanja i kolebanja, spreman i na samostalno dejstvo u slučaju prekida veze, na primjenu improvizacije i raznih lukavstva, naročito prilikom povlačenja nakon izvršenog zadatka i priskakati u pomoć ugroženim saborcima.

Borci ilegalnih diverzantskih i sabotažnih grupa posjedovali su izvanredne borbene, psihofizičke i moralne kvalitete; mahom su isprobavani u raznim akcijama i uvježbavani. U krajnjoj liniji, bili su to ljudi prosječnih mogućnosti, ali visoko svjesni i odlučni rodoljubi. Njima su često uspješno sadejstvovali simpatizeri na manje važnim zadacima u sklopu jedne jedinstvene akcije. Obuka ilegalaca je bila jedan od bitnih preduslova za uspjeh u svim fazama dejstva od pripreme, preko izvodjenja do povlačenja u bazu. Stoga su nakon svake akcije vršene brižljive analize, naročito njenih nedostataka, radi izvlačenja pouka za nove poduhvate. Osim toga, da bi se najbezbolnije došlo do objekta napada i sa što manje gubitaka u vremenu i krvi obavio konkretni zadatak, ilegalci su morali odlično poznavati splet gradskih ulica, trgova i kanalizacije, zatim, najvažnije karakterne osobine neprijateljskih ličnosti, navike, pravce

kretanja, veze sa drugim osobama a posebno sa ženama. Broj angažovanih ilegalaca bio je u zavisnosti od obima i potrebe za svaku konkretnu akciju.

Naoružanje ilegalaca bilo je pretežno lako, vatreno i hladno, najčešće revolver i ručna bomba, eksploziv, nož, vješto sakriveno, dobijeno kupovinom, na prevaru, zaplijenjeno. Rjedje su upotrebljavani puške i laki mitraljezi, automati - zbog uočljivosti prilikom nošenja. Medjutim, u toku akcije, zaplijenjena i teža orudja korisno su upotrebljavana, kao i motorna vozila. U akcijama su takodje korišćeni znaci raspoznavanja, legitimacije i uniforme poginulih i zarobljenih neprijateljskih vojnika i oficira.

I najbolje zamišljena akcija, čak i sa dovoljno naoružanja, nije smjela biti nesinhronizovana, već planska i jednovremena akcija svih ilegalnih grupa: onih koje izvode glavni zadatak, kao i onih koje su na obezbjedjenju, na pomoćnim pravcima (gdje se podmeću požari, unose alarmantne vijesti itd), radi odvrćanja pažnje neprijatelja i izazivanja zabune.

Uspjeh je zavisio i od niza opštih i posebnih činilaca: od stepena postignutog iznenadjenja, poremećaja u sistemu odbrane neprijatelja i zabune medju braniocima; od solidnosti priprema, gdje je svaka površnost bila opasna i mogla je dovesti do neugodnih iznenadjenja; od brzine izvodjenja akcije, kako bi se neprijatelju ostavilo minimalno vremena za reagovanje; od psiho-fizičke sposobnosti pojedinaca i grupa za dinamična i riskantna dejstva; od obučenosti ilegalaca da se žilavo, uporno i lukavo bore protiv neprijatelja, prije svega sredstvima za

blisku borbu, držeći se pritome najvažnijeg ratnog principa da za partizane nema bezizlaznih situacija; od dobre međusobne veze i sadejstva u svim fazama akcije, te od umješnosti za improvizacije, za primjenu svježih i originalnih taktičkih postupaka.

Povlačenje poslije obavljene akcije predstavlja najtežu probu za organizacije NOP, kada do punog izražaja dolaze ilegalne veze i grupe za prihvrat, kao i sposobnost diverzanta i sabotera da se snadju i bez toga, koristeći bašte i dvorišta, kanalizacionu mrežu, lokalna transportna sredstva. Radi odvlačenja pažnje neprijatelja ubacivanje rezervnih grupa moglo je olakšati povlačenje.

Praksa je pokazala da je za sadejstvo iznutra partizanskom napadu spolja na posadu neprijatelja u gradu bilo presudno za uspjeh: izbor momenta za početak akcije, izbor objekata za napad (kidanje sistema veza, zarobljavanje okupatorskih vojnika i oficira - radi dobijanja podataka, izazivanje požara ili rušenja na pojedinim mjestima - radi odvlačenja pažnje neprijatelja od napadnutih objekata); izbor mjesta za stupanje u dejstvo: masivne zgrade, podrumi i podzemni objekti, koji su pouzdana zaštita od neprijateljskog naoružanja, naročito od artiljerije i minobacača, od tenkova i motorizacije. Svaki položaj se u tim slučajevima morao braniti odsudno, do povezivanja s jedinicama koje napadaju spolja. Takodje, održavanje veze unutar ilegalne borbene jedinice, naročito izmedju ilegalaca i partizanskih snaga koje napadaju spolja, doprinosilo je boljoj koordinaciji i smanjenju gubitaka. Isto tako, lukavstvima i

obmanom ilegalci su umanjivali efekat nadmoćnosti neprijatelja i sticali znatne moralno-psihološke prednosti.

Ti zahtjevi su podjednako važni i prilikom izvodjenja drugih borbenih radnji, kao: likvidacije okupacionih funkcionera i komandanata, njihovih kolaboracionističkih saradnika, kao i prilikom oslobadjanja pripadnika NOP iz zatvora, logora i bolnica.

U svim slučajevima, prilikom planiranja, organizacije i izvodjenja akcija, moralo se voditi računa o izboru vremena za stupanje u dejstvo (noću, za vrijeme gušće magle ili bombardovanja iz vazduha, čak i u sred dana, samo da se postigne što veće iznenadjenje.

Praksa oslobodilačkog rata u okupiranim gradovima, uzeto u cjelini, dala je značajne pozitivne rezultate na svim područjima aktivnosti NOP-a i gotovo u svim periodima rata i revolucije. Iskustva u organizaciji i izvodjenju neoružanog i oružanog otpora - stečena u uslovima krajnje nepovoljnog odnosa snaga, u središtu koncentrisane fizičke sile okupatora, njegove policije i njegovog razvijenog sistema represivnih mjera protiv pripadnika NOP-a - mogu se svesti u nekoliko najbitnijih pokazatelja: otpor okupatoru je moguć svuda, pod uslovom da se primijeni adekvatna originalna taktika, u kojoj su dominirajući elementi lukavstvo, iznenadjenje i drskost; izvodjači akcija morali su raspolagati moralom i odlučnošću, što je nadomještalo klasična sredstva naoružanja za borbe prsa u prsa; čak su i manjegrupe odvažnih ilegalaca (kao onih pet diverzanata koji su septembra 1941. uništili telefonsku centralu u Zagrebu), bilo u stanju

izvesti krupnije diverzantske akcije, saboraže ili atentate, koje su imale velik materijalni, politički i moralno-psihološki efekat; osim toga, dobro uhodana veza prilikom izvodjenja bilo kakve akcije garantovala je pozitivan ishod, najzad, podrška stanovništva, makar i u manjem stepenu, često je presudno uticala na tok i rezultat akcija u okupiranim gradovima.

Ukupan domet u vojno-političkom, materijalnom i moralno-psihološkom pogledu, posebno pozitivna i negativna iskustva organizacije i izvodjenja oružanih i neoružanih akcija u okupiranim gradovima 1941-1945. predstavljaju bogato izвориšte primjera za dalju razradu koncepcije opštenarodne odbrane.

N A P O M E N E

P R E D G O V O R
I U V O D

N A P O M E N E

- 1 Jovan Marjanović, Beograd, Beograd 1964; Dragoljub Dejanović, Miroslav Milovanović, Djordje Stamenković, Niš u vihoru oslobođilačkog rata 1941-1945, Novi Sad 1968; Dr Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, Beograd, 1968, Ljubljana v ilegali, Ljubljana 1961, knj.1, 2, 3. i 4; Boro Leontić, Split 1941, Beograd 1960; Žarko Atanasković, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Beograd 1963; Mato Jakšić, Dubrovnik 1941, sjećanja, Beograd 1966; Vladimir Ivanovski, Bitolskite zatvori, Skopje 1970; grupa autora, Pančevo i okolina 1941, Pančevo 1971; Mladen Markov, Šta sa otadžbinom? (prilog hronici Pančeva), Pančevo 1972; Ivan Šibl, Iz ilegalnog Zagreba 1941, Zagreb 1965; Dima Vujović, Godine ratne - Iz borbe u Cetinju i italijanskim logorima 1941-1943, Beograd 1968; Narcisa Lengel Krizman, Zagreb u NO B-u, Zagreb 1980; Mila Čobanski, Zvonimir Golubović, Živan Kumanov, Novi Sad u ratu i revoluciji 1941-1945. (izašlasamo knj.1 do jula 1942. godine, Novi Sad 1976).
- 2 Dragomir Bulatović, Niš - značajnacentar ustanka u Srbiji 1941, Vojnoistorijski glasnik, br.3/1968, str.223-259; Narcisa Lengel Krizman, Organizacija i rad Pokrajinskog komiteta i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941-1942, Časopis za suvremenu povijest, br.1-2/1969; N. L. Krizman, Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945, Isto, br.3/1972, str.63-83; Rade Guberina, Otpor u okupiranim jugoslovenskim gradovima 1941. godine, Istorijski glasnik, br.3-4/1958; Mladen Knežević-Traktor, Sjećanje na ilegalni rad u Sarajevu u vremenu od juna do novembra 1942. godine, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj.X-XI, str.57-65, Sarajevo 1971; Petar Mišković, Ilegalni narodnooslobodilački pokret u Sarajevu 1941-1945. Isto, str.93-111; Jovan Bojović,

Škole na okupiranoj teritoriji Crne Gore 1941-1944. Istorij-ski Zapisi br.2 i br.4 od 1964; Moni Finci, Sarajevo 1941. go-dine u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Zbornik s naučnog skupa, Sarajevo 1972, str.401-416; Zaga Umićević, Neki oblici rada i borbe ilegalnog NOP-a u okupiranoj Banjaluci u 1941. godini, Isto, str.417-423; Mitre Inadeski, Ilegalnata partij-ska tehnika vo Prilep, Glasnik na Institut na nacionalna isto-rija br.2/1959, str.179-189. Milica Rajčević, Akcije beograd-skih ilegalaca u periodu 1941-1942, Glasnik istorijskog arhiva Beograda 1962, III, str.6-28; Dušan Lukač, Banja Luka u prvim danima okupacije, Prilozi Instituta za istoriju radničkog po-kreta, Sarajevo 1965. I, 1, str.229-249; Ivo dr. Pedišić, Hu-manitarni rad sisačke bolnice 1941-1945, Putovi revolucije, 1976, V, str.234-245; Aleksa Ivanović, Junak ispod Orlova krša, Narodna Armija 7. II do 14. III 1969; Stjepan Juraković, Podvig u oslobodjenju lepoglavskih robijaša, Vojni Glasnik 1969, XXIII, 9, str.79-80; Stevo Sunajko, Oslobodilački pokret u Ljubljani (u prvoj godini fašističke okupacije) Vojno delo, 1969, XXI, 6, str.106-116; Mimine Peršana Ante, Akcije u luci, Zbornik otoka Korčule, 1972, 2, str.320-231; Eran Tomislav, Hronika zločina talijanskog fašističkog okupatora u Šibeniku i njegovom kraju 1941-1943, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, br.2/1972, str.251-291; Vjekoslav Cvrlje, O događajima u Splitu 1941, Isto, str.727-746; Božidar Lukić, Prilog ra-svjetljavanju istine o ilegalnoj jedinici u Cetinju i bjekstvu iz logora Kolfjorito, Vojnoistorijski glasnik, br.3/1972, str.182-189; Marija Jovanović, Učestvoto na ženi i mladinki na or-ganizaciite na komunističkata partija vo tekot na NOV i revolu-cijata vo Makedonija, Glasnik na Institut za nacionalna istorija Skoplje, br.2/1969, str.131-153; i Prilog kon aktivista antifa-šističkiot front na ženite vo narodnoosloboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija, isto, br.3/1969, str.117-134; Mihailo Grbić, Rad u ilegalnim uslovima u Boki Kotorskoj, Vojnoistorij-ski glasnik, br.1/1962, str.3-21; Milan Obradović, Kombinacije obaveštajno-policijskih službi okupatora i kvislinga u borbi protiv NOP-a Kosovske Mitrovice i okoline, Kosovska Mitrovica

u narodnooslobodilačkoj borbi, str.455-471; Jovan Vujošević Formiranje italijanskog antifašističkog bataljona "Garibaldi" u Splitu 13. septembra 1943. godine, Vojnoistorijski glasnik br. /1974, str.99-114; Radivoje Golubović, Rad partijske organizacije u Zemunu za vreme narodnooslobodilačkog rata, Vojnoistorijski glasnik br.1-2/1959, str.159-179; Vukčević Slavko, Otpor u okupiranim gradovima sjeverozapadne Hrvatske 1941-1945, Sjeverozapadna hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji, Zbornik radova, Varaždin 1976, str.184-194, Otpor u okupiranim gradovima Jugoslavije i Savjetovanje u Stolicama, Vojno političko savetovanje u Stolicama - značaj i posledice za NOP, Zbornik radova, Beograd, str.400-415, Otpor u gradovima na italijanskom okupacionom području u vrijeme Užičke republike, "Užička republika", Zbornik radova, knj.1, Beograd, str.397-407, Otpor u okupiranim gradovima Boke Kotorske 1941-1944, Boka Kotorska u NOB, Zbornik radova, Titograd....., Prilog proučavanju ilegalnih veza i punktova u nekim okupiranim gradovima Jugoslavije 1941-1945. Vojnoistorijski glasnik br.1/1981, str.95-123.

3 Dr Milivoje Perović, Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi, Južna Srbija, Beograd 1961, str.56; Slobodan Bosiljčić, Istočna Srbija, Beograd 1963, str.55-59; Milan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945. godine, Beograd 1970, str. 50-52.

4 Isto.

5 Aleksandar Vitorović, Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi, Centralna Srbija, Beograd 1967, str.66-67; U Beogradu je sa grupama ilegalaca, koje su bile formirane u čete i bataljone, izvodjena vojna obuka i to uglavnom na Zvezdari, Pašinom brdu, kod Centralnog groblja ili negdje drugo na periferiji grada. Venceslav Glišić, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941-1945, knj.I, Beograd 1975, str.28; Milan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945, str.52.

6 Batrić Jovanović, Crna Gora u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Beograd 1960, str.47-56.

7 Džemal Bijedić, Mesna partijska organizacija u danima rata, Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta (u daljem tekstu Četrdeset godina), knj.7, Beograd 1961, str.248; Nusret Seferović, Mostar u NOP-u, Hercegovina u NOB-u, drugo izdanje, Beograd 1961, str.142; Branko Kovačević u svom djelu Omladina Jugoslavije u 1941. godini navodi, pored ostalog, da "tvrdnja koju je delegat CK KPJ iznio nije odgovarala istini jer PK nije imao dovoljno podataka".

Narcisa Lengel Krizman, Zagreb u NOB-u, Zagreb 1980, str.

Sibe Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi - drugo dopunjeno i prerađeno izdanje, Split 1979, str.94.

Dogodilo se 1941. - hronologija događaja, Rijeka 1971, str.103.

Djordje J. Martinović, Organizacija SKOJ-a u Peći i okolini, 1941-1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, Beograd 1975, knj.3, str.106.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (u daljem tekstu Zbornik), tom III, knj.1, dok.br.45, str.112-113 i dok.br.98, str.239-240, Revolucionarni pokret u opštini Titograd, Titograd 1976, str.130.

Marica Čepe, Ljubljana kao primer opštenarodnog otpora, Oslobo-
dilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socija-
listička revolucija, Beograd 1977, str.299.

Pero Morača, Jugoslavija 1941, Beograd 1971, str.124; Branko Kovačević, Omladina Jugoslavije u 1941. godini, Beograd 1973, str.184.

Dimo Vujović, Godine ratne, - Iz borbi u Cetinju i u italijan-
skim logirima 1941-1943, Beograd 1968, str.91.

Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu AVII) k.2001, br.reg.2-5, Gojko Miljanić, Nikšićki NOP odred, Beograd 1970, str.102, Pripadnici ovih jedinica živjeli su u gradu legalno i imali su zadatak da se na poziv svojih starešina jave i stupe u akciju. U tom cilju bio je izabran starešinski kadar sastava: komandir i tri vodnika.

Vladimir Krivac, U Ljubljani 1943., Ljubljana u borbi 1941-1945, Zbornik sećanja, Beograd 1978, str.464.

PRVI DIO

N A P O M E N E

- 1 Neposredno uoči rata i revolucije brojna jačina partijskih organizacija u gradovima bila je dosta različita. Tako je na primjer, u Cetinju djelovalo 22 člana KPJ, u Požarevcu takodje 22 člana KPJ i 14 kandidata, u Sisku - 14 ćelija sa 75 članova, u Solinu - 15 ćelija sa oko 70 članova, u Nikšiću - oko 50 članova, u Šibeniku - u dva regionalna komiteta oko 60 članova, u Slavonskom Brodu - 15-20 partijskih ćelija sa 106 članova KPJ i oko 300 članova SKOJ-a, u Čačku - oko 150 članova KPJ i oko 300 skojevaca, u Kragujevcu - 17 partijskih ćelija sa oko 120 članova KPJ i oko 300 skojevaca, CK KPJ za Kragujevac, Gradski komitet KPJ, OK SKOJ-a za Kragujevac i Gradski komitet SKOJ-a; u Ljubljani - oko 200 članova KPJ i oko 400 članova SKOJ-a, u Splitu - 12 ćelija sa oko 100 članova KPJ i oko 200 skojevaca, u Prilepu - oko 100 članova KPJ itd.
- 2 Naša linija bila je da u gradovima, doduše, vodimo borbu, ali da to, ukoliko je moguće, bude diverzantska borba. A kad smo vidjeli kako se Nijemci drakonski razračunavaju s ljudima, mi smo mislili da to treba da ima drugostepeni karakter, jer je do tada, do našeg odlaska, borba u Beogradu bila strahovito nejednaka. Omladinci su pravili čuda od herojstva, ali su najčešće i stradali. Nama je bilo žao da ljudi ginu. Mislili smo da je to dovoljno kao protest, kao demonstracija protiv okupatora, a da borbi treba prići mnogo efikasnijim metodama, tako da budemo manje-više ravnopravni. (Josip Broz Tito, Sjećanja iz dana oslobodilačkog rata i revolucije, Ratna sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. prva, Beograd 1961, str. 6).

- 3 Moni Finci, Sarajevo 1941. godine u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Naučni skup u Drvaru 7-9. oktobra 1971, Sarajevo 1972, 401.
- 4 Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik, tom II, knj.2, dok.br. 197;
Narcisa Lengel Krizman Zagreb u NOB-u, Zagreb 1980, 118-119;
Mišo Leković, Delatnost Organizacionog sekretarijata CK KPJ u Zagrebu na početku 1942. godine, Zagreb u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Zbornik, Zagreb 1971, 95-100.
- 5 Mađarska policija je 12.XI 1942. izvršila provalu u Kisačkoj ulici, kojom prilikom su stradali članovi PK Branko Bajić, Ćira Šovljanski i organizacioni sekretar PK KPJ za Vojvodinu Svetozar Toza Marković, narodni heroj (Hronologija oslobodilačke borbe, Beograd 196, 380);
- 6 Slavka Fidanova, Ulogata na KPJ vo Skopje razvivanjeto na NOV i revolucijata vo 1942. godine, Skopje vo NOB 1942, materijali od naučen sobir, Skopje 1975, 13-25. Glavni štab NOV i PO Makedonije sve do aprila 1943. imao je sjedište u Skoplju (Aleksandar Spasovski, Skopski narodnooslobodilački odred 1941-1945, Beograd 1971, 134);
- 7 Trgo Fabijan, Split kao grad u realizaciji i koncepciji općenarodnog oslobodilačkog rata, Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Split 1981, 486.
- 8 "Ćaća" je dao direktivu da PK napusti Beograd i da tamo ostane samo tehnički punkt. Predlaže da se ide u Topolu ili gdje je najpovoljnije pisao je Moma Marković Petru Stamboliću 11. XI 1943.; Dr Milan Borković, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941-1945, knj.II, Beograd 1974, 159.

- 9 Većina članova CK KP Slovenije i Izvršnog odbora Osvobodilne fronte izašlo je iz okupirane Ljubljane 18. V 1942. (Ljubljana v ilegali, III, Mesto v žici, Ljubljana 1967, 483).
- 10 Savo Zlatić Mićo, Značenje grada Karlovca u razvitku narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske 1941. godine, Karlovac 1579-1979, Karlovac 1979, 563.
- 11 Okružni komitet KPJ za zapadnu Bačku i Baranju ostao je do kraja novembra 1942. u okupiranom Somboru, gdje ga je zatekla velika provala mađarske policije, u kojoj su uhapšeni svi članovi tadašnjeg OK KPJ za sjevernu Bačku i Baranju. (Hronologija oslobodilačke borbe, 381).
- 12 M. Borković, n.dj., 25.
- 13 Dragoljub Z. Mirčetić, Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za niški okrug 1941-1944, Gradina 1977; D. Živković, D. Dejanović i dr., Niš u vihoru rata, Novi Sad 1968, str. 391-392.
- 14 Zbornik, II, 10, dok. br. 61.
- 15 Slična praksa bila je tada i u susjednoj Grčkoj, o čemu Tempo piše: "Napominjem da je Politburo i CK KP Grčke skoro sav u Atini i odatle rukovodi pokretom", dodajući: "Oni vode kurs na davanje odlučne bitke u gradovima i zato ne bacaju proletarijat van gradova u vojsku". Tempo dalje navodi: "Istovremeno sam im ukazao da izvuku proletarijat iz gradova i da od njega stvore jaku, dobro naoru-

žanu, sa iskustvom stečenim u bojevima, vojsku, koja će lako dati bitku u gradovima". (Zbornik, II, 10, dok. br. 65).

- 16 Pismo Svetozara Vukmanovića Tempa od 25. VIII 1943. Centralnom komitetu KP Makedonije o perspektivama razvoja Narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji (Zbornik, II, 10, dok. br. 99).
- 17 Dr Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, 206-207; Dr Venceslav Glišić, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941-1945, knj. 1, Beograd 1975, str. 39.
- 18 Još krajem jula 1941. OK KPJ za Kragujevac odlučio je da se vojne desetine iz grada povuku i da se svrstaju u Kragujevački NOP odred. Na osnovu toga, krajem jula i početkom avgusta dvije desetine iz palilulskog kvarta izašle su u pravcu Grošnice, a jedna desetina sa desetinom iz Pivare prema Malim Pčelicama. Istovremeno su dvije desetine iz lepeničkog kvarta izašle prema Kormanu i Komaricama. Prvih dana avgusta, poslije diverzantske akcije u fabrici naoružanja u Kragujevcu stupila je u Odred i grupa radnika (Aleksandar Vitorović, Centralna Srbija, Beograd 1967, str. 68-70).
- 19 Pero Morača, Jugoslavija 1941, Beograd 1971, 313.
- 20 "U vezi s vašim direktivama o formiranju i odašiljanju odreda, a poslije dolaska drugova Šilja i Mirka (Pavle Pap Šilja i Mirko Kovačević - primj. S.V.) u Split, stvorili smo plan po kojemu je trebalo da krene šest odreda i to iz Splita, Solina, Trogira i Kaštela, Šibenika,

Primoštena, te Zatona i Vodica" - ističe se u izvješta-
ju PK KPH za "almaciju od 19. septembra 1941. Centralnom
komitetu KP Hrvatske (Zbornik, V, 1, dok.br. 31).

- 21 Dr Franc Škerl, Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji,
Beograd 1956, 60-63, 171; Branko Kovačević, Omladina Jugo-
slavije u 1941, godini, Beograd 1973, 217.
- 22 Isto.
- 23 Isto.
- 24 Aleksandar Vitorović, Centralna Srbija, Beograd 1967,
100-101; B. Kovačević, n.dj., 218.
- 25 B. Kovačević, n.dj., 218.
- 26 M. Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945,
Beograd 1970, 84-85; Prilivom novih boraca iz radničkih
centara Beograda, Aragujevca, Palanke, Smedereva i dr.
Partizanski odredi u Zapadnoj Srbiji brzo su narasli i
od gerilskih akcija prešli na veće borbe sa okupatorom,
pripremajući opštenarodni ustanak". (A. Vitorović, n.dj.,
str. 100).
- 27 B. Kovačević, n.dj. 207.
- 28 Zbornik, I, 6, dok.br. (str. 152); B. Kovačević, n.dj.,
218.
- 29 Radule Butorović, Sušak i Rijeka u NOB, Rijeka 1975,
str. 92-93; Vera Aceva, Partiskata organizacija vo podgo-
tovkite i organiziranjeto na vooruženoto vostenie vo
Prilep 1941. godine, Prilep i Prilepsko vo 1 IV 1941. godine,
Skopje 1976, str. 46-47.

- 30 M. Borković, n.dj., 204; J. Marjanović, Beograd, Beograd, 1964, 279-280;
- 31 M. Borković, n.dj., 204.
- 32 Žarko Atanacković, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Beograd 1962, 149; Dr Milan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945, Beograd 1970, 205.
- 33 "Snabdevači oružjem u prvoj liniji su hrvatske oružane snage i ustaše, čije posade skoro redovno, ako je na njih izvršen energičan napad, dozvoljavaju da budu razoružane ne pružajući nikakav otpor, ili beže, ostavljajući za sobom svoje teško naoružanje, a delimično čak i svoje puške..." (Zbornik, XII, knj.2, dok.br.160).
- 34 J. Marjanović, n.dj., 198.
- 35 Marica Čepe, Crvena pomoć - Narodna pomoć, Ljubljana u borbi 1941-1945, Zbornik sjećanja, Ljubljana 19..., 294-297.
- 36 J. Marjanović, n.d., 198-201.
- 37 Isto.
- 38 N. L. Krizman, n.dj, 194-197.
- 39 U Cetinju su aktivisti NOB, ponajviše članovi KP i SKOJ-a, razbili magacine Auto-čete i Vojnog stana i iz njih iznijeli cjelokupno naoružanje i opremu (Batrić Jovanović, Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Beograd 1960, 38), u Nikšiću su

članovi KPJ Milija Stanišić i Veljko Milatović tih dana iz vagona na željezničkoj stanici odnijeli i ilegalno skladište oko 20 pušaka, 10 sanduka municije i nekoliko sanduka bombi. (G. Miljanić, 37; Gojko Kilibarda, Nikšić u svjetlosti 50-godišnjice SKJ 1919-1969, Nikšić 1969, str. 73).

- 40 Četrdeset prva, Beograd 1961, 146; Paško Mijan, O radu partijske i skojevske organizacije na sakupljanju, usklađivanju i održavanju oružja i municije na širem području Splita u proleće 1941. Split u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Split 1981, 101-128
- 41 Dr M. Perović, n.d., 191-192; Dragomir Bulatović, Neke specifičnosti u razvoju i radu organa narodne vlasti u južnoj Srbiji 1941-1942. NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd 1972, 260.
- 42 Upravo tih dana u Cetinju je tzv. Odbor za sanitetski materijal preduzimao zamašnu akciju za nabavku što većih količina takvog materijala i obavezao se da će do 1. februara 1942. nabaviti kompletan inventar za poljsku bolnicu kapaciteta 50 kreveta (Zbornik, III, 1, dok.br. 201).
- 43 Arhiv Vojnoistorijskog instituta arhiva NOR-a, k.2000, reg.br. 1-7/7 (Stenografske belješke).
- 44 Detaljnije o tome: N. L. Krizman, n.dj. 214-215; Arhivisti NOPa,¹² Ljubljane su, na primjer više puta slali željeznicom po nekoliko vagona različite robe partizanima na slobodnu teritoriju. Vidi: Ljubljana u borbi 1941-1945, Zbornik sećanja, 1978, 164-166.
- 45 Dr Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, Beograd 1968, str. 194.

- 46 Samo u aprilu 1942. na zahtjev prof. dr Sime Miloševića bolnica Orjenskog bataljona ustupila je polovinu svojih instrumenata, aparata i ostalog pribora ostalim bolnicama u Crnoj Gori (B. Jovanović, nždj, 776-777).
- 47 Rade Guberina, Oblici dobrovoljnih doprinosa u Narodno-oslobodilački fond u Dalmaciji, Jugoslovenski istorijski časopis (JIIČ), br. 3/1965.
- 48 Krunislav Leontik Zone, Vojni komitet NOF u Slavonskoj Požegi 1941-1942, u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj. 13, Beograd 1975, 209-235.
- 49 Dr Božana Ravnihar, Organizacija saniteta u Ljubljani u prvoj godini oslobodilačkog rata, Ljubljana u borbi, 254; Dr Ruža Šegedin, Medju ranjenim partizanima, isto, 265.
- 50 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Mikroteka HL, 300158-300159; italijanska arhiva, k. 135, reg.br. 7/15-1; S. Zlatić Mićo, n.dj., 564.
- 51 Izvještaj Prefektura Split od 30. XI 1942, (AVII, arhiva italijanska, k. 533, reg.br. 7/13-1; mikroteka, N-5L, h-300158-h-3000159.

- 52 Dogodilo se 1941, Hronologija događaja, Rijeka 1971, str.37.
- 53 Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1960, str.224.
- 54 Savo Zlatić-Mićo, Značenje grada Karlovca u razvitku narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske 1941, Karlovac 1579-1979 (u daljem tekstu Karlovac 1579-1979), Historijski arhiv u Karlovcu 1979, str.555.
- 55 Aleksandar Spasovski, Skopski narodnooslobodilački partizanski odred 1941-1945, Beograd 1971, str.19.
- 56 AVII, fond NOR-a, k.2007, br.reg.1-9/7.
- 57 Boško Živanović, Damijan Popović, Miodrag Jovanović, Pomoravlje u NOB 1941-1945, Svetozarevo 1961, str.156-157.
- 58 Slavica Hreščovski, Borbena i politička aktivnost omladine Slavonije i Baranje u toku narodnooslobodilačkog rata, Zbornik, HIS, 9/1972, str.268.
- 59 Isto.
- 60 Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, str.224.
- 61 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.31, str.86.

2 Isto.

3 Povodom toga Kraljevska kvestura u Ljubljani u naredjenju
područnim komandama pored ostalog ističe, "da ovu aktivnost
treba ugušiti s najvećom čvrstinom i strogošću, s najvećom
brigom i sa svom mogućom pažnjom, kako bi otkrili eventualne
postojeće komunističke grupe, identifikovali pojedine pro-
pagandiste, a naročito rukovodioce"

4 Pavle Kadović, Nepokorni grad, dnevnik o ilegalnom partij-
skom radu u okupiranoj Podgorici u vrijeme NOB-e, Beograd
1974, str.38.

5 Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.95, str.257.

6 Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.96, str.258.

7 Zbornik, tom XII, knj.1, dok.br.68, str.178.

8 Leci sadrže najpogrdnije izraze po hrvatsku državnu vlast,
lažne i alarmantne vijesti, narod se poziva na vršenje sabo-
taža, a vojska na otkaz poslužnosti, kao i najpogrdnije iz-
raze i uvrede za savezničke države i njihove vojske - stoji
u saopštenju Ministarstva unutrašnjih poslova od 28. lipnja
1941. o strijeljenju četiri Hrvata zbog rasturanja letaka
Zbornik, tom V, knj.1, dok.br.86, str.254, "Hrvatski narod"
(29. VI 41)

9 Aleksandar Vitorović, Centralna Srbija, Beograd 1961, str.46.

0 Dragoljub Ž. Mirčetić, Okružni komitet Komunističke partije
Jugoslavije za Niški okrug 1941, Gradina 1977, str.124; Ven-
ceslav Glišić, Komunistička partije Jugoslavije u Srbiji
1941-1945. (knjiga prva 1941-1942), Beograd 1975, str.315.

- 71 Danica Marinović, Cetinje u julskom ustanku, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Beograd 1963, knj.3, str.54.
- 72 Većeslav Holjevac, Od okupacije do prvog partizanskog odreda, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1971, str.33.
- 73 Vera Aceva, Aktivisti prilepske partijske organizacije 1941, Vojnoistorijski glasnik (u daljem tekstu VIG) br.4 od 1961, str.180; Ilija Beličanac, Ulogata na partijskata pečatorska tehnika vo razvitokot na NOV vo Prilep i Prilepsko vo 1941-1944, Prilep i Prilepsko vo NOB 1941, Skopje 1976, str.324.
- 74 AVII, NAV-N-T-312, film 459, snimak 8045997.
- 75 Upravo tih dana ustaška propaganda je bila znatno pojačala svoju djelatnost. Pavelić je isticao da "Hrvatski narod ne može ostati mirnim promatračem u ovom velikom i sudbonosnom času" te je pozvao sve muškarce od 20-32 godine da se jave vojnim vlastima za borbu protiv drzovitog boljševičkog nameтника, za mir i sugurnost Hrvatskog naroda". (Emil Ivanc, Nepokorena mladost, Zagreb 1961, str.116).
- 76 Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, str.256.
- 77 Isto.
- 78 Dr Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, Beograd 1968, str.165-166; Hranislav Rakić, Razvoj i delatnost SKOJ-a u Leskovcu i okolini, Leskovački zbornik XVI, 1976, str.52.
- 79 AVII, fond italijanski, k.546, f.2, dok.br.31.

- 80 U izvještaju vodje okružne žandarmerije u Trbovlju stoji "da se centrale najradikalnijih nalazi u Ljubljani i da njena blizina olakšava cjelokupnost propagandistima" Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.116, str.296, dok.br.117, str.198.
- 81 AVII, fond NDH, k.143, reg.br.25-1/13, Slavka Fidanova, Napori KPJ za političko jedinstvo masa 1941-1942, VIG 1/1969, str.241.
- 82 Milan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945, str.107; Zbornik, tom IV, knj.1, dok.br.266, str.598.
- 83 Hronologija naprednog radničkog pokreta i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, Beograd 1966, str.230.
- 84 Zbornik, tom I, knj.2, dok.br.18, str.75; Radivoje Papić, Nepokoreno Sarajevo, Ilegalne akcije po gradovima, Beograd 1960, str.132.
- 85 Uskoro je Svetislav Koković sa još jednim aktivistom (koji mu je pomogao u ispisivanju parola) uhapšen zajedno sa grupom od 18 radnika koje je policija osumnjičila kao komuniste. Koković i Stefanović su osudjeni na po 6 mjeseci zatvora, dok su ostali zbog nedostatka dokaza, pušteni kućama. Milića Bodrožić, Ilegalna aktivnost radničke klase u gradovima na jugu Srbije, Leskovački zbornik XX, str.133.
- 86 AVII, fond NDH, k.193, br.reg.18/2-1.
- 87 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.506-509.
- 88 Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, str.230
- 89 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.507; Ljubljana v ilegali, knj.2, str.475.

- 90 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.493 i 513.
- 91 AVII, fond NDH, k.153a, br.reg.13/5-66; Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi, sjećanje učesnika, Sarajevo 1977.
- 92 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.508-509.
- 93 Isto, str.514-515.
- 94 Jusuf Selman, Žene Banja Luke u ilegalnom radu 1941. godine; Sanija Slipilević Bubić, Žene Mostara u prvim godinama rata; Zaga Umićević, Godine 1941. s banjalučkim ženama, Žene Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945, sjećanja učesnika, str.45-47; 48-57 i 180-187.
- 95 Stana Tomašević Arnesen, Cetinje pod okupacijom - sjećanja "Pobjeda", organ socijalističkog radnog naroda Crne Gore od 4. aprila 1971. godine.
- 96 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.528-529.
- 97 Aktivisti Slavenskog Broda rasturili su antifašističke letke u bioskopskim dvoranama "Casino" u "Apolo", na savskom mestu, željezničkoj stanici i u nekim upravnim zgradama NDH, Mr Slavica Hrečkovski, Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji, str.110-111.
- 98 Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih, partizanskih odreda Jugoslavije od 1. oktobra 1941, Zbornik, tom II, knj.1, str.72 i 73.
- 99 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.536.
- 100 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.552-553.

- 01 Tada su nhapšeni studenti: Ranster Vojnik, Franki Fric i Zadnik Antomir, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.553.
- 02 Dogodilo se 1941. Hronologija događaja, Rijeka 1971, str. 112.
- 03 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.549; Dogodilo se 1941, str.114.
- 04 Zbornik, str.571, 585.
- 05 Dragoljub Mirčetić, Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Niški okrug 1941-1944, str.126.
- 06 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.205, str.715.
- 07 Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, str.145.
- 08 AVII, fond NDH, k.61a, br.reg.16-4; Vojna enciklopedija, II izdanje, Beograd 19__ , sv.7, str.530.
- 09 Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969, str.217.
- 110 AVII, fond NDH, k.233, br.reg.49/1-3; Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok.br.205, str.752-753.
- 111 Jovan Manasijević, Hranislav Rakić, Hronologija radničkog pokreta i socijalističke revolucije u južnomoravskom regionu 1903-1945, Leskovac 1979, str.134; Slavko Kovačić, Neki vidovi djelovanja Mjesnog komiteta KPH Karlovac i Vojnog komiteta u jedinicama karlovačkog garnizona, Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Zbornik, Historijski arhiv Karlovac, str.22; Dane Olbina, Rad partijske organizacije u Sarajevu

od jula 1941. do aprila 1942. godine, Četrdeset godina,
knj.7, str.200.

- 12 AVII, fond četnički, k.20, br.reg.36/1-1; Dragomir Bulatović, Niš - značajan centar ustanka u Srbiji, VIG br.3, od 1968, str.243; Zbornik, tom I, knj.3, dok.br.1, str.8.
- 13 Zbornik, tom I, knj.3, dok.br.2, str.10.
- 14 Ljubljana v ilegali, Ljubljana 1961, knj.2, str.481-482; Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.br.4, str.22-23; Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, II, Ljubljana 1958, str.266.
- 15 AVII, fond italijanski, k.569, br.reg.32-3-1; Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.br.36, str.177.
- 16 Zbornik, tom IV, knj.3, dok.br.139, str.413-415.
- 17 Isto, dok.br.145, str.462-463.
- 18 AVII, fond italijanski, k.553, br.reg.32/4-1 i 17/4-1; k.559, br.reg.6-18; Zbornik, tom I, knj.3, dok.br.8 i 9, str.25-32; Ivan Šibl, Zagreb, Ilegalne akcije po gradovima, Beograd, 1963, str.58; tom XIII, knj.2, dok.br.15, str.71-72.
- 19 Zbornik, tom IV, knj.3, dok.br.151, tom I, knj.3, dok.br.36, str.99; Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, str.233.
- 20 AVII, fond NDH, k.153a, k.3, dok.br.12/1, Dima Vujović, Godine ratne, Beograd 1968, str.92.
- 21 AVII, fond četnički, k.137, br.reg.28/1; k.139, br.reg.19/1, fond italijanski, k.738, f.5, dok.br.2.

- 22 AVII, fond NDH, milroteka Udba - Zagreb, film 20, snimak 20; k.76, br.reg.3/7, k.553, br.reg.17/6-1; Narcisa Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, Zagreb 1980, str.234; Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1955, str.83; Žarko Atanacković, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Beograd 1962, str.108.
- 23 Mita Miljković, Agitaciono-propagandni rad na Kosovu i Metohiji 1942. godine; 1941-1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, Beograd 1975, knj.11, str.140-141.
- 24 AVII, fond italijanski, k.568, f.3, dok.br.30; k.553, br.reg.33/6-1; Kronologija Splita 1941-1944, Split 1978, str.119.
- 25 AVII Isto; Narcisa Lengel-Krizman, n.dj. str.234.
- 26 AVII, fond NDH, mikroteka Udba - Zagreb, film 20, snimak 665; Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, str.234; Narcisa Lengel-Krizman, n.dj. str.234; Venceslav Glišić, n.dj. str.322.
- 27 Siba Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, str.314; Emil Žada, Proslava 1. maja 1942. u okupiranoj Virovitici, Četrdeset godina, knj.7, str.347-348; Dr Mile Todorovski, Formi i otpor vo Skopje i Skopsko vo 1942. godina, Skopje vo NOB 1942. materijali od naučen skup, Skopje 1975, str.89.
- 28 Hronologija oslobodilačke borbe, naroda Jugoslavije, Beograd 1964, str.273.
- 29 AVII, fond italijanski, k.553, br.reg.24/9-1; Zbornik, tom XII, knj.2, dok.br.117, str.589; Slavko Kovačić, n.dj. str.14; Djordje Stanković-Jole, Iz partijskog rada u Leskovcu, 1941-1942, 1941-1942. u svedočenjima učesnika oslobodilačke borbe, Beograd 1975, knj.14, str.298.

- 30 AVII, fond italijanski, k.562, br.reg.2-10/9; k.535, br.reg. 27/48-1; Tomislav Majatić, n.čl., str.18.
- 31 "Uticaj na gradsko stanovništvo vršimo našim publikacijama i malobrojnim ljudima koje tamo imamo" - Izvještaj OK KPJ za Srem - Čači, AVII, mikroteka, CK KP Srbije, film I, snimak 33.
- 132 Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom I, knj.2, Beograd 1949, str.134-137, 152-155; Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, str.235.
- 133 AVII, fond NDH, mikroteka - Udba Zagreb, film 19, snimak 1416; fond italijanski, k.553, br.reg.13/11-2; Gašpar Bergam, Proslava oktobarske revolucije u okupiranom Šibeniku, Četrdeset godina, knj.7, str.344-345.
- 134 Tokom januara i februara ova tehnika je umnožila oko 20 materijala za potrebe Pokrajinskog komiteta i prilepske partijske organizacije, kao i šest brojeva lista "Naroden glas" u ukupnom tiražu od oko 2.700 primjeraka. Ovi materijali rasturani su u Bitolju, Prilepu, Kruševu i drugim mjestima Makedonije. Dr Velimir Brezowski, Osloboditelna vojna vo Makedonija vo 1943. na teritorijata na SR Makedonija, Skopje 1971, str.95-99.
- 135 AVII, mikroteka, fond italijanski, Ljubljana I-6/349; fond NDH - Udba Zagreb, film 19, snimak 587; Drago Gizdić, Dalmacija 1943, Zagreb, 1962, str.235.
- 136 Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, tom II, knj.1, Beograd 1959, str.337.
- 137 Istra i Slovensko primorje, Beograd 1952, str.
- 138 AVII, fond četnički, k.135, br.reg.7/1.

- 39 AVII, fond NDH, mikroteka Udba - Zagreb, film 20, snimak 272, 275.
- 40 AVII, fond NDH, mikroteka, Udba Zagreb, film 20, snimak 287; Zbornik, tom XIII, knj.3, dok.br.103, str.464
- 41 AVII, fond četnički, k.135, br.reg.18/2.
- 42 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.587.
- 43 Dimo Vujović, Godine ratne, Beograd 1968, str.85-86.
- 44 AVII, mikroteka CK SK Crne Gore, film br.2, snimak br.19; Gojko Miljanić, Nikšićki NOP odred, Beograd 1970, str.150.
- 45 AVII, fond italijanski, k.553, br.reg.9/3-1, Izveštaj Prefektore Split od 6. 1. 1942; k.553, br.reg.28/4-1; Zbornik, tom V, knj.3, dok.br.27, str.99.
- 46 AVII, fond italijanski, k.553, br.reg.9/3-1; Zbornik, tom V, knj.3, dok.br.27, str.99., tom XIII, knj.2, dok.br.36, str.165.
- 47 AVII, fond NDH, k.76, br.reg.5/1-2; Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.br.36, str.151; Gojko Miljanić, n.dj., str.163.
- 48 AVII, fond NDH, k.143, br.reg.18/5-2; k.153a, br.reg.13/5-300.
- 49 AVII, fond NDH, mikroteka Udba-Zagreb, film br.20, snimak 582.
- 50 AVII, fond NDH, mikroteka Udba - Zagreb, film 20, snimak 76.
- 51 Zbornik, tom I, knj.3, dok.br.12, str.37-38.

- 52 Hronologija oslobodilačke borbe, str.362.
- 153 AVII, fond četnički, k.204, br.reg.34/6; k.236, br.reg. 54/9; Detaljnije o tome, vidi dio IV ove studije, Zbornik, tom VI, knj.4, dok.br.169; Narcisa Lengel Krizman, n.dj., str.234.
- 154 "Partizani vode svoju razornu i sramnu propagandu ovdje u sred grada Cetinja, pred našim nosom!... Ne prezaju da za tu svrhu koriste i svaki smrtni slučaj. Upute tamo svoje drugarice, koje kao tužbalice ispjevaju njihove napisane novine, veličaju sramna djela svojih drugova, i internirani ološ oglašavaju narodne mučenike. Ni jednu riječ od tih tužbalica ne možete čuti u spomen naših nacionalnih mučenika". D. Vujović, str.170-171.
- 155 Zbornik, tom XIII, knj.3, dok.br.103, str.464 i br.106, str.475-476.
- 156 Zbornik, tom XII, knj.3, dok.br.138, str.557. i br.145, 584-585.
- 157 AVII, fond NDH, mikroteka Udba - Zagreb, film 19, snimak 145, 601, film 20, snimak 447.
- 158 AVII, fond NDH, Mikroteka Udba - Zagreb, film 19, snimak 199; 345, 379.
- 159 Radivoj Papić, Nepokoreno Sarajevo, Ilegalne akcije po gradovima, Beograd 1963, str.153.
- 160 Drago Gizdić, Dalmacija 1944-1945, Prilozi za historiju narodnooslobodilačke borbe, Zagreb 1964, str.162; Zbornik, tom VI, knj.12, dok.br.156, str.602.

- 161 Djordje Momčilović, Banat u narodnooslobodilačkom ratu, Beograd 1977, str.456.
- 162 Jovan Marjanović, n.d.j., str.308.
- 163 Josip Broz Tito, Sabrana djela, tom VII, Beograd 1979, str.219.
- 164 Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941-
-1945, Beograd 1964, Ljubljana v ilegali, knj.1, Ljubljana
1960, str.286-290.
- 165 Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941-
-1945; Drago Gizdić, Dalmacija 1941, str.
- 166 Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941-
-1945, str.
- 167 Zvonimir Golubović, Živan Kumanov, Tehnika Pokrajinskog ko-
miteta komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu 1941.
godine u Novom Sadu, Vojvodina 1941, Radovi i diskusije sa
skupa istoričara u Subotici 9. i 10. decembra 1966, Novi
Sad 1967, str.153-154.
- 168 Dr Venceslav Glišić, Komunistička partija Jugoslavije u Sr-
biji 1941-1945, knj.1 (1941-1942), Beograd 1975, str.316.
- 169 Mitar Inadeski, Skopska partijska tehnika, Četrdeset godina,
Zbornik sjećanja aktivista revolucionarnog radničkog pokre-
ta, knj.7, str.431-432.
- 170 Bartol Biličić, Osnivanje i djelovanje sisačkog partizanskog
odreda, Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i
ustanku 1941. Zbornik, Sisak 1974, str.305; Vlado Janić,
Leci štampani u Petrinji, Četrdeset godina, knj.4, str.292.

- 171 "Titogradska tribina" br.559; Hronologija Narodnooslobodilačke borbe, str.202.
- 172 Nikola Kirkov, Rad ilegalne štamparije u Velesu, Četrdeset godina, knj.7, str.279.
- 173 AVII, fond četnički, k.133, br.reg.4/3, Dimo Vujović, n.dj., str.150; Vlado Stojanović, Neusahli revolucionarni duh, "Narodna armija" od 24. II 1967.
- 174 Dr Milan Borković, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941-1945 (knj. druga, 1943-1945), Beograd 1974, str.206, 234-236; D. Damnjanović, D. Živković, M. Milovanović, Dj. Stamenković, Niš u vihoru oslobodilačkog rata 1941-1945, Novi Sad 1968, str.379, 381.
- 175 Zbornik, tom I, knj.2, dok.br.90; D. Damnjanović i dr. Niš u vihoru oslobodilačkog rata 1941-1945, str.229.
- 176 Kada se saznalo za posjetu italijanskog kralja, rukovodstvo KPJ u Cetinju je izdalo direktivu o bojkotovanju ove posjete. Samo mali broj Cetinjana prisustvovalo je ovom dečeku. Zbog toga, kao i zbog niza drugih okolnosti, kralj Emanuele se u Cetinju zadržao svega oko 2 časa 16. V 1941. Dimo Vujović, n.dj., str.27-28; Andja Špadijer Njara, Iz ilegalnog rada u okupiranom Cetinju, Ustanak naroda Jugoslavije, knj.1, str.831.
- 177 U tom smislu aktivisti NOP Šibenika su rasturili letke po gradu, pa i među italijanske vojnike u kojima se apelovalo na stanovništvo da "prigodom dolaska Batianinija" ne izlazi na ulice. Drago Gizdić, Dalmacija 1941, str.179, 190, 308; Milorad Marković, Divljan - Zodiak, Duvanski kombinat Titograd 1903-1973, Cetinje 1973, str.115.

- 178 Slavica Hrečkovski, *Borbena i politička aktivnost omladine Slavonije u toku NOR-a*, Zbornik Historijskog instituta Slavonski Brod, br.9/1972, str.268.
- 179 Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.155, str.370, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.527; Drago Gizdić, Dalmacija 1941, str.308.
- 180 U industriji kože obim proizvodnje je bio manji za 60-70% u četiri ostala industrijska preduzeća obim rada je bio umanjnjen za 50%, dok se u tekstilnoj industriji obim proizvodnje kretao od 30-75%. Slična je situacija bila i u ostalim fabrikama i radionicama, uprkos tome što su okupatorske vlasti u gotovo svim preduzećima postavile svoje organe za nadzor i kontrolu Milica Bodrožić, n.čl., Leskovački zbornik, br.20/1980, str.130-131; Četrdeset prva, ustanak naroda Jugoslavije, Beograd 1961, str.119.
- 181 Narcisa Lengel Krizman, n.dj., str.156-157. MK KPJ za Beograd je 15. februara 1942. izdao proglas s potpisom "Antifašistička omladina Beograda" u kome se najoštrije osudjuju Nedić i njegova vlada te Uredba o obaveznoj radnoj službi koja je u stvari bila usmijerenjena za pomoć okupatorima, a ne "narodnim interesima kako su je predstavljali organi kvinslinške vlasti. Samo pet dana kasnije, 20. februara Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju u svom proglasu istakao je da "prisilna radnaslužba" po zamisli okupatora i Nedića treba da od omladine učini "ne samo roba nemačkog fašizma već i krvnika našeg i drugih slobodoljubivih naroda". M. Borković, n.dj., str.171.
- 182 Emil Ivenc, Nepokorna mladost, SKOJ u prvim danima ustanka, Zagreb 1961, str.51-52; Branko Kovačević, Omladina Jugoslavije u 1941. godini, Beograd 1973, str.163-164.
- 183 Branko Kovačević, n.dj., str.164.

- 184 U Proglasu Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju se pored ostalog ističe: "Profesori i učitelji, i vas će siliti da pristupite u zloglasni "fascio" ili ustaške krvoločne organizacije... Te organizacije moramo srušiti ili onemogućiti jer su one stvorene da razbiju borbu omladine protiv tudjina i njegovih slugu". Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj.2, str.132.
- 185 "Djaci podgoričke gimnazije, Trgovačke akademije, ženske zanatske škole i drugih ne zaboravljaju ni jednog časa da su silom i prijetnjom dovedeni u školu. Ne zaboravljaju da u toj školi treba da budu vaspitani u fašističkom duhu. Zato se nasvakom času bori protiv škole i protiv profesore izdajnika, malim ali značajnim demonstracijama". Dokumenti omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj.2, str.
- 186 D. Damjanovićⁱ đr., n.dj., str.234.
- 187 Kronologija Splita, str.119, AVII, fond italijanski, k.569, br.reg.2/3 i 4/3. Februara 1942. u proglasu antifašističke omladine Beograda upućen srednjoškolcima isticano je: "Srednjoškolci bojkotujte zločinačku Naredbu okupatorskih vazala Nedića i Jonića (Velibor Jonić, ministar prosvjete u vladu Milana Nedića prim. V.S.) kao i pojedinih direktora i profesora". Dokumenti omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj.2, str.
- 188 Milan Čačić, Radiša Popović, Zlatko Frenđ, Omladinski pokret u sisačkoj gimnaziji od početka okupacije do kraja 1942, Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu 1941, Zbornik radova s naučnog skupa, Sisak 1974, str.788-803.
- 189 Milan Josimović, Srednjoškolci u NOP-u 1941/42. godine, Narodnooslobodilački pokret Beograda 1941-1944. u sjećanjima učesnika, Beograd 1974, str.282; Dr Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, Beograd 1968, str.274.

- 190 Istog dana organizovane su demonstracije učenika i roditelja pred zgradom opštine protiv kojih su upotrijebljene jedinice vojske i policije, kao i policija oblasne službe bezbjednosti iz Skoplja. Mile Todorovski, Masovni otpor protiv bugarskog okupatora u Makedoniji 1941-1944., Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, zbornik radova I, str.240-241.
- 191 Milan Borković, n.dj., str.172; Glas Crnogorca br.51 od 2-15. septembra 1942; Zbornik, tom III, knj.5, dok.br.3, str.14-16; Jovan Bojović, Škole na okupiranoj teritoriji Crne Gore 1941-1944. Istorijski zapisi, br.4/1964, str.724.
- 192 Narcisa Lengel Krizman, n.dj., str.163.
- 193 M. Borković, n.dj., str.168.
- 194 AVII, Fond NDH, Mikroteka Udba - Zagreb, film 19, snimak 216.
- 195 Isto, film 20, snimak 314-316.
- 196 Mira Minaneva, Akcije partijske organizacije u Strumici, Ustanak naroda Jugoslavije, Beograd 1962, knj.1, str.592.
- 197 Isto; Risto Džunov, Delatnost partijske organizacije u Kavardarcima i okolnim selima, Ustanak naroda Jugoslavije, Beograd 1962, knj.1, str.502.
- 198 Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.87, str.244; D. Gizdić, Dalmacija 1941, str.166.
- 199 Bilten Obavještajnog odjeljenja Komande 11. armijskog korpusa br.16 od 17. jula 1941. Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.104, str.273.
- 200 Drago Gizdić, n.dj., str.166, 209 i 236. Zbornik tom IV, knj.1, dok.br.229, str. . Ratni dnevnik vojno-privrednog

štaba Jugoistoka, NAV-N-T, 1298/466-521.

- 201 Frane Belamarić, Štrajk šibenskih radnika 1. kolovoza 1941, Četrdeset godina, knj.7, str.339-340; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, str.107.
- 202 S obzirom da su njemački okupatori u svim preduzećima, fabrikama, radionicama, rudnicima i dr. sprovodili surove represalije ma i na najmanji pokušaj organizovanog pružanja otpora to su uslovi za izvodjenje štrajkova i demonstracija bili gotovo nemogući.
- 203 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.124, str.326; Sibe Kvesić, Dalmacija u NOB, Zagreb 1960, str.180-181.
- 204 Demonstranti su, krećući se ulicama Splita, pjevali nacionalne pjesme "Marjane Marjane" i "Dalmacija" i uzvikivali parole protiv okupatora i njegove denacionalizatorske politike. Ispred pozorišta demonstranti su se sukobili s policijom. Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.144, str.389.
- 205 Četrdeset prva, Ustanak naroda Jugoslavije, Beograd 1961, str.228.
- 206 Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1964, str.83. ((dalje Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945)).
- 207 "Manifestacija koju je organizovala Osvobodilna fronta 29. oktobra, zbog proslave 23 godišnjice oslobodjenja od austrijske vladavine uspela je potpuno" - upozoravao je komandant kraljevskih karabinijera Luidji Brukietti - i dalje - "njen uspeh ohrabrio je one najvatrenije koji tvrde da mogu, u danom momentu, da računaju na solidarnost svih Slovena" Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.189, str.447; Nusret Seferović, n.d.j., str.158.

- 208 Hronologija, str.178 i 236; Nikola Kirkov, Jordan Leov, Veles vo NOB, Skopje 1952, str.20.
- 209 Izveštaj sekretara Operativnog partijskog rukovodstva CK KPH, prvom polovicom prosinca 1941. Centralnom komitetu KPJ o akcijama u sjevernoj Hrvatskoj. Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.50, str.140.
- 210 Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945, Beograd 1961, str.390.
- 211 Zbornik, tom VI, knj.2, dok.br.129; str. Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1955, knj.1, str.84.
- 212 Žarko Atanacković, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Beograd 1962, str.109-110.
- 213 Georgi Steov Trnkata, Iz aktivnosti strumičke partijske organizacije, 1941-1942. U svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, Beograd 1975, knj.18, str.150.
- 214 Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945, str.274; Slavka Fidanova, Napori KPJ za političko jedinstvo masa 1941-1942, Vojnoistorijski glasnik br.1/1969, str.241.
- 215 Narcisa Lengel Krizman, Zagreb u NOB-u, Zagreb 1980, str.180.
- 216 Dimo Vujović, n.dj., str.168.
- 217 Uprkos svim mjerama okupatora u Ljubljani su "demonstracije bile vrlo česte, postale su takoreći redovan oblik borbe. Samo u 1943. godini bilo je u Ljubljani 16 velikih demonstracija i komemoracija i veći broj manjih., u nešto drugačijem obliku od uobičajnih". Lidija Šentjurs, Komemoracije i demonstracije u 1943. godini, Ljubljana u borbi 1941-1945, str.467; Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, knj.1,

str.248; Nusret Seferović, n.dj., str.166.

- 18 Lidija Šentjurs, n.čl., str.468-469; Rad partijske organizacije u Ljubljani u 1942.godini, 1941-1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj.10, str.160-161; Marica Čepe, Ljubljana u oslobodilačkoj borbi, Ilegalne akcije po gradovima, str.107-109.
- 19 Isto; Drago Gizdić, Dalmacija 1943, str.401.
- 20 Za organizovanje demonstracija u Ljubljani 1. avgusta 1943. ilegalna rukovodstva su obrazovala i poseban štab u čijem sastavu su se nalazili: Vladimir Krivic Matevž, Franc Kimovec, Mira Svetina Vlasta, Zima Vrščaj Nataša, Ada Krivic, Majda Peruzzi Urška, Ivo Levstik i Marica Čepe. U cilju što bolje organizacije "obaviješteni su svi rejoni, sve četvrti, veće fabrike i preduzeća i svi drugi... Bila su određena mjesta u blizini suda na kojima su se ljudi okucljali, po grupama, da bi odatle 1. avgusta tačno po podne prodrli u sudnicu". Učesnicima je savjetovano da zbiju redove kako bi lakše odbranili od nasilja okupatora i policije. Marica Čepe i dr., n.čl., Ljubljana u borbi 1941-1945, str.472.
- 21 Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945, str. U Splitu su tih dana organizovane masovne demonstracije. Demonstranti su pjevali nacionalnu himnu "Hej Sloveni", a zatim su se zauzavljali ispred zatvora "Sv. Roko", gdje su tražili puštanje svih zatvorenika. Tom prilikom karabinijeri su pucali u demonstrante i ranili nekoliko osoba. Drago Gizdić, Dalmacija 1943, str.433.
- 22 Arhiv VII, mikroteka NAV-N-T-75, F-69/1012.
- 23 Batrić Jovanović, n.dj., str.65.

224 Bezbednosna i obavještajna služba - oslonac oslobodilačkog pokreta, Ljubljana u borbi 1941-1945, str.241-247: Bogdan Švent Ambrož, VOS u borbi s Mihailovićevim obaveštajnim centrom, isto, str.248-253.

Koliko je obavještajna aktivnost bila razvijena pokazuje niz primjera u arhivskoj gradji i literaturi. Tako, naprimjer, Gradski komitet KPJ za Podgoricu dostavio je koncem oktobra 1941. detaljne podatke o dislokaciji i rasporedu okupatorskih jedinica u tom garnizonu, njegove otporne tačke, mitraljeska gnijezda, rovove i saobraćajnice, minska polja, radionice, stanove italijanskih oficira i slično. Zbornik, tom III, knj.1, dok.br.33, str.87-90.

U Cetinju su na tom polju bili veoma aktivni omladinci koji su još tokom avgusta 1941. ustanovili broj neprijateljskih vojnika, njihovo naoružanje, zgrade u kojima su smiješteni, utvrđena u gradu i van njega, artiljerijska i mitraljeska gnijezda itd. Do viih podataka aktivisti NOP su dolazili na razne načine, najčešće neposrednim osmatranjem, kontaktima sa okupatorskim vojnicima ili sa pripadnicima kvislinških formacija i policijom i sl. Na taj način prikupljeni su podaci i o raznim izdajnicima, špijunima i drugim saradnicima okupatora. Dimo Vujović, Godine ratne, str.65.

U Zagrebu, Karlovcu, Banjaluci, Mostaru, Sisku i još nekim gradovima, aktivisti NOP su obavljali slične poslove, što su ubrzo zapazili organi i organizacije NDH u čijem se izvještajima često ističe kako partizani "imaju jako razvijenu obavještajnu službu", da su "gradovi" na pojedinim područjima "puni sumnjivih elemenata i partizanskih agenata", da "stanovništvo iz gradova podržava veze s partizanima" i slično. U izvještaju Zapovjedništva kopnene vojske Ministarstvu domobranstva još jula 1941. ističe se da je "u Sarajevu otkrivena kompletna komunistička centrala" da je "u Osijeku takođe otkrivena komunistička organizacija u koju su umiješane i neke osobe iz domobranstva" AVII, fond NDH, k.70, br.reg.6/2-9 i 6/2-21.

- 225 Detaljnije o razvoju i rezultatima obavještajne službe u Srbiji i naporima aktivista NOP iz gradova na tom polju vidi: Milan Obradović, Rad Partije na stvaranju obavještajne službe, i sistema bezbednosti NOP-a u Srbiji 1941-1942, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd 1972, str.143-163.
- 226 AVII, arhiva NOR-a, k.103A, br.reg.4-7 "Saradnicima u garnizonu nalazili se oni u neprijateljskoj vojsci ili gradjanstvu treba odrediti polje djelatnosti u vezi sa onim što trebamo o neprijatelju znati. Naprimjer, jednome povjeriti prikupljanje podataka o štabovima, drugome povjeriti prikupljanje podataka o garnizonima, trećem o magazinima itd." Sem toga, obavještajcima iz okupiranih gradova nalagano je da organizuju izvještajni broj svojih saradnika i pomagača preko kojih bi najlakše dolazili do podataka.
- 227 AVII, k.5, br.reg.7-2.
- 228 Isto.
- 229 Milan Obradović, potpukovnik, Obaveštajna aktivnost iz okupiranih gradova u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi i Obaveštajno-bezbednosna aktivnost jedinica NOV i POJ u vreme bitke na Neretvi, Neretva - Sutjeska 1943, Zbornik radova s naučnog skupa, Beograd 1969, str.663-666 i 267-282.

U mnogim izvještajima organa i organizacija NDH iz tog perioda upozoravano je na činjenicu da pojedinci iz redova vojnih i civilnih vlasti "suradjuju s partizanima", da "otkrivaju namjere vojnih vlasti", kao i da "održavaju vezu sa komunistima u šumi". AVII, arhiva NDH, mikroteka UDB-a - Zagreb, film 20, snimak 20, 33, 73, 163; film 20, snimak 615; Početak 1943. u Zagrebu su u domobranskim jedinicama formirani tzv. odbori koji su imali zadatak obavljanja obavještajne službe. Takav je odbor formiran najprije u Posadnoj bojni na Črnomercu, zatim na aerodromu, gdje je bilo obuhvaćeno radom za NOP

preko 30 avijatičara, odbor u Topničkoj kasarni i dr. Narcisa Lengel Krizman, n.d.j., str.261.

- 50 Milan Obradović, isto; Mladen Colić, Simpatizeri NOP-a, u domobranstvu NDH u Zagrebu, Zagreb u NOB-i socijalističkoj revoluciji, materijali s naučnog skupa, Zagreb 1971, str.269-284.
- 51 AVII, k.767, br.reg.16-2.
- 52 U izvještaju Obaviještajnog odsjeka GŠ NOV i PO Vojvodine od 2. decembra 1943. Obaviještajnom odsjeku VŠ NOV i POJ, pored ostalog ističe se da "obaviještajna mreža koja postoji na terenu nije uspjela da prodre u sve djelove" i dalje "izgubljen je kontakt sa neprijateljskim uporištima i gradovima. Jak i koncentrisan rad organizacija Gestapoa u gradovima Rumi, Sremskoj Mitrovici, Vukovaru i Zemunu uspio je da izbaci i da izbacuje naše povjerenike i organizacije uopšte". AVII, arhiva NOR-a, k.211, br.reg.5-3.
- 53 Izvještaj komandanta Beograda od 28. avgusta 1943. delegatu Vrhovne komande za Srbiju o stanju četničke organizacije u Beogradu AVII, četnička arhiva, k.15b, br.reg.1/4-37.
- U izvještajima njemačkih okupacionih vlasti isticano je kako su ustanici prilikom napada na Jajce "imali odličnu špijunažu u varoši", sumnja se u vojnike i oficire da i medju njima ima pojedinaca koji održavaju veze s partizanima i dostavljaju im povjerljive podatke. AVII, arhiva njemačka, k.40G, br.reg.48/2.
- 54 Njemački podoficir, radista Franc Hubler stupio je s proljeća 1944. u vezu s partizanskim obaviještajnim centrom "Zmaj" i dostavljao pismene izvještaje o rasporedu, namjerama i pokretu njemačkih jedinica i brodova preko aktivista NOP, iz Rogotnice. Dvadeset trećeg jula 1944. otkrila ga je njemačka

obavještajna služba i uhapsila. Prilikom pretresa kod njega je nadjena partizanska šifra, uputstvo za radio-saobraćaj i dr. Zatvoren je u Šibenik odakle je prebačen za Trst, gdje je vjerovatno i ubijen. AVII, mikroteka, London 2/195-215.

- 235 "Narodna pomoć održava stalne veze sa drugovima koji su internirani u fašističkim logorima ili se nalaze u zatvorima. U to vrijeme logori se nalaze u Danici kraj Koprivnice, Jaski, Lepoglavi, staroj Gradiški i Loboru". Ivan Šibl, Zagreb 1941. godine. Ilegalne akcije po gradovima, str.61, Narcisa Lengel Krizman, n.d.j., str.
- 236 Tako je za prva četiri mjeseca 1942. godine Logorski odbor poslao logorašima ukupno 410 kilograma hrane, preko 100 odjevnih predmeta, veće količine južnog voća, samitetskog materijala, cigareta i nešto novca. Narcisa Lengel Krizman, Organizacije i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora narodne pomoći u Zagrebu 1941-1942, Časopis za suvremenu povjest 1-2, Zagreb 1969, str.99; Maca Gržetić, Bijeg iz "Danice" Otpor u žicama, Sjećanje zatočenika, Beograd 1969, knj.2, str.711; Zlatko Munko, Lepoglava, Isto, str.221-225; Stjepan Jurković, Podvig u oslobodjenju lepoglavskih robijaša, Isto, str.226-228.
- 237 Aktiviszi NOP Cetinja su u toku novembra 1941. dostavili zatvorenicima oko 900 obroka, dok je u toku decembra taj broj povećan. Dimo Vujović, Godine ratne, str.80.
- 238 Početkom 1942. u Splitu, neposredno uz Mjesni odbor NOF-a bili su vezani: Odbor za dijeljenje pomoći porodicama u čiji sastav su bile Grupa za organizaciju liječničke pomoći, Grupa za pomoć zatvorenicima i Grupa zadodjelu pošte. Zatim poseban odbor činjele su tzv. Aktiv skladištarki, kao i Grupa za otpremu i nabavku robe. Rade Dumanić, Narodna pomoć i narodno-oslobodilački fond u narodnooslobodilačkom pokretu Splita, juni 1941. do septembra 1943, Split u narodnooslobodilačkoj

borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, str.948.

- 39 "Uz redovite mjesečne pomoći dijeljene su i povremene pomoći u slučaju posebnih teškoća u porodicama" (bolest, smrt i slično). Isto, str.955.
- 40 Stjepan Jureković, n.čl., str.226-228.
- 41 Pošto su im preko pomenutih stražara obezbijedili neometano bjegstvo ilegalci su im još ranije bili dostavili plan i pravac povlačenja van grada odakle su ih dalje prebacili i povezali sa partizanskim jedinicama. G. Miljanić, n.dj., str.322.
- 42 Drago Karasijević, Sarajevo, Otpor u žicama, sjećanje zatočenika, Beograd 1969, knj.2, str.457-458.
- 43 Dr Ivo Pedišić, Humanitarni ilegalni rad sisačke bolnice 1941-1945. godine, Putovi revolucije, Zagreb 1967, broj 9, str. 234-242; Jovan Marjanović, Beograd, Beograd 1964, str.123.
- 44 Dr Slobodan D. Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1981, str.357-363.

DRUGI DIO

N A P O M E N E

- 1 Zbornik, tom II, knj.1, str.24-25; Četrdeset prva - ustanak naroda Jugoslavije, Beograd 1961, str.288.
- 2 Isto.
- 3 Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.62, str.171.
- 4 Ovu akciju izveli su noću 30. jula oko 23,30 časova Danilo Brkljač, Jovo Jovanić, Nikola Krtinić, Rade Milićević, Nikola Labus, Pero Djurica i Mile Labus i odmah potom se prebacili u prihvatnu bazu na Kopaoniku. Branislav Božović, Borbeni put kopaoničkog partizanskog odreda "Todor Milićević, VIG br.1/1981, str.130; Fadilj Hodža, Prve partizanske jedinice na Kosovu i Metohiji, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Beograd 1962, str.143.
- 5 Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.130, str.151.
- 6 Žarko Atanacković, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Beograd 1962, str.78; Dragoljub Dejanović, Dragoslav Živković, Miroslav Milovanović, Djordje Stamenković, Niš u vihoru oslobodilačkog rata 1941-1945, Novi Sad 1968, str.175-185.
- 7 Žarko Atanacković, n.dj., str.76; Živorad Gajić, O radu partijske organizacije i valjevskom kraju 1941, 1941-1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj.6, str.268.
- 8 Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.22, str.55-56.

- 9 Jovan Marjanović, n.d.j., str.130-131; Žarko Atanacković, n.d.j., str.77; Milica Bodrožić, n.čl., str.
- 10 Dr Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, Beograd 1968, str.171; M. Perović, Južna Srbija, str.71.
- 11 Milan Borković, Skoj i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945, str.184; Milica Bodrožić, Il egalna aktivnost radničke klase u okupiranim gradovima juga Srbije, Leskovački zbornik, XX, 1980, str.129-140.
- 12 Isto.
- 13 Žarko Atanacković, n.d.j., str.108, Milan Borković, n.d.j., str.182.
- 14 Narcisa Lengel Krizman, n.d.j., str.251; Povodom ovog događaja organima UNS-e je pored ostalog naredjeno: "Smjesta uhapsiti cjelokupno osoblje Gradske električne centrale koje je izravno ili neizravno vezano službom kod transformatora u Branimirovoj ulici". AVII fond NDH, Mikroteka UDB-a Zagreb, film 20, snimak 702.
- 15 Izvještaj Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske od 15. lipnja 1942. Vrhovnom štabu NOPO i DV Jugoslavije o vojno-političkoj situaciji u oblastima Hrvatske i o akcijama partizana u prvoj i četvrtoj operativnoj zoni. Zbornik, tom V, knj.5, dok.br.28, str. 98-99, AVII, Mikroteka, CK KP Crne Gore, vilm 1, snimak 987.
- 16 Jovan Tiškorevski, Štrajk radnika u Mominaku, 1941-1942. u svjedočenjima učesnika oslobodilačke borbe, knj.24, Beograd 1975, str.191; Hronologija oslobodilačke borbe, str.327; Ivan Hariš Gromovnik, n.d.j., str.129; Glas Hrvatskog zagorja, br.3, studeni-prosinac od 1953, god.; Hrvatsko zagorje u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1959, str.184.

- 17 Zbornik, tom V, knj.8, dok.br.127, str.440; Ivan Hariš Gromovnik, n.dj., str.114. U akciji su učestvovali: Konjevoda Antun, Supe Franjo, Gulin Šime i Slavica Šime, svi radnici električne centrale.
- 18 Milica Bodrožić, n.čl., str.138.
- 19 AVII, fond nemački, k.27c, f.1, dok.br.43, fond NDH, k.28, f.1, dok.br.8/43,44, fond italijanski k.905, f.6, dok.br.35,36.
- 20 Radule Butorović, Sušak i Rijeka u NOB, Rijeka 1975, str.430.
- 21 AVII, fond NOR-a, k.1321, f.3, dok.br.3, str.
- 22 Zbornik, tom II, knj.1, str.103-104; tom V, knj.1, dok.br.93, str.279; tom XIII, knj.1, dok.br.84, str.212.
- 23 "Pred jesen 1941. organizacija na stanici je funkcionisala besprekorno. Bili smo uvijek blagovremeno objavještteni za sve talijanske i nemačke pošiljke, naročito vojne. Kod svake takve pošiljke bi se "nešto desilo", ili bi vagon iskliznuo iz šina ili su skretnice presečene ili što drugo". Roman Klešnik, Sabotaže na željezničkoj stanici Zalog, Četrdeset godina, Zbornik sjećanja jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Kultura, Beograd 1961, knj.7, str.331.
- 24 Dr Franc Škerl, Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji, Ljubljana 1957, str.65; Zbornik, tom IV, knj.1, dokbr.243, str. 542-543; Branko Kovačević, Omladina Jugoslavije u 1941. godini, Beograd 1973, str.289.
- 25 Četrdeset prva, str.415.
- 26 Izvještaj karabinjera iz Trogira od 4. avgusta 1941. AVII, k.542, br.reg.30/10-1; Kronologija Splita, Split 1979, str. 44.

- 27 AVII, fond NDH, k.196, br.reg.44/5-1; Ivan Hariš Gromovnik, n.d.j., str.33.
- 28 Isto, Mile Todorovski, Masovni otpor protiv bugarskog okupatora u Makedoniji 1941-1944. godine, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova, Beograd str.244.
- 29 Zbornik, tom II, knj.1, str.87; tom XIII, knj.1, dok.br.153, str.419.
- 30 Marica Čepe, Ljubljana u oslobodilačkoj borbi, Ilegalne akcije po gradovima, str.101.
- 31 Narcisa Lengel Krizman, Zagreb u NOB-u, Zagreb 1980, str.249.
- 32 Dragoljub Dejanović, Dragoslav Živković, Miroslav Milovanović, Djordje Stamenković, Niš u vihoru oslobodilačkog rata 1941-1945, Novi Sad 1968, str.175-196; Milica Bodrožić, Ilegalna aktivnost radničke klase u okupiranim gradovima juga Srbije 1941-1944, Leskovački Zbornik XX, 1980, str.129-140.
- 33 Batrić Jovanović, Crna Gora u NOB i socijalističkoj revoluciji, Beograd 1960, str.344; Dr Dušan Živković, Boka Kotorska i Paštrovići u Narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd, str.122; Akciju kod Srpskih Moravica organizovao je i izveo sa grupom aktivista NOP, Ivan Marinković, član CK KP Hrvatske. Ivan Hariš Gromovnik, Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj, Zagreb 1977, str.25.
- 34 AVII, fond NOR-a, k.2008, br.reg.1-71; k.2009, br.reg.2-1; M. Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945, str.133.
- 35 Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.6, str.16.

- 36 AVII, fond NDH, mikroteka UDB-a - Zagreb, film 2, snimak 310.
- 37 Dr Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, Beograd 1968, str.171; Milivoje Perović, Južna Srbija, str.70-71, Milovan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945, str.111-115.
- 38 "Vjesnik" list hrvatske jedinstvene Nacionalnooslobodilačke fronte, br.1, od 11. kolovoza 1941, o događajima iz borbe i stanju u NDH.
- 39 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.174, str.622.
- 40 Katarina Gogova, Sabotažni akcii i drug vid otpor na železničarite vo 1941-1942. godina, Skopje vo NOB 1942. materijali od naučniot sobir, Skopje 1975, str.216.
- 41 Milica Bodrožić, n.čl., str.132.
- 42 Zbornik, tom I, knj.3, dok.br.65, str.187.
- 43 Zbornik, tom XII, knj.2, dok.br.144, str.717.
- 44 Milica Bodrožić, n.čl., str.138.
- 45 Narcisa Lengel Krizman, n.dj., str.253-254; Ljubiša Bošnjak, Diverzije i sabotaže na području sjeverozapadne Hrvatske, Zbornik sjeverozapadna Hrvatska u NOB, str.202.
- 46 AVII, fond NDH, Mikroteka UDB-a Zagreb, film 19, snimak br. 467.
- 47 Zbornik, tom V, knj.18, dok.br.183, str.562-564; Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945, str.537.
- 48 AVII, fond NDH, mikroteka, film 20, snimak 745.

- 9 Jovan Marjanović, Beograd, str.111; Zbornik, tom V, knj.1, dok.br.118, str.318-319.
- 0 Zbornik, tom VI, knj.1, dokb.r.108, str.282-283.
- 1 Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.11, str.44; knj.1, dok.br.157, str.373-378 i prilog uz ovaj dokumenat, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.497.
- 2 Isto.
- 3 Jovan Marjanović, n.dj., str.111.
- 4 Zbornik, tom V, knj.1, dok.br.96, str.284; i dok.br.118, str.318-320; tom XIII, knj.1, dok.br.39, str.106; Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969, str.217.
- 5 Zbornik, tom V, knj.1, dok.br.95, str.283; Četrdeset prva, Beograd 1961, str.374.
- 6 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.55, str.155.
- 7 Zbornik, tom III, knj.1, dokbr.36, str.96.
- 8 Jovan Marjanović, n.dj., Izmedju stanica Zemun-Novi Grad i Zemunsko polje 18. avgusta aktivisti NOP su posjekli 8 stubova; 22 avgusta 3 stuba; 18/19. avgusta oko 100 stubova; 22./23. septembra oko 37 stubova; 24. septembra 6 stubova, itd. što dokazuje da ove telefonske veze nijesu gotovo ni funkcionisale. Ž. Atanacković, n.dj., str.80.
- 9 Poternica je raspisana za slijedeća lica: Josip Čuljat, Slavko Markon, Vilim Galjev i Nada Galjev, rođena Kafka. Zbornik, tom V, knj.1, dok.br.172, str.

Milan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945, str.184; Kronologija Splita, str.117.

Povodom tih sabotaža Komanda 107. legije crnih košulja preduzela je represalijske i streljale 32 pripadnika NOP, zatim uhapšeno je i sprovedeno u Skradin 446 ljudi i žena. Zbornik, tom V, knj.9, dok.br.164, str.467; Zbornik dokumenata i podataka o PTT službi u NOB na području socijalističke republike Hrvatske, knjiga prva, Zagreb 1979, str.56, 57-58. Mitre Inadeski, Diver-

Zbornik, tom XIII, knj.1, dokbr.37, str.104; Drago Gizdić, Dalmacija 1941, Zagreb 1959, str.195; Žarko Atanasković, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Beograd 1962, str.78.

Akciju paljenja garaže "Ford" organizovali su i izvršili aktivisti NOP iz sastava partijske ćelije radnika tekstilnih preduzeća: Radmila Rajković, braća Ljubomir i Dragutin Lenard i dr. Požar je najpre zahvatio burad napunjenu benzinom i naftom i brzo se prenio na ostali dio garaže gdje su se nalazila nemačka vozila. Jovan Marjanović, Beograd, str.118-119.

Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.61, str.170; U akciji paljenja aviona u Jagodini učestvovala je grupa od devet aktivista NOP i to: Rade Solunac, sekretar MK KPJ za Jagodinu, Ljuba Antić, Živorad Milojević, Dragan Djordjević, Milorad Stamatović, Kosta Popović, Radomir Djordjević, Ljubiša Krstić i Dragomir Radosavljević. B. Živanović, D. Popović, M. Jovanović, n.dj., str.146-148; Dragan Marković, Beogradski pucnji, Ilegalne akcije po gradovima, str.12.

Zbornik, tom II, knj.1, str.24-25; J. Marjanović, n.dj., str.136; Asim Mujkić, Joco Vačkić, Ilegalni partijski rad u Brčkom 1941-1942, Istočna Bosna u NOB 1941-1945, sjećanje učesnika, knj.1, Beograd 1971, str.830-835.

- 56 U ovoj akciji učestvovali su Božo Lajner, Janko Jutriša i Vilim Hončar pod rukovodstvom Mija Pikunića. Ta grupa je, nekoliko dana kasnije, organizovala rušenje željezničkog mosta preko rjeke Črnomerac. Emil Ivanc, Nepokorna mladost, Zagreb, 1961, str.125.
- 57 Jovan Marjanović, n.d.j., str.135. Istovremeno, aktivisti NOP Beograda su zapalili preko 4.500 kg. slame i sijena u državnom zavodu na Banjici.
- 68 Zbornik, tom V, knj.5, dok.br.28; tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.565; Sibe Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1960, str.185; Milan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945, str.107.
- 69 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.205, str.715.
- 70 Dr M. Ilije Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, Beograd 1968, str.171.
- 71 Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.br.36, str.157-158.
- 72 Žarko Atanacković, n.d.j., str.108, Milan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji, str.182; Jovan Tiškorevski, Štrajk u Mominaku, 1941-1942. u svjedočenjima učesnika oslobodilačke borbe, knj.24, str.191; Hronologija oslobodilačke borbe, str.327; Kronologija Splita, str.168; Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.br.36, str.275.
- 73 Tom prilikom italijanske vlasti strijeljale su Svilanović Andriju, Lukšić Marka, Rđulivić Bogdana i Nikolić Matu. Zbornik, tom V, knj.4, dok.br.127, str.449; Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.br.92, str.573; Dušan Živković, Boka Kotorska i Paštrovići u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd 1964, str.242.

- 74 Emil Ivanc, Nepokorena mladost, Zagreb 1961, str.232-235.
- 75 Zbornik, tom V, knj.8, dok.br.127, str.440; Ivan Hariš Gromovnik, n.dj., str.114.
- 76 U toku oslobodilačkog rata samo u Tvornici papira u Sušaku aktivisti NOP-a izazvali su četiri požara usljed čega je okupatorima nanošena velika materijalna šteta. Tako je na primjer u prvom požaru izgorelo skladište celuloze, u drugom, uoči 1. maja 1943, izgorela je "Stara dvorana papira", u trećem skladište otpadnog materijala i u četvrtom, 5. januara 1944. takodje skladište otpadnog materijala. Radule Butorović, n.dj., str.437-438.
- 77 Zbornik, tom III, knj.5, dok.br.218.
- 78 Mirko Matković, Prve borbe Orjenskog bataljona, četrdeset godina, knj.5, str.535.
- 79 Batrić Jovanović, Crna Gora u NOB i socijalističkoj revoluciji, Beograd 1960, str.104; Radule Butorović, Sušak i Rijeka u NOB, str.435.
- 80 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.544; Boro Leontić, Split 1941, Beograd 1960, str.210.
- 81 Boro Leontić, n.dj., str.211; Drago Gizdić, Dalmacija 1941, str.333; Zbornik, tom V, knj.1, dok.br.76, str.229-230, i dok.br.78, str.236; tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.545 i 569; Jovan Vasiljević, Dejstva na Jadranu u NOR-u, Beograd 1957, str.262.
- 82 Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.22, str.57-58; Boro Leontić, n.dj., str.212 i 279; D. Gizdić, n.dj., str.423.

- 3 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.569.
- 4 Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.br.36, str.193; Sibe Kvesić, n.dj., str.205 i 311, Drago Gizdić, Dalmacija 1942. - prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe, Zagreb 1959, str.61.
- 5 Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.61, str.170; Aleksandar Spasovski, Skopski narodnooslobodilački partizanski odred, str.104.
- 6 Aleksandar Spasovski, n.dj., str.28.
- 7 Zbornik, tom I, knj.1, dok.br.17; Živorad Gajić, O radu partizanske organizacije u valjevskom kraju 1941-1942, 1941-1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe; J. Marjanović, n.dj., str.135.
- 8 Džemal Bijedić, Mesna partijska organizacija u danima rata, Četrdeset godina, knj.7, str.17; Šefik Pešić, Udarne grupe u okupiranom gradu, Hercegovina u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd 1961, str.196-197; Luka Džalto, Vinko Konte, Aktivnost livanjskih komunista, Ustanak naroda Jugoslavije, knj.3, str. 469-482.
- 9 Marica Čepe, Ljubljana kao primjer opštenarodnog otpora, Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodna i socijalistička revolucija, Zbornik radova s naučnog skupa, Beograd 1977, knj.1, str.309; Gojko Mrljanić, Nikšićki NOP odred, Beograd 1970, str.37; Zbornik tom V, knj.2, dok.br.61, str.170.

TREĆI DIO

N A P O M E N E

- 1 Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.157, str.373-378 i prilog uz ovoj dokumenat.
- 2 Ivan Šibl, Zagreb 1941, Ilegalne akcije po gradovima, Beograd 1963, str.47; Milan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941-1944. godine, Beograd 1970, str.100; Zbornik, tom I, knj.21, dok.br.1, str.8-11, 16-18.
- 3 Milan Borković, n.dj., str.100.
- 4 AVII, fond NDH, k.153a, br.reg.13/5-121; Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.12, str.45; dr Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, str.161.
- 5 Jovan Marjanović, Beograd, Beograd 1964, str.103.
- 6 Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, Beograd 1960, str.228.
- 7 Kao odmazdu za sreskog načelnika njemačkevlasti su strijeljali: Ružu Lerinc, profesora, Milovana Vučevića, sudskog činovnika, Miša Kačarevića, advokata, sva trojica iz Aleksinca, zatim Stojana Milovanovića zemljoradnika iz Bobovišta, Arpada Šila, lekara iz Aleksinca, Isidora Švarca, trgovca i lekara Šebeke, a zatim njihova mrtva tijela povješali na ulicama Aleksinca. Dragoljub Dejanović, Dragoslav Živković, Miroslav Milovanović, Djordje Stamenković, Niš u vihoru oslobodilačkog rata 1941-1945, Novi Sad 1968, str.174-175.
- 8 Milan Borković, n.dj., str.100.

- 9 Dr Milivoje Perović, n.d.j., str.173; Boško Živanović, Dam-
njan Popović, Miodrag Popović, Pomoravlje u narodnooslobo-
dilačkoj borbi 1941-1945, Svetozarevo 1961, str.133-134.
- 10 Radovan Ćosić je izvršio ovu akciju po nalogu MK SKOJ za
Beograd. Kasnije je Ćosić otišao u partizane i poginuo na
Sutjesci 1943. Zbornik, tom I, knj.1, dok.br.145, str.387.
"Novo vreme" od 4. IX 1941; Jovan Marjanović, Beograd, str.
114.
- 11 U Biltenu obavještajnog odjelenja 11. armijskog korpusa od
10. septembra 1941. pored ostalog ističe se da su u zadnje
vrijeme napadi navojnike "bolje pripremljeni" i da "više
nisu djelo usamljenih lica već grupe ljudi" - Zbornik, tom
VI, knj.1, dok.br.31, str.80 i dok.br.155-157, str.369-378.
- 12 Ivanov je bio belogardejski general i poznati petokolonaš u
čitavom kraju. Aktivista NOP, radnik Predrag Pavlović, je
toga dana rano ujutru neopaženo ušao u kancelariju Ivanova i
iz neposredne blizine likvidirao ga sa tri metka iz revolvera.
Prije nego što je data uzbuna Pavlović je uspeo da izađe iz
kruga fabrike i da seskloni na bezbjedno mjesto. - Zbornik,
tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.484-485; B. Živanović, D.
Popović, M. Jovanović, n.d.j., str.186.
- 13 Zbornik, tom V, knj.1, dok.br.59, str. ; tom VI, knj.1,
dok.br.165, str.394; tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.517.
- 14 Jovan Marjanović, n.d.j., str.163; Milan Borković, n.d.j.,
str.110.
- 15 Zbornik, tom I, knj.1, dok.br.188, str.479; tom XIII, knj.1,
dok.br.172, str.538-539; Dogodilo se 1941, Hronologija događja-
ja 1941, Rijeka 1971, str.102.

- 16 Zbornik, tom I, knj.1, dok.br.181, str.470; tom I, dok.br.191, str.483.
- 17 Zbornik, tom V, knj.1, dok.br.214; tom XIII, knj.1, dok.br.172; Drago Gizdić, Dalmacija 1941, str.342.
- 18 Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.172, str.562-563.
- 19 Aktivisti NOP Skoplja Blagoja Despotov, Aleksandar Smilevski, Boce Botevski i Boro Ončev pratili su agenta od zgrade Oblasne policije i u momentu kada je bilo najpogodnije da ga grupa likvidira, on je izgleda primijetio da ga ilegalci prate, pa je naglo skrenuo na glavnu ulicu gdje je bilo mnogo naroda. U tom momentu Despotov je otvorio vatru, ali je Mačkov samo lakše ranjen u rame. Tada je opet opalio nekoliko metaka iz revolvera i aktivirao ostale agente koji su se tada nalazili u blizini, pa su preduzeli akciju za gonjenje aktivista NOP. Kada su vidjeli da ne mogu umaći policiji Despotov je aktivirao bombu od koje su pored Mačkova lakše ranjena još dva policajca, ali jetom prilikom poginuo Blagoja Despotov, dok je Aleksandar Smilevski uhapšen. Zbog neuspjele akcije na Mačkova, odustalo se i od namjeravanog atentata na agenta Kruma Pankova Krosa - Aleksandar Spasovski, Skopski narodno-oslobodilački partizanski odred 1941-1945, Beograd 1971, str. 50-51.
- 20 AVII, k.2001, br.reg.2-5, stenografske bilješke, Gojko Miljanić, n.dj., str.109.
- 21 Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.61, str.170.
- 22 U izvještaju pješadijske divizije "Granatieri di Sardenja" od 22. decembra 1941. Komandi granične straže 11. armijskog korpusa se kaže da je u Šiški izvršen atentat na Janeza Slegela i njegovu majku Mariju Snoj koje je Oslobodilna fronta osudila na

smrt. AVII, fond italijanski, k.455, br.reg.24/3, str.
Zbornik, tom XIII, knj.1, dok.br.205, str.812-813.

23 Jovan Marjanović, n.dj., str.147.

24 Zbornik, tom VI, knj.2, dok.br.69, str.183; tom XIII, knj.2, dok.br.36, str.152-153 i str.160-161; tom V, knj.3, dok.br.25, str.87; Milan Borković, n.dj., str.179; D. Gizdić, Dalmacija 1942, str.29.

25 Zbornik, tom I, knj.3, dok.br.45, str.134; Milan Borković, n.dj., str.180.

26 Zbornik, tom IV, knj.3, dok.br.161, str.549.

27 Nusret Seferović, Mostar u NOP-u - Fragmenti, Hercegovina u NOB, str.164; Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945, str.255.

28 AVII, fond italijanski, k.553, f.2, dok.br.8. Trajče Grujević, Bitoljski ilegalci, Četrdeset godina, knj.7, str.249.

29 Žarko Atanacković, n.dj., str.110.

30 Isto; AVII, k.52, br.reg.11/5-1; Zbornik, tom I, knj.21, dok.br.28, str.285 i str.287.

31 Narcisa Lengel Krizman, Zagreb u NOB-u, str.252.

32 AVII, fond italijanski, k.565, f.7-9, dok.br.9, 10, 14, 17-20, 24.

33 Mitre Imadeski, Skopska partijska tehnika, Četrdeset godina, knj.7, str.431; Milorad Gončin, Pucnji na Vardaru, "Narodna armija" od 13. oktobra 1955.

- 34 Zbornik, tom VI, knj.3, dok.br. str.313.
- 35 Narcisa Lengel Krizman, n.dj., str.252.
- 36 Izvještaj 18. armijskog korpusa od 29. IX 1942. AVII, fond italijanski, k.535, br.reg.20/3-1; Zbornik, tom V, knj.7, dok.br.113, str.380.
- 37 Zbornik, tom I, knj.5, dok.br.154, str.420; knj.17, dok.br.727, str.276; knj.21, dok.br.44, str.358.
- 38 Narcisa Lengel Krizman, n.dj., str.255; Nusret Seferović, n.dj., str.167-168.
- 39 Zbornik, tom I, knj.5, dok.br.13, str.49; AVII, fond italijanski, k.346, br.reg.26/1-1 - Izvještaj 18. armijskog korpusa od 12. II 1943; Drago Gizdić, Dalmacija 1943, str.109, 184.
- 40 Drago Gizdić, isto, str.205.
- 41 AVII, fond NOR-a, k.1980, br.reg.5-20/5; Milan Borković, n.dj., str.212; Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, str.331-332.
- 42 Koliko je ovaj izdajnik bio omrznut medju stanovništvom vidi se i iz činjenice da niko od gradjana Starog Grada nije prisustvovao njegovoj sahrani, pa su ga sami italijanski vojnici morali sahraniti; Drago Gizdić, n.dj., str.343 i 393.
- 43 AVII, fond NDH, Milriteka UDB-e - Zagreb, film 20, snimak 406; Milan Borković, n.dj., str.212.
- 44 Žarko Atanacković, n.dj., str.201.
- 45 Zbornik, tom IV, knj.23, dok.br.str.655-690.

- 46 Radule Butorović, n.dj., str.449-451.
- 47 Milan Borković, n.dj., str.301; Žarko Atanacković, n.dj., str.203.
- 48 AVII, k.2008, br.reg.5-41/4; 5-42/4; Narcisa Lengel Krizman, n.dj., str.346.
- 49 Detaljnije o tome vidi D. Dejanović i dr. Niš u vihoru rata 1941-1945, str.167-171.
- 50 Od njih 50, ustaške i domobranske vlasti su 20. avgusta 1943. strijeljale 20.toricu - Ivan Hariš Gromovnik, Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj, str.34; Boško Živković i dr. Pomoravlje u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945, str.175-176).
- 51 N. Lengel Krizman, n.dj., str.248; Emil Ivanc, Nepokorena mladost, str.132-134; Ivan Hariš Gromovnik, n.dj., str.34.
- 52 Zbornik, tom V, knj.1, dok.br.168, str.416.
- 53 Izvještaj komandanta 11. armijskog korpusa Komande 2. armije od 4. septembra 1941. o potrebi uvođenja sistema talaca i smrtnih presuda u cilju savladjivanja vanrednog položaja u Ljubljanskoj pokrajini - Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.149, str.361-362 i dok.br.165, str.394.
- 54 Zbornik, tom V, knj.1, dok.br.76, str.229-230.
- 55 Isto, dok.br.217, str.489-490.
- 56 U nedjelju, tj. juče, organizirao sam lično, zajedno sa sekretarom mjesnog komiteta, jednu akciju, koja se sastojala u tome da se razvije talijanska glazba koja se svaki dan vuče

kroz splitske ulice i svira "Giovinezzu" - pisao je sekretar CK KPH Rade Končar sekretaru Operativnog partijskog rukovodstva CK KPH Vladu Popoviću, dodajući: "Našli smo tri hrabra druga, postavili ih na odredjena mjesta i kada je stigla talijanska glazba, koja se sastojala od otprilike 40-50 ljudi pale su tri bombe... Znaš Vlado, posmatrao sam ovu sliku sa udaljenosti od otprilike 100 metara; bilo je to divota gledati. Oni su stupali, a najednom su pale tri bombe. Medju fašistima je nastala vika i pali su na zemlju". - Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.6, str.14-16.

- 57 Zbornik, tom I, knj.1, dok.br.71, str.249.
- 58 Ivan Harić - Gromovnik, n.dj., str.50; Zbornik, tom V, knj.3, dok.br.25, str.87, tom I, knj.17, dok.br.7, str.33.
- 59 Ivan Hariš Gromovnik, n.dj., str.59; Gojko Miljanić, Nikšićki NOP odred, Beograd 1970, str.303.
- 50 AVII, mikroteka UDB-a - Zagreb, film br.20, snimak 422.
- 51 Zbornik, tom II, knj.2, str. 14; Jovan Marjanović, Beograd, str.121-122.
- 52 Zbornik, tom I, knj.1, dok.br.5, str.48-49.
- 53 Isto, dok.br.16, str.80.
- 54 Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.76, str.165.
- 55 Četrdeset prva, str.702.
- 56 Edo Brajnik Štefan, Akcije VOS u bolnici, Ljubljana u borbi, str.378-383.
- 57 Zbornik, tom I, knj.5, dok.br.127, str.381-382.

- 68 AVII, arhiva NOR, k.2007, br.reg.1-8/3; D. Gizdić, n.dj., (1943), str.160; Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945, str.381; Rukovodstvo političkih zatvorenika i partijska organizacija u Skoplju omogućili su u prvoj polovini juna 1944. da iz zatvora pobjegnu: Dimitar Aleksijevski, Pero Ivanovski, Nikola Dimitrovski i Vasil Dimitrovski. Četrdesetak dana kasnije, uz pomoć glavnog nadzornika zatvora u Idrizovu, svi politički zatvorenici su pobjegli i stupili u sastav Treće makedonske udarne brigade. Tridesetog avgusta 1944. udarne grupe iz Skoplja oslobodile su političke zatvorenike koji su bili osudjeni na smrt, a 7. septembra i ostale zatvorenike. Aleksandar Spasovski, n.dj., str.210-212.
- 69 Zbornik, tom I, knj.1, dok.br.22, str.101.
- 70 Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.81, str.218-219.
- 71 Isto, tom IV, knj.9, dok.br. str.
- 72 Izvještaj sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku Krajinu od septembra 1941, delegatu CK KPJ Svetozaru Vukmanoviću Tempu o oslobodjenju Doboja. - AVII, k.1965, br.reg.5/1; Zbornik, tom IV, knj.1, dok.br.87 i 97, str.
- 73 "Bilo je ljudi iz mjesta (misli se na Jezerane, prim. SV) koju su izvukli puške, pa iako nepozvani stupili u akciju zajedno sa partizanima" - ističe se u izvještaju Štaba Primorsko-goranskog NOP odreda od 8. januara 1942. Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske. - Zbornik, tom IV, knj.3, dok.br.12, str.
- 74 AVII, k.1994, br.reg.5/9; Zbornik, tom IV, knj.5, dok.br. 142-146, 150 i 152, str.
- 75 Zbornik, tom VI, knj.2, dok.br.183, str.

- 76 Petnaestodnevni izvještaj župske redarstvene oblasti Petrinja Ministarstvu unutrašnjih poslova od 15. maja 1943. - AVII, arhiva NDH, k.158, br.reg.11/38.
- 77 Obavještajni izvještaj I Zračnog područja Minorsu, AVII, arhiva NDH, k.93, f.9, dok.br.1.
- 78 Zbornik, tom V, knj.4, dok.br.63, str.
- 79 Isto, knj.5, dok.br.7 i 138, str.
- 80 "Dosta česti su slučajevi razoružavanja i zarobljavanja domobrana u borbi. Razlog je tome naročiti način ratovanja partizana oblačeći domobranske i savezničke odore, te ovim lukavstvom vrše iznenadne prepade i tako uspijevaju zarobiti pojedine pododeljke i straže..." kaže se u izvještaju I domobranskog zbora od 6. juna 1942. o akcijama partizana u drugoj polovini maja 1942. - Zbornik, tom V, knj.5, dok.br.138, str.
- 81 Zbornik, tom II, knj.10, dok.br.142, str.
- 82 AVII, Specijalno uputstvo NDH

ČETVRTI DIO

N A P O M E N E

- 1 Naročito u fazi neposrednih priprema i na početku ustan-
ka, kod dijela aktivista NOP-a, bilo je rasprostranjeno
mišljenje da će se oslobodjenje izvojevati primjenom tzv.
barikadne taktike i opšteg juriša "na glavne tvrđave oku-
patora i domaće buržoazije". U tom cilju su i neka partij-
ska rukovodstva i rukovodstva NOP-a ostala za duži ili kra-
ći period vremena u okupiranim gradovima. "Put ka odlučnom
preokretu otvorilo je Savjetovanje u Stolicama. Prelomni
korak na tom putu izvršio je, u stvari, rukovodeći centar
NOB-a Titovom odlukom o prenošenju sjedišta CK KPJ i GŠ
NOPOJ iz Beograda na oslobodjenu teritoriju". - Pero Mora-
ča, Grad u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, Vojno-
istorijski glasnik (dalje VIG) br.3/1978, str.30-33.
- 2 U Cetinju, po dolasku Italijana, dvojica službenika polici-
je Vlado Ulićević i Petar Tomašević - simpatizeri NOP, po
direktivi sekretara MK KPJ za Cetinje spalili su gotovo
cjelokupnu policijsku arhivu o komunistima što je kasnije
olakšavalo ilegalnu djelatnost u gradu. - Danica Marinović,
Cetinje u julskom ustanku, Ustanak naroda Jugoslavije 1941,
knj.1, str.52; Djuro Djurašković, Slobodarsko Cetinje, Ile-
galne akcije po gradovima, Beograd 1963, str.190. Većina
imena ilegalaca u okupiranim gradovima Jugoslavije a naro-
čito oni koji su održavali ilegalne veze, zbog strogih mje-
ra konspiracije, ostala je nepoznata, što znatno otežava
njihovo identifikovanje. U ovom radu navode se imena do ko-
jih se moglo doći u arhivskoj gradnji NOP-a i okupatora, kao
i u literaturi, s napomenom da u većini slučajeva sudbina
pojedinih ilegalaca nije u potpunosti razjašnjena.

3. Na jednom od tih spiskova nalazila su se imena Avda Huma, Hasana Brkića, Pavla Goranina, Rata Dugonjića, i većine članova Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo. - Zdravko Antić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni, Beograd 1973, str.234.
- 4 Dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, str.88.
- 5 Tomislav Arsenović, Komunisti Podrinja u revoluciji, Šabac 1969, str.22; Žarko Atanacković, Sistem veza NOP-a u Vojvodini 1941-1945, Novi Sad 1980, str.81-82.
- 6 Omer Kopic, Ilegalni rad u Tesliću, Srednja Bosna u NOB-u, Članci i sjećanja, knj.1, str.462.
- 7 Sreten Mladenović-Mika, rođen 20. jula 1916. u Kragujevcu, studirao Mašinski fakultet u Beogradu. Prije rata bio sekretar partijske organizacije u industriji motora u Rakovici i član OK KPJ za Kragujevac. Više puta je hapšen i proganjan. Nakon okupacije, po nalogu PK KPJ za Srbiju odlazi u Niš gdje je kao sekretar OK KPJ radio na organizovanju ustanka u tom kraju. U akciji Vidojevačke partizanske čete zarobljen je od strane četnika 12. aprila 1942. Pred četničkim vojvodama hrabro se držao. Streljan je istog dana u blizini sela Široke Njive, odlikovan ordenom Narodnog heroja. - Dragoljub Ž. Mirčetić, Okružni komitet KPJ za niški okrug 1941-1944, Niš 1977, str.241.
- 8 Vasilija Buha-Jova, ilegalni partijski funkcioner. Krajem 1942. i 1943. ilegalno živio u Beogradu i sa ostalim partijskim funkcionerima radio na uspostavljanju i održavanju veza. U akciji beogradske policije početkom oktobra 1943, pored većeg broja komunista uhapšen. Na saslušanju, proveo je partijsku organizaciju u Beogradu i otkrio veliki

broj komunista i simpatizera NOP-a i njihova ilegalna skloništa i nanio ogromne štete NOP-u Beograda. - Jovan Marjanović, Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd, 1964, str.284-286.

- 9 Dušan Pudja, član KPJ od 1940. Od 1941. živio u Nišu. Član OK SKOJ za Nišku oblast, a od kraja 1941. član MK KPJ za Niš. Kratko vrijeme 1942. bio je sekretar OK KPJ za niški okrug, a 1943. sekretar OK KPJ za vranjski okrug. Član OK KPJ za Timočku Krajinu, bio je 1944. a zatim organizacioni sekretar PK SKOJ za Srbiju. Poslije rata obavljao mnoge značajne dužnosti, umro je 1973. u Beogradu. Nosilac je "Partizanske spomenice 1941". - Dragoljub Mirčetić, n.dj., str.404.
- 10 Prvu grupu sačinjavali su: vojnosudski kapetan Jovan Tomić, sudski isljednik u Komandi SDS, dr Radomir Milutinović, ljekar u Garnizonoj ambulanti u Nišu i Borivoj Damjanović, podoficir vojske Kraljevine Jugoslavije. U drugoj grupi bili su oficiri SDS, kapetan I klase Janez Stabriha i vazduhoplovni kapetan II klase Stevan Stevanović. - Dragoljub Ž. Mirčetić, Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za niški okrug 1941-1944, str.49.
- 11 Dr Dušan Živković, Boka Kotorska i Paštrojevići u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945, Beograd 1964, str. Mihailo Grbić, Rad u ilegalnim uslovima u Boki Kotorskoj, VIG br.1/1962, str.9-10.
- 12 Kosta Čakić, Ilegalac u osinjem gnijezdu, "Pobjeda", organ socijalističkog saveza radnog naroda Crne Gore 1960.
- 13 Zvonko Grbac, Žene Sarajeva u borbi protiv okupatora, Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine - sjećanje učesnika, Sarajevo 1977, str.420.

- 14 Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih odreda Jugoslavije br.7-8 od 1. oktobra 1941. Zbornik, tom II, knj.1, str.74.
- 15 AVII, fond NDH, k.173, br.reg.40/11-1.
- 16 Isto.
- 17 Isto.
- 18 Izvještaj Ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu od 19. decembra 1941. godine, AVII, fond NDH, k.168, br. reg.2/3-4.
- 19 U Ljubljani su, naročito u početnom periodu rata, kurirsku službu uglavnom obavljale omladinke. Mnoge od njih su veoma brzo naučile italijanski jezik, što im je pomoglo da se bolje snalaze i u teškim i veoma riskantnim situacijama. Zahvaljujući njihovom požrtvovanju, veza između rukovodstva u Ljubljani i partizanskih jedinica je gotovo uvijek funkcionisala, čak i onda ako su pojedini važniji kanali bili provaljeni. - Fance Kimovec, Ljubljana - država u državi, Četrdeset godina, Zbornik sjećanja, aktivista revolucionarnog radničkog pokreta (u daljem tekstu Četrdeset godina) Beograd 1961, knj.7, str.316; Mahmud Konjihodžić, Od Kupe do mora, Zagreb 1969, str.238, 249. Detaljnije o učešću žena u kurirskoj službi vidi: Žene Srbije u NOB, Beograd 1975; Žene Hrvatske u NOB, Zagreb 1955, knj.1 i 2; Žene Crne Gore u NOB, Titograd 1963; Zbornik na dokumenti za učestvoto na ženite od Makedonija vo narodnoosloboditel-nata vojna i revolucijata 1941-1945, Skopje 1976.
- 20 Milan Škervalaj-Petrač, Ljubljansko podzemlje 1941-1942. godine, Četrdeset godina, knj.7, str.226; Jože Kumar, Počelo je među poštarima, Ljubljana u borbi - Zbornik sjećanja, Beograd 1978, str.132-133.

- 21 Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.214.
- 22 Djordjije Stanković, Iz partijskog rada u Leskovcu, 1941-1942; 1941-1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj.14, Beograd 1975, str.306-307.
- 23 "Povezali smo se sa jednim rukovodiocem bugarskih vojnika. Dali smo im naš materijal, primili od njih municiju, oružje i informacije" - kaže se pored ostalog u izvještaju OK KPJ za Leskovac od 30 januara 1942. godine. - Zbornik, tom I, knj.3, dok.br.12 i 13, str.
- 24 Djordje Stanković, n.čl., str.306-307.
- 25 Doglasno izvješće za vrijeme od 16-31. prosinca Zapovjedništva vojne krajine Sarajevo od 10. siječnja 1942. godine, AVII, fond NDH, k.70, br.reg.6/2-1.
- 26 Radivoje Golubović-Marko, Iz rada partijske organizacije u Zemunu 1942. 1941-1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj.14, str.339.
- 27 Zbornik, tom V, knj.3, str.282-285.
- 28 Slava Kovačić, Neki vidovi djelovanja Mjesnog komiteta KPH Karlovac i Vojnog komiteta u jedinicama karlovačkog garnizona 1942-1943, Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovac, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Zbornik radova, br.6, Karlovac str.27.
- 29 Isto. O uspostavljanju ilegalnih veza sa pripadnicima ustaško-domobranskih jedinica i simpatizerima NOP u pojedinim komandama i ustanovama NDH govori i izvještaj Župske redarstvene oblasti u Banjaluci od 31. avgusta 1942, gdje se između ostalog ističe: "Veza i povezanost komunista u Banja Luci vrlo je konspitativna i tajna. Putem tzv. kanala i

veza dolaze komunisti u razna nadleštva i na taj način doznaju potrebne informacije. U svim školama u Banja Luci komunisti imaju po jednog politički odgovornog koji od voćstva prima naloge. Ista takva organizacija postoji i u raznim nadleštvima tvornicama itd." AVII, fond NDH, k.197, br.reg.41/28-1; Mr Ljubomir Bošnjak, VIG br.1 od 1978. godine. Izvještaj slične sadržine nalazio se kod drugih župskih redarstvenih oblasti, komandi domobranskih jedinica i UNS-e.

- 30 Mladen Colić, Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu, Zagreb u narodnooslobodilačkoj borbi, Materijali sa naučnog skupa održanog 29. i 30. lipnja 1970, Zagreb 1971, str.269; Slava Kovačić, n.čl., str.28.
- 31 Izvještaj Štaba grupe NOP odreda za Liku Štabu I Operativne zone od 21. VIII 1942. - AVII, k.1611, br.reg.25/17.
- 32 Jovan Vujošević-Lola, Zajednički antifašistički front "Lipovljanski susreti '78", Lipovljani 1978, str.31-38.
- 33 Jovan Marjanović, Srbija u narodnooslobodilačkom pokretu, Beograd 1964, str.106 i 241.
- 34 AVII, k.1482, br.reg.23/5.
- 35 AVII, k.107, br.reg.6/5.
- 36 AVII, fond NDH, mikroteka UDB-a Zagreb, film 20, snimak br.368.
- 37 AVII, isto, film br.20, snimak br.94, 368, 421, 507.
- 38 Izvještaj Komande podgrmečkog područja od 11. januara 1944. Štabu V korpusa; k.457-a, br.reg.35/1-2, Izvještaj Glavnog obavještajnog centra Podgrmečkog vojnog područja, AVII,

fond NOR-a, k.460, br.reg.1/17.

- 39 Bilten Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije br.7 i 8 od 1. oktobra 1941. godine. - Zbornik, tom II, str.71.
- 40 Stipe Ugarković, Partijska tehnika u okupiranom Zagrebu, Ustanak naroda Jugoslavije, knj.1, str.81.
- 41 Zagorka - Zaga Jovanović, rođena 17. aprila 1920. u Kra-
gujevcu. U SKOJ je primljena u gimnaziji, a zatim na Medi-
cinskom fakultetu u Beogradu bila je veoma aktivna u stu-
dentskom pokretu. Maja 1940. primljena je u članstvo KPJ-u.
Od jula 1941. do maja 1943. radila u štampariji CK KPJ, ka-
da je sa grupom ilegalaca napustila Beograd i uključila se
u partizanske jedinice u Bosnu. Nosilac je "Partizanske
spomenice 1941". - Žene Srbije, str.141.
- 42 Slobodan Jović rođen u Kučevo 1918. grafički radnik. Radio
u štampariji CK KPJ u ulici Banjički venac do avgusta 1943.
kada je zajedno sa Brankom Djonovićem, formirao novu štam-
pariju u Krajinskoj ulici, gdje je nastavio sa štampanjem
lista "Glas", Kada je beogradska policija krajem jula 1944.
otkrila ovu štampariju, Branko Djonović i Slobodan Jović
su iz podzemnog skloništa pružali otpor sve dok im nije ne-
stala municija. Da ne bi živi pali u ruke policiji izvršili
su samoubistvo. Za narodnog heroja proglašen je 30. X 1946.
- Narodni heroji Jugoslavije, knj.1, Beograd 1975, str.133.
- 43 Žene Srbije, str.141.
- 44 Isto. J. Marjanović, n.dj., str.194.
- 45 Slavka Morić, ljekar u Beogradu. Bila je kurir PK KPJ za
Srbiju, a njen stan je služio za razne potrebe PK KPJ. Kao
kurir odlazila je i održavala ilegalne veze sa Valjevom,

Kragujevcem, Čačkom i Užicama i pratila je pojedine grupe kompromitovanih ilegalaca iz Beograda do partizanskih odreda. - Žene Srbije, str.141.

- 46 Zaga Malivuk, rođena u Vršcu 27. II 1919. Nakon okupacije uspjela je da po direktivi Partije uništi planove aviona na koji su se nalazili u fabrici "Rogožarski", gdje je tada bila zapošljena. Kao kurir PK KPJ održavala je vezu sa okružnim komitetima KPJ za Niš i Vršac. Streljana je 7. II 1942. Odlikovana Ordenom narodnog heroja, 27. XI 1953. - Narodni heroji Jugoslavije, knj.1, str.457-459.
- 47 Isto; Jovan Marjanović, n.dj., str.127.
- 48 Mila Čobanski, Zvonimir Golubović, Živan Kumanov, Novi Sad u ratu i revoluciji 1941-1945, Novi Sad 1976, knj.1, str. 437-439.
- 49 Isto.
- 50 Olga Marasović, Mostar - nepokoreni grad, Hercegovina u NOB. Beograd 1961, str.437-438; Dane Olbina, Rad partijske organizacije u Sarajevu od jula 1941. do aprila 1942. godine, Ratna sjećanja, knj.3, Beograd 1961, str.200; Omladina Jugoslavije, Zagreb 1967, str.27.
- 51 Marica Čepe, Centralna tehnika se razvila iz predratne partijske tehnike, Ljubljana u borbi 1941-1945. Zbornik sjećanja, Beograd 1978, str.364-365; Probijanje okupatorove blokade, isto, str.358.
- 52 Milan Škervalaj-Petrač, Ljubljansko podzemlje 1941-1942, Ratna sjećanja, knj.3, str.226.
- 53 Gojko Miljanić, Nikšićki NOP odred, Beograd 1970, str.174.

- 54 Vlado Novaković, Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu 1941, 1941-1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj.4, Beograd 1975, str.504.
- 55 Olga Marasović, n.čl., str.439.
- 56 Vlado Janić, O ustaničkom pokretu u oblasti Siska, VIG br.3/1950, str.5.
- 57 Vezu sa gradom Siskom i Zagrebom Sisački partizanski odred je održavao preko Petra Milkovića i Ivana Rukavine-Sidje, koji su bili zapošljeni u željezničkoj ložionici u Sisku. - Vlado Jonić, n.čl., str.5, Emil Ivanc, Nepokorena mladost, Zagreb 1961, str.94.
- 58 Boško Živanović i dr. Pomoravlje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945, Svetozarevo 1961, str.136.
- 59 AVII, stenografske bilješke, k.1988, br.reg.4-1/2.
- 60 Vojo Todorović, Podgorički srez u trinaestojulskom ustanku, Beograd 1954, str.48, 58; Pavle Kadović, Podgorica u žicama, "Pobjeda" od 27. VIII 1972.
- 61 Dimo Vujović, Godine ratne, Beograd 1968, str.65; Džemal Bijedić, Mesna partijska organizacija u danima rata, Četrdeset godina, knj.7, str.243-247.
- 62 "U Sarajevu postoji veća organizacija komunista koja podržava vezu sa Glavnim štabom partizana", kaže se u izvještaju UNS-e od 2. septembra 1943. - AVII, fond NDH, mikroteka Udba Zagreb, film 20, snimak 420/ ; Esad Čengić, U okupiranom Sarajevu, Istočna Bosna u NOB, Beograd 1971, knj.1, str.153.

- 63 Jovan Marjanović, n.dj., Stojan Nikolić Jole, Leskovački okrug 1941. godine, Ustanak naroda Jugoslavije, Beograd 1962, knj.1, str.683: Petar Zlatnar, Na ljubljanskoj željeznici, Ljubljana u borbi 1941-1945, Zbornik sjećanja, str.235; dr Aleš Bebler, Sećanja na prvu partizansku godinu, isto, str.178-184.
- 64 Tomislav Arsenović, Komunisti Podrinja u revoluciji, str. 20; Radivoje Golubović, Iz rada partijske organizacije u Zemunu 1942, 1941-1942. u svedočenjima učesnika narodno-oslobodilačke borbe, knj.14, str.339.
- 65 Izvještaj Ministarstva hrvatskog domobranstva - Glavni stožer zaštitnom redarstvu za grad Zagreb i V.Ž. Prigorje od 2. novembra 1942. - AVII, fond NDH, k.167, br.reg.17/3-3.
- 66 "Da bi vi zaista proveli masovnu mobilizaciju za partizane, da bi osigurali kanale za sve postojeće odrede, neophodno je potrebno da formirate jedan odbor od najpouzdanijih partijaca, koji će imati isključivo taj zadatak... Cijela partijska organizacija i SKOJ su dužni da razviju maksimum aktivnosti za izvršenje ovog zadatka. Vi nastojte da ovo što prije provedete preko MK Partije i MK Skoja. To sada najvažniji neposredni zadatak zagrebačke partijske organizacije" - Zbornik dokumenata i podataka o PTT službi u NOB na području Socijalističke Republike Hrvatske, Zagreb 1979, knj.1, str.175; Narcisa Lengel-Krizman, Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942-1945, Časopis za suvremenu povijest, br.3/1977, str.66.
- 67 AVII, fond NOR, mikroteka CK KPH, film 11, snimak 50.
- 68 Milan Slanev, Aktivnost partijske organizacije Velesa u organizovanju oružane borbe, Četrdeset godina, knj.5, Beograd 1961, str.498-500.

- 69 Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945, str.255;
Milivoje Perović, Južna Srbija, str.163; Ilija Jovanović-
-Lala, U Šumadiji 1942. i 1943, Ratna sećanja, knj.3,
str.310.
- 70 Marica Čepe, Probijanje okupatorove blokade, Ljubljana u borbi, str.358.
- 71 Aleksandar Spasovski, Skopski partizanski odred 1941-1945, str.89.
- 72 Antun Biber, Zagrebčani odlaze u partizane, Četrdeset godina, knj.7, str.253-254.
- 73 Aleksandar Spasovski, n.dj., str.100.
- 74 Dr Vlado Ivanovski, Osloboditelna vojna vo zapadna Make-
donija 1941-1944, Skopje 1973, str.104-106; Dragan Spirov-
ski, Aktivnost tetovske partijske organizacije, 1941-1942.
u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj.14,
str.127.
- 75 Slavo Kovačić, n.čl., str.29-30.
- 76 Isto.
- 77 AVII, fond NDH, mikroteka Udba Zagreb, film 20, snimak 165.
- 78 Isto.
- 79 AVII, fond NDH, mikroteka Udba Zagreb, film 20, snimak 175.
- 80 AVII, fond NDH, mikroteka, Udba Zagreb, film 20, snima, 71
i 75.
- 81 Slobodni Zagreb, Zagreb 1965, str.51.

- 82 Dragutin Kosovac, Zagreb u NOB i socijalističkoj revoluciji, Materijal sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1980. u povodu 25. godišnjice oslobođenja, Zagreb 1971, str.323.
- 83 Žarko Atanacković, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, str.199; Jovan Marjanović, n.dj., str.280-281.
- 84 Jovan Marjanović, n.dj., str.281.
- 85 Isto.
- 86 Od Franca Kanaša i Anice Bakaš dobijane su propusnice, pasoši i pečati. Od nekih domobranskih oficira Nikola Petrović je dobijao naoružanje. Vid Tulika je nabavio svim članovima Gradskog komiteta pištolje. On je Gradskom komitetu za Zemun dostavljao brojne podatke o valjanosti pojedinih ilegalnih kanala, upoznavao sa naredbama policije, represalijama i sl. - Žarko Atanacković, n.dj., str.199-200.
- 87 Ciril Lukman Anjo, Nakon iskušenja novi zadaci, Ljubljana u borbi 1941-1945, Zbornik sjećanja, str.534-537.
- 88 U sjećanjima učesnika OF ističe se da je "javki i partizanskih veza bilo u svim pravcima", kao i to da su organizovane pretežno u zahvatu važnijih komunikacija - uglavnom preko gostioničara, zanatlija, preko ljudi zapošljenih na željeznici i slično. - Isto, str.537.
- 89 Mladen Markov, Šta sa otadžbinom, Prilog biografiji Pančeva, Pančevo 1972, str.447-448.
- 90 Žarko Atanacković, n.dj., str.99.

- 91 Takve akcije su brižljivo pripremane. Organizaciju oko njihovog izvodjenja imali su uglavnom partijska i skojev-ska rukovodstva.
- 92 Andja Špadijer-Njara, Iz ilegalnog rada u okupacionom Ce-tinju, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj.1, str.829.
- 93 Veselin Bulatović, Pripreme i razvoj ustanka u bjelopolj-skom srezu, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj.5, str.48.
- 94 Mirko Četković, Veze u NOB-u 1941-1942, Beograd 1976, str. 87; Mladen Markov, Šta sa otadžbinom, Pančevo 1972, str. 156.
- 95 Zbornik, tom V, knj.2, dok.br.90, str.253-255.
- 96 Jovan Marjanović, n.dj., str.235, Žene Srbije u NOB, str. 152.
- 97 Na tom zadatku, aprila 1942. Bora Četkovića uhvatili su četnici i osudili ga na smrt. - Dr Djuro Vujović, Revolu-cionarni radnički pokret u opštini Titograd, Titograd 1977, str.130.
- 98 Djordje Stamenković, Kurir Partije sa devet legitimacija, Arhivist 1-2 od 1968. godine.
- 99 Isto.
- 100 Žene Srbije u NOB, str.397.
- 101 Dr Milivoje Perović, Južna Srbija u NOB, str.211.
- 102 Žene Srbije u NOB, str.273.
- 103 Zvonko Grbac, n.čl., str.423.

- 104 Dimo Vujović, Godine ratne, str.132 i str.179-181.
- 105 Ismet Šaćiri, Iz partijskog rada u Peći od oktobra 1942.
- 106 Izvještaj Zapovjednika kopnene vojske u Zagrebu o unutrašnjoj i vanjskoj političkoj situaciji u vremenu od 10-20. srpnja 1941. - Zbornik, tom V, dok.br.91, str.
- 107 Jovan Marjanović, n.dj., str.121-124.
- 108 "Naš čovjek broj jedan (zabilježio je Jovan Veselinov) bio je Janko Pejaković. Kao stražar je napravio u glini otisak ključa od glavnog izlaza iz prostorija u kojoj smo se nalazili. Boško Palkovljević-Pinki je predao taj otisak Matiji Hudjiji, članu OK KPJ za Srem pa je po tom otisku Jovan Štokavac-Džoje napravio ključ. Taj ključ jetada stigao do Janka Pejakovića, a on ga je predao robijašima - komunistima. Našu vezu sa Partijom održavala je jedno vrijeme Stanka Munćan, član OK SKOJ-a za Srem. Ona nam je javila po Janku, da svu odgovornost za naše bjekstvo preuzimaju članovi OK SKOJ". Ž. Atanacković, Sistem veza NOP u Vojvodini 1941-1945, Novi Sad 1980, str.83 i 100.
- 109 Žarko Atanacković, n.dj.
- 110 Riječ je o dr Slave Očko, uz čiju pomoć su Ružica Turko-
vić i Milka Zorić-Jovanović organizovale bjekstvo Nadi
Dimić iz bolnice i bezbijedno je prebacile na Kordun. -
Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1955,
knj.1, str.54-55.
- 111 Milan Bekić, Ivo Butković, Slavko Goldstein, Okrug Karlo-
vac 1941, Zagreb 1965, str.21.
- 112 Dr Mirko Derganc, Emona u Ljubljani sanatorijum za ranje-
ne partizane, Četrdeset godina, knj.7, str.383.

- 113 "Što se tiče druga Brke, nastojimo da organizujemo plan oslobodjenja. Stupili smo već u vezu sa vojnicima iz bolnice i nećemo žaliti žrtava da nam plan uspije..." - AVII, mikroteka, CK KPH, film 11, snimak 155a.
- 114 Dragan Spirovski, Aktivnost tetovske partijske organizacije, 1941-1942. u svjedočenjima učesnika NOB, knj.14, str.135; Slavko Stanišić, Nikšić, Otpor u žicama, sjećanja zatočenika, Beograd 1969, knj.2, str.517-529.

PETI DIO

N A P O M E N E

- 1 Zbornik, tom XII, knj.1, dok.130, str.343.
- 2 Isto, dok.135, str.359.
- 3 Isto, dok.150, str.394.
- 4 Isto, dok.153, str.403.
- 5 Isto, dok.273, str.762-763.
- 6 Medjutim, komandant okupirane Srbije je 23. jula 1941. konstatovao da je "njemačka radio-propaganda pokazala kao potpuno bezuspješna", Zbornik, tom XII, knj.1, dok.87, str.226 ; Ujedno su okupacione vlasti naložile da se organizuje efekat tih aktivnosti i "dobro praćenje raspoloženja stanovništva" (Zbornik, tom XII, knj.1, dok.83, str.216).
- 7 AVII, Fond njemačkih okupatora, k.2, 2/2a.
- 8 Drugi svetski rat 1939-1945, knj.2, str.556, Beograd 1961; Banjica, str.18-22, 45, 46, i 100, Beograd 1967; Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora u Vojvodini, str.3, 30, 41 i 42; Saopštenje br.87, str.787-800. Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952, str.38 i 40, 40-42, Saopštenje br.34, str.403-417; Druga grupa zločina u Banatu - Logori, str.1-6, 12 i 50.
- 9 AVII, fond NDH, k.315, br.reg.1/11 i k.316, br.reg.4/7; 14/7, 8/7, 29/11, 17/7, 10/7, 13/7, 29/10, 22/11, k.314,

br.reg.26/1-123, k.153, br.reg.16/1 i k.217, br.reg.17/4; Otpor u Žicama, knj.1, str.643-657; knj.2, str.517-541, 441-470, 613-639, Saopštenje br.45, str.561, br.53, str.521-522 i 621-622.

10

- 11 Mirko Peršen, Ustaški logori, str.37-48; Zločin protiv Jevreja u Hrvatskoj, str.83-112, 115, 117, 120, 157, Zločini fašističkih okupatora protiv Jevreja u Jugoslaviji, str.68, Drugi svetski rat 1939-1945, str.556, knj.2.
- 12 Saopštenje o zločinima okupatora i njegovih pomagača u Vojvodini 1941-1944, Novi Sad 1946, knj.1, str.40-41, Četrdeset godina, knj.7, str.305.
- 13 Zbornik, tom I, knj.2, dok.br.97, 99, 110, 113, str. Venceslav Glišić, Teror i zločini nacističke njemačke u Srbiji 1941-1944, Beograd 1970, str.46.
- 14 AVII, fond NOP-a, k.1994, br.reg.5-140/9, fond NDH, k.1, br.reg.17/2-1a, k.85, br.reg.25/10, i k.86, br.reg.2/5, Zbornik, tom I, knj.2, dok.br.106, 117, i 120, tom V, knj.1, dok.br.88.
- 15 AVII, fond NDH, k.189, br.reg.41/1, k.204, br.reg.2/11, Zbornik, tom I, knj.2, dok.br.115, tom V, knj.1, dok.br.16 i 142.
- 16 Arhiv CK SK BiH, Sarajevo, tom III, knj.1, str.79; Zbornik, tom IV, knj.1, dok.br.168, tom V, knj.1, dok.br.31, 143, 144 i 162.

- 17 AVII, fond NDH, k.61, br.reg.50/3; k.152, br.reg.14/6; Zbornik, tom I, knj.2, dok.br.123; knj.17, dok.br.3. Opširnije o dejstvima 342 njemačke divizije u Šapcu vidi V. Glišić, Teror i zločini nacističke Njemačke u Srbiji 1941-1944, str.58-60.
- 18 Strijeljanje talaca u Beogradu počelo je 9. oktobra 1941. na prostoru između Jabuke i Pančeva, ali se ne zna do kada je trajalo, mada je komandant Jugoistoka List obavijestio Vrhovnu komandu "da je streljano 2.000 komunista i Jevreja." V. Glišić, navedeno djelo, str.60-61
- 19 Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945, str.132, 133 i 136.
- 20 Zbornik, tom I, knj.1, dok.br. str.486-467 i 502-505, V. Glišić, navedeno djelo, str.61-62.
- 21 Isto.
- 22 V. Glišić, navedeno djelo, str.63-64.
- 23 Isto, str.65-67.
- 24 Isto, str.67.
- 25 Trajče Gruevski, Nova Makedonija od 14. IX 1961, god. Polovinom novembra italijanski okupatori su u Splitu uhapsili još 172 osobe i sproveli ih u Trogir odakle su ih internirali u Italiju. AVII, fond NDH, k.195, f. 1a, dok.br.18 i 23, k.222, br.reg.2/14 i k.235, br.reg.3/55.
- 26 Zbornik.
- 27 AVII, fond NOR-a, k.32, br.reg.56/3-56, Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945, str.201. Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.br.36, str.154.

- 28 Zbornik, tom III, knj.1, dok.br.188.
- 29 Zbornik, tom V, knj.3, dok.br.25, 36, 132, "Glas Slavonije" od 18. januara 1961, str.2, Saopštenje o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941-1944, knj.1, str.153-197, 202 i 217.
- 30 Zbornik, tom I, knj.3, dok.br.26, 122, 123, "Narodna armija" od 3. februara 1961.
- 31 AVII, fond NOR-a, k.32, br.reg.56/3-56; U Šapcu je tom prilikom strijeljana i Olga Blagojević, sekretar OK SKOJ-a i član OK KPJ za Šabac, "Komunist" od 8. III 1962. godine.
- 32 Zbornik, tom I, knj.6, dok.br.28 i 78, tom VI, knj.2, dok.br.156.
- 33 Zbornik, tom I, knj.17, dok.br.16, 18, Ž. Anacković, Vojvodina u blrbi 1941-1945, str.70.
- 34 Zbornik, tom I, knj.17, dok.br.47, 57, 59, Saopštenje o zločinima okupatora i njihovih pomagača, knj.1, str.182, Ž. Atanacković, navedeno djelo, str.97, D. Gizdić, Dalmacija 1942, str.402.
- 35 Zbornik, tom I, knj.5, dok.br.27, 165 i 166.
- 36 AVII, fond NOP-a, k.1, br.reg.34/1; Zbornik, tom I, knj.5, dok.br.171 i 172.
- 37 Narodni heroji Jugoslavije, knj.2, str. Hronologija oslobodilačke borbe 1941-1945
- 38 Narodna borba, br.2 od 8. marta 1944, B. Živanović i drugi, navedeno djelo, str.340-342.

- 39 Zbornik, tom V, knj.25, dok.br.127, tom VII, knj.3, dok.br.43.
- 40 "Naprijed" organ KPJ Hrvatske br.41 od 6. februara i br.94 od 27. februara 1945. godine.
- 41 Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.125, str.881.
- 42 Isto, str.882 i str.884.
- 43 Izvještaj italijanske kraljevske kvesture u Ljubljani odeljku vojnog ratnog suda 2. armije u Ljubljani od 27. decembra 1941. o reorganizaciji i djelovanju osvobodilne fronte, Zbornik, tom VI, knj.1, dok.br.219.
- 44 Izvještaj Ajznac-grupe policije bezbednosti i službe bezbednosti u Beogradu od 13. decembra 1941. Glavnoj upravi bezbednosti Rajha o rezultatima dejstava izvedenih u novembru i o planovima za dalje suzbijanje NOP-a u Jugoslaviji. - AVII, fond nemački, k.32, br.reg.56/1; Zbornik, tom XII, knj.1, dok.br..278.
- 45 Uputstvo Milana Nedića od 22. novembra 1941. komandantu žandarmerije o bezbednosti željezničkog, drumskog, vodenog, telefonsko-telegrafskog od diverzija i sabotaža partizana i pripadnika NOP-a. AVII, fond NOP, k.1, br.reg. 20/2-3.
- 46 Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.br.125.
- 47 AVII, fond njemački, k.2, br.reg.2/2a.
- 48 Zbornik, tom XIII, knj.3, dok.13, str.46.
- 49 Isto, knj.2, dok.26, str.110.

- 50 Isto, knj.1, dok.190, str.667.
- 51 Isto, tom XII, knj.1, dok.83, str.215.
- 52 Isto, dok.124, str.332.
- 53 Isto, dok.148, str.387.
- 54 Isto, tom XIII, knj.3, dok.13, str.48.
- 55 Isto, dok.42, str.145.
- 56 Isto, dok.71, str.253.
- 57 Isto, dok.32, str.110.
- 58 Isto, dok.65, str.228.
- 59 AVII, fond NDH, Mikroteka, UDBA Zagreb, Film 42, snimci 278 i 279.
- 60 Isto, snimci 158-167.
- 61 Isto, snimci 175-187.
- 62 Isto, snimci 188-204.
- 63 Zbornik, tom XIII, knj.3, dok.13, str.49.
- 64 Isto, tom XII, knj.4, Prilog 1, str.960.
- 65 Zbornik, tom XIII, knj.2, dok.125, str.866.
- 66 Zbornik, tom XII, knj.1, dok.148, str.387.
- 67 Isto, dok.124, str.283 i 331.

- 68 Isto, dok.110, str.290.
- 69 Isto, dok.108, str.282-284.
- 70 Izvještaj Benclera MIP-u 23. jula 1941, Zbornik, tom XII, knj.1, dok.88, str.230.
- 71 Isto, dok.121, str.326.
- 72 Isto, dok.92, str.240.
- 73 Isto.
- 74 Isto, dok.95, str.246.
- 75 Isto, dok.105, str.275.
- 76 Isto, dok.132, str.352.
- 77 Takav je bio primjer njemačkog vojnika Šulca koji je jula 1941, kod Smederevske Palanke odbio da učestvuje u strijeljanju grupe seljaka, pa je s njima pogubljen.
- 78 Grof Čamo, Dnevnik, str.331.
- 79 Zbornik, tom III, knj.1, dok. br.33, str.87-90.
- 80 Isto.
- 81 Dr Ivo Juvančić, Ogradjivanje Ljubljane žicom, Ljubljana u borbi 1941-1945, zbornik sećanja, str.332-334.
- 82 "Ophodnje imadu svako sumnjivo sastajanje, kretanje kao i napadaj dojaviti svojim stražarnicama, a Zapovjednici stražarnica, odnosno njihovi zamjenici Zapovjedništvu redarstvene straže kako bi se na vrijeme na takovo mjesto mogla poslati pomoć." AVII, fond NDH,k.160, br.reg.21/7-3.

- 83 Vera Aceva, Partiskata organizacija vo podgotovkite i organiziranjeto na vooruženoto vostanie vo Prilep 1941. godina, Prilep i Prilepsko vo NOB 1941. godina (Materijali od naučen sobir održan na 11,12 i 13 dekemvri 1974.godina, str.50.
- 84 AVII, fond NOP-a, k.118, br. reg. 32/6-3, Zbornik, tom II, knj. 1, str.29.
- 85 Ivan Šibl, Zagreb 1941. godine, Ilegalne akcije po gradovima, str. 70.
- 86 Kemal Sejfula, Muslimanska partijska ćelija u Skoplju 1941. Ustanak naroda Jugoslavije, zbornik, knj. druga, str.171.
- 87 Dr Venceslav Glišić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944, str. 63-64.
- 88 Isto, str. 65-67; Nemanja Marković i Rade Mitrović, Kragujevac u 1941. godini, Ustanak naroda Jugoslavije, knj. druga, str. 137.
- 89 V. Glišić, navedeno djelo, str. 71.
- 90 Isto, Voja Leković, Do odlaska iz Beograda, Ustanak naroda Jugoslavije, knj. druga, str. 29-30. Jovan Marjanović, Beograd, str.185.
- 91 Mila Čobanski, Zvonimir Golubović, Živan Kumanov, Novi Sad u ratu i revoluciji 1941-1945, knjiga I, str. 679, 688-700. Pokolj Srba i Jevreja okupacione vlasti su izvele u Lajoša Košuta, u kasarni 16. bateljona pograničnih lovaca (sada ulica Ivana Milutinovića), u Bardošijevoj ulici (sada Dunavska, na pravoslavnom Uspenskom groblju, na novosadskoj dunavskoj plaži "Štrand", na fudbalskom igralištu, u Piroškoj ulici kao i na drugim, različitim mjestima i ulicama grada.
- 92 Isto.

- 93 D. Dejanović, D. Živković, M. Milovanović i Dj. Stamenković,
Niš u vihoru rata, str. 269-274.
- 94 M. Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, str. 252-253.
- 95 AVII, k. 162, br. reg. 34/7.
- 96 Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 125, str. 880-885.
- 97 "Glas Crnogorca", br. 30 od 24.VI do 7. VII 1942. godine.
- 98 Narcisa Lengel Krizman, Zagreb u NOB-u, str. 88-89.
- 99 Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. str.
- 100 Isto.
- 101 Isto, dok. br. 110, str. 290
- 102 Isto, str. 291.
- 103 Isto, dok. br. 99, str. 259.
- 104 Isto, dok. br. 106, str. 274.
- 105 Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 125, str. 884.
- 106 Isto, tom XII, knj. 2, dok. br. 107, str. 155.
- 107 Isto, tom XII, knj. 2, dok. br. 155, str. 756.
- 108 Isto, dok. br. 194, str. 929.
- 109 Isto, tom XIII, knj. 2, dok. br. 152, str. 415.
- 110 Isto, tom XII, knj. 2, dok. br. 189, str. 911.
- 111 Isto, tom XIII, knj. 2, dok. br. 157, str. 433.
- 112 Isto, dok. br. 164, str. 450-455.
- 113 Isto, dok. br. 173, str. 620

- 114 Isto, dok. br. 181, str. 645, Njemački general-pukovnik
Ler 7. decembra 1942. zahtijeva od svojih potčinjenih, ne
samo "prilagoditi se borbenim metodama naših neprijatelja",
već "i prevazići ih". Zbornik, tom XII, knj. 2, dok. br.194
str. 929.
- 115 Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 190, str. 668.
- 116 Isto, tom XII, knj. 2, dok. br. 160, str. 785.
- 117 Isto, dok. br. 206, str. 969.

P R I L O Z I

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

Arhivska gradja:

1. Arhiv Vojnoistorijskog instituta

- Fond narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945.
- Stenografske bilješke i izjave učesnika NOR-a
- Fond njemačke gradje
- Fond italijanske gradje
- Fond vlade Milana Nedića
- Fond četničkog pokreta DM
- Fond tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH)
- Mikroteka: njemačka i italijanska dokumenta iz Vašingtona, Koblenca, Bona, Londona (NAV-NT-; NAV-I-T; HL-T)

2. Arhiv Srbije

- Fondovi okružnih komiteta KP(Beograd, Kragujevac, Kruševac, Leskovac, Vranje, Mladenovac, Zaječar)

3. Štampana gradja

- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije; tom I, knj.1-21; tom II, knj.1-12; tom III, knj.1-10; tom IV, knj.1-38; tom V, knj.1-32; tom VI, knj.1-19; tom VII, knj.1-4; tom IX, knj.1-9; tom XI, knj.1-4; tom XII, knj.1-4; tom XIII, knj.1-3; tom XIV, knj.1-3
- Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom I, knj.1 i 2, Beograd 1949.
- Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom VII, Makedonija u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945, Beograd 1951.

- Zbornik gradje za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, knj.1 i 2.
- Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom I, knj.1-2, Sarajevo 1950.
- Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora, Šibenik 1945.
- Dokumenti o varnostno obavešćevalni službi OF, Narodni zaštiti in pravodudju 1941-1945, Ljubljana 1976.
- Izvori za osloboditelna vojna i revolucija vo Makedonija 1941-1945, tom I, knj.1-4, Skopje 1968-
- Gradja za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slove-niji knj.1-8, Slavonski Brod 1962-1973.
- Zbornik dokumenata i podataka o PTT službi u NOB na područ-ju SR Hrvatske, knj.1, Zagreb 1979.
- Saopštenje o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941-1944, knj.1 i 2, Novi Sad 1946.

B. LITERATURA

a) Knjige

Apostolski Mihailo, Završne operacije za oslobodjenje Makedonije, Beograd 1953.

Atanacković Žarko, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Beograd 1962.

Atanacković Žarko, Vojvodina u borbi 1941-1945, Novi Sad 1959.

Atanacković Žarko, Sistem veza NOR-a u Vojvodini 1941-1945, Novi Sad 1980.

Andjelić Ljubo, Grad na Tari - Kolašin, Titograd 1960.

Arsenović Tomislav, Komunisti Podrinja u revoluciji, Šabac 1969.

Avramović Miodrag, Titovo Užice 1941-1961, Beograd 1961.

Banjica, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1967.

Bekić Milan..... Okrug Karlovac 1941, Zagreb 1965.

Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, Beograd 1971.

Biljanovski Zlate, Kruševski NOP odred, Beograd 1971.

Bojić Milosav, Posavski partizani, Beograd 1954.

Bokan Branko, Opština Sanski Most I do jula 1941, Sanski Most 1974.

Bokan Branko, Srez Sanski Most u NOB (II, III), Sanski Most, 1973.

Borbeni put SKOJ-a (fragmenti iz borbe mladih), Zagreb 1953.

Bosiljčić Slobodan, Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi - Istočna Srbija, Beograd 1963.

Broz Josip Tito, Vojna dela, knj.1-4.

Broz Josip Tito, Sabrana djela, knj.7, 8, 9, Beograd 1979.

Beljanski Milenko, Hronika o narodnooslobodilačkom ratu u Somboru i okolini, Sombor 1969.

Cenčić Većeslav, Enigma Kopinič,

Četrdeset godina, zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj.5, 6, 7, Beograd 1961.

Borković dr Milan, Skoj i omladinski pokret u Srbiji 1941-1945, Beograd 1970.

Borković dr, Milan, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941-1945, knj.2, Beograd 1974.

Brković Savo, Zapisano u ratu, Titograd 1963.

Bulat Rade, Žumberak i Pokupje u narodnooslobodilačkoj borbi Zagreb 1951.

Butorović Radule, Sušak i Rijeka u NOB, Rijeka 1975.

Ciano Geleazzo - grof, Dnevnik, Zagreb 1948.

Cicmil Obrad, Durmitorski NOP odred i njegovo područje 1941-1945, Beograd 1966.

Cvetković Vita, Front bez pozadine, Beograd 1961.

Cvetković Vita, Izveštaj piše ko preživi, Hronika o Drugom šumadijskom odredu, knj.1 i 2, Beograd 1962.

Čačak 1941-1944, Čačak 1964.

Čačanski kraj u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1944, Čačak 1968.

Četrdeset prva - Ustanak naroda Jugoslavije, Beograd 1960.

Čobanski Mila, Golubović Zvonimir, Kumanov Živan, Novi Sad u ratu i revoluciji 1941-1945, knj.1, Novi Sad 1976.

Čolaković Drago, Jasenovac (21. VIII 1941-31. III 1942), Sarajevo 1948.

Čolaković Drago, Logori ljudskog uništenja, Beograd 1952.

Čolaković Rodoljub, Kazivanja o jednom pokoljenju, knj.1-3, Sarajevo 1980,

Čulinović dr. Berdo, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970.

Čuković Mirko, Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi - Sandžak Beograd 1964.

Dedijer Vladimir, Dnevnik.

Dedijer Vladimir, Partizanske štamparije, Beograd 1945.

Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokupja, Karlovac 1969.

Dragoljub Dejanović, Dragoslav Živković, Miroslav Milovanović, Djordje Stamenković, Niš u vihoru oslobodilačkog rata 1941-1945, Novi Sad 1968.

Dragić dr Djordje, Sanitetska služba u partizanskim uslovima ratovanja, Beograd 1965.

Fašističko domobranski teror nad Slovenci, Komisija za utvrditev zločinov okupatorjev in njihovih hlapcev pri predsedništvu SNOS, Ljubljana 1944.

Ferenc Tone, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941-1945, Ljubljana 1979.

Filipović Stanoje, Logori u Šapcu, Novi Sad 1967.

Gizdić Drago, Dalmacija 1941 - Prilozi za historiju narodnooslobodilačke borbe, drugo izdanje, Zagreb 1959.

Gizdić Drago, Dalmacija 1942, Zagreb 1959.

Gizdić Drago, Dalmacija 1943, Prilozi za historiju narodnooslobodilačke borbe, Zagreb 1962.

Gizdić Drago, Dalmacija 1944-1945, Prilozi za historiju narodnooslobodilačke borbe, Zagreb 1964.

Glišić dr Venceslav, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944., Beograd 1970.

Glišić dr Venceslav, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941-1945, knj.1 (1941-1942), Beograd 1975.

Grad Borbe i slobode - Beograd 1941-1944, Beograd 1964.

Hercegovina u NOB, Beograd 1961.

Hiljadu devetsto četrdeset i prva, Zagreb 1961.

1941-1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe knj.1-25, Beograd 1975.

1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Naučni skup u Drvaru 1971, Sarajevo 1973.

Hronologija na narodnoosloboditelnu borbu na Makedonija 1941-1945, Skopje 1970.

Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, Beograd 1960.

Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1964.

Hrvatsko Zagorje u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1959.

Huljić Veseljko, Vis 1941-1945, Split 1979.

Ilegalne grafične tehnike od leta 1941. do leta 1945. u Ljubljani in okolici, Ljubljana.....

Inadeski Mitre, Ilegalnite tehniki vo Makedonija vo narodnoosloboditelnata vojna, Skopje 1961.

Intedanska služba u NOR-u, Beograd 1973.

Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945, zbornik sjećanja, knj.1 i 2, Beograd 1971.

Istra i Slovensko primorje, Beograd 1952.

Ivanc Emil, Nepokorena mladost (SKOJ u prvim danima ustan-ka), Zagreb 1961.

Ivanovski dr Vlado, Osloboditelnata vojna vo zapadna Makedonija 1941-1944, Skopje 1973.

Jankez Grga, Zapisi ilegalaca, Beograd 1960.

Jelić dr Ivan, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941-1945, Zagreb 1978.

Jovanović Batrić, Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji I, Beograd 1960.

Kadović Pavle, Nepokorni grad - izvodi iz autorovog dnevnika o ilegalnom partijskom radu u okupiranoj Podgorici u vrijeme NOB-e, Beograd 1974.

Krkeljić Branko, Zapisi o Crvenom gradu, Beograd, 1976.

Karlovac 1579-1979, Karlovac 1979.

Kovačević Branko, Omladina Jugoslavije u 1941. godini, Beograd 1973.

Krstić Miloš, Nepokorena mladost (Koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci 1942-1944), Beograd 1981.

Kržavac Savo, Ilegalci u akciji, Beograd 1961.

Kvesić Sibe, Dalmacija u NOB (drugo dopunjeno i preradjeno izdanje), Split 1979.

Lakić Zoran, Pajović Radoje, Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941-1945, - Hronologija događaja - Cetinje 1963.

Lekić Radovan, Andrijevački srez 1941-1944 (Prilog istoriji NOB Crne Gore, Cetinje 1961.

Lengel Krizman Narcisa, Zagreb u NOB-u, Zagreb 1980.

Leontić Borò, Split 1941, Beograd 1960.

Lika u NOB 1941, zbornik sjećanja, knj.1, Beograd 1963.

Lika u NOB-u, zbornik sjećanja, Beograd 1971.

Ljubljana v ilegali, Ljubljana 1960.

Ljubljana u borbi 1941-1945, zbornik sećanja, Beograd 1978.

Ljubičić Nikola, Užice 1941 (Ustanak u užičkom kraju), Beograd 1961.

Marjanović Jovan, Beograd, Beograd 1964.

Marjanović Jovan, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1962.

Mikuž Metod, Pregled razvoja NOB u Sloveniji I, Beograd 1956.

Milošević Slobodan, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1981.

Mimica Miloš, Ilegalnim putevima i vezama, Beograd 1961.

Mitrovski Boro, dr Glišić Venceslav, Ristovski Tomo, Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd 1971.

Momčilović Djordje, Banat u narodnooslobodilačkom ratu, Beograd 1977.

NOR i Revolucija u Srbiji 1941-1945, Naučni skup posvećen 30-godišnjici ustanka održan 25-26. septembra 1971, Beograd 1972.

Narodnooslobodilački pokret Beograda 1941-1944. u sećanjima učesnika, Beograd 1974.

Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936-1945, naučni skup održan 25-26. septembra 1969. u Bihaću, Banjaluka, 1972.

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj.I, 1963. i knj.II, 1965 - Beograd.

Otpor u žicama, sećanje zatočenika, knj.1 i 2, Beograd 1969.

Perović dr Milivoje, Južna Srbija, Beograd 1961.

Perović Milivoje, Leskovac u ratu i revoluciji, Beograd 1968.

Peršen Marko, Ustaški logori, Zagreb 1966.

Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije - stenografske beleške, Zagreb 1949.

Petrović Krsto, Partizanski kuriri, Beograd 1961.

Pleho I. Josip, Pelješac u narodnooslobodilačkoj borbi, Split 1972.

Pokreti otpora u Evropi 1939-1945, Beograd 1968.

Prilep i Prilepsko vo NOV 1941. godina (Materijali od Naučnog sobia održan 1974. godine, Skopje 1976.

Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1941-1945, knj.1, 2, 3, Beograd 1961.

Revolucionarni pokret u opštini Titograd 1919-1945, Titograd 1977.

Savić Sreta, Srem u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd 1963.

Skopje vo NOB 1942, materijali od naučnog sobia, Skopje 1975.

Spasovski Aleksandar, Skopski narodnooslobodilački partizanski odred 1941-1945, Beograd 1971.

Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Split 1981.

Srednja Bosna u NOB-u, knj.1 - zbornik sjećanja, Beograd 1976.

Srednja Bosna u NOB-u, knj.2 - zbornik sjećanja, Beograd

Srednja Bosna u NOB-u, knj.3 - zbornik sjećanja, Beograd

Strugar Vlado, Jugoslavija 1941-1945, drugo izdanje, Beograd 1970.

Strumica i Strumičko vo Narodnoosloboditelna vojna od 1941 do septembra 1943 godina, materijal od naučniet sobir održan 1976, Strumica 1980.

Šibl Ivan, Iz ilegalnog Zagreba 1941 (II izdanje), Zagreb 1957.

Škerl dr Franc, Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji, Beograd 1954.

Štampa u borbi 1941-1945, (izbor članaka i fragmenata), Novi Sad 1961.

Terzioski dr Rastislav, Denacionalizatorskata dejnost na bugarskite kulturno-prosvetni institucii vo Makedonija, Skopje 1974.

Todorović Vojo, Podgorički srez u trinaestojulskom ustanku, Beograd 1954.

Trajković Aleksandar, Tako su ih učili, Vranjski okrug u NOB 1941-1945, Beograd 1979.

Ustanak naroda Jugoslavije, zbornik sećanja, knj.1, Beograd 1962.

Ustanak naroda Jugoslavije, zbornik sećanja, knj.2 i 3, Beograd 1963.

Ustanak naroda Jugoslavije, zbornik sećanja, knj.4-6, Beograd 1964.

Vasić Djordje, Hronika o oslobodilačkom ratu u Južnoj Bačkoj, Novi Sad 1969.

Veles vo NOB.

Vasiljević dr Jovan, Mornarica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Beograd 1972.

Veze u NOB, ratna sećanja, knj.1-5, Beograd 19ul.

Vitorović Aleksandar, Centralna Srbija, Beograd 1967.

Vojvodina 1941, radovi sa naučnog skupa u Subotici, Novi Sad 1967.

Vujović Dimo, Godine ratne, Beograd 1968.

Zločini u loguru Jasenovac, Zagreb 1946.

Zorić Milan, Drvar u ustanku četrdeset prve, Beograd 1963.

Živanović Boško i dr....., Pomoravlje u NOB-u 1941-1945, Svetozarevo 1961.

Živković dr Dušan, Boka Kotorska i Paštrovići u narodno-oslobodilačkoj borbi, Beograd 1964.

Žene Bosne i Hercegovine.

Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, knj.112, Zagreb 1975.

Žene Crne Gore.

Ženite na Makedonija vo NOB (provjeri)

b) Članci i rasprave

Atanacković Žarko, Partijska organizacija Zemuna u realizaciji politike i strategije KPJ u NOR i revoluciji 1941-1945,

Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, Beograd 1971.

Babović Spasenija, Iz prvih dana narodnooslobodilačke borbe u Beogradu, Godišnjak grada Beograda, knj.VIII od 1961.

Borković dr Milan, KPJ u Srbiji kao organizator narodnooslobodilačke borbe (januar - decembar 1943), Tokovi revolucije, Zbornik istorijskih radova, 1972, sv. VIII.

Bulatović Dragomir, Rad partijske tehnike u Nišu (jun 1941 - maj 1942. godine, Vojnoistorijski glasnik, br.3/1966.

Brčić mr Rafael, Karakteristike narodnooslobodilačkog pokreta u livanjskom kraju i veze s Dalmacijom 1941-1943, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974.

Gerić dr Radomir, Rad u ilegalnoj štampariji 1941. u Beogradu, Godišnjak grada Beograda, knj.VIII, 1961.

Grebović Pavle, Rad Partije na pripremi ustanka u Hrvatskoj, Vojno delo, br.10-11/1959.

Ivanovski Vlado, Partiskata organizacija na teritorijata na Makedonija pod italijanska okupacija april - novembri 1941, Glasnik na Institut na nacionalna istorija, Skoplje br.2-3/1966.

Inadeski Mitre, Ilegalnata partiska tehnika vo Prilep, Isto, br.2/1959.

Jovanović Marija, Prilog kon aktivista na antifašiskiot front na ženite vo narodnoosloboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija, Isto, br.3/1969.

Janković Boris, Slušalica je dignuta tačno u 12.30, Vjesnik u srijedu od 11. V 1955.

Jovanović Marija, Učestvoto na ženi i mladinki vo rabota-
ta na komunističkata partija vo tekot na NOV i Revolucija vo
Makedonija, Isto, br.2/1971.

Jovanović Momir, Zbirka plakata u Sarajevskom arhivu,
Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine,
knj.XX-XXI, Sarajevo 1980/1981.

Kocić Ž. Kostadin, Diverzantske akcije na željeznici, Le-
skovački zbornik, VI/1966.

KPJ i NOP 1941 (područje Slavenskog Broda), Prilog gradji
historiji NOP-a u Slavoniji, Slavonski Brod 1965.

Krizman Lengel Narcisa, Zagreb je ustao prvih dana, Omladi-
na Jugoslavije u NOB, Zagreb 1967.

Krizman Lengel Narcisa, Pregled djelovanja SKOJ-a u Zagrebu
1941-1945, Iz starog i novog Zagreba, knj.IV, Zagreb 1968.

Krizman Lengel Narcisa, Naša historiografija i povijesna
publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkom ratu, Časopis za
suvremenu povijest br.1, Zagreb 1970.

Lukač dr Dušan, Banjaluka u pripremama ustanka u Bosanskoj
krajini 1941, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i
Hercegovine knj. X-XI, Sarajevo 1970/1971.

Lekić Bogdan, Beogradska partijska i skojevska organizacija
1941. na izvršavanju nekih vojnih zadataka, Godišnjak grada Beo-
grada, knj.XVIII, 1971.

Lacković Mirko, Sjećanja na rad KPJ i SKOJ-a za vrijeme NOB,
Zbornik dokumenata i sjećanja iz historije SKJ Vinkovačkog kota-
ra, Vinkovci, 1960.

Marković Dragan, Beogradski pucnji, Ilegalne akcije po gradovima, Beograd 1963.

Matić Blagoje, Sneg je bio crven, Crvena zvezda od 7. II 1956.

Mezga Ernest, Oblici rada partijskih organizacija u narodnooslobodilačkom ratu, Narodna armija, XX/1964, br.1275 i 1276.

Nikolić Stojan, Narodnooslobodilačka borba u leskovačkom kraju u 1941. godini, Leskovački zbornik I/1961.

Pedišić Ivo, Humanitarni ilegalni rad Sisačke bolnice 1941-1945, Putovi revolucije, V, 1967.

Popović Vojin, Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji 1941-1944,

Wojnoistorijski glasnik, br.4/1952.

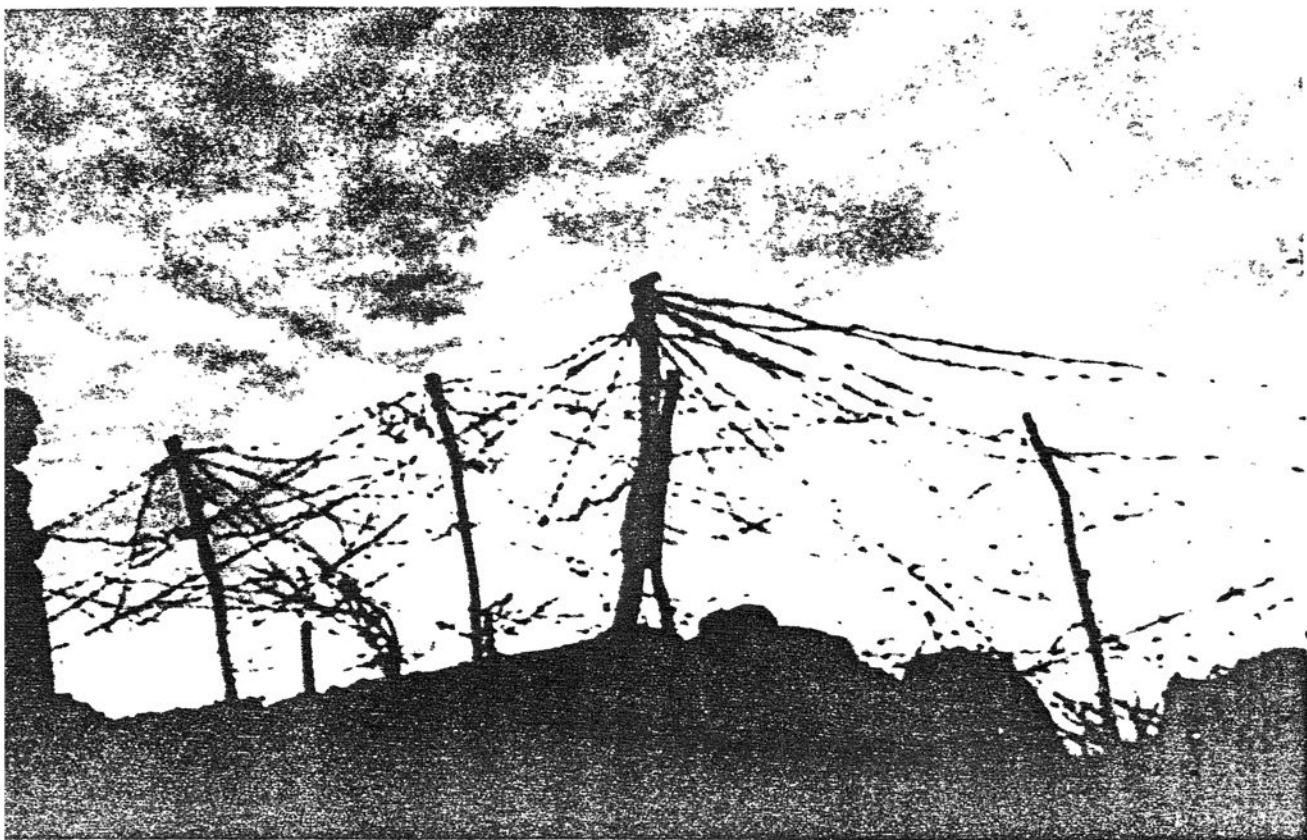
Rajčević Milica, Akcije beogradskih ilegalaca u periodu 1941-1942, Glasnik istorijskog arhiva Beograda, III, 1962.

Sarajlić Abdulah, Nekoliko akcija tuzlanskih skojevaca 1941. godine, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj.X-XI, Sarajevo 1970/1971.

Terzioski Rastislav, Neki aspekti od otporot na Makedon-skiot narod protiv denacionalizatorskata politika na bugarskiot okupator vo okupirana Makedonija 1941-1945, Glasnik na Institut na nacionalna istorija, Skopje, br.2/1976.

Vangeli Vesković Vera, Ženite vo narodnoosloboditelnata borba vo Makedonija, Isto, br.3/1967.

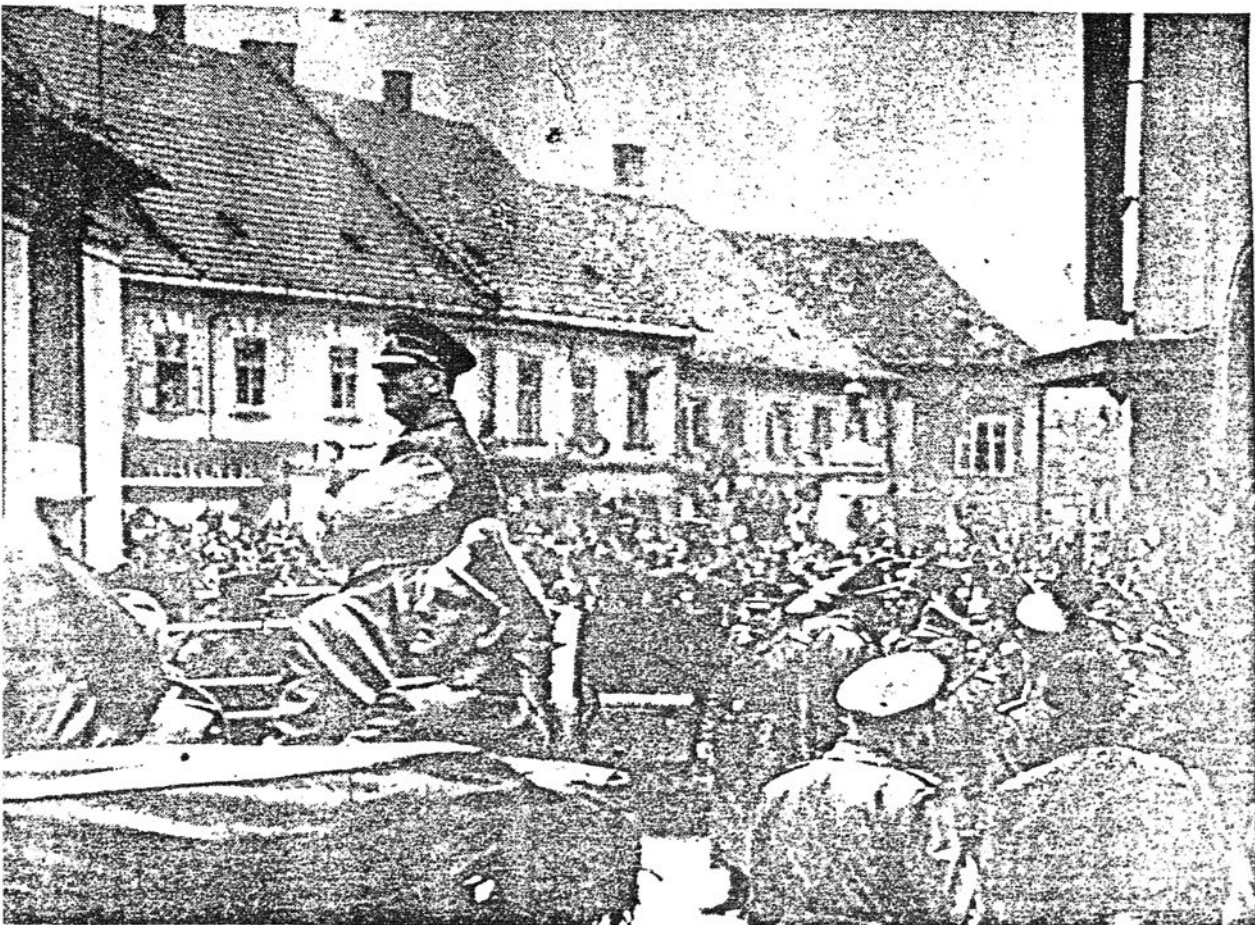
Vujošević Jovan, Značaj i posljedice antiokupatorskog raspoložanja i otpora u Beogradu od 12. aprila do 4. juna 1941, Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, Beograd 1971.

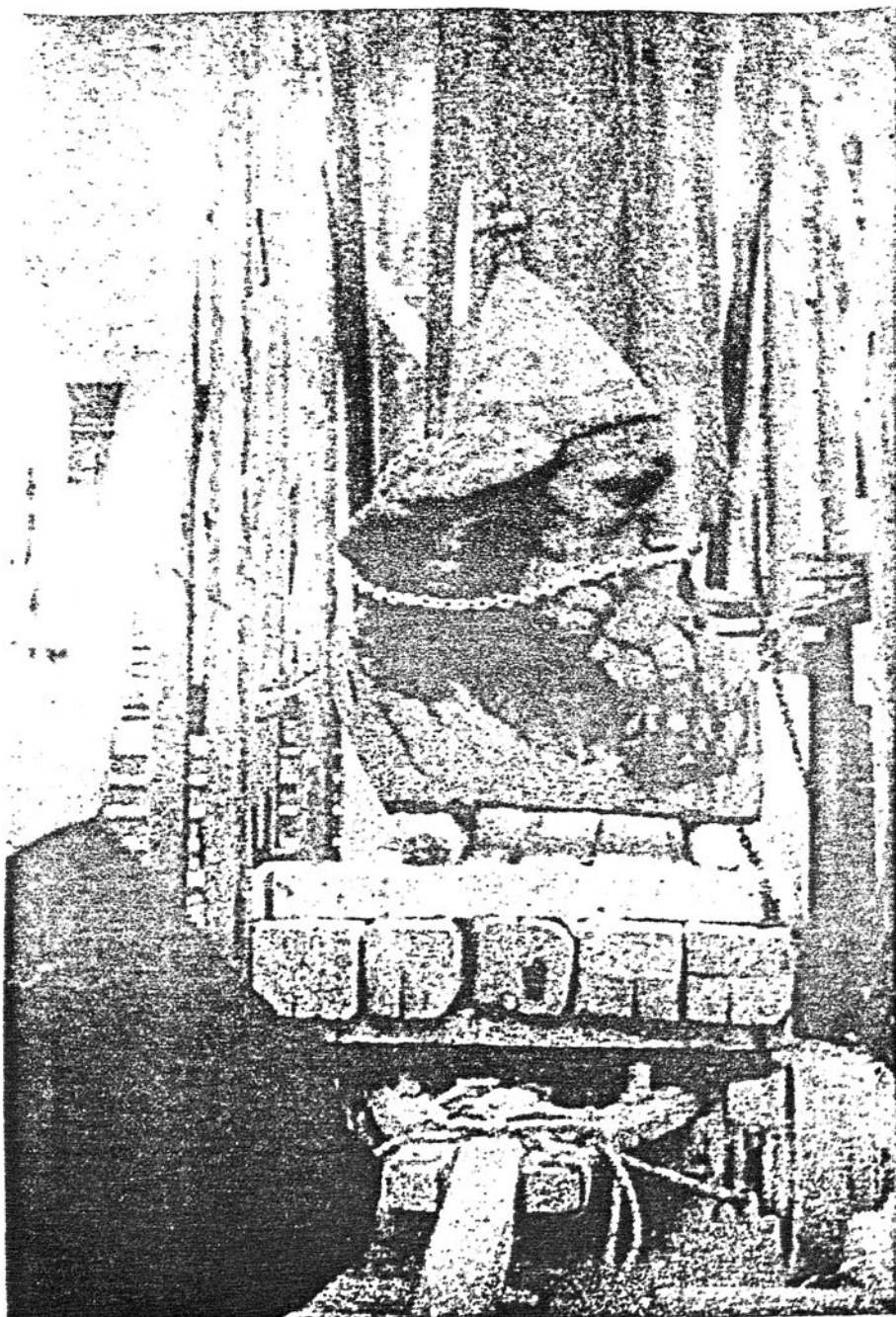
Gradovi, mjesta koncentracije okupacionih trupa utvrđuju se
žičanim pregradama i bunkerima

Sistem žičanih prepreka, bunkera i osmatračnica oko
okupirane Ljubljane

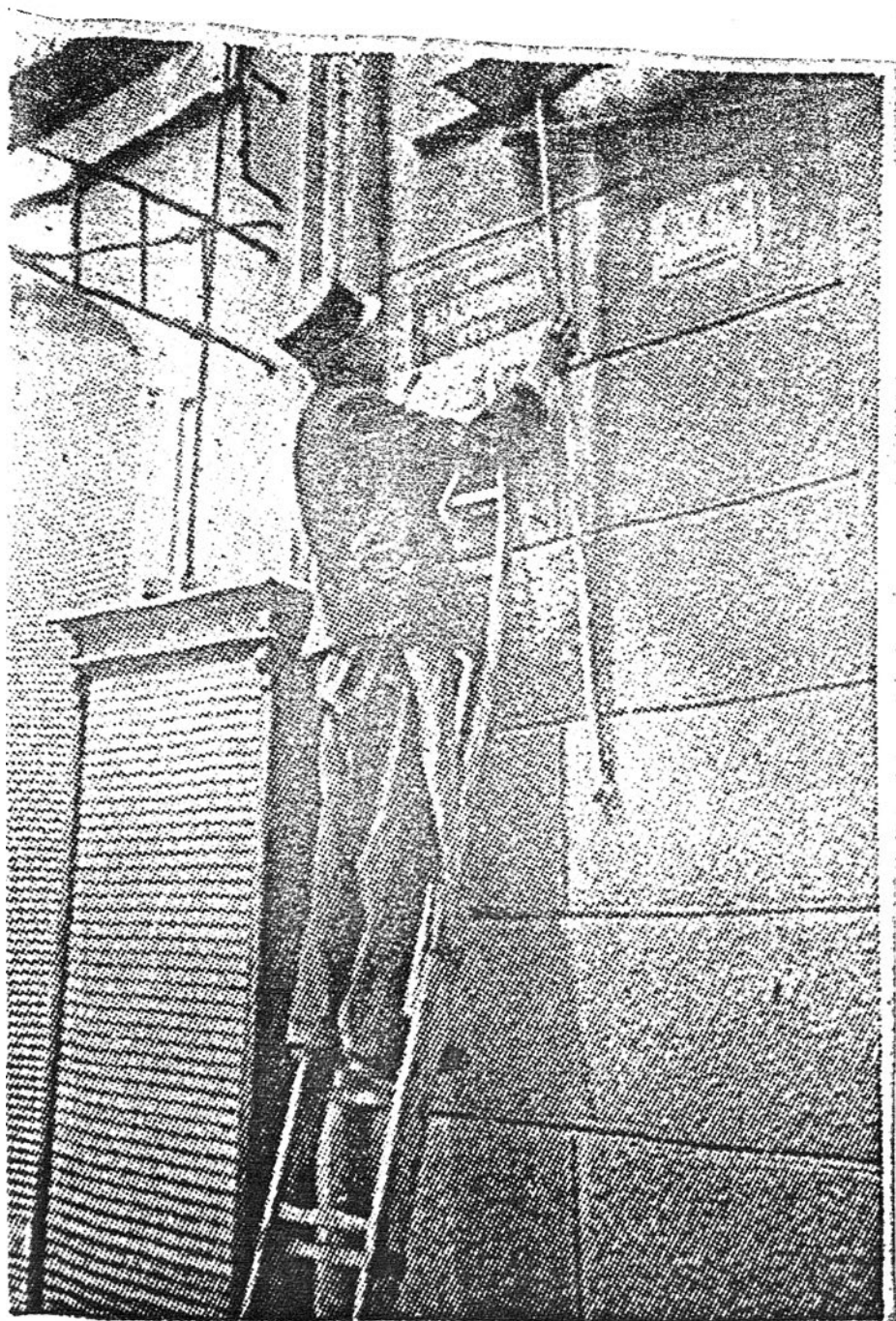
Hitler u Mariboru krajem aprila 1941. Uprkos paroli "Učinite mi ovu zemlju ponovo Njemačkom", aktivisti NOP-a su izvodili brojne oružane i neoružane akcije u ovom gradu.

Uklanjanjem kulturno-istorijskih spomenika okupacione vlasti su nastojale da povrijede nacionalni ponos stanovništva i da olakšaju sprovođenje svoje politike denacionalizacije u anektiranim i okupiranim oblastima Jugoslavije. Na slici: Demontiranje spomenika Grgura Ninskog u Splitu u jesen 1941.

Skidanje spomen-ploče Gavrila Principa u Sarajevu
početkom maja 1941

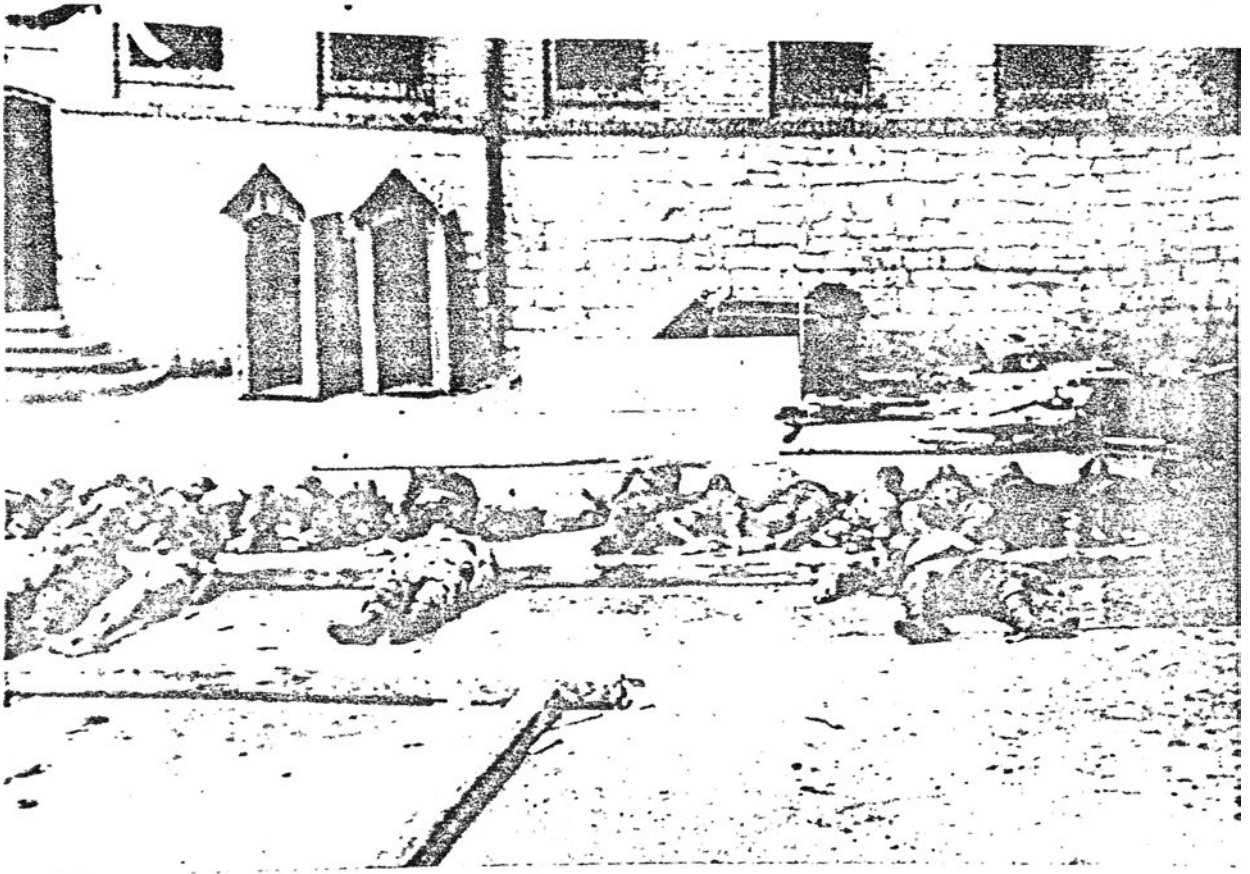

Skidanje tabli sa imenima ulica na slovenačkom
jeziku i njihovo zamenjivanje sa tablama na nje-
mačkom jeziku

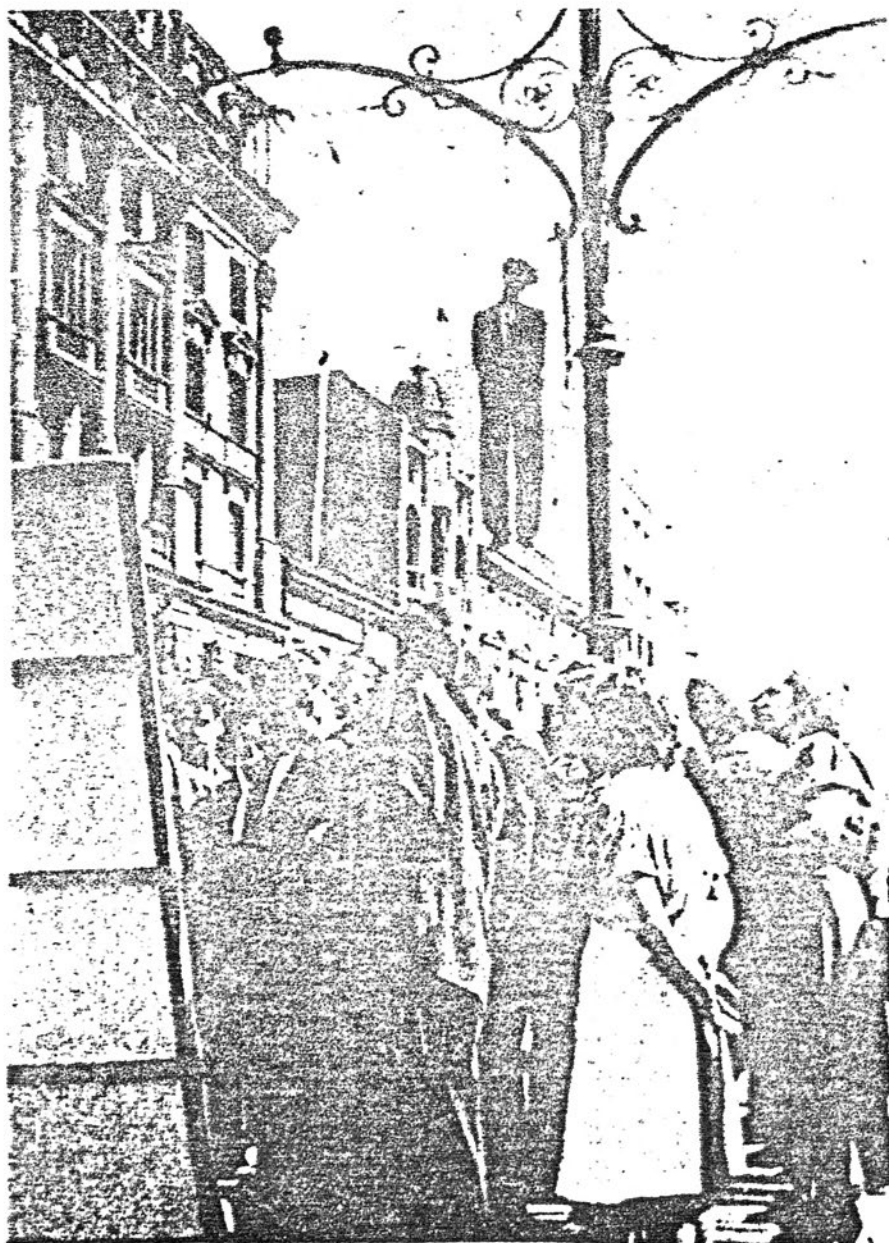

Okupacione vlasti su žestokim represalijama nastojale da uguše otpor pripadnika NOP-a.

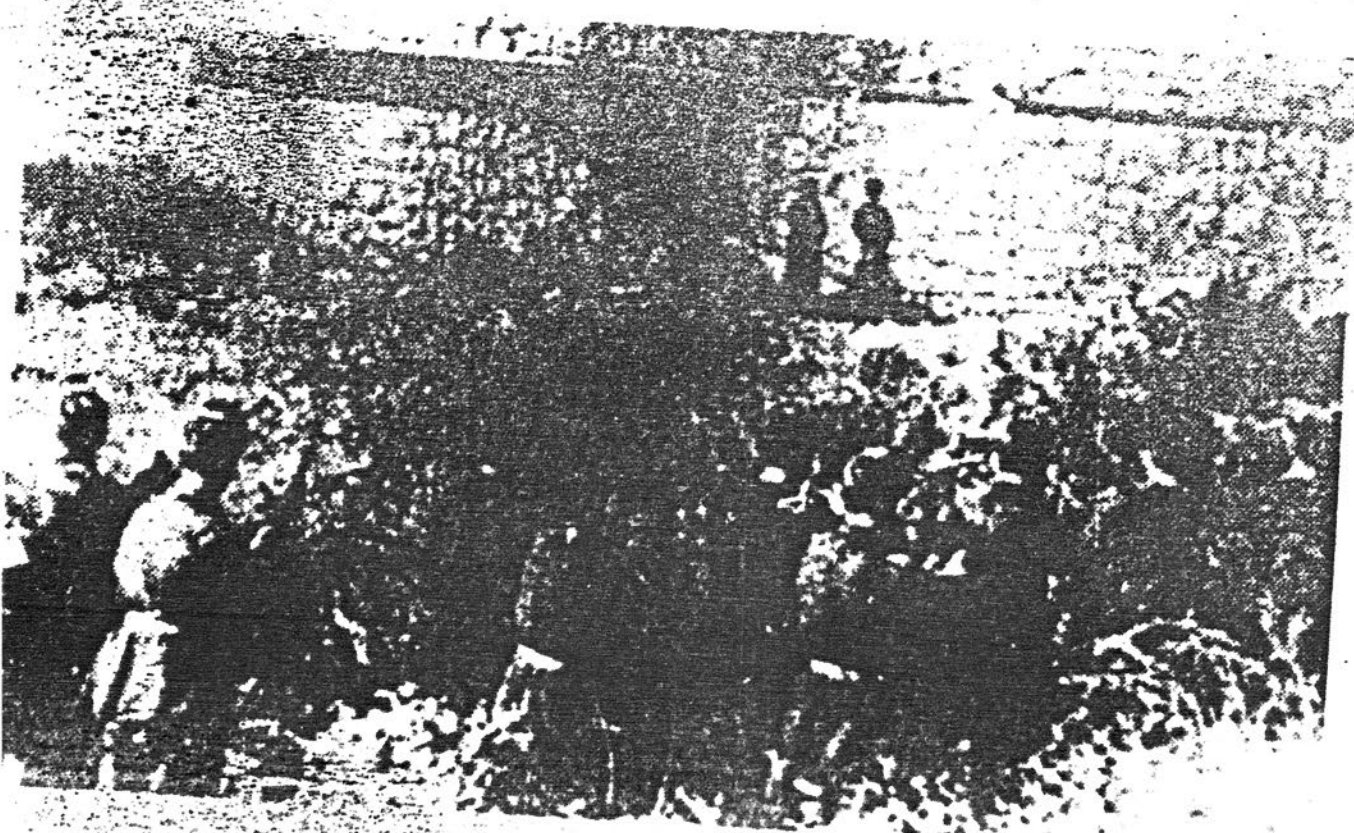
Na slikama: gore - Zločini bugarske policije u Prilepu
dolje- Zločini mađjarskih fašista u Novom Sadu
1941.godine

Ustaški zločini u logoru Lepoglava

Javno vješanje rodoljuba na Terazijama u Beogradu.

gore Strijeljanje rodoljuba u Požarevcu 1941

Na gubilištu, pred uperenim puščanim i mitraljeskim cijevima, veoma često čuli su se poklici slobodi, domovini, Komunističkoj partiji.

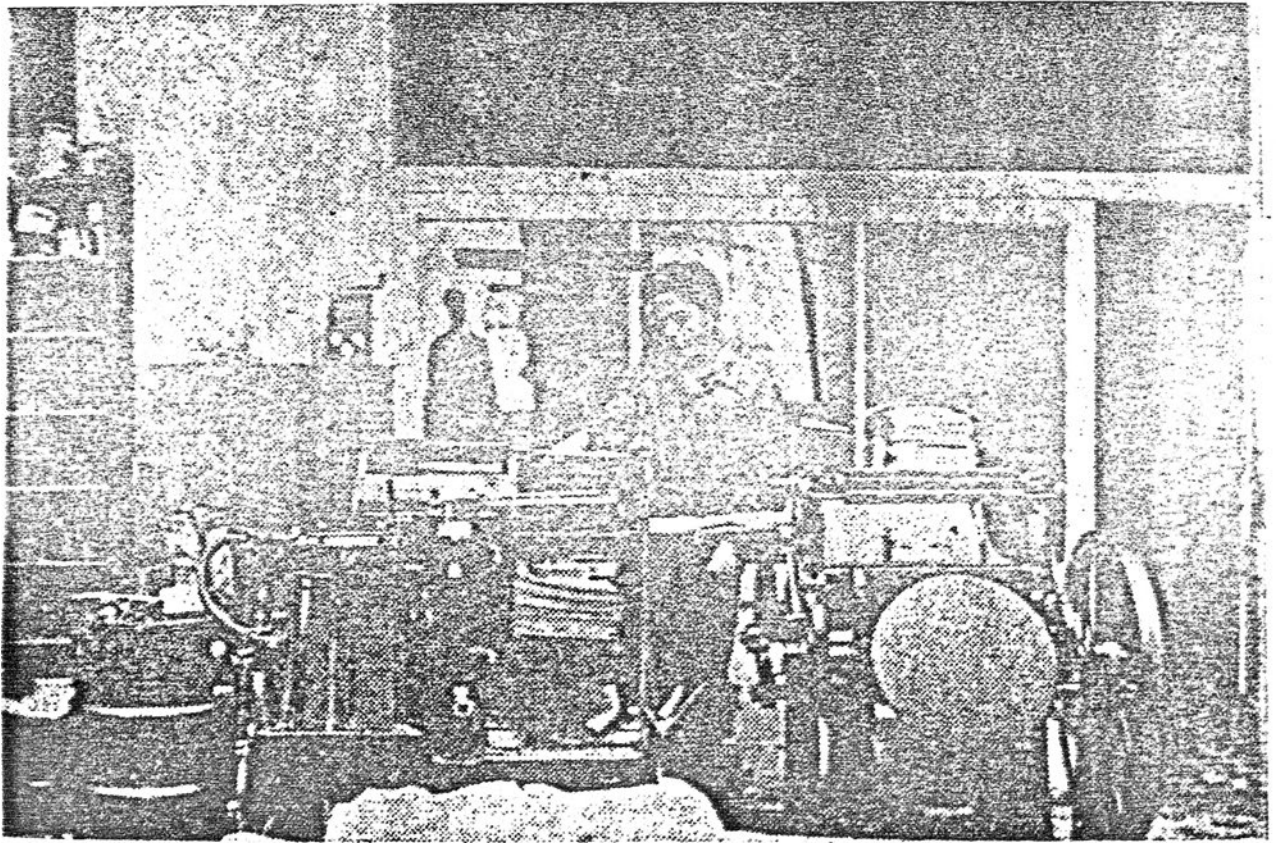
Na slici: Četnički izdajnici pred strojem italijanskih vojnika strijeljaju vezanog, ali prkosnog i nesalomljivog borca oslobodilačkog rata i revolucije, Ljuba Čupića (narodni heroj) Na fotografiji, nepoznati italijanski vojnik napisao je: "Riccardo Comunista Pucilato 9.5.1942. XX Nichisic, M. Negro" ("Uspomena. Komunista strijeljan 9.5.1942. XX. Nikšić, Crna Gora)

Josip Broz Tito, koji se nalazio u Beogradu od sredine maja do 16. septembra 1941, nije otkriven od strane njemačke policije zahvaljujući snazi NOP-a u okupiranom Beogradu, posebno dobro organizovanoj mreži ilegalnih stanova, punktova veze i partizanskih obavještajaca širom grada, pa i u redovima neprijatelja. Okupacione vlasti su raspisale nagradu od 100.000 rajxsmaraka u zlatu za lice koje otkrije Titovo mjesto boravka, ali bez ikakvih rezultata.

(u Beogradu)
Vila porodice Nenadoviću kojoj je boravio i radio
generalni sekretar CK KPJ Josip Broz Tito u vrijeme
neposrednih priprema za oružanu borbu

Ilegalna štamparija Centralnog komiteta KPJ u
Beogradu 1941.

APEL VRHOVNOG ŠTABA NOPRJ OKTOBRA 1941. STANOVNIŠTVU
OPKOJENIH GRADOVA DA VRŠENJEM SABOTAŽNIH I DIVERZAN-
TSKIH AKCIJA IZNUTRA POMOĆNU NAPADIMA PARTIZANTSKIH
JEDINICA SPOLJA

**АПЕЛ СТАНОВНИШТВУ ГРАДОВА ОПКОЉЕНИХ ОД
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ СНАГА**

Срби и Српкиње, становници наших градова данас опкољених од народноослободилачких снага!

Потуцени гарнизони окупатора и разбијени остаци бедних Педићевих, Љотићевих и Пећанчевих издајничких банди, протераних са данас ослобођених крајева наше отаџбине, затворили су се у неколико наших градова, где спроводе злочиначки терор над најбољим синовима нашег народа. Они покушавају да се на тај начин спасу од праведног народног гнева. Али, ове њихове наде су варљиве и узалудне: нема те тврђаве која би данас била неосвојива за народноослободилачке снаге Србије. Ужице, Чачак, Г. Милановац, Пожега, Ариље, Лозница, Љубовија и Крупан, као и читав низ других места, ослобођени су у незадрживом налету јуначких партизана и њихових савезника. Тако ће бити и са свим осталим нашим градовима: ни у једном од њих непријатељ неће успети да избегне наше ударце, ни у једном од њих петоколонаци и домаћи издајници неће побећи испред народног суда.

Становници опкољених градова!

Пред вашим градовима данас се налазе народноослободилачке снаге, које стежу гвоздени обруч око непријатеља. Партизани вам доносе слободу, хлеб и народну власт. Они ће вас ослободити од ужасних патњи које данас трпите под мрском чизмом окупатора и његових слугу.

Помогните са своје стране свим средствима борбу народноослободилачких снага. Учините све да би већ данас дезорганизовали напоре и мере непријатеља у вашим местима. Вршите масовне саботаже. Бацајте у ваздух све за непријатеља важне објекте. Јављајте народним снагама позиције и припреме окупатора. Онемогућите одвратну радњу петоколонаша и свих других издајца — уништавајте их на сваком кораку. Учините све да се и у вашем граду непријатељ унапред осети изгубљењем и угрожењем сваког тренутка!

Тако ћете приближити час своје слободе, час пораза окупатора и у вашем граду, час када ћете опет моћи да живите и радите као слободни људи на вашој слободној српској земљи!

Objavljeno u Biltenu Vrhovnog štaba NOPRJ,
broj 9, od 9.X 1941. godine

Štamparska mašina štamparije CK KPJ koja je radila
u okupiranom Beogradu od 1941. do avgusta 1943.

итански авион „Витлеј“ оборен изнад Хамбурга

(„Дер Сиг“, број 234)

по-
д про-
дежа-
јекти
личан
ог ка-
ру ни
ијан-
озна-
шава-
да се
а од-
ађена

и не-
ичних
и на-
и сју-
и на-
и ар-
и ся-
у да
оног
и за-
и (ба-
и тој
се у
грии
оамо
и ха-
Шту-
лиса-

о по-
и да-
жамо
и је
гледа

крма-
падом
и око
коп-
око-

An die Bevölkerung Belgrads.

Seitens der deutschen Wehrmacht häufen sich die Klagen, dass die Zivilbevölkerung im Verkehr mit deutschen Offizieren und Soldaten, die ihnen zukommende Achtung und Ehrerbietung nicht erweist. Insbesondere zeigt sich immer mehr, dass ein grosser Teil der Bevölkerung im Passantenverkehr keinerlei Anstalten macht auszuweichen, sondern oft in frecher Weise den Weg versperrt.

Die Kreiskommandantur macht die Bevölkerung darauf aufmerksam, dass künftighin gegen Verstösse obiger Art mit aller Strenge vorgegangen wird.

Belgrad, im Mai 1941.

Kreiskommandantur

Становништву Београда

Од стране немачке оружане силе све чешће су жалбе да цивилно становништво у односу са немачким официрима и војницима не показује њима дужну пажњу и поштовање. Нарочито се све више примећује да један велики део становништва у пешачком саобраћају не показује нимало склоности да се уклони него често на дрзак начин препречава пут.

Крајскомандантура упозорава становништво да ће се убудуће против иступа ове врсте поступити са свом строгошћу.

Београд маја 1941 г.

Крајскомандантура

Upozorenje Beogradjanima da se pažljivije ophode prema njemačkim vojnicima i oficirima, objavljeno u nekoliko brojeva "Novog vremena" krajem maja 1941. godine.

ОМЛАДИНЦИ!

Докажите да сте достојни синовци наших славних предака. Докажите своју безграничну љубав према своме народу и храбро и одлучно ступите у борбу против највећег непријатеља омладине фашистичких разбојника. Угледajte се на наше вршњацима, наше другове и другарице у Совјетском Савезу који нештеде своје животе у борби за нашу и вашу слободу и срећнију и бољу будућност.

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ, НАОРУЖАНИ НАРОДНИ БОЈНИ, ОФИЦИРИ И ПОДОФИЦИРИ КОЈИ СТЕ ОСТАЛИ ВЕРНИ СВОЈЕМ НАРОДУ!

- Збојте своје редове. Спремајте се за одлучну борбу. Довас када се изгасио последњи чупи лиљу у борбу против фашизма, када се снага Хитлерове армије дои о херојски отпор Црвене Армије, ми морамо принуити што више народа свага противу фашистичког непријатеља. Зато ми комунисти као неустрашљиви војводи народа, устајемо у прве борбене редове као и до сада не лалећи; позивамо своје народу да што пре дођемо до националног пораза непријатеља. Ми позивамо све пољског народа да се придружи народној борби и убрзају пораз и изгон фашизма. Над на-
НАРОДНИ

На заседај нашим вестима окупатора и његових агената, слушај тачне вести и обавештавај се о догађајима у свету. Знај да је непријатељ из дана у дан слабији. Фашисти се очигледно упиру последњим снагама да се одрже, али ми не показујемо за њима. Фашистима се у позадини отвара унутрашњи фронт и они ће ускоро бити дефинитивно потучени на челу и у позадини фронта. На тај начин свирнуће се тиранија и сва злота која је донео са собом окупатор. Потруди се да то буде што пре, зато сви у борбу за победу над непријатељем.

Укључите ~~своју~~ нашу бригаду и помоћ прогованим и ухапшеним народним борцима, заробљеницима и свим жртвама империјалистичког рата. Прикупајмо помоћ за национално-ослободилачку борбу.

СПРЕМАЈМО СЕ СВИ ЗА БОРБУ ПРОТИВ ОКУПАТОРА И НАМА ЈР ПОВЕДА ОСИГУРАНА!

ДОЛЕ ОКУПАТОР И Његови ВЕРНИ СЛУЖЕ, НАРОДНИ ИЗРОЦИ!

ДОЛЕ ТЕРОР И ПЛАЧКА КОЈА СЕ ВРШИ НАД НАРОДОМ!

ЖИВЕНА БОРБА УЈЕДИЊЕНОГ НАРОДА ЗА НАЦИОНАЛНУ СЛОБОДУ И НЕЗАВИСНОСТ!

ЖИВО СОВЈЕТСКИ САВЕЗ И ЖИВА НЕПОКРЕДЛИВА ЦРВЕНА АРМИЈА!

ЖИВЕНА КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ!

12. јуни 1941 год.

ОКРУЖНИ КОМИТЕТ
КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ

Proglas Okružnog komiteta KP za Niški okrug
omladini Niša s pozivom na mobilizaciju

Plakati oslobodilačkog pokreta koje su aktivisti NOP-a lijepili na istaknutim mjestima u okupiranom Beogradu u ljeto 1941.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

ZAPOVJEDNIŠTVO:
4. ORUŽNIČKE PUKOVNIJE

Taj Broj 153 / 1.5. 1941

Doneseno

Bacanje letaka

KRILNOE ZAPOVJEDNIŠTVU

Sarajevo, 26. srpnja 1941.

Na području grada Zagreba bacani su letci sa sljedećim sadržajem:

"Vojnici sprejite mobilizaciju ako vas odvedu na front protiv S. S. S. R. OKRENITE POKRE protiv gospode koja vas sili da ližete krv za interese bogataša."

Dostavljam prednje na znanje s pažnjom na eventualno slučajevima i na području tog zapovjedništva.

Dostavljeno:
Krilu Sarajevo, Bileće,
Tuzla, Gorazde i Prije-
polja

Zapovjednik, pukovnik:

Paw

153
44

Upozorenje Zapovjedništva 4. oružničke pukovnije od 26. jula 1941. da se po Zagrebu raznose letci NOP-a protiv mobilizacije za odlazak na sovjetsko-njemački front: "Okrenite oružje protiv gospode koja vas sili da ližete krv za interese bogataša"

Podmukli napadaj komunističkih zločinaca NA ODJEL NJEMAČKIH ZRAKOPLOVACA

U VEZI S NAPADAJEM VODI SE ENERGIČNA ISTRAGA, TE JE UHIĆENO VIŠE OSOBA

ZAGREB, 1. listopada. Ministarstvo unutarnjih poslova javlja:

Dana 30. rujna 1941. u 21.20 sati napadnut je na uglu Zvonimirove i Rusanove ulice u Zagrebu iz zasjede odjel njemačkih zrakoplovaca po komunističkim zločincima, koji su njemačkim vojnicima pucali u leđa iz samokresa, trojicu teško ozlijeđivši.

Na putu u kliničku bolnicu podlegao je ranama Franz Pfeifer, dočim su Erich Ebensreicher i Werner Stracke teško ranjeni.

U vezi s tim napadajem uhićeno je više osoba, te se vodi energična istraga.

Zagreb, 1. listopada 1941.

Iz Ministarstva unutarnjih poslova.

Broj 35700 41.

R. PREFETTURA DI SPALATO

RELAZIONE

per il mese di novembre

1941 - XX.

Situazione politica.

Nel mese di novembre la situazione politica è caratterizzata da intensa attività terroristica, che raggiunge l'acme dall'audacia e della criminalità nel tentativo di strage effettuato la sera del 9 novembre in Corso Italia, ove sono state lanciate tre bombe contro un reparto di soldati accompagnate dalla banda musicale della Divisione "Cacciatori delle Alpi" mentre si recava all'"annunziata bandiera". Anche in Corso Italia due morti e più di cinquanta feriti.

Il sette di novembre altre bombe erano state lanciate in due località distinte: un bambino ucciso e altre dieci persone ferite.

La popolazione, se pure terrorizzata, non ci ha dato alcuna collaborazione. I maggiori della

om 1941. u okupiranim
dovima Jugoslavije ak-
isti NOP-a su izveli
jne oružane akcije.

slikama:

je: Saopštenje Ministar-
stva unutrašnjih po-
slova NDH o napadu
aktivista NOP-a Zag-
reba na grupu njemač-
kih vojnika 30. IX 1941.

izvještaj

je: Saopštenje Prefektu-
re Split o oružanim ak-
cijama aktivista NOP-a
u gradu i o vojno-poli-
tičkoj situaciji uopšte
u togu novembra 1941.

Narodu Sušaka i okolice!

Snage Sovjetske Rusije, Engleske i Amerike, te naša Narodna Oslobođilačka Vojska i Partizanski Odredi Jugoslavije lome fašističku neman i prisilili su oružane snage Italije na predaju.

Italijanski okupator napušta našu teritoriju.

Narod je jučer pokazao svoju volju, raspoloženje i borbenost.

Naša Narodna Oslobođilačka Vojska i Partizanski Odredi medju nama su.

Sušak sada spada u oslobođeni teritorij. Međutim borba nije završena.

Njemački fašisti mobiliziraju na svom prolazu sve što je sposobno za rat i rad i spremaju nam sigurnu smrt.

Tomu suprotstavljamo:

OPĆU MOBILIZACIJU svih rodoljubnih snaga

Svi u Narodnu Oslobođilačku Vojsku

Sve za front

Živilo oružano bratstvo Srba Hrvata i Slovenaca

Živila Crvena Armija

Živila Britanska Vojska

Živile Američke Trupe.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu.

Sušak, 11 septembra 1943.

Mjesni Narodno Oslobođilački Odbor

Velika župa Vrhbosna Sarajevo.

(Politički očajnik)

Broj: 11./42.

Sarajevo 6. siječnja 1942.

Predmet: Svrha komunističkih letaka u Sarajevu.

VELIKA ŽUPA VRHBOSNA

SARAJEVO.

Ume 2. i 4. siječnja 1942. raspisani su po školici grada Sarajeva komunistički letaci pod naslovom: "Radnici, narodna inteligencija, građani grada Sarajeva, sa se obradite!" a potpisani po: "komunistička partija Jugoslavije - mjesni komitet za grad Sarajevo".

Od raspisanih letaka pronađeno je ili predano po građanima vlastima oko 200 komada.

Za raspisivanje određena je svestrana pojava. O rezultatu potrage izvijestiti će se naknadno.

Prilog: jedan primjerak letaka.

Za dom - spremni:

Otpremljeno:

Ravn. za javn. red i sigurnost - Zagreb,
Zapovjedništvu Vpjne Krajine - Sarajevo.

Upravitelj nadzora:

[Handwritten signature]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Velika župa Vrhbosna Sarajevo

Primljeno 14. siječnja 1942 g. 1.

RAĐNA JEDINICA	V. I. PROJEKTOVANOG ZAPISNIKA	BR. PRILOGA	BILJEŠKE	IZV. I. IZV. I.
I	29/1	1	÷	Epi

Po nalogu, a. n. s.

15. 1. 42

[Handwritten signature]

Uvodom rasparčavanja letaka Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, četkom 1942, vlasti NDH su naredile temeljitu istragu.

30

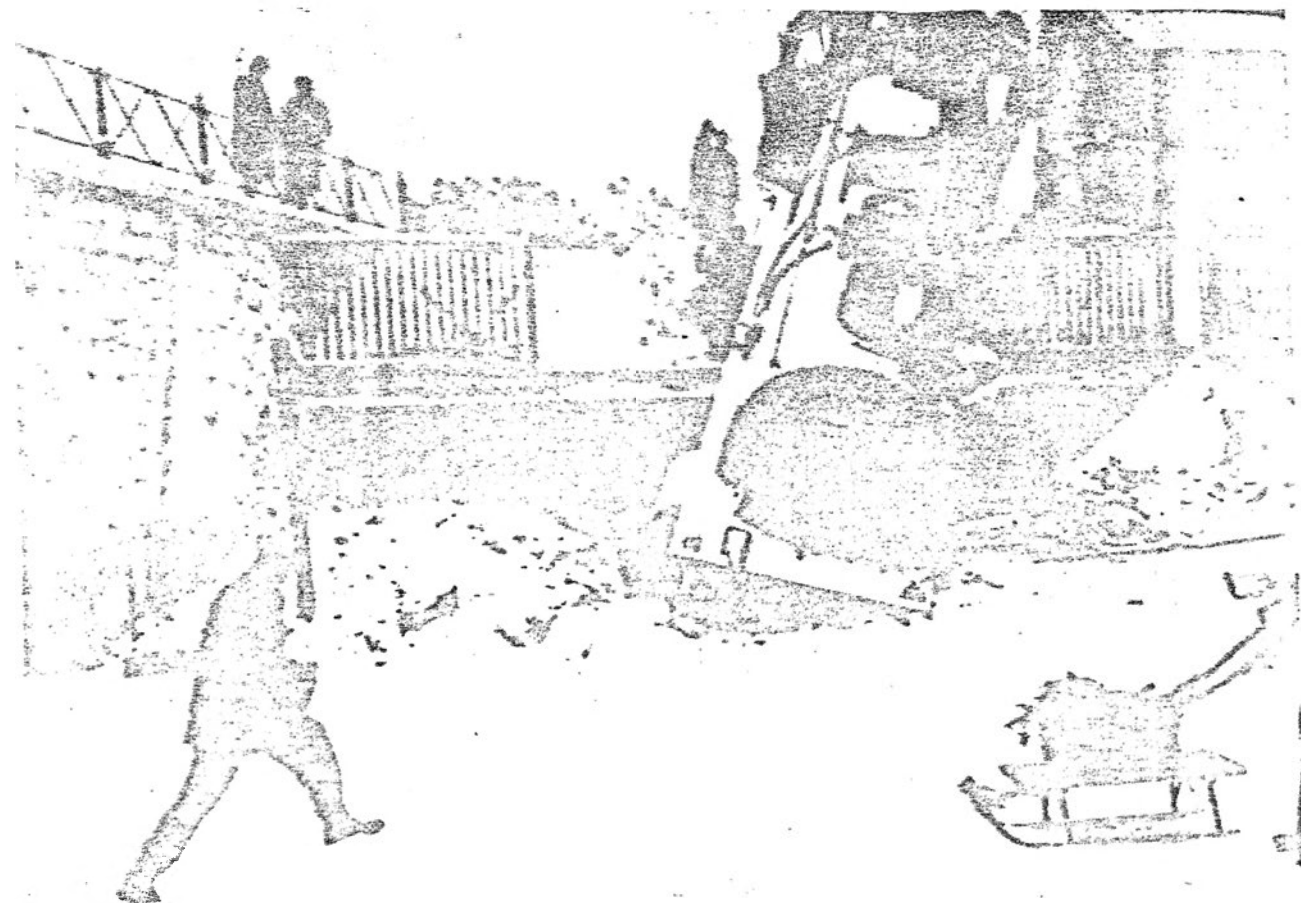
Diverzantska akcija beogradske omladine u ljeto 1941. godine

Diverzantska akcija aktivista NOP-a Skoplja na željezničkoj stanici krajem septembra 1941.godine.

Diverzantska akcija na glavnoj pošti u Zagrebu 14. septembra 1941.

Diverzantska akcija članova Narodne zaštite na
željezničkoj stanici Moste u Ljubljani 1942.godine

CONCERTO
DELL SOPRANO
MARIA PIZZETTI
CIARAPPELLI

KONCERT
SOPRANISTRE
MARIA PIZZETTI
CIARAPPELLI

Programma - Spored:
Boito, Davico, Monteverdi, Montari, Pizzetti, Puccini,
Respighi, Rossini, Verdi

AL PIANOFORTE
PRESENTAZIONE **CESARINA BUONERBA**

Poziv na bojkot koncerta koji organizuje okupator

Uporedo sa ispisivanjem antifašističkih parola i simbola ilegalci su cijepali ili premazivali fašističke parole, simbole i druge propagandne natpise.

CITTADINI DI FIUME!

L'occupatore vi ha mostrato il suo vero volto, ha applicato contro di voi i suoi sistemi che sono sempre gli stessi dovunque.

La Germania crolla ed ha bisogno di fare una meraglia di carne umana per l'estrema sua difesa. Hitler ha bisogno di uomini per il fronte e per le offensive barbariche. Centinaia di fiumani sono stati strappati alle loro case ed è facile immaginare il loro destino. Certamente l'occupatore cercherà ancora e sempre di imprigionare. Qualcuno degli arrestati verrà forse rilasciato. Per qualche giorno non vi saranno forse altri arresti, saranno trovate delle scuse, basta questo perché il popolo si tranquillizzi e poi... farà un'altra polizia più grande.

Fiumani, aprite gli occhi. Non lasciatevi condurre al macello come toro povero. A pochi chilometri da voi vi sono i reparti partigiani che vi aiuteranno a lottare. Vi sono i combattenti dell'unità fiumana che vi attendono come fratelli. Quella è la via via giovani fiumani. Quando sarete il fiume in pieno nessun tedesco verrà più a svegliarvi nel sonno per portarvi via. I vostri fratelli che sono nelle file partigiane non temono di essere mandati a morire in Germania. Ricordatevi che Hitler è disposto a far massacrare tutta l'Europa per ritardare di un minuto la sua fine.

Su tutti i fronti gli Alleati avanzano. Cadono le bombe sulla Germania. Irrompe l'Armata Rossa. L'Italia e la Francia sono in rivolta.

Fiumani, in piedi per l'attacco finale, per la difesa armata delle vostre vite. Vedete che il vostro sfoga nell'agonia la sua ferocia. Non lasciatevi afferrare da esso, ma contribuite ad annientarlo. Tutti insieme noi siamo più forti dei cani tedeschi e fascisti.

VIVA LA LOTTA ARMATA ANTIFASCISTA!

VIVA L'ESERCITO NAZIONALE LIBERATORE!

VIVA I REPARTI DEI COMBATTENTI FIUMANI!

**Il Comitato Popolare di Liberazione
di Fiume**

30 giugno 1944

Letak Gradskog NOO-a Rijeke s pozivom gradjanima
da stupaju u jedinice narodnooslobodilačke vojske
Jugoslavije.

Tej. broj 65/J.S.

U B. Luci, dne 20. siječnja 1942.

Predmet : Kontrola ulaska i izlaska iz grada B. Luke i rad kod eventualnog napada pobunjenika.

ŽUPSKOM REDARSTVENOM RAVNATELJSTVU

BANJA LUKA .

Savezno dopisu Banjalučkog zdruza Op.br.313/tajna od 15. siječnja 1942. od strane sve pukovnije određeni su potrebni oružnici za kontrolu osoba u vojničkim odevama kod mitnica, na željezničkoj postaji Banja Luka Grad i na autobuskoj postaji u Banjoj Luci, te ophodnje za krstarenje po široj i užoj periferiji grada od 7 do 23 sata, kao i ophodnje za obilazak grada od 23 do 7 sati.

Za kontrolu kod pojedinih mitnica određen je ovaj broj oružnika :

Mitnica kod "LAUŠA", 2 oružnika.

Mitnica kod "BOČO HANA", 2 oružnika.

Mitnica u "GORNJEM ŠEHERU" na desnoj obali Vrbasa, 2 oružnika.

Mitnica u "DOLNJEM ŠEHERU" na lijevoj obali Vrbasa, 1 oružnik.

Mitnica u "BROVOCU", 2 oružnika.

Za kontrolu na željezničkoj postaji Banja Luka Grad, 2 oružnika i za kontrolu na autobuskoj postaji u Banjoj Luci, 1 oružnik.

Za patroliranje po široj i užoj periferiji grada u vremenu od 7 do 23 sata određene su 3 ophodnje, a za patroliranje po gradu u vremenu od 23 do 7 sati također 3 ophodnje.

Kako za slučaj određenog ZBJEGA, ili napada pobunjenika na grad Banju Luku, redarstvo ulazi u sastav oružništva, to se ovim obavješćujete da će oružnici koji vrše službu kod mitnica, ostati zajedno sa redarima kod mitnica. Osim toga oružništvo će primiti i čuvati slijedeće zgrade i to : Hrvatsku državnu banku, poštu i željezničku postaju Banja Luka Grad. Čuvanje ostalih državnih i važnijih zgrada preuzeda redarstvo. Radi toga molim da se izradi plan čuvanja tih objekata sa naznačenjem jačine redara kod svakog objekta, te broj, jačinu i reon pojedinih ophodnji u gradu, jačinu redara kod stražarnica, kao i njihovu jačinu kod samog ravnateljstva. Ovaj izradjeni plan molim da mi se dostavi, kako bi se mogla izvršiti eventualna dopuna i pojačanje sa oružnicima ili pričuvnicima, ukoliko se istima bude u danom momentu raspolagalo.

Zapovjednik, pukovnik,
(Novak)

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
ŽUPSKA REDARSTVENA OBLAST
U BANJOJ LUCI

Dne 22. I. 1942.

Broj 9. 175 sa priloga

Riješitelj

Kontrola ulaska i izlaska iz okupirane Banjaluke angažovala je svakodnevno oko 120 naoružanih lica, žandarma i policije.

ŽIVIO
1. MAJ
GODINE POBJEDE
1942.

Jedna od parola koje su aktivisti NOP-a ispisivali
u Sušaku 1942.godine

ZLOČINAČKI NAPADAJ NA NJEMAČKE VOJNIKE

ZAGREB, 14. rujna Za našu javnost izdan je ovaj oglas:

GRADJANII HRVATII

Dana 12. rujna 1941. oko 22.35 sati izvršen je prepad na autobus koji vrši saobraćaj između munjovozne stanice na uglu Zvonimirove i Hrambasićeve ulice i to 30 do 40 m daleko od polazne stanice.

U KOLIMA SU SE NALAZILI SAMO NJEMAČKI VOJNICI.

Pri tom su ranjena dva zrakoplovna dočasnika. Nepoznati su počinitelji prepada bacili dvije jačaste ručne granate, a osim toga ispaljeno je nekoliko hitaca iz samokresa ili piške, koji su pogodili munjovozna kola.

Vjerojatno se radi o napadu, koga su izvršili komunisti.

Pozivaju se svi građani Hrvati, da sa svoje strane pomognu pronaći počinitelja prepada.

Tko zna počinitelje napada?

Tko može dati podatke:

1. o sumnjivim osobama, koje su se oko 22 sata nalazile u tom kraju?

2. o ljudima, koji imaju ručne granate u posjedu i onima, koji posjeduju oružje bez dozvole?

3. o osobama, koje bi bile sumnjive po svojim izjavama?

Imena prijavitelja držat će se u tajnosti.

Prijave se primaju kod: Feldkomandature u Zagrebu, Gajeva ul. 30a i to kod:

1. Odjela Poljskog oružništva,

2. Ratnog suda.

Za stvarne podatke, koji će služiti za pronalazak počinitelja, određujem nagradu od Kn 10.000, koja će se svota isplatiti izvan pravnog postupka.

ZAGREB, 14. rujna 1941.

Poljski zapovjednik

REICHERT, v. r.,

pukovnik i upravitelj Ratnog suda

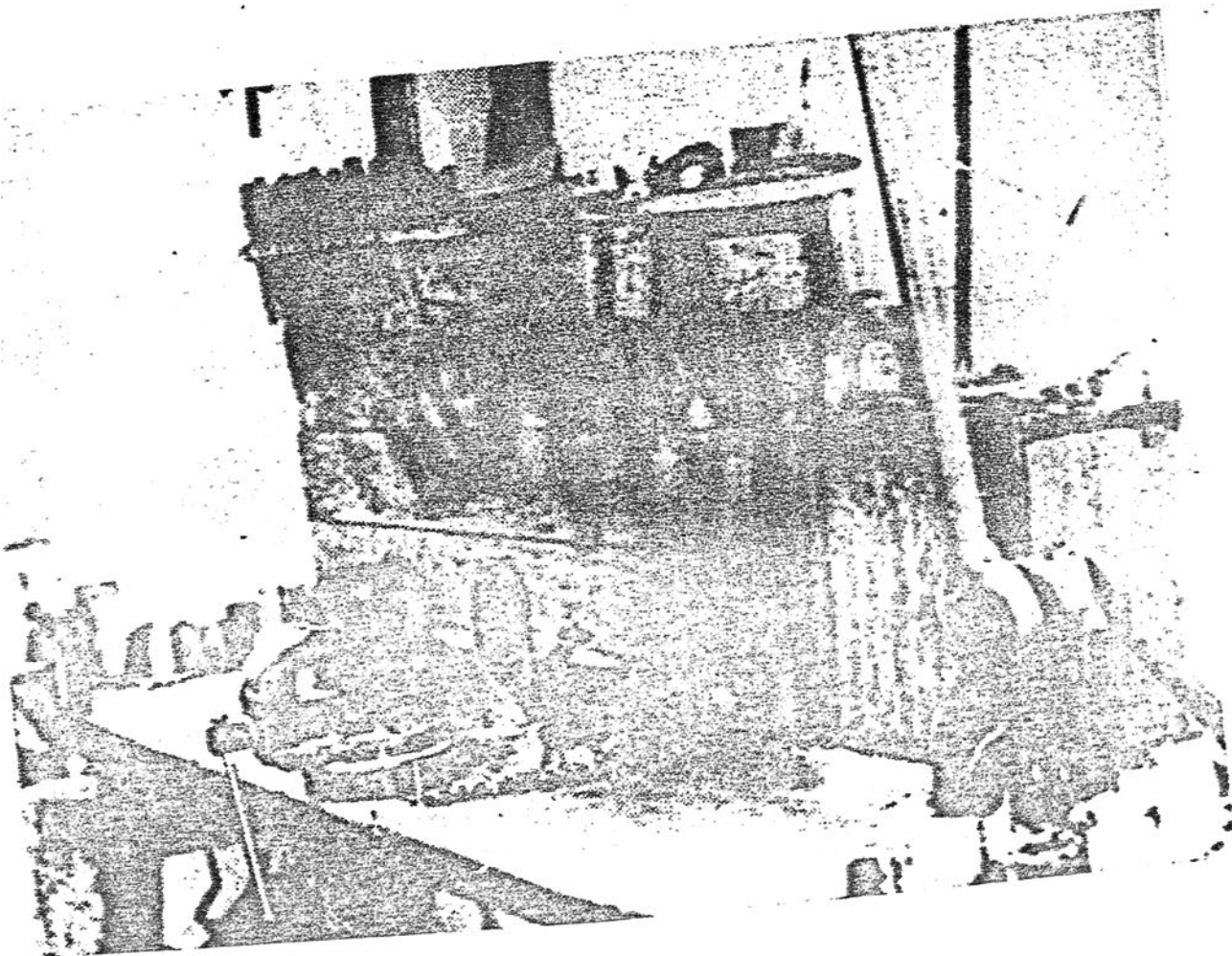
Na želju Poljskog zapovjednika, g. pukovnika Reicherta, stav-
lja se gornje javnosti do znanja.

ZAGREB, 14. rujna 1941.

Ravnatelj redarstva

Dr. Vragović, v. r.

Poslije uspješno izvršene oružane akcije na odred sveučilišne ustaške vojnice kojom prilikom je ranje-
no 28 pripanika ustaškog pokreta, aktivisti NOP-a
Zagreba organizovali su napad na vojni autobus koji je
prevozio njemačke vojnike 30. septembra 1941. x (tom
prilikom likvidirali jednog i ranili dva njemačka
vojnika. *u jedan poplun a ranjen m*)

Ilegalna partizanska radionica za opravku naoružanja u
Prilepu 1942. godine

Čak i na gubilištu, pripadnici NOP-a su prkosili dželatima i svoje posljednje poruke upućivali Komunističkoj partiji i narodnim osvetnicima.

Na slici: Stevan Filipović, ispod vješala u Valjevu, bodri okupljeni narod na dalju oružanu borbu protiv okupatora

Grupa logoraša poslije oslobodjenja iz sremsko-mitro-
vačke kaznionice, avgusta 1941.godine

+ Bogdan Petrović -

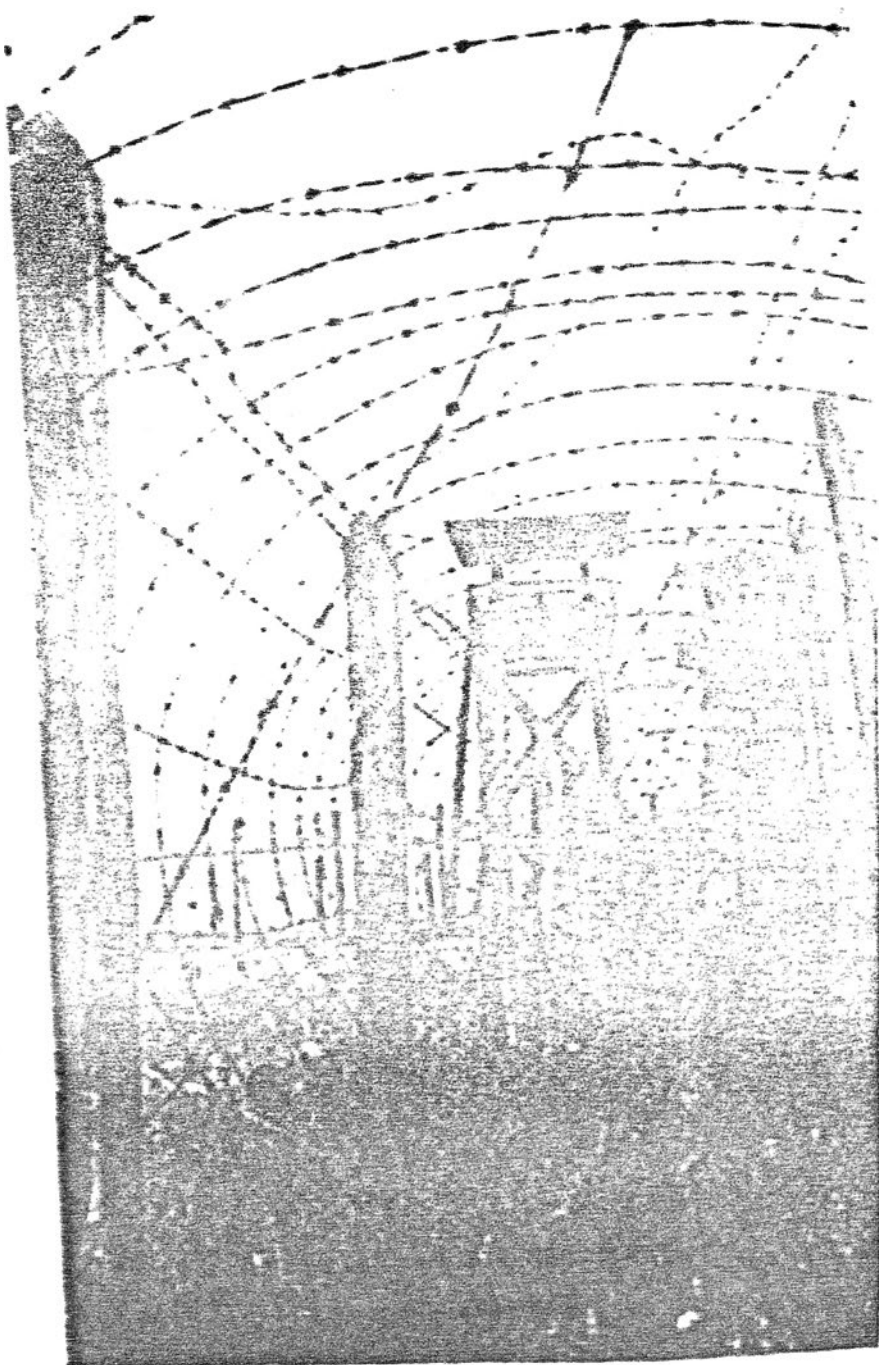

I u žicom i bunkerima opasanim logorima i zatvorima odvijao se u raznim oblicima otpor pripadnika i simpatizera NOP-a.

Na slici: koncentracioni logor u Baru.

Detalj iz koncentracionog logora na Sajmištu, Beograd

Detalj žičane ograde sa osmatračkom kulom u logoru
Crveni krst, Niš.

MOSTAR

22,40 sati

Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja - nadzorni časnik Klauszer javlja:

1.-Izvještaj iz Glamoča u 20,50 sati glasi: Napredovanje dielova upućenih iz Glamoča ka Medenom Selištu izvršeno je sa usput-

OSIJEK

23 sata

Zapovjedništvo Osječkog divizijskog područja - časnik

Ki namjesnik Vereš javlja:

Zapovjednik mjesta Slav.Požega javlja:

Danas oko 19,30 sati pobunili su se u koncentracionom logoru u Slav.Požegi zatvorenici Srbi, kojih je bilo oko 400. Napali su stražu ustašku kojom je prilikom jedan ustaški stražar ranjen. Nakon toga su ustaše pobili svih oko 400 zatvorenika. O ovome je upravna vlast iz Slav.Požege podnijela izvještaj u Zagreb i istraga se dalje vodi od strane Kotarske oblasti i ustaša u Slav.Požegi.

Primio bojniki Pozder

Gospić

23,15 sati

Oružničko krilo - vodnik Lepoša javlja:

Ništa novog. Saznalo se da su četnici u žutoj Lokvi kod Otoč

Faksimil izvještaja ustaše V^ereša iz Osijeka u kome stoji da je 15. avgusta 1941. u 19.30 časova oko 400 zatvorenika koncentracionog logora u Slavonskoj Požezi napalo stražu pri pokušaju bjekstva, ali su svi poubijani.

Racija italijanskih karabinijera ulicama okupirane
Ljubljane 1942. godine

Dostaviti odmah ! Dostaviti odmah !

Gospodinu

Eugenu Kvaterniku, lično.

U ovaj čas pronašli smo komunistički ključ za njihov saobraćaj preko kurira između Sarajeva te Banjaluke, Zagreba, Tuzle i Mostara. Ključ je pronađen u jednom stanu, gdje se do jučer prije pokušaja bijega sakrivala Olga Marasović, koja je bila sekretar pokrajinskog komiteta, a moguće i centralnog komiteta.

Ovaj ključ glasi doslovno:

Banjaluka; Mustafa Kozaragić, krojač - Čauševića ulica br. 35. Kad se udje pita se jeli tu majstor. Kad se on pojavi pita se; Da li bi mi mogli napraviti dva športska odijela od 5 metara štora i to za dva dana. Odgovor: Može pokušaću, dodjite u to i to vrijeme. Dolazi se od 8 do 12 i 3 do 5 sati.

Mostar: Safet Džinović, krojački salon - Černica, Mujage Koradinje ulica. Pita se za majstora i kaže, poslao me profesor Džikić po odijelo.

Zagreb: Vlaška ulica 76 fotografski ateljer Batinić I. Kat lijevo. Vrijeme javljanja svaki dan od četiri i pol do pet sati. Javka: Molim otio bih se snimiti u koloraturu, ali sa neutralnim bojama. Odgovor: Možete ali u negativu, samo u tom slučaju je vrlo kontrastno. Opet pitati: Dali cura radi ovdje. Otvaraše vrata jedan plav mladić, mršav. Nadelja isto važi. Ne treba da zbunjuju ustase u predodbi, jer se tako slikaju. Mora se reći točan redoslijed riječi.

Tuzla: Iringsko Frackopanska. Na desnoj strani ulice crvena kuća na uglu sa firmom i salom. Otvoreno od 8 do 12 i 2 do 6 sati gore na prvom spratu. Trar malen, stariji sa jednom nogom kraćom. Javka: Dali je gotov moj sat sa ciframa 277. Ako bude ako, reći će mi, da dođe kasnije. Ako bude sam, predade mi svoj sat iste marke i iste cifre.

Na drugoj cedulji ponovno za Banjaluku, doslovno slijedeće:

B.L. Hrvoja Vukšića br. 2. prizemno desno siva kuća sa balkonom imaju dvije kuće broj: 2. - Malazi se lijevo od dunanske tvornice. Kad se dodje pita se: Stanuje li ovdje Milan. Samo je on i Lena i mogu se oboje pitati. Kada se dobije odgovor da, onda se kaže Prvo: Donosim pozdrav od strica, Milan ili Lena pitaju: Jeli mu prošla noga. - Dolazi se od petog sat i trideset minuta poslije podne.

Olga Marasović je otkriven kod uništenja dotivjela lakši življani slom, te ju još ne možemo ispitati. Volim radi toga, da odmah izlaze sve potrebne naredbe, kako bi se ovo odriče u punoj mjeri iskoristilo i u svim navedenim gradovima preko navedene osoba uspostavile veze sa tamošnjim komunistima. -

Odjelni savjetnik:
Gregorić.

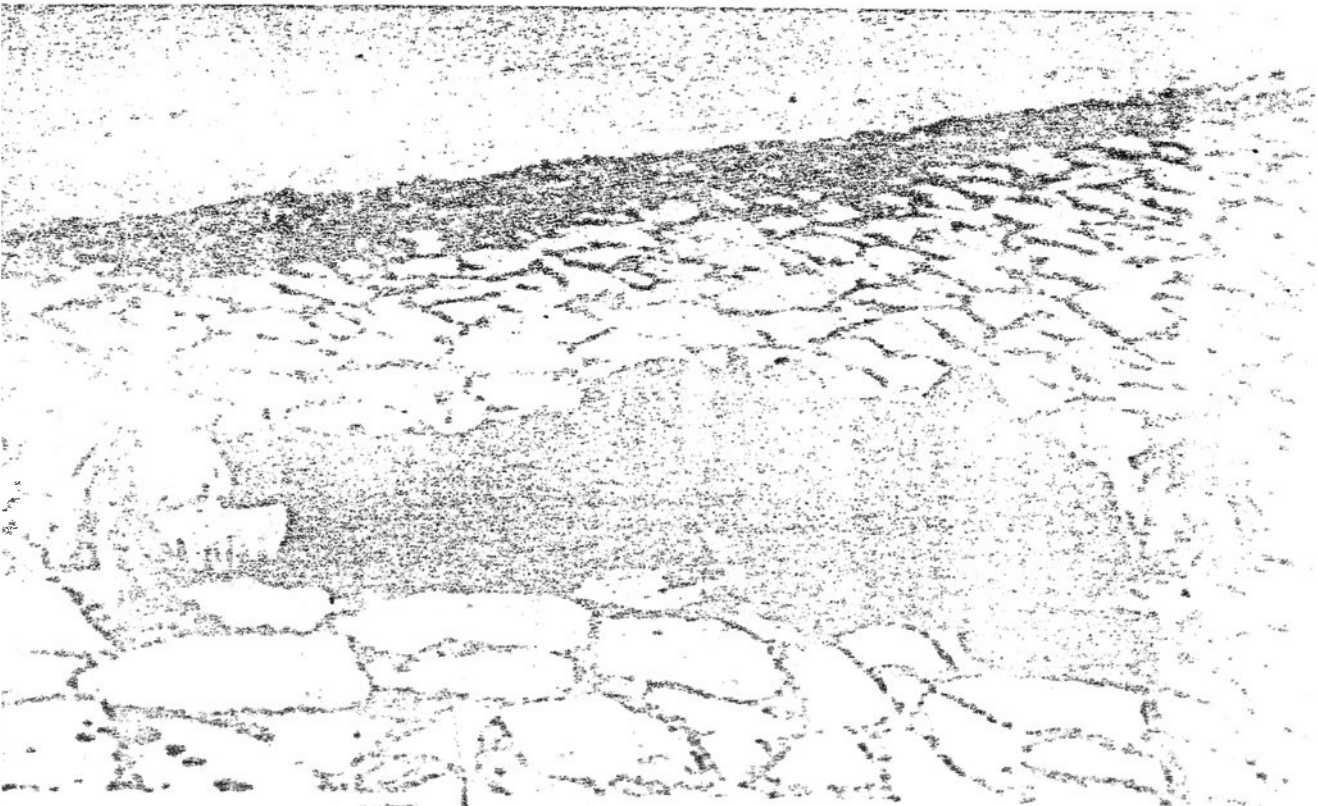
Da je ovaj priepis suglasam svome izvorniku za službenu upotrebu tvrdi i ovjerava:

ZA POGLAVNIKA I DOM SPREMNI!

Nadstojnik političkog odsjeka
u.z.
/ M. Tomić /

Izvještaj odjelnog savjetnika Župske redarstvene oblasti u Sarajevu od 4. aprila 1942. Eugenu Kvaterniku o otkrivanju "ključa" po kome su organizacije NOP-a održavale ilegalne veze u okupiranim gradovima, *Sarajevo, Banjaluka, Mostar, Zagreb, Tuzla.*

Jovčevski Rade Korčagin ubijen na ulici u Skoplju od strane bugarske policije januara 1943. narodni heroj

Demonstracije omladinaca ulicama Djakovice 28.XI 1941.

(banjičkog logora)
Strijeljanje logoraša iz ~~Banjin~~ na Jajincima
kod Beograda (neutvrđen datum)

СЕЛО И ВАРОШ

за вријеме партизанске анархије

из Г
Те

Велика равлика постоји у животу и односу према партизанима, оних који су живјели у селима и оних у варо-

штинама, када дође згодан момент за устанак противу ових крво-лока. Комунисти су наређивали поје-

у

пада снијег да помори свијет, него да свака звјерка свој траг покаже.”

Према овим изродима се могу при-мијенити предње народне пословице, јер, наишла је мука, открио се њихов ниски карактер или, пао је снијег, по-казали су свој траг.

У варошима је била сасвим друга ситуација. Вароши су биле блокиране од стране окупатора бодљикавом жи-цом, утврђеним шанчевима и у њима измјештеним топовима разних калиба-ра и равноразним аутоматским ору-бима, које је измислила данашња тех-ника. Они су ту бранили не само свој престиж, него и своје главе. У варо-шима су постојале комунистичке орга-низације, разумије се на дискретан на-чин, које су служиле као обавјеште-ни бирои ван блока и за прикупљање прилога за партизане и комунистичку сиротињу у блоку. Свака ријеч која је изговорена противу комуниста или сваки поздрав, а камоли разговор са италијанским официрима, сјутра-дан се дознала преко блока. Проносили су алармантне вијести: комунисти ће на-

И према овима се могу примијенити наведене народне пословице — наи-шла је мука, открио се њихов ниски карактер; пао је снијег, показали су свој траг.

Б.

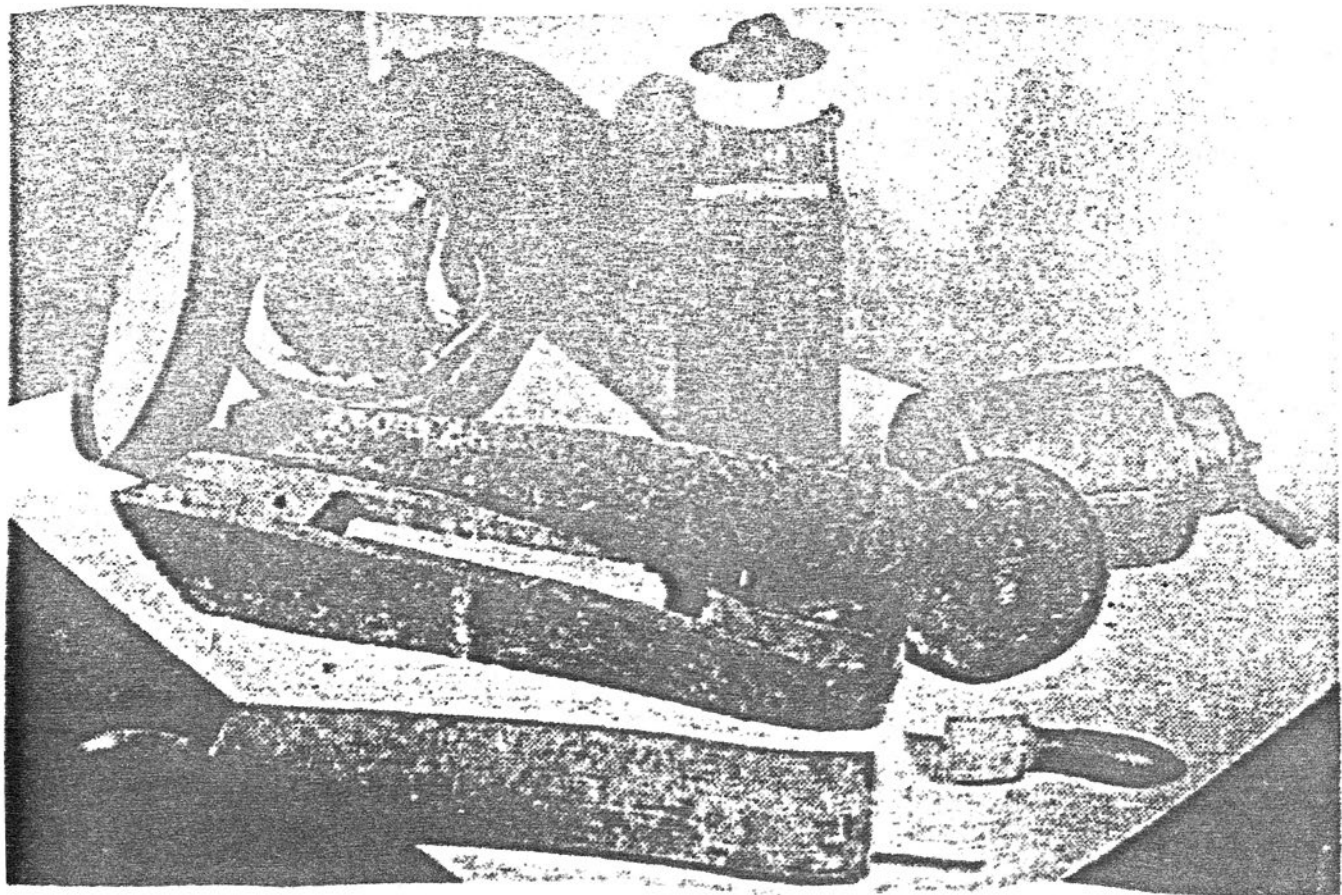
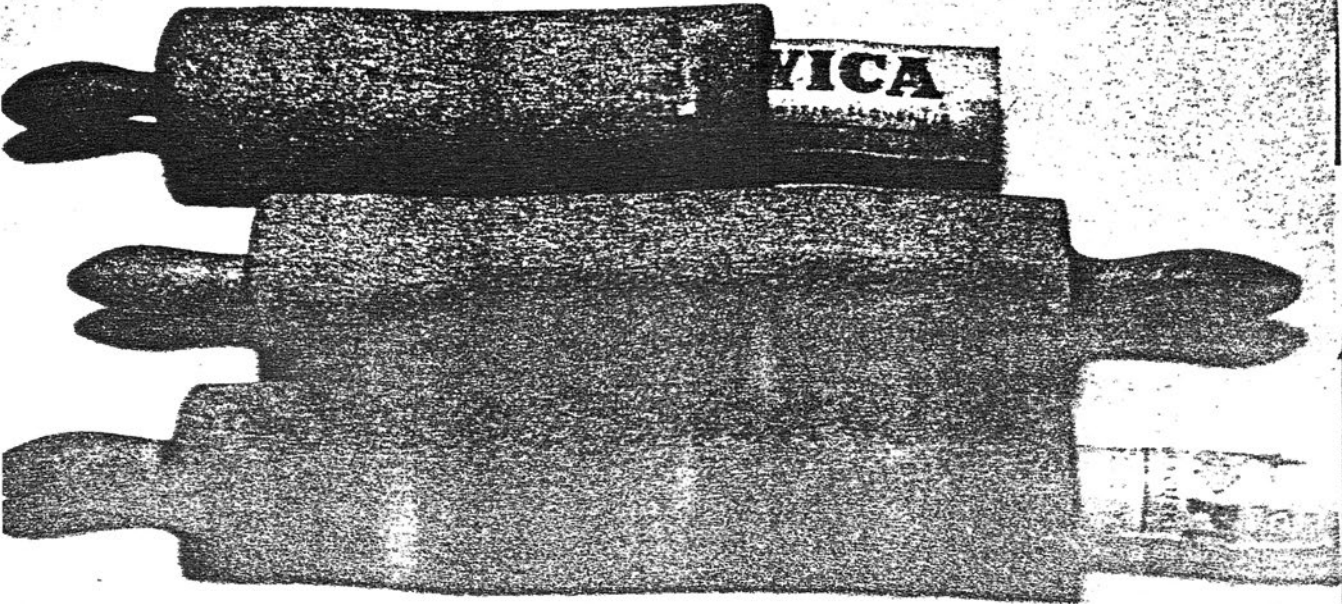
ције
жен
глав
зиде
По
теор

Од Египта па до Кримског полуострва

Из коментара лондонских листова у вези са поразом у Сјеверној Африци и падом Се-вастопоља исподјева се огромна забринутост и страва што је завладала енглеским јавним животом. „Дејли Експрес“ пише да ће пад Севастопоља имати безусловно велики ути-цај на општи исход рата, јер Немци могу сада да све своје снаге са Кримског полу-острва сконцентришу против армија Тимошен-ка, које су већ раздрмане неуспјехом код Хар-кова. Нови тешки задаци намећу се британ-ско-совјетским снагама. Ако и ова подбаци, онда сва главнина упоришта толико у Сје-верној Африци колико на источном фронту прети да постоје, пошто више нема утврђених положаја који би могли да задр-же побједоносно надзирање осовинских армија. Волга, Урал, Кавказ, Суец: све то не прет-ставља оно што је представљао Тобрук, Марса Матрух, Севастопол. Али кад осовин-ске армије допру до тих крајњих позиција, онда је свака могућност ратовања протрла: совјетска војска више неће постојати, а Ен-глицани и тако на истом нивоу и стању...

пуста
глас
сати
Ци
маје
и сле
и пос
рана
баци
Лет
ле и
разба
језеро
шом
шва
Дача
да би
нама
а у и
бритс
коју с
је дру
Бро,
галии
полит

Cetnici o raspoloženju većine stanovništva okupiranih gradova u Crnoj Gori 1942.godine (faksimil iz okupatorsko-kvislinškog lista "Glas Crnogorca" od 24.VI do 7.VII 1942, dio pod naslovom "Selo i varoš", sa zaglavljem.

Različiti, pa i kuhinjski predmeti služili su za čuvanje i prenošenje propagandnog materijala NOP-a.

VOJNA KOMANDA MJESTA NIKŠIĆ

Br. 907

CG-X
2-2

12/1
147
27. juna 1942 god. II

PREDMET: Atentat protiv italijanskih oficira

NACIONALNOJ KOMANDI

STRASEVINA

Kao represalija zbog atentata izvršenog juče nad italijanskim oficirima, naredjeno je strijeljanje dvadeset komunista, od kojih sedamnaest, koji se nalaze u nacionalističkom zatvoru.

Koli se, da se sedamnaest zarobljenika, o kojima je gore riječ, predaју u 11,30 časova Komandi Kraljevskih Karabinjera.

27/4
KOMANDA NARODNE VOJSKE
IZ ORE I KETICHOVINE
GLAVNIŠTVO

Br. 1150

27. juna 1942 god.
Strasevina

Po zapovijesti

NACELNIK STABA

(Major Mario Torsijelo)

NARODNA VOJNA KOMANDA - U vezi predlog narodne vojske za predaju Komandi Kraljevskih karabinjera u Nikšiću 15 najopasnijih komunista koji se nalaze u ovom zatvoru.

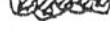
П.З.КОМАНДА НТА
Возраст: 15 лет и 11 м.

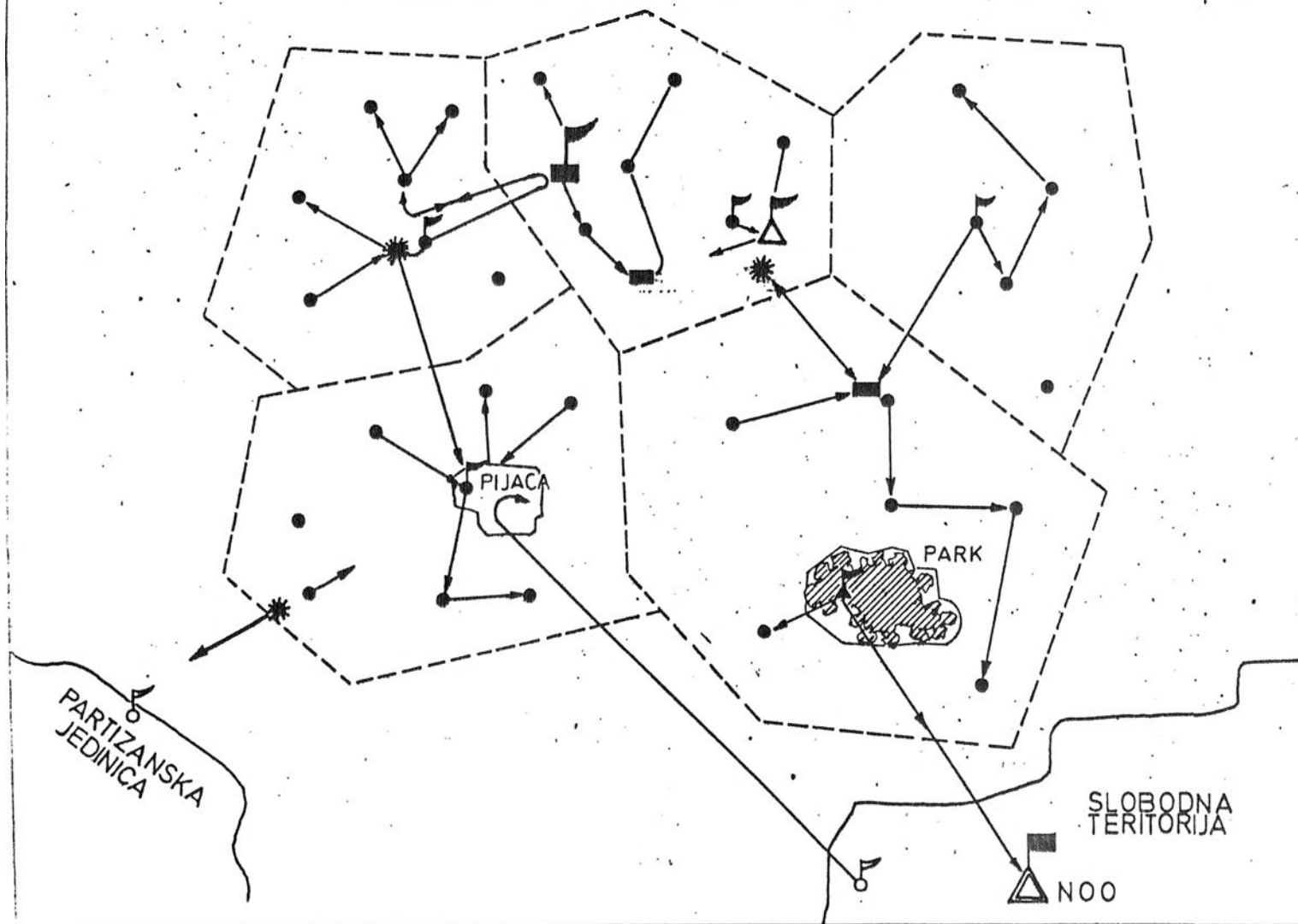
Kotijelo

Strijeljanje 20 komunista u Nikšiću krajem juna 1942. u znak odmazde za atentat protiv italijanskih oficira.

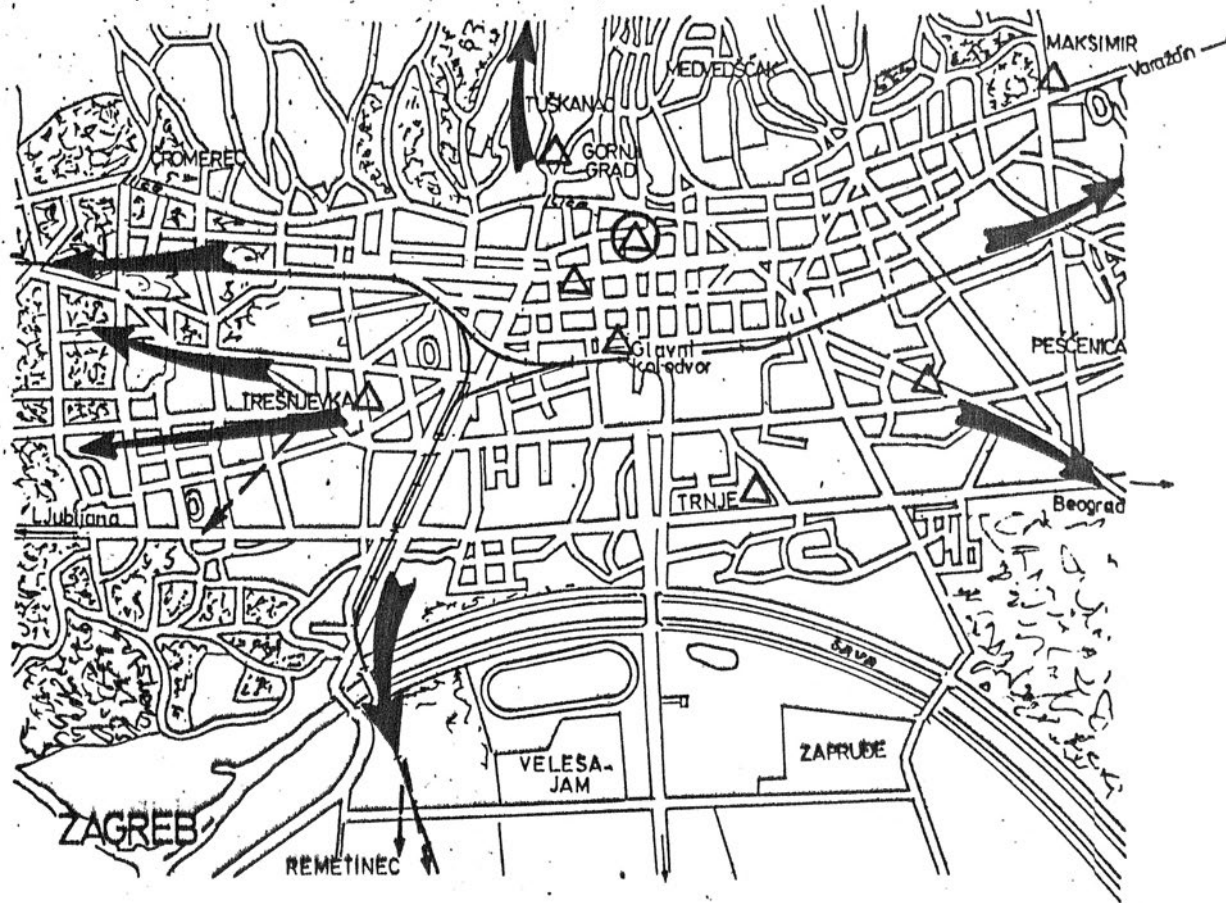
NAČELNA ŠEMA RASTURANJA PROPAGANDNOG MATERIJALA U OKUPIRANOM GRADU

LEGENDA

- Partijska tehnika
- Mjesni komitet
- Ilegalni stan za rasturanje propagandnog materijala
- Trafika ili trgovačka radnja
- Čelijski tehničar
- Ilegalac
- Pogodna mjesta za rasturanje propagandnog materijala
- Partizanski kurir
- NOO
- Granice partizanskih čelija
- Pravci raznošenja propagandnog materijala

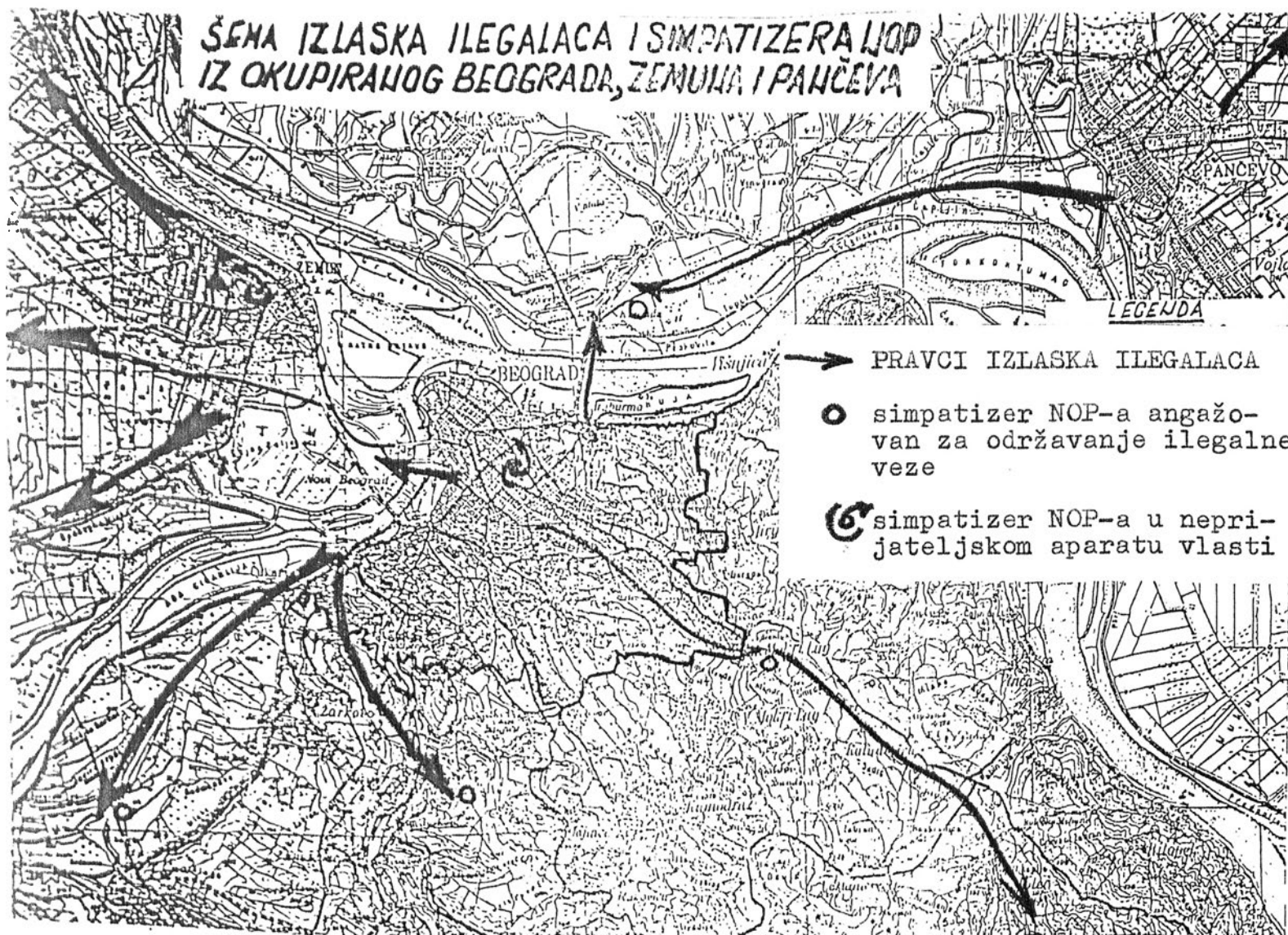
ŠEMA PRIHVATA I OTPREME ILEGALACA iz okupiranog Zagreba

LEGENDA

- Pravci izlaska ilegalaca
- tzv. specijalni kanal
- ⊙** Otpremni odbor
- Δ** Ilegalne veze za prihvatanje ilegalaca u partizane

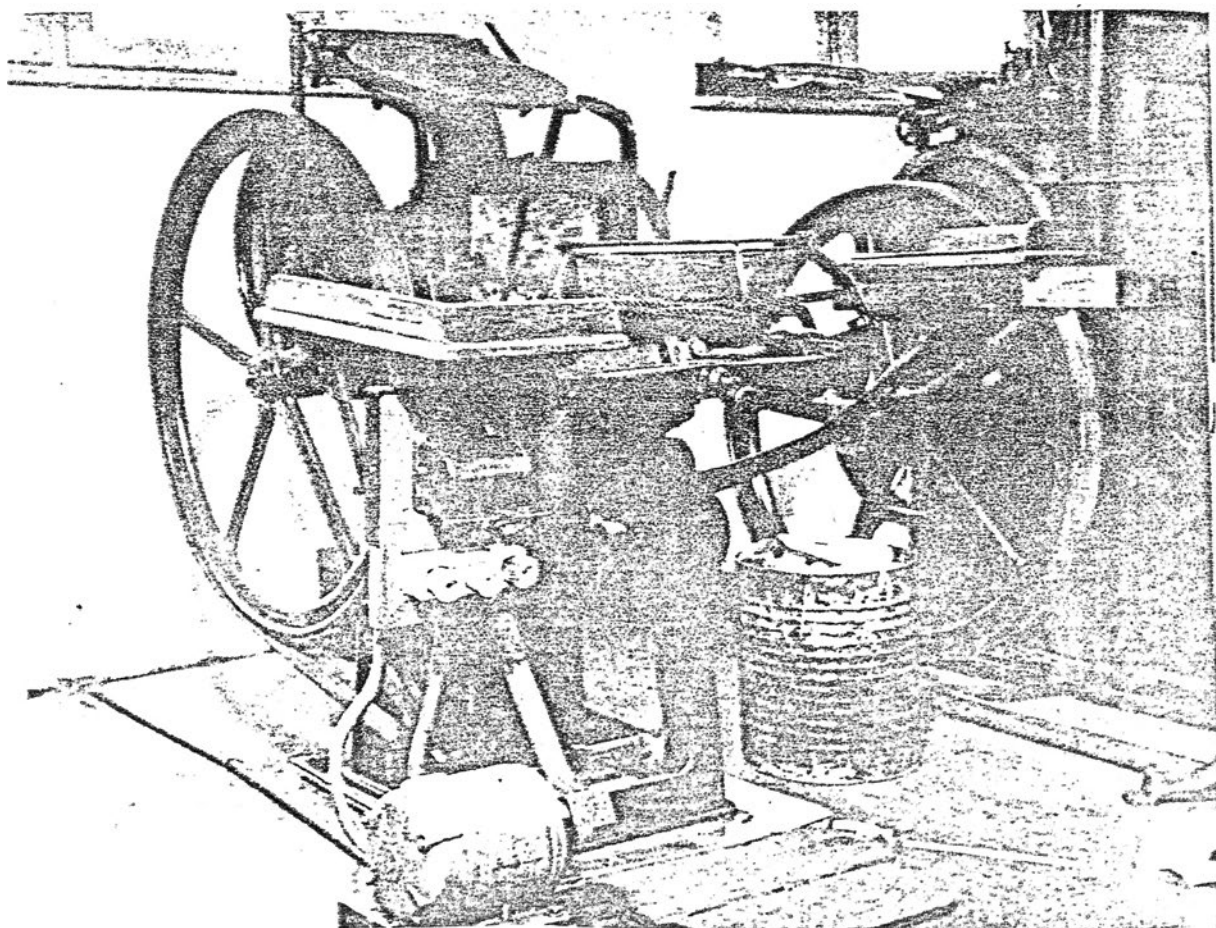
**ŠEMA IZLASKA ILEGALACA I SIMPATIZERA NOP
IZ OKUPIRANOG BEOGRADA, ZEMUN I PANCEVA**

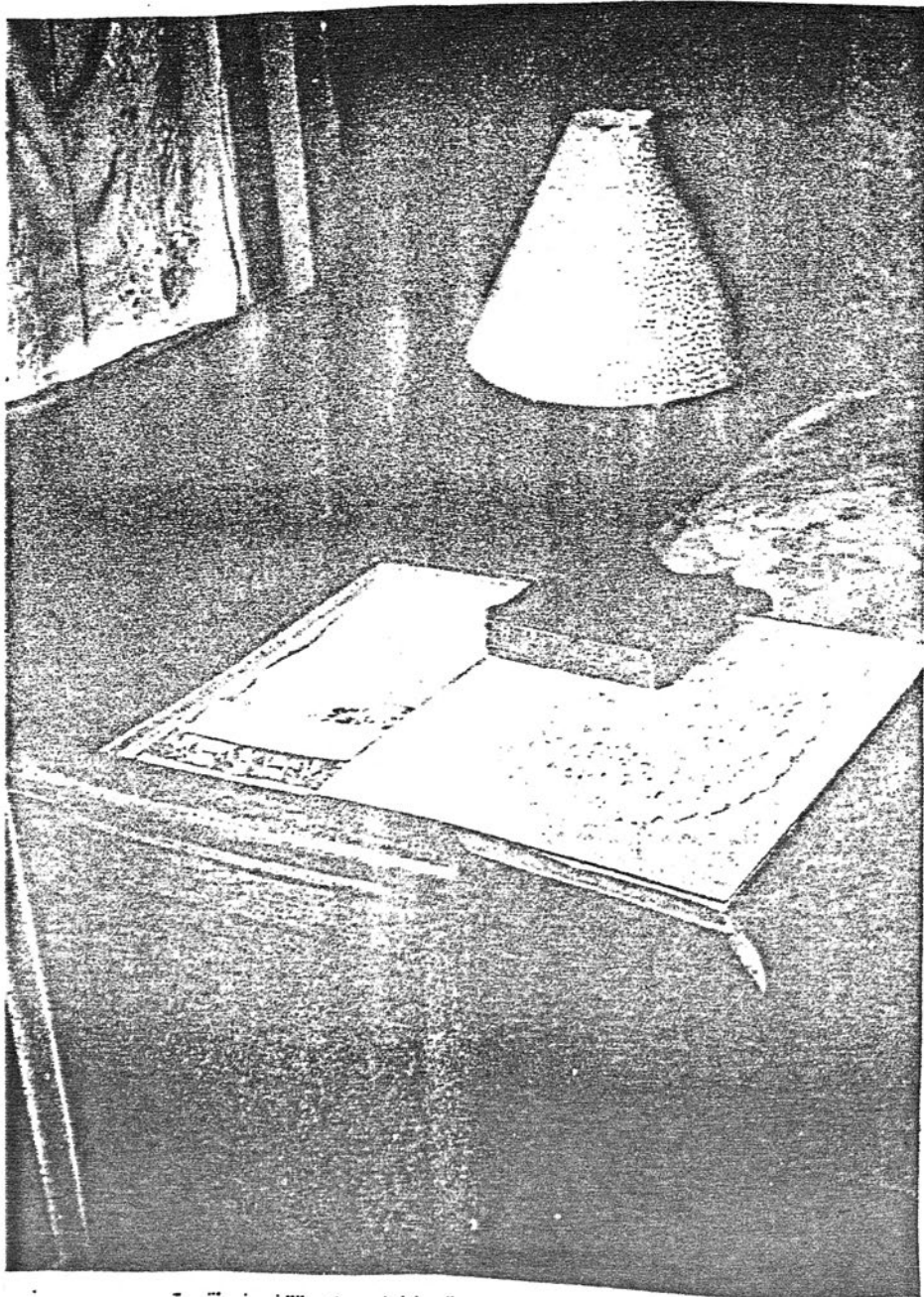
→ PRAVCI IZLASKA ILEGALACA

○ simpatizer NOP-a angažovan za održavanje ilegalne veze

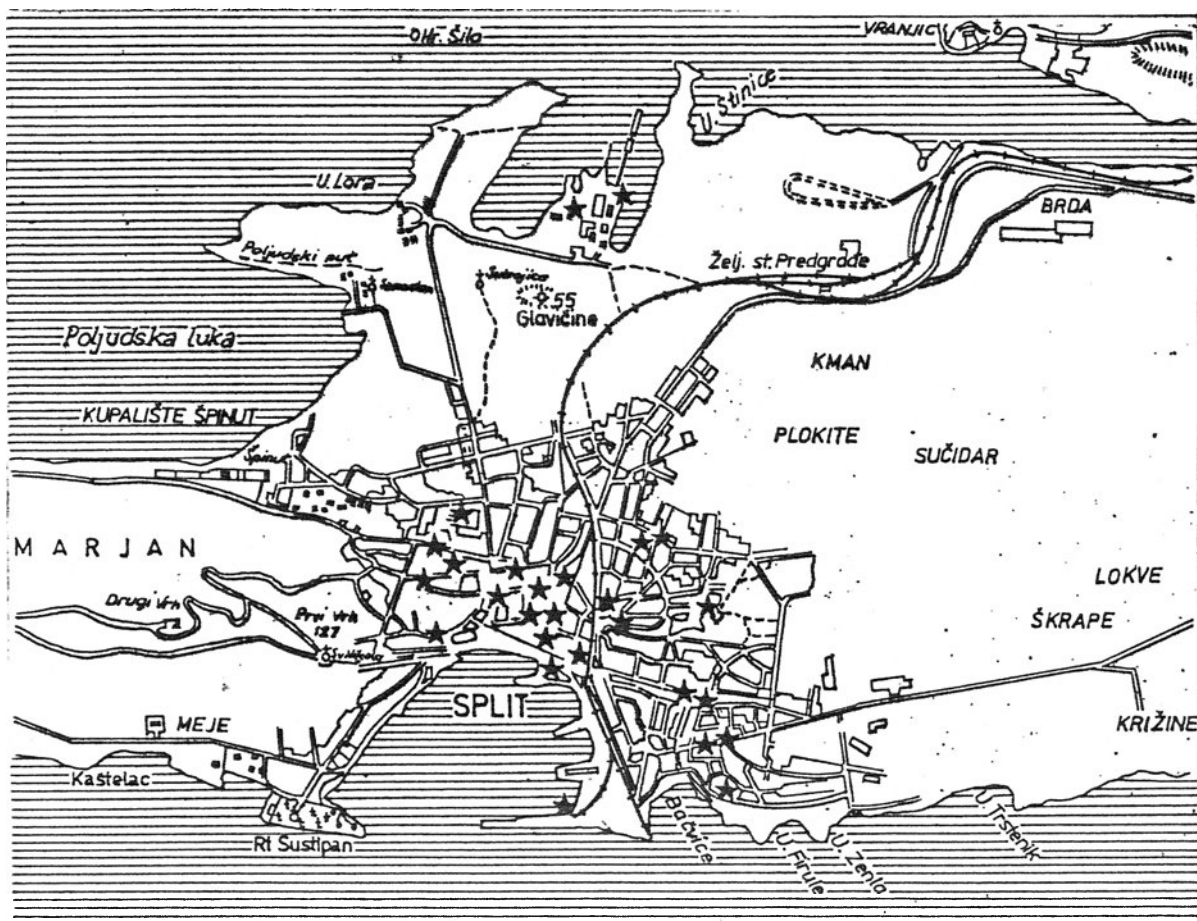
⊗ simpatizer NOP-a u neprijateljskom aparatu vlasti

Na ovom tiglu štampani su razni dokumenti i
dugi materijali oslobodilačkog pokreta.

Specijalno izradjeni djelovi namještaja za skrivanje propagandnog materijala NOP-a.

Oružane akcije splitskih udarnih grupa protiv italijanskih okupatora izvedenih u vremenu od 11. IX do 9. XI 1941. god.

S K R A Ć E N I C E

AS	- Arhiv Srbije
AVII	- Arhiv Vojnoistorijskog instituta
br.	- broj
f.	- fascikla
DIOP	- Dokumenta istorije omladinskog pokreta
Gestapo	- Geheime Staatspolizei
GgB	- Godišnjak grada Beograda
IA KPJ	- Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije
JIC	- Jugoslovenski istorijski časopis
JNOF	- Jugoslovenski narodnooslobodilački fond
k.	- kutija
knj.	- knjiga
KK	- kotarski komitet
KPJ	- Komunistička partija Jugoslavije
MG	- memoarska gradja
MK	- mjesni komitet
MUP	- Ministarstvo unutrašnjih poslova
nap.	- napomena
NAV	- Nacionalni arhiv Vašington
n.čl.	- navedeni članak
n.dj.	- navedeno djelo
Nda	- Nedićeva arhiva

NOB	- narodnooslobodilačka borba
NOF	- narodnooslobodilački fond
NOP	- Narodnooslobodilački pokret
NOR	- narodnooslobodilački rat
NOVJ	- Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
NOV i PO	- Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi
npr.	- na primjer
OK	- okružni komitet
Obl.K	- oblasni komitet
Ob.	- obavještajni
Ob.sl.	- obavještajna služba
OZN-a	- Odjeljenje za zaštitu naroda
PK	- pokrajinski komitet
r.	- rijeka
R.	- rolna
br.reg.	- broj registra
SDS	- Srpska državna straža
SK	- sreski komitet
SKOJ	- Savez komunističke omladine
sl.	- slično
TT	- telefonsko-telegrafski
UNS	- Ustaška nadzorna služba
VIG	- Vojnoistorijski glasnik
VE	- Vrhovna komanda
VMRC	- Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija